

Иван Хаджийски – Бит и душевност на нашия народ

Университетско издателство
"Св. Климент Охридски"
София, 1995

в петнадесет тома

Бележки на редактора

"Бит и душевност на нашия народ" е една трагично белязана от съдбата книга. Едва сега, петдесет години след смъртта на нейния автор и петдесет и пет години от излизането на първия том на "Бит и душевност – Първобитност. Селячество" читателят за пръв път ще може да си състави цялостна картина за замисъла и съдържанието ѝ. Една от най-българските книги, посочена от читателите през 1984 г. за златната десетка в българската художествена и научна литература, ведно с Вазов и Симеон Радев, тя е отпечатвана след смъртта на Иван Хаджийски само два пъти: през 1967 и 1974 г. под редакцията на Ефрем Каранфилов и Нешо Давидов.

В тези издания текстът на книгата е бил взет от излезлите през 1940, 1945 и 1946 години първи и втори том на "Бит и душевност на нашия народ", така както тя е била представена от издателство "Хемус" и редактора и приятеля на Иван Хаджийски Цвети Иванов. От издателство "Хемус", след смъртта на Иван Хаджийски, никакви ръкописи не са върнати на наследниците му. "Бит и душевност на еснафа и дребния собственик" става двутомник с изричен договор между издателство "Хемус" и Петра Хаджийска през 1945 г. Иван Хаджийски никога не ще види отпечатан този свой труд. И никой не ще узнае какъв е финалът на втората книга. Още по-трагична е участва на третата книга "Бит и душевност на еснафа и дребния собственик след Освобождението", написана през 1943 г., когато Иван Хаджийски служи като редник в с. Ливадово (сега в Гърция) и основно редактирана по време на бомбардировките през януари 1944 г., за да се вмести в наложените от издателството 11-13 коли френски формат. Този последен труд на Хаджийски ще изчезне от сейфа на издателство "Хемус" през 1947 г. по време на национализацията, за да не бъде открит и до днес.

През 1985 г. покойният Петър Пондев написа съчинение от 22 стр., за да докаже, че трети том на "Бит и душевност" не съществува и че се отнася за една мистификация на Ефрем Каранфилов с цел да се припише мнима слава на един автор за една мнима книга.

От този момент започнаха моите скрупулوزни изследвания върху архива на Хаджийски. Той никога и за никого не е бил затворен, както твърди Йордан Василев, който три месеца работи върху архива и преписа всичко, което му беше необходимо през 1968 г., със съдействието на Петра Хаджийска, съпругата на Иван Хаджийски. Ръкописът на "Социализмът в Троян" в продължение на години се намираше у Нешо Давидов. С архива са се запознавали периодично Георги Веселинов, Нешо Давидов, Захари Захариев и много други. След смъртта на Петра Хаджийска (1978 г.) архивът основно бе прегледан от сътрудничка на БАН. Тъй като в него тя не откри непубликувани текстове, а само куп странички: стенографски записки от ръка и на машина, неподредени и нищо неговорещи на неподготвения архивист, тя отказа да го вземе на съхранение в БАН.

От този толкова отчайващо изглеждащ архив постепенно успява да се открият. Замисълът на "Историята на българската психология" като нов клон в науката, наречен от Иван Хаджийски "Конкретна масова психология". Макар и в чернова, той открива хоризонтите на бъдещата "Бит и душевност".

Откриха се вторите (на индиго) отпечатки на последното написано от Иван Хаджийски съчинение "Личности и характери".

Успя да се оформи въведението и началото на третата книга, която тук се предлага в архивен вариант на читателя.

Новото издание съдържа "Социализмът в Троян", ръкопис с безбройни бележки от автора, изпратен през 1944 г. в с. Вършец на Пенчо Икономов, брат на Димитър Икономов, като писмо за бележки и поправки. Той дава само представа за онзи текст, който е бил включен в главата за "Перипетиите на социализма в средата на дребния собственик", без да изчерпва темата и нейната широта, така както ги намираме в бележките на Иван Хаджийски на страниците на същия ръкопис, заедно с бележките на Пенчо Икономов.

Позволихме си да включим и няколко странички разшифрован стенографски текст. Тези емоционално нахвърляни бележки ни водят до главата за "Индивидуализма на нашата интелигенция", тема, която Иван Хаджийски разнища още от 1936-1937 г. в писмата си до Димитър Гимиджийски.

В днешното объркано време всеки предговор за автор-марксист се превръща в опит за оневиняване или защита. Иван Хаджийски няма нужда от защита. Той е живял в своето време. Имал е своите пристрастия. Загинал е като доброволец-редник на 4 октомври 1944 г. от куршум. В него са стреляли елитните стрелци на фашистката СС дивизия "Принц Ойген" в неравен бой на Висока чука над град Власотипци. Затова до 1976 г. той дори не бе признат за борец против фашизма.

Честен учен, той никога не наруши правдата в името на догмата. А талантът и обичта му към българския, нашия народ, ни карат често да се връщаме към неговото творчество, за да разберем кои сме и откъде идваме. Да се приемем такива, каквито сме и да помислим как да я караме занапред.

В "Бит и душевност на нашия народ" Иван Хаджийски смело твърди: "...С присадени идеи нравственост не се създава". За него присадени са всички западни теории, които отговарят "на други места и на други времена", както научния социализъм на Маркс, така и Ницшеанския индивидуализъм, залегнал в основите на фашистката идеология.

Още в 1937 г. Иван Хаджийски пише до Димитър Гимиджийски: "...Най-интересно ще бъде да се разгледа отражението на новите веяния в този бит - индивидуализмът и комунизмът. Периодът на бохемския индивидуализъм между децата на еснафите, когато вуйчо Иню замина за Америка, периоди на литературните занесии, конфликтът между еснафската среда и съдба и литературните замашки на интелигентния дребен собственик, окован в еснафската си ограничена (материално и морално) среда.

Реализация на Пшибишевски в Троян, където до вчера поздравът между мома и ерген се смяташе за прелюбодеяние, когато при случайна среща на улицата момичетата се червяха от срам.

Реализация на Уайлд сред недостриганите калпаци и миризма на аргас.

Реализация на Ницше върху цървули и в потури.

Не по-малко интересна е и втората линия в живота на Троян - комунизираното еснафство.

Прочее, искам да знам твоето мнение по тези въпроси."

Иван Хаджийски винаги е разчитал на интелигентността на своите читатели. Надяваме се те сами да открият нужното за себе си и да си съставят мнение. А за учените това е възможност да намерят по-богат източник на информация за своите изследвания.

11 август 1994 г. София

Мария Хаджийска

Бит и душевност
на нашия народ

Том първи

Първобитност. Селячество

1940

Предговор

През 1938 г. голямото списание за славянска култура "Slavische Rundschau", което излиза от дълги години в Прага, преведе една от статиите на Иван Хаджийски под надслов "Leben und Denken des bulgarischen Handwerkers". По тоя повод аз писах тогава във "Философски преглед" следните думи: "Студиите, които Ив. Хаджийски обнародва във "Философски преглед" от 1936 г. насам, бидоха посрещнати в България с твърде голям интерес. Пред нас е един млад човек, свършил вече два факултета (философия и право), който започна своето писателство още преди няколко години. От неговия хубав, ясен и силен език лъха една художествена проза, която носи при четенето на трудовете му истинско удоволствие. Тънка и удивителна наблюдателност, на която биха могли да позавидят и най-добрите български писатели. Сравненията и метафорите на Хаджийски са едно оръжие в неговите ръце, което действа съкрушително, особено в полемическите писания на автора. На всяка стъпка в студиите на Хаджийски личи широк размах на мисълта, една богата, пъстра градация, едно остроумие, което реже като бръснач. И на всичко отгоре – един сатиричен и хумористичен език, който никога не напуска границите на сериозната работа.

Не е само формата, с която блестят писанията на този българин. Това що особно ги издига, то са солидните социологични схващания на Хаджийски, които осмислят всяко – макар и най-дребно – негово наблюдение. Минал през школата на марксизма, той е усвоил от него едно добре улегнало отношение към обществените явления, една голяма широта на погледа и едно сигурно чувство за същественото и основното в социалните промени. Ив. Хаджийски е, може би, единственият от нашите хора, които, като са изучавали дълбоко ученията на марксизма, са почерпили много от тях, без да личи каквато и да е шаблонност в тяхното използване при анализа на обществените явления. Когато четете неговата статия върху "Историческите корени на нашите демократически традиции" (писана под името Ив. Минков), тая за психологията на българското еснафство, за възпитателното значение на съвременния затвор или дори последната му работа – "Оптимистична теория на нашия народ", вие рядко долавяте, че научният патос на тия трудове извира тъкмо от оная солидна школовка на автора, за която

загатнахме по-горе. Тоя патос достига своя връх там, гдето Хаджийски ни разкрива относителното и преходното значение на известни черти от характера на един народ.

Ив. Хаджийски не е първият българин, който се явява на страниците на някое голямо европейско списание. Ала обикновено самите наши автори са, които търсят чуждите списания: за да проникнат в тях, те молят, настояват по околни пътища, прибятват до препоръки и пр. А в случая, Хаджийски биде в чужбина открит като талантлив писател без никакво посредничество. Радвайки се на неговия успех, аз смятам, че, ако тоя млад човек, израснал в лишения, би имал възможност, далеко от делничните грижи, да поживее и да се поучи една-две години в странство, от него би могъл да се оформи най-добрият български социолог. Той разполага с всички качества за това.

Поканен сега да напиша няколко думи като предговор към настоящата книга на Ив. Хаджийски, аз намирам, че в характеристиката, която съм дал преди повече от две години за неговото творчество и която привеждам по-горе, няма никакво преувеличение. От тогава насам той обнародва нови трудове, все така изпълнени с дълбока научност, тънки в своя анализ и художествено сочни. Всяка негова работа, като рисува едно кътче от конкретната българска обществена действителност, съумява да улови нерва на общото в нея, да фиксира закономерното зад одеждата на единичните явления. А тъкмо в това се изразява рядката дарба на Хаджийски като социолог.

И когато търси корените на нашия революционен подем, и когато рисува с необикновена наблюдателност и тънкота поминъка и идеологията на българския еснаф, и когато анализира противоречията в задачите на съвременния български затвор, и когато нахвърля пъстрата картина на българската казарма или не съвсем нормалната душа на нашия иманярин, Ив. Хаджийски има пред очи нещо еднократно и самобитно, което той обяснява научно. Но, едновременно с това, той надзърта "зад" неговата преходност и ни дава да доловим общото и закономерното, което не се изчерпва с българската действителност и което е характерно за известни социални явления, все едно дали те са български или чужди, безразлично къде и кога се срещат и наблюдават. И доколкото обсъжданата българска действителност се оказва убедително обяснена от Ив. Хаджийски, това се дължи тъкмо на закономерното, което читателят може да долови в тълкуваните конкретни социални явления. Не се съмнявам, че повечето възторжени четци на Хаджийски не си дават сметка за характера на неговите обяснения. Ала тъкмо това забележително умение на автора да ни представя единичното и конкретното през призмата на закономерното, в него аз съзирам най-ценната черта в неговото научно дело. Тъкмо тя е, според мене, която никой от нашите учени и писатели не притежава в такава мяра и която очертава Ив. Хаджийски като най-талантлив, да не кажа, единствен до сега български социолог.

15 Xii 1940

Проф. Д. Михалчев

Увод

I. Образуване на българския народ

Преди да минем към разглеждане на бита и душевността на нашия народ, трябва да осветлим два предварителни въпроса: първо – откога можем да говорим за български народ (народност, нация) и, второ – в какъв смисъл може да става дума за душевността на един народ.

Българска нация в собствен смисъл на думата ние имаме едва от Възраждането насам, а преди това по-правилно е да говорим за българско население.

През средните векове славянското население, оседнало в сърцето на Балканите, биваше обединявано от българската държава, която към връзките на общия език, на еднакъв бит и на общата вяра прибавяше и политическата връзка на поданство. Ала макар това население да не представляваше една нестговорна дружина от племена, каквото ни го рисува Маврикий към VI век, все пак горните връзки далеч не бяха достатъчни, за да дадат онова пълно духовно единение, което да спои това население в народ. Българската държава като всички средновековни, феодални, докапиталистически държави не беше истински народностна, а беше повече людски и племенно съчленена държава (1). [1 – Няма съмнение, че общият държавен живот бавно натрупваше частици на обединение: обща писмена култура, известни стопански и политически връзки, известна обща историческа памет, но това количествено натрупване не можеше да роди ново качество – народността. През турското робство беше заличена всяка следа от историческа памет – липсваха дори песни за старите ни български царе.]

Бягството на царски хора и постъпването им на византийска служба; стремежът към самостоятелност и отцепване на "външните" боляри; прехвърлянето им (Елтимир, деспот Слав) ту към България, ту към Византия; подялбата на България от Иван-Александра между синовете му; участието на български дружини във войската на руския княз Светослава, който опустоши България (964-970 г.), във византийската войска при византийското робство, в турската войска при завладяването на Балканите – всички тези неща, които днес представляват най-тежки престъпления на измяна и предателство към народ и държава, разкриват политическата и людската съчлененост на старата ни държава, липсата на истинско историческо съзнание за народност и народно единство.

Не можеше и да бъде другояче при строежа на старобългарското общество, в основата на което лежеше земеделското производство, затвореното натурално стопанство. Стопанската затвореност и откъснатост на отделните задруги, села и области обуславяше както феодалната – административна и политическа – съчлененост, така и духовната разпокъсаност на населението. Общественото разделение на труда и размяната не бяха стигнали дотам, че да превърнат българското стопанство в едно цяло и да създадат общи стопански интереси и връзки, които – като обществено основни – да легнат в основата на политическото и духовно единство на населението.

Всяка задруга сама задоволяваше по-голямата част от своите нужди. Тя внасяше само сол, желязо и някакви предмети за украса. Между селата нямаше никаква обмяна. Те бяха свързани с коловози, по които скърцаха сватбарски каруци с пияни сватове, препускаха коне с крадени моми, влачеха се коли с любители на чудотворни икони, целебни аязма, русалски пладница, с поклонници на манастири и с весели посетители на селските сборове.

Най-широките простори бяха границите на областта, в чието средище седеше местният боляр и имаше пазарище. Дотук спираха всички политически и стопански връзки на селяните. Затова шопът пееше:

От София по-далеко нема, леле,
от Искър по-дълбоко,
от Бояна по-убаво...

Завладяването ни от турците още повече разводни горната картина. Българска държава, общ държавен живот липсваха. Разсадниците на писмена култура бяха унищожени. Населението бе изтикано от градските средища и полята в планините. Угаснаха малкото политически и културни връзки.

Но от началото на Хviii век започна нахлуването в старото ни натурално, затворено стопанство на разменното, парично стопанство чрез появата на значителен брой стокотърговци - българските занаятчии - и чрез зараждането на български търговски и промишлен капитал. С това се сложи началото на Възраждането - оня обществен процес, който обедини стопански и духовно нашия народ.

Пазарът преодоля затвореността на земеделското натурално стопанство. Коловозите станаха търговски пътища - жили, по които потече общ стопански и културен живот. Клисурските абаджии ходеха за шаяци в Рупчос, а за гайтани в Пирдоп, Карлово и Калофер. Габровските гайтанджии - "кърджии" - стигаха със своите коне, натоварени с шарен гайтан, чак до Тулча и Мачин и срещаха там етрополските търговци на кожи. Старозагорските табаци продаваха кожите си във Видин, Русе и Разград; панагюрските джелепи (търговци на добитък) минаваха в Сърбия, а пирдопските платнари ходеха за памук чак в Драмско и Серско. Селяните от казанлъшките села (Енина, Габарево) събираха по селата яйца, сирене, сланина и ги караха за Цариград. Цели окръзи носеха търговските си шаяци за тепане на тепавиците в с. Мъглиж, Казанлъшко. По българските села плъзнаха със своите аршини и ножици терзии от всички български градове. Всички гурбетчии - "печаловници": прости работници, пътуващи занаятчии, търговци, за да отидат в Цариград, Мала Азия, Александрия, дори в Абисинска Масауа, в Румъния, Виена (Вена), Лайпциг (Липиска), трябваше да преброждат надлъж и нашир Балканския полуостров. Те опознаваха хората, съдбата им, завързваха връзки. Общият език, който служеше на старите славянски племена да се карат надълго и на широко, сега стана съществено средство за общуване и обединение.

Но в този момент към връзките на език, вяра и стопанство(1) се прибавяше и общата участ от самодържието на турската феодална власт, въплътена в три лица: турската администрация, българското чорбаджийство и гръцкото духовенство, които заедно или поотделно бяха носители на политическото, стопанското и черковното робство на голямата част от народа.

[1 - Стопанските връзки оставаха не само такива на "земи стока, дай пари", но прерастваха и в нравствени. В средището на грижи, мисли и чувства на търговци и еснафи стояха не само собствените им селища ("отечества"), но и тези, с които имаха "вземане-даване". И когато върху някоя област удряха глад, чума или кърджалии, плачеше сърцето не само на пряко засегнатите, но и на техните търговски приятели, не само защото там горяха "мющерии и вересия", но и защото при обстановката на старата патриархална нравственост търговските приятели бързо ставаха и лични приятели.]

Но тази общност на бита се отрази в съзнанието и даде духовното народностно единение (народностно съзнание) само когато най-будната част от народа ни влезе в черковните, класовите и

народноосвободителните борби за защитата на повече или по-малко общите интереси на населението(1).

[1 - Чорбаджиите, духовенството и народът поради различните си съсловни интереси не вземаха равно участие в трите дяла на Възраждането: просвещение, черковен въпрос и революционно-освободителни борби.

Трябва да подчертая, че обособяването на народността не само не изключва съсловните борби, но ги предпоставя, тъй както и обособяването на народността като цяло не отстранява разпадането на същата в отделни съсловия. Съдържанието на народностната връзка е изменчиво съобразно промяната на обществените отношения, на които тя почива. Един определен разбор само може да покаже кога, доколко и какви общи интереси лежат в основата на народното единство. Но тези интереси и съответните им обществени отношения не изчерпват всички обществени отношения. Те са само един подвижен количествено и качествено дял от последните.]

Свърши се с обособленчеството (сепаратизма) на отделните области.

Грижите за отделни килийни училища се превърнаха във всенародно просветно движение - с взаимна помощ между училищата, с учителски събори, с издателства и вестници.

Борбата срещу отделни гръцки владици прерастна във всенародна борба за черковна независимост. И когато Търново прашаше протест в Цариград, то знаеше, че ако не последват протести и от Видин, Пловдив, Враца и другаде, от неговия единичен протест нищо няма да излезе.

Личното хайдутство и четничество прерастнаха в масова всебългарска революционна организация. Борбата срещу отделни паши, спахии и чорбаджии стана всеобща борба за освобождение. И когато бай Иван Арабаджията чистеше в Царацово шишането си, той знаеше, че ако съгласно общия революционен план това не правят българите от всички краища на България, с това шишане той ще ходи само на лов за мечки и зайци.

За пръв път границите на България се очертаха с тяхната ширина в съзнанието на народа, счупвайки тесните граници на еснафския дюкян, на малката "държава" (имение) на отделния земеделец или на местния патриотизъм на отделните селища.

В тези борби най-будната част от народа стана и се чувствуваше творец на собствената си обща история. Милиони сърца биеха в един ритъм. Милиони ръце подемаха едно усилие. Общи идеали, мечти, надежди и вълнения пълнеха и опалваха милиони души. Борбите създаваха общи герои, общи легенди, общо въодушевление, обща историческа памет, обща духовна среда, в която укрепваха старите и раснеха младите. Котленци, калоферци, сливенци престанаха да разбират под думата "отечество" само своите села.

Така се роди българската народност.

Тя обедини потомците на една дълга редица поколения от българското население. Преобладаващата част от това население бяха славяните, които се настаняха на полуострова през V, VI и VII век и които битово и езиково погълнаха и претопиха заселилите се или насила заселени между тях: хуно-българи, сирийци, печенег, кумани и пр.

Турското нашествие приключи преселението на народите на Балканите и превърна завареното население в определена величина. Българският народ се явява битов, културен и обществен приемник именно на това население и на неговите предци.

II. Класово и нравствено развитие у нас: колективизъм, индивидуализъм, егоизъм

Българското население – по-после, народ – никога не е бил еднородно цяло – стопански, политически и оттам духовно – освен във времето на родовото си устройство (преди образуването на българската държава).

С образуване на държавата при определената българска обстановка започна стопанското, политическо и духовно разслоение на населението в отделни обществени групи (класи). Всяка от тези класи имаше свой особен стопански и духовен бит, своя собствена история. Така че когато ще говорим за бита и душевността на българския народ, ние всъщност трябва да разглеждаме бита и душевността на българските обществени групи в тяхната история, в техните взаимни съотношения и борби.

Средновековна феодална България познаваше две основни класи: болярство и селячество(1).

[1 – Пълната картина на тогавашните обществени прослойки беше следната: Болярство, към което трябва да прибавим висшето духовенство. Свободно селячество, обременено с данъци и повинности в полза на държавата, към която трябва да причислим и проиарните люди. Зависими селяни (парици и отроци), които работеха в големите земеделски стопанства на болярите и манастирите.

Един тънък слой от занаятчии ("технитаре") и същото количество търговци – повечето инородци.]

Турското завоевание премахна българското болярство. Останаха само селячеството и малкото занаятчии.

В началото на Възраждането, във времето на дребното стокопроизводство, като негов носител израсна занаятчийското съсловие.

От неговата среда, както и от средата на джелепите и бегликчиите, излезе капиталистическата група.

Към края на Възраждането манифактурното производство в ножарството, гайтанджийството и медникарството даде и наемен пролетариат.

Описаното обществено и класово развитие даде и трите дяла от нравственото ни и душевно развитие: колективизъм, индивидуализъм и егоизъм.

Колективизмът беше душевността на родовото общество. Като негов носител се яви задружно живеещото селячество. Задругата, която наследи рода, запази този колективизъм в общите му черти през цялото Средновековие, през турското робство чак до окончателното ѝ изчезване след Освобождението.

Индивидуализмът (като оставим настрана старото болярство) се роди като душевност на дребното занаятчийство и изобщо като душевност на дребния собственик.

Егоизмът (появил се и изчезнал заедно със старото болярство) възкръсна отново като душевност на българското чорбаджийство, на капитализма.

Долу-горе в този ред ще върви и нашето изложение.

Бит и душевност на селячеството

I. Средства за възстановяване на древната душевност

Като се почне от заселването върху Балканите на славянските племена (занимаващи се със земеделие и скотовъдство) и се свърши с наши дни, българското селячество има една дълга 14-вековна история, обхващаща: време на родовото общество, време на феодализма, положението му като свободно селячество през Първото българско царство, появата на едро земевладение от Симеона насам, появата на зависими люди (особено през Второто българско царство), влияние на постоянните войни върху бита и душевността му; благосъстояние, данъци и повинности през средновековна България, турско робство, разпадане на задругата от Възраждането насам, включването му в капиталистическото стопанство след Освобождението.

За съжаление, нашата история разполага с много малко преки данни за цялото това вековно развитие и особено за времето до турското робство, което прави мъчно едно определено (конкретно) историческо изследване за душевността на нашия народ. Тази душевност, плод на най-сложната обществена закономерност, най-малко търпи схематични обяснения. Но по силата на нещата въпреки всички изисквания на метода за определеност и историчност нашето изложение не може да не бъде на много места схематично и примерно.

Душевността най-мъчно се отразява във веществените паметници, затова най-богат извор на известия си остава народното словесно творчество, което ние предимно ще използваме. То обаче ни дава картината на нашето село само отпреди няколко века. Това творчество (особено обредните песни) безспорно съдържа зърна и от по-старо време, но тези зърна трябва внимателно да се търсят в картините на новото време, защото всяко поколение преработва народното творчество съобразно собствения си бит и душевност.

Така че данните, с които работим, са от недавно време. Въз основа на тези данни трябва да възстановяваме картината на древната българска душевност, като си служим с две прости правила:

1. Еднакви причини дават еднакви производи (резултати). Колкото повече задругата отпреди Освобождението прилича на древната задруга, толкова повече душевността на първата ще бъде представител на душевността на втората.

2. Правилото за заключение за по-силното (*a fortiori*). Ако новото време дава примери за простота на бита и душевността, за липса на престъпност, за невежество и суеверие, колко повече са били те по-рано, когато е имало повече условия за тяхното съществуване. Ако песните на еснафите пеят за такива неща, колко повече трябва да съществуват те у селяните и т.н.

Ii. Две картини на нашето село: от време на родовото общество и от 1852 г.

Но за да имаме все пак известни опорни точки, нека, преди да минем към подробен разбор, да дадем две общи картини на нашето село: едната от VI век, другата от 1852 г.

За бита на балканските славяни при родовото им общество сведения дават гърците Маврикий (582-602 г.) и Прокопий. Ето тези сведения, тъй както ги предава Иречек в своята "История на българите" (с. 66-67): [1]

"Славяните обитават в жалки колиби, разполагайки шатри, доста отдалечени едни от други, и разменят често обитаваните от всекиго места" (Прокопий) .

"Те имат в изобилие говеда и зърнени храни, особено просо и ръж." (Маврикий)

"Те не се управляват от един човек, а от старо време у тях съществувало народовластие ("демократия"); и както при мирно, така и при тревожно положение на работите всички обстоятелства се подлагат на общо обсъждане" (П.) .

"Господар те не търпят и не живеят помежду си стоворно. Най-вече от всичко те обичат независимостта и за нищо не биха позволили да се обърнат в поданство и зависимост. В своята родна земя те проявяват голяма храброст и търпение, пренасяйки лесно горещина и студ, липса на облекло и храна" (М.) . Само при обща опасност племената се обединявали, но минавала ли тя, всеки се грижел само за себе си.

"Военнопленниците славяните не държеха във вечно робство, както другите народи, а само известно време; след това им предлагаха или да се откупят и да се върнат при своите, или да останат между тях на свобода и дружба" (М.) .

Според Маврикия характерът на славяните бил чужд на злоба и коварство. Те били много гостоприемни. Гостенина завеждали от място на място и ако с чужденеца нещо се случвало поради нехайство на домовладиката, най-близкият съсед трябвало да отмъсти за него.

Според Иречека славяните тогава живеели в семейни съюзи, или задруги. Няколко роднински семейства, които живеели в отделни селски поселища, образували племе, а земята, заета от племето, се наричала жупа. Всяка жупа се управлявала от един старейшина, избран от едно определено семейство. Общите дела на жупата се решавали в събрание от всички старейшини на семействата.

Ето извадки от едно описание на България(1) от 1852 г. на австрийския консул в Русе Рьослер [2], живял от 1848 до 1857 г. в България:

[1 - Под "България" Рьослер разбира "Силистренският вилает, Видинският пашалък, оня на Ниш и присъединения към същия Софийски каймакамлък".]

"Провинцията е слабо населена. Най-голямата част от земята лежи не само необработена, но и неизползвана и безстопанствена.

Плодородната иначе почва на страната собствено не е още разбита и поделена на имуществени парцели, а също така и в малката площ, която се обработва, точното разграничение между своя и съседска земя не е твърде познато.

Техният бит е прост.

Техните жилища са изобщо тънки и прости ограждения.

Храната на богатите, както и на по-малко състоятелните е еднакво скромна, както в приготвянето, така и в съставните части. Блясък и разкош още не са проникнали. Всички народности в България си приличат по леснотата, с която се лишават от удобствата на живота, и с тяхната умереност.

Такова национално чувство, каквото например в ново време се е появило в Сърбия, съвсем не владее между тях. Отделните клонове на българския народ нямат съзнание за своята общност.

Кражбата не е така много разпространена.

Моралността на българите е причина, дето браковете са най-вече щастливи. Развод в тези страни е почти нечуван.

Не може да се откаже на тукашните турци гостоприемство, справедливост и едно надделяващо чувство на благодарност и състрадание."

Iii. Простота на първобитния човек. Животописи от време на Омуртага

Историята на нашето селячество е история на нашата първобитност – и по време, и по законите за общественото развитие. Тази първобитност коренеше в затвореното натурално земеделско стопанство, явяващо се господстващ начин на производство в родовото и феодалното общество. Подавяващата част от нашия народ, обединена и същевременно разкъсана в родове и задруги, се гушеше в своите "държави" (землища), в малки отделни села и живееше просто, без голямо напрежение на ума, облегната на ралото и овчарската тега.

Населението растеше – земята не. По-хубавата част от нея през турското робство държеха турците. Българите бяха изтикани в полугладните планински краища. Това планинско население първо позна нуждата. Тя разтресе мозъка му и запали в него мъждеещия в началото пламък на гения. Кавалът беше захвърлен и заменен с иглата и "калема". Със старата селска идилия беше свършено: тя отстъпи мястото на еснафските тезгяхи, на гайтанджийските чекръци и на търговските кервани. Началото на занаяти, търговия, индустрия, началото на капитализма у нас – началото на Възраждането, – беше краят на нашата първобитност.

Основна черта в бита на първобитния селянин, както и на всички първобитни хора, е простотата на нуждите и на земеделския труд, простотата на производството и на потреблението, а оттам и на целия живот: на обществените отношения, на ума и нрава (характера), с една дума – на бита и душевността.

Ето ви няколко животописа (1):

[1 – Библия, Битие, глава 6.]

"Сит живя 105 години и роди Еноса. А откак роди Еноса, Сит живя 807 години и роди синове и дъщери. И всичките дни на Сита станаха 912 години; и умря.

Енос живя 90 години и роди Кенана. А откак роди Кенана, Енос живя 815 години и роди синове и дъщери. И всичките дни на Еноса станаха 905 години; и умря.

Кенан живя 70 години и роди Маалалеила. А откак роди Маалалеила, Кенан живя 840 години и роди синове и дъщери. И всичките дни на Еноса станаха 910 години; и умря."

И т.н., и т.н. до десетото поколение: родил се, родил и най-важното – не забравил да умре, па макар и няколко века след раждането си. Кой... Сит, Кенан или Ламех?

Безразлично: каквото правил Ламех, същото правил Сит преди 5918 години: личната и обществена простота дали обществена бавноподвижност, напомняща някакво "историческо безвремие".

По какво се различава Сит от Маалалеила? Не, по какво библейският историк различава Сита от животните? В устата на Бога той влага следния завет към създадените от последния животни:

"– Плодете се, множете се и напълнете водите в моретата; нека се размножават и птиците по сушата."

А на човеците казва:

"– Плодете се, множете се, напълнете земята и обладавайте я и владейте над морските риби и над въздушните птици."

По какво различава този син на своето време човеците от животните? И едните се плодят, и другите се плодят; и едните се размножават, и другите се размножават; и едните пълнят земята, и другите не им отстъпват по усърдие в това направление; остава само едно – едните владеят другите. (1)

[1 – Това, разбира се, не е научното различаване на човека от животните.]

Ето няколко животописа на стари български боили, които хан Омуртаг (814–831 г.) беше издълбал върху каменни колони, поставени на видни места в столицата Плиска:

"Велики хан Омуртаг. Жупанът таркан Осхун беше мой хранен човек и умря; и неговият род беше Киригир.

Велики хан Омуртаг. Копан Окорс стана мой хранен човек и като отиде на война, се удави в реката Днепър. Той беше от рода Цакагар.

Велики хан Омуртаг. Зератаркан Онегавон стана мой хранен човек и като отиде на война, удави се в река Тиса. Той бе от рода Кувиар.

Велики хан Омуртаг. Колобърът Зургу колобър беше мой хранен човек и умря вътре.

Велики хан Омуртаг. Багатур-багаинът Осларна бе мой хранен човек и като се разболя, помина се. [3]

Ето за сравнение и противопоставяне една днешна саможивотопис:

Аз умирам и светло се раждам –
разнолика, нестройна душа,
през деня неуморно изграждам,
през нощта без пощада руша.

Призова ли дни светлосмирени,
гръмват бури над тъмно море,
а подиря ли бури – край мене
всеки вопъл и ропот замре.

За зора огнеструйна копнея,
а слепи ме с лъчите си тя,
в пролетта, както в есен, аз крея,
в есента като пролет цъфтя.

На безстрастното време в неспира
гасне мълком живот неживян
и плачът ми за пристан умира,
низ велика пустиня развян.
(Димчо Дебелянов)

Това е една от съвременните личности, която не прилича на другите, нещо повече, тя не прилича винаги на себе си. Това е една многоличност. Дотам отишъл интелгентът от клатушкащите се стопански, политически и душевно дребнособственически среди, отразил всички противоречия на нашето сложно време, раздвоен – не, разпънат на кръст – не, теглен от безбройните противоречиви нравствени, политически и стопански сили, на които неговото поведение е една жестоко начупена производна. Това е "черната песен" на този нещастник, който често говори не това, що мисли, върши не това, което говори, дори не това, което мисли и желае.

Между библейските и Омуртаговите животописи и Димчо Дебеляновата "Черна песен" лежи не само развитието на човека. Развитието на съдържанието на човека е плод на развитието на

обществото, на обществения живот, на обществената среда, на обществените отношения, в основата на които стои стопанският бит. (1) [1 - Не е тук място да доказваме отдавна установените истини: "В своя обществен живот хората влизат в определени, неизбежни, независещи от тяхната воля отношения - производствените отношения, - които отговарят на определена степен от развоя на техните материални производителни сили. Съвкупността на производствените отношения образува икономическия строеж на обществото, реалната основа, върху която се издигат правовата и политическата надстройка и на която отговарят известни форми на общественото съзнание." "Не съзнанието на хората определя формата на тяхното съществуване, а, напротив, общественото съществуване определя тяхното съзнание." [4]

Тези ръководни за нас методични положения ще станат несъмнени от следващия разбор на нещата.]

Обществената среда пълни с конкретно-историческо съдържание биологичните качества на човека и го определя като установена общественно-историческа величина.

Няколко разсъждения в тази посока ще ни улеснят в разбирането на много неща по-нататък.

Iv. Същина на човека

Ние можем да приемем, че Ахил, Цезар, Спартак, Наполеон, Сталин, Хитлер имат приблизително еднакви наследствени биологични качества: памет, разсъдливост, остроумие, чувственост и пр., но кое прави тогава Ахила Ахил, а Спартака Спартак? - Не, разбира се, горните качества, защото по тях те си приличат. Ахил се отличава от Спартак по своите обществени качества, по това, че той, като воинстващ робовладелец, е носител на особни обществени отношения, които определят неговия стопански и духовен бит, неговото поведение и душевност.

Само при една еднородна (безкласова и проста) обществена среда, каквато е тази на родовото общество, хората имат почти еднакво занятие (земеделие, скотовъдство, лов), еднакъв бит, еднакви нрави и душевност.

При сложните, класово разслоени общества всеки се отдава, общо взето, на такова занятие, което най-подхожда на биологичните му качества, но в рамките на своята класа. От тези качества е зависело, щото жрец да стане Калхас, а не Ахил; пълководец - Темистокъл, политик - Перикъл, а художник - Праксител.

Общо взето, днес всеки съобразно възможностите на своята класова принадлежност си избира занятие, подходящо на биологичните му качества. Но начинът за упражнене на това занятие, начинът на живот и мислене, съдържанието на бита и душевността му се определят от обществените отношения, на които той чрез този избор става носител. А това е основното. Където и да заведат човека биологичните му качества, те ще му изберат едно от съществуващите занятия и с това ще го включат в обществената необходимост. Ти можеш да бъдеш еднакво адвокат и търговец. Но станеш ли веднъж търговец, трябва да се подчиняваш на всички изисквания на търговията, иначе ще фалираш. Търсиш ли истината като адвокат, няма да можеш да си платиш данъка.

Поради това е казано отдавна, че същността на човека - това са обществените отношения, на които той е носител и които определят неговия бит и поведение; че тя е "съвкупността от всички обществени отношения". [5]

V. Стопанска и обществена простота на родовото общество. Историческа бавноподвижност на родовото и феодаалното общество. Летописът на поп Йовча

Ако погледнем стопанския бит на селяка от време на родовото общество(1), ще видим, че той се движи още в онези рамки, които библейският писател постави на историята:

[1 - Подробности за родовото ни общество вж. в гл. Ххv.]

"Доде съществува земята, сеитба и жетва, студ и горещина, лято и зима, ден и нощ няма да престанат."

Простотата - техническа и обществена - на труда в родовото общество обуславяше простотата на обществения живот, на хората, неотличимостта им един от друг, липсата на очертани личности.

Ето приложното поле на труда на селянина орач:

Под горица, под зелена,
ред орачи, ред копачи,
оран орат, жито сеят,
те го сеят, Бог го расти -
да го женат девойките,
да го вързват девояци,
да го возят младоженци,
да го вършат бащи, майки,
да го мелят бели старци,
да го ядат християни.

Ето картината на овчарския труд:

Ей овчо поле широко,
из него стадо големо,
пред стадо овчар засвирил
со шарената шупелка,
со сребреното кафелче.

Това е дружна борба на членовете на рода или задругата. Трудът е разпределен само по възрасти. Всички орачи, копачи, жетвари вършат едно и също, винаги едно и също, и то това и тъй, както са го вършили и техните прадеди. Трудът е общ, плодовете са общо дело. Никой не може да посочи коя част е плод само на личните му усилия, на личните му качества. Плодовете на този труд, бидейки общо, а не лично дело, не подчертават личността, не я отличават, не я изтъкват. И понеже в рода или задругата няма частно присвояване на плодовете на труда, то този общ труд върху обща собственост още по-малко обособява и противопоставя на другите отделния задругар, взет като стопанска и нравствена единица, със свои отделни и противни интереси.

Трудът на орача и на овчаря е от такова допотопно естество, че не дава възможност за лични прояви - за отличаване, за поява на личност. Мъжът селянин къде може да личи, да се отличи, да се отдели като обособена личност? В оранта, в копането, в превоза на снопи, в бране на дърва, във вършитба? Има разлики, произлизащи от личните качества на бързина, сръчност, но поради това, че трудът и неговите плодове са - технически и стопански - общи, тези качества на личността могат само да спечелят похвали за притежателя им, но не и

да го направят личност, легенда(1), нещо, достойно за приказ и чудо. Те допринасят нарицанията "къшовник", "уредник", но не и име.

[1 - Поради това култът на прадедите не брой много имена.]

Липсата на частен интерес в задругата, на конкуренция и борби между отделните задруги прави труда в тях едно единение на сътрудничество и взаимопомощ, което дава дълги периоди на тих, спокоен, безбурен, еднообразен и все същ живот на старото патриархално село от затвореното натурално стопанство, в което имаше хора, само чували за убийства, за кражби, за измама.

И понеже промените идеха бавно, селото като че "нямаше" историческо време, история. И наистина, като сравняваме бързината, с която се развива днешното общество, с бавноподвижността на родовото и феодалното общество, последната ни се вижда като някакво "историческо безвремие". За тази обществена бавноподвижност ни говорят дори градски документи от много късно време.

Летописът на поп Йовчо от Трявна едва през година-две дава по едно събитие, като в кръга на събитията включва и произшествия от рода на "церковния двор заградихми", "тронясахми църквата" и пр. [6]

1813 церковния двор заградихми.
1814 направиха сахатя тревнянски.
1815 ходих на Молдова за лен.
1817 направихми нашата къща.
1818 дойде нов владика Иваникий.
1819 тронясахми църквата (новата)
1821 свободи се Морей от иго турецкое.
1823 обявися война сос Росията.
1824 иуня 29 посвящен аз поп Иоаникий.
1825 настал во Росию Николай по Александре.
1826 русси обладали Силистрию и Тулча.
1827 русси взяли Варна огненим приступом.
1829 септ., 2 мир с Росию
1837 из Сакаларий иконом мне поставиша.
1837 султан Махмуд дохожда в Терново.
1838 февр. 8 представися Иларион в Терново.
1839 иуний 19 по смерти Махмуда, Меджид.
1840 апр. 11 первое написание бист по Болгарии.
1842 апр. 13 получихми писма из Одесса, от Василя Априлова и печат за skolata.

Велешкият летопис(1) за 31 години (1830-1861 г.) дава само 19 събития, като за периода 1831-1844 г. (13 години) е отбелязано следното:

[1 - Македонски материали давам само като пример.]

1831 дойде чума, би и многу народ измреха.
1831 дойде холерата баш на 4 октовриа.
1833 било многу тешко зимо што у Вардар замрзнал, та врвеле през него.
1835 пак дойде чума.
1840 би била скапиа, што ока брашно два гроша.
1842 дошел владиката Теоклит.
1842 пазарат се претвори у вторник.
1844 март 3 Арнаутите дигнаха глава и пр. [7]

Vi. Исторически промени в нашето село от родовото общество насам: феодализъм, покръстване, феодална зависимост (парици и отроци), войни, чужди нашествия, турско робство

Макар и бавно, все пак селото трупаше своя история.

От време на родовото общество насам задругата претърпя редица исторически събития: покоряването ѝ от хуно-българите, [8] включването ѝ в българската държава и въобще във феодализма, покръстването, превръщането на част от селата и задругите в зависими люди (парици и отроци), войни и нашествия на преселващи се народи (руси, печенег, узи, кумани, татари, нормани, турци), византийското и турското робство.

Всички тези събития бяха повече външни сили за задругата. Докато за стопанска основа на задругата, както и на цялото общество, оставаше старото земеделско натурално стопанство, тези сили влияеха повече количествено върху задругата, отколкото да предизвикат качествени промени в нея. Едва паричното стопанство, от Xviii век насам, извърши качествения преврат в нашето село. Поради това и душевността на задругата през целия този дълъг период не претърпя особени качествени преломи и скокове.

Феодалното ограбване на свободното селячество, обхващано съответно от българската, византийската и турската феодална държава, се състоеше в данъци и повинности. Ние нямаме пълни преки данни нито за техния размер, нито за тяхната поносимост през цялото това време. Във всеки случай те не всякога и не навсякъде са били толкова "непоносими", колкото може да се заключи от схематичните и неисторични заключения на някои "историци".

Това ограбване намаляваше благосъстоянието на задругата, без да я разлага. Напротив, то действуваше сцепително върху нея: първо – защото в повечето случаи облагателна единица беше задругата, а не отделното лице и, второ – защото, колкото повече биваше притискан народът, толкова повече взаимопомощта на задругата се явяваше за него една въпиюща необходимост.

Това ограбване определяше политическото съзнание на нашето селячество, което почти винаги оставаше неблагоприятно към държавата. Израз на народното негодувание през българските царства беше богомилството, въстанието в Северозападна България през 923 г., движението на Ивайла, през византийското и турското робство – освободителните движения. В нашия план обаче не влиза нарочното разглеждане на историята на това съзнание, още повече че право или криво, върху него досега е писано доста.

Християнството, ако и да игра не малка роля в общия ни държавен и културен живот, не направи скок в нравите, защото те бяха по-"християнски" от нравите на тези, които държаха евангелието и го кадаха с тамян. При това с присадени идеи нравственост не се създава. Неговата догматика поради недостъпността си също не повлия върху умственото равнище на селото. Тя даде само някои нови образи в съществуващото и продължаващото и досега суеверие. [9]

Положението на зависимите задруги, като зависими от произвола на отделния боляр или спахия, е било несравнимо по-тежко, но и те са оставали задруги, ако и върху чужда земя.

Пренасяли ли са задругарите – участници във войните и войската – част от егоистичната душевност, свързана с жестокостта, суровостта, избиването, ограбването, поробването и другата практика на войнишкия бит, в самата задруга?

Докато задругарят оставаше в задругата, той не можеше да се отличава от другите задругари, иначе щеше да бъде изхвърлен от нея като чуждо тяло. Тъкмо военната плячка (роби, злато, стада) отдели първите "особняци", "едноличници" и превърна органите на рода и задругите – князе и старейшини – от нравствени представители на същите в техни потисници.

Нашествията на чужди народи, свързани с "опустошението" на страната, се състояха в запалване на села, унищожаване на реколтата, откарване на добитъка, пленяване или избиване на част от населението – неуспяло да се скрие с добитъка си в изобилните тогава гори.

Всичко това влияеше повече върху съдбата на отделни личности и поколения, отколкото върху основния образ на живота. [10] Върху опустошените земи ако не се върнеха старите, заселваха се нови хора, било като свободни, било като зависими, ако междувременно някой боляр не беше успял да обяви тази земя за своя. Но и в двата случая те не можеха да не живеят освен задружно(1).

[1 – При това имаше области, в които цели векове не бе стъпвал чужд крак, особено в Мизия. От последното нашествие на кутригурите (558 г.) тя видя нашествието на Испериховите българи (681 г.), на Никифора (811 г.) и чак нашествието на Светославовите руси (964 г.), като не смятаме опустошаването на Добруджа от Конст. Копронима (756 г.).]

Турското робство създаде един траен вековен мир на Балканите, като освободи раите от военна повинност.

Vii. Промени на първобитния селяк задругар: по възраст, здравословно състояние и семейно положение

Задружният стопански бит на първобитния български селяк, изграден от няколко прости съставки, обяснява цялата душевност на този селяк: нрав, ум, познание, език, мечти, идеали, любов, самосъзнание.

Какви промени търпеше личността на първобитния селяк задругар?

До Възраждането общественото разделение на труда между селото, занаята и търговията беше зачатъчно, следователно малка беше вероятността селякът, ставайки "особняк", да промени занаятието си.

По-лесно можеше той да стане от свободен селянин зависим, а много по-мъчно – да влезе в класата на феодалите: боляри, духовенство, спахии.

Така че първобитният български селяк, доколкото оставаше член на задругата и не беше превърнат в парик, отрок или ратай, се променяше главно само по възраст, здравословно състояние и семейно положение: ерген, женен, вдовец, (мома, невеста, вдовица). Но като парик, отрок или ратай той все си оставаше селяк и носеше главните черти от душевността на свободния селянин.

Така че във време на мир около тези три оси: възраст, здраве и семейно положение, в общата рамка на труда и забавите се въртяха битът и душевността на българския първобитен селяк.

Viii. Детство, юношество, младост. Първобитната предбрачна и послебрачна любов

Селянчето(1) се раждаше на тъмно, в мазето, върху мръсни парцали и слама, обиколено с неизброимите приумици на суеверието и невежеството, които заслужават отделно изследване.

[1 - Нататък ще имаме повече предвид мъжа, защото той като пол е главният носител на патриархалното общество.]

Ако се отървеше здраво и читаво от задължителната свещена мръсотия, на която суеверието обричаше него и майка му, ако се отървеше от разните баяния, оставаше на грижите на майка си, дядо си, баба си и котетата. Никой друг не му обръщаше внимание освен на празници, в които действащи лица бяха децата.

Наболите ергенски мустачки под кривнат калпак обръщаха първото внимание върху някогашното "момчурляче": най-напред на това на момите, а след това на сватове. С тези мустачки и с новата си униформа: ален пояс, чер калпак, бяла риза, навуца с черни навои, бял пешкир на пояса - то влизаше в началото в присмехулните приказки на хората ("О ма, Петкана ма, Стоян на Боримечковците се ергенее маха-хо-хо-о!"), а после в средата им. Със съзнанието на новото си достойнство то тръгваше за дърва и после на воденицата и никоя жена не смееше да му мине път, ако искаше купните ѝ със сено и жито да са далеч от праханта му.

Това беше най-красивият и лиричен дял от живота на селяка, плод на който са и най-хубавите народни песни:

Мило ли ти е, дружке ле,
за зелен венец, дружке ле,
за росни китки, дружке ле,
за седенките, дружке ле,
за улиците, дружке ле,
за кладенците, дружке ле.

Дорде си ерген походих
по Врачанската нахия,
по това равно Загоре,
хубави дрехи поносих,
хубави моми полибих,
шарени китки позимах
по студените кладенци.

Младостта с първите тръпки, с набоялите чувства, със срамежливите вълнения, със задирките и символите на закачките на седенки, "у говеда", "на зелен", "у звъник", на тлака, с песните, лудите хора, с брането гергьовските китки из горите, с вечерите край кладенците, с крадливите погледи през плетищата и цепките на вратите, с припевите, със забърканите задъдквания, със срамежливата червенина по бузите, с наведените очи, с нервното ровене на крачетата у земята, с волните писъци и екливи и заядливи смехове, със своето безгрижие, здраве, сила и красота - за тази младост, която е най-щастливата глътка от живота на селяка, в душата и песните му е стаена най-горчивата мъка:

Твойте листи, горо, твойте листи,
пак ще да покарат -
мойта младост, горо, мойта младост,
няма да се върне.

Засъхналите сълзи на тази безсмъртна песен сочат сравнително колко сив става останалият живот на селяка, притиснат от еднообразието на живота, грижите и болестите.

Няма нужда да изтъквам, че любовта на първобитния българин е едно развитие, следващо общото бавно обществено развитие. По-новите народни песни ни дават обилно примери на гореща, лична, предбрачна любов, стигаща често до самоубийство, но няма съмнение, че съобразно с общите линии на развитието на любовта(1) в първобитната любов на българина физиологическите и естетическите съставки стоят наравно с нравствените и обществените. Първобитната предбрачна любов е колкото глад за ласки, толкова и глад за обществен другар.

[1 - 1) полов нагон, 2) полов подбор в животинския свят, 3) любов-харесване в обществения живот, 4) лична послебрачна съпружеска любов и 5) лична предбрачна любов (Иван Минков, "Любов и брак", 1936).]

Но понеже изискванията към момата като другар преди и в брака бяха много малко (поради простотата и еднаквостта на живота и характерите) и понеже широк кръг от моми ги удовлетворяваха, то обществената страна на моминските качества като въпрос не изпъкваше толкова и се затуляше в съзнанието и песните от "плътската" им страна. Първобитната любов беше любов-харесване. Качествата, които изпъкваха в това харесване и за което се пееше, бяха: красотата, формите на тялото, силата и здравето.

Карамфило, малка моме,
ела да ме разговориш!

.....

Аз не сакам лепа китка,
току сакам со своята,
со своята блага уста,
со твоето рудо гърло,
со твоите бели гърди(1)

[1 - Това, което момъкът най-много можеше да получи преди сватбата от либето си беше: да ѝ бръкне в пазвата, което можеше да става само в гората при бране на гергьовските китки и есен при белене на царевицата, когато за прикритие служеха тъмнината на големите дворове и "белките" от царевицата, "шашляко".]

да ме мене разговориш.

Ой девойко, ой тъго голема,
как можеш сама да преспиваш?
Дойди види младо како спиет!
Лудо спиет с очи опулени,
младо спиет с ръце разгърнати!

Голема севда я имам
за тая Гюргя бабина!
Кога на вода идеше,
лице ѝ слънце грееше;
кога от вода идеше,
дойките ѝ се тресея
ко мрени риби вардарски,
ко солунски лимони!
Земи я, мамо, за мене,
умрех, загинах за нея,
за тая Гюргя бабина.

С такива обръщения днес ние бихме смутили дори една по-скромна проститутка. И тя би се почувствувала неудобно от нашата антична простота, от нашата откровеност, която днес бихме нарекли циничност. (1)

[1 - Но днешните наши преценки могат да бъдат само сравнителни, не и оценъчни. Този "плътски" етап от любовта е нещо тъй естествено, както е естествена любовта на младия Вертер, изтъкана главно от нравствени елементи: от сродство на душите, от еднаквостта на възгледите, от връзките на личното и обществено другарство. Поради това не можем да кажем, че първобитният човек е гледал очите и гърдите на момата, тъй както ние изглеждаме днес минаващите красиви проститутки, защото двете отношения имат съвършено различно историческо съдържание и обстановка: от плътското единение първобитният човек в съвместният живот на брака стига до нравствено единение. При съвременната лична предбрачна любов от нравственото единение ние отиваме към плътското, като плътското единение е израз на нравственото. Отпадне ли последното, човек не прави разлика между жена и проститутка. Поради това изневярата означава липса на нравствено единение. А връзките с проститутки са гол животински пол, опразнен от всякакви нравствени връзки.]

Имайки предвид простотата на предбрачната любов на първобитния човек, ние трябва много по-прозаично да схванем картината на младостта, която нарисовахме по-горе, и следователно да не привнасяме в смисъла на думите нежността и нравствената красота на съвременната лична предбрачна любов.

Първобитността на тази любов, израз на бедната откъм преживяване и съдържание душа на първобитния човек, израз от своя страна на простотата на обществения бит - личи от сравненията, с които е нарисуван образът на любимата, наумяващ, бакалска витрина:

Да види мама и тати
какво съм либе залибил:
на снага - тънка топола,
лице й - прясно сирене,
очи й - черни череши,
вежди й - вити гайтани,
уста й - чаша сребърна,
език й - захар продава.

Че тук се касае за една низша гастрономизирана естетика, личи и от долната песен, която ни предава дъха на любовта, чувствената й атмосфера, вътрешното й изживяване:

Крена лудо тенка пушка,
се разшета горе, долу.
Хърта пуши по заеко,
сам се пусна по момата.
Му постисна половина,
помни му се - търска скърши;
му целива бело лице,
помни му се - симит яди;
му целива църни очи,
помни му се - грозде яди;
му целива тонки вежди,
помни му се - гайтан куфа,
гайтан куфа от коприна. (1)

[1 - Тези сравнения показват сравнително тесния кръг от неща, които са извор на радостите на първобитния човек. Чувствата, легнали в основата на сравненията, идат от непосредна сетивна дейност: кършене тръстика, галене коприна, ядене грозде и симид. Днес е неизброим кръгът на постиженията, победите и радостите - стопански, политически, научни и духовни, - към които искаме да приобщим нашата любима, нашия другар по съдба, борби, радости и неволи. Достатъчно е прочитането на едно любовно писмо на кой да е книжно обигран гимназист, за да се види какъв богат душевен живот лежи в основата на днешната любов или е свързано с нея.]

Ето как отзвучава любовта в душата на съвременния човек:

"Що е любов? - Ветрец, който милва листата на розите, не-жълт, блуждаещ огън в кръвта. Любовта е адска страстна музика, която кара да танцуват дори сърцата на старци.

О, любовта е лятна нощ с небеса, посипани със звезди и с благоуханна земя. Защо тя кара юношата да върви по околни пътеки и защо кара тя стареца самотно да страда в стаята си? Ах, любовта превръща сърцето на човека в разкошна безсрамна градина, дето растат тайнствени, нагли гъби.

Не, не, тя е съвсем друга и не прилича на нищо в този свят. Тя е слязла в пролетната нощ, когато юношата е видял две очи... две очи. Той гледал и не можел да си откъсне погледа. Той целувал устните и му се струвало, че в сърцето му се срещат два извора на светлина: слънцето и звездата си светили едно срещу друго. Той паднал в прегръдките и не чувал и не виждал нищо друго на този свят." (Хамсун, "Виктория")

И ако момъкът разглежда красотата и здравето на момата с оглед на чувствата, които те будят в сърцето му, с оглед на желанието да изпълнят "очи опулени, раце разгърнати", за бащата и майката, които решават брака, тези качества заедно с добротата, трудолюбието и сръчността са условие за бъдещата добра съпруга, майка и главно работница в задругата.

Простота на характерите даваше своя отпечатък върху любовта, брака и брачния живот.

Никой не може избра на героя на "Черната песен" жена, която така да прилепва до характера и живота му, че да не се получават търкания, защото той сам не прилепва до себе си и противоречивата му природа се намира в постоянно търкане сама със себе си. Още по-малко той сам може си я избра сполучливо предвид илюзиите и идеалите, в които изпада безкритичната и сантиментална душа на днешния младеж. (1)

[1 - И това е трагедията на съвременния брак, в който трябва да съжителствуват две същества, възпитани различно, с различни навици, характери, които превръщат брака в едно състезание на равноправен и търсещ налагане егоизъм с всичката му брутална недисциплинираност.]

Днес ние познаваме силна и истинска предбрачна любов, но много нарядко силна брачна любов. Съвременният брак е гроб на любовта поради невъзможността за добър съвместен брачен живот. Обратното е при първобитния човек. Докато предбрачната любов е повече харесване, брачният живот дава лична съпругеска любов, състояща се в здрави нравствени връзки, в съпругеска преданост поради възможността за добър брачен живот.

Понеже любовта не е нещо ирационално, а е една причинна последица на определен щастлив съвместен живот, то, ако се познават

условията на брачния живот, характерите на младите, винаги може да се направи преценка: ще бъде или не сполучлив бракът. И тъкмо това вършеха старите българи, когато женеха синовете си, без да ги питат – само по своя лична прценка съобразно правилото "обич до'оди и после венчило".

Животът беше прост. Няколко качества трябваше да има момата: добра, здрава, едра, силна, работна, по възможност красива. За времето на задругата нямаше значение богатството на момата, защото тя не наследяваше нищо. Красотата на момата беше условие, което натежаваше на везните. Има ли тези качества, момата ще бъде добра работница, майка и съпруга. И затова народът ни рядко познаваше нещастни бракове и раздяла поради лош съвместен живот.

Іх. Съпружество. Жал по младост. Забави

След сватбата и "първото либене" идеше раждането на "първо чедо", на второ и на трето и понеже жената нямаше право да почива никога, тя почваше да старее, "да спарува и да вене". Тя носеше отговорност за здравето на децата, за подреждане на къщата, за полската работа.

Играй, Яно, да играмо,
дор смо млади-зелени;
дой'че хиха, дой'че грижа,
дой'чу деца пеленачета.

Мъжът не по-малко жадуваше. Все по-често и по-често, в минути на умора, на досада прибегва тъжен поглед към безгрижната младост, чийто радости нищо не може замести – възникват тъжните напеви на жал по младост:

Доста си мома ходила,
отсега глава превързвай,
отсега кахър да береш:
свекър да чакаш от пазар,
либе да чакаш от нива,
девер да чакаш от гора...
Тъмна тъмница пред очи,
тежко желязо на ръце,
тежки кахъри на сърце:
тъмна тъмница – либето,
тежко желязо – детето,
тежки кахъри – къщата.

Така протича послебрачния дял от живота на първобитния селяк. Радости през този живот са забавленията през общите празници: служби, курбани, сватби, кръщенета. Това са празници на стомаха и на душата, която в това време е много по-близко до него, отколкото сега.

Всички тези празници са място на общо и дружно веселие, на обща и дружна радост, свързани с общо ядене и пиене. Това са театърът, киното, баловете, събранията на народа. Там се пеят песни, там се разказват спомени, там се правят шегки, там се проявява остроумие, там всеки разкрива и разлива душата си, там се дава израз на нравственото единение на стария задружен морал. Върхът на всички

забавления са сватбите, които винаги са свързани с известна разпуснатост, и то в най-скромния от днешното гледище смисъл: тогава се позволяват закачки с чужди жени (с думи, щипане, цапане със сажди, някъде целуване), за каквито друг път се вади нож; в Александрово, Ловчанско, и сега хвърлят на булките под сукманите запалени кълчища ("пърлят ги"); играе се шарено хоро, т.е. мъже и жени размесом, и т.н. Друг път такива "силни" преживявания са безусловно забранени, по-право, невъзможни. (1)

[1 - Старите хора най-строго спазваха т. 91 от посланието на патриарх Фотия до цар Борис [12]: "Пази се и страни от вгледването във всяка жена като от остра и смъртоносна за душата стрела." В старите черкви женското отделение беше затулено с решетки, защото имало "очи всякакви". Хорото винаги биваше надве: мъжко и женско. Ако се сбереше, сбираха го брат и сестра или като сводящите държаха кърпа помежду си. На много места смесено хоро се играеше "през кърпа". И след Освобождението в Казанлък имаше "мъжки" и "женски" билети за театър, понеже салонът като черкова беше разделен надве: мъжки и женски.]

Една от големите радости на жената от това време са децата, особено докато са малки и когато почне да ги жени. Тогава жените, които искат да се сродят с нея, започват да я обикалят и да ѝ засвидетелствуват по всякакъв начин уважението и намеренията си. Правят ѝ път в черква, запrikaзват я на пътя, хвалят децата и семейството ѝ и сладко-сладко подхвърлят предложенията си. Бъдещите снахи и зетъове ходят да ѝ помагат на нива, на лозе, на стан, за да проявят добродетелите си и да спечелят благоволенieto на "голямата беля". Поради това бездетството беше колкото стопанско, толкова и нравствено нещастие, дори основание за развод.

Х. Старост

Най-сетне иде старостта и човек става "дядо". В старостта има нещо красиво и нещо тъжно.

Старите най-напред се радват на младата челяд, на внуците си:

Овде дърво столовито,
столовито, грановито,
гранки му са до небеса,
а корене - сура земя;
гранки му са мили снахи,
а корене - синовете,
а връшките - мили внуци!

И сега дори баба и дядо повече се радват на внуците, отколкото баща им и майка им - "грижите от бащата, радостта от дядото". Дядото и бабата, бавейки малките деца, им разказват стари приказки, спомени, пеят им песни и с това отново мислено се връщат към младите си години, към миналия си живот.

Но имаше нещо тъжно, нещо страшно в последните дни на старите хора - тогава, когато ги налягаше "неверна" и продължителна болест. Липсата на всякаква лекарска помощ превръщаше последните им дни в мъчение и ги караше да жадуват за покоя на смъртта.

Едно от удоволствията на старите жени е да седнат на слънце и снахите да почнат да им "кълцат" въшките по главата. Понякога под музиката на тази сеч те заспиват. Най-голямата хвалба и най-големият

укор на тази възраст за снахата е дали преглежда главата на бабата, или още не си е натопила и накървавила ноктите в косата ѝ.

Най-сетне старецът склопваше очи, изпратен от цялото село с подходящи плачове ("виявици"), които рисуваха неговата кратка лична история и изразяваха неговото отношение към живота и обществото, т.е. какво губеше той със смъртта. На тези "виявици" ще се спрем после.

Xi. Здраве и болести. "Жречество"

Здравето и болестите са втората ос, около която се въртят битът и душевността на първобитния селяк.

Здравето за селяка – това е самият живот. Здравето е не само правилна дейност на тялото, не само безболезненост, а и условие за устояване на непосилния труд. То е силата на силите, каквато сила за нас днес са парите.

"Здраве и берекет" – това е висшето благо на селяка, за което той непрекъснато говори всеки ден във форма на благословии и поздрави. Има ли здраве и берекет, има всичко. Нека не се забравя, че тогава не е имало въпрос за липса на земя и паша, а парите са играели много малка роля.

Селякът пиеше "здравица" и при всяко дигане на бъклицата, крондирчето, павурчето, паницата или чашата казваше:

- Наздраве!
- Живо-здро ли сте? – беше първият му въпрос при среща.
- Да сте ми живи и здрави! – беше благодарността му.

Най-големите проклетия бяха насочени срещу здравето: "да легнеш – да не станеш", "по корем да се влачиш", "девет години да лежиш, на десетата да станеш" и т.н.

Въпросът за опазване на здравето създаваше най-големите грижи на селяка и напругаше неговия ум. Плод на тези грижи и усилия е цялата народна "наука": народната медицина – дейността на разни знайалици – врачки, баячки, магьосници, вражалици; народната химия и ботаника – билкарството и разните отвари; голяма част от народната митология; голяма част от народното изкуство – приказки и легенди.

Тази "научна" дейност създаде първите бележити хора, наченки на жреческо съсловие у нас: врачки, баячки, магьосници, вражалици, прочути наблизко и далеч. Това бяха хора, които "знаеха" тайната да въздействуват на обожествяваните природни сили; които посредничеха между тези сили "духове", "божества" – и човека; които можеха да връзват и развързват съдбата на човека; които в християнско време чрез присънване съобщаваха на хората волята на светиите; които чрез съзнателни или несъзнателни лъжи влияеха по един неотразим начин върху общественото съзнание, формираха общественото мнение, създавайки и разпространявайки всички възможни плодове на лековерието, суеверието и невежеството.

Xii. Вдовство

Вдовството беше един тежък удар върху тогавашния човек, макар че за мнозина днес то е истинско спасение. Оставянето на дребни деца без майчина грижа, оженването за вдовица, която довеждаше и свои деца, всичко това създаваше доста главоболия. Тук възниква въпросът за майката мащеха.

Но вдовецът беше страшилище като жених за момите. Той идеше от първия брак с изсъхнала душа, с угасени чувства и гледаше на втория си брак служебно. От него момата не можеше да чака "първо либене" – онези сърдечни ласки, които младежът можеше да ѝ даде поне в началото на брака:

Свирил, несвирил, Иване,
мама ме за тебе не дава,
че ти е време минало
като на бивол кирия,
като на вран кон кушия,
като на стар вол оране,
на дърти хора игране,
на млада булка замая,
мустаци ти се повлекли
като съвлека(1) по гнил плет.
[1 – Съвлека – стъбло от тиква.]

Хіііі. Простота на първобитния живот: нужди, жизнени задачи и щастие на древния селяк. Благословии (пожелания). Виявици (посмъртни оплаквания – жал за загубения живот)

Ние изложихме кръга от главните събития, които можеше да преживее в мирно време първобитният селяк, като пропуснахме само угрозите на природата върху плодородието (суша, киша, буря, гръм, мишки, скакалци, град, чернилка и др.) и върху добитъка, което изправяше селяка пред най-страшния въпрос – глада.

Малко и прости бяха въпросите, които този селяк имаше да урежда. Тесни бяха границите на неговата дейност. Близки бяха просторите, които можеше да надхвърли неговият поглед. Той не уреждаше световни въпроси, не се напрягаше чрез науката да обхване и покори всички сили на природата. Неговата дейност, неговият живот, неговите идеали и мечти, неговата съдба, неговите чувства и мисли бяха предварително установени, известни, ясни като на длан.

Простите му нужди не създаваха много грижи, тяхното задоволяване му създаваше прости радости. Проблемата за щастието у него имаше много малки съставки:

Телалин личи по града:
"Кой има рухо хубаво,
да носи да се наноси!
Кой има коня добраго,
да яха да се наяха!
Кой има либе хубаво,
да либи да се налиби!
Ще дойдат години размирни,
та ще му жалба остане!"

Дона болна лежи, болна ке да умре:
На майка си вели, вели и говори:
– Мале, мила мале, язе ке си умра,
млада и зелена
та ненаходена,
та ненаносена.

Патриарх Евтимий в житието си за преподобната наша майка св. Петка съобщава от какви "съблазни земни" се е лишила тя, предавайки се на аскетизъм:

"Тамо тя не се грижеше нито за чивтове волове, нито за коне с позлатени юзди, нито за дрехи и постелки, нито за къщи и слугини, но за духовно очищение. [13]

Не ми е възможно в рамките на настоящата работа да привеждам и противопоставям примери от сложността на живота, грижите, идеалите, борбите, радостите, победите и пораженията на съвременния човек, включен стопански във всемирното стопанство чрез всемирното разпределение на труда; включен в световната политика чрез неделимостта на въпросите за мир, война и обществен строй; носен в световната умствена, нравствена, естетическа среда по пътя на международното общуване чрез книгите, вестниците, филмите, театъра, модните журналы; от сложната съдба на този настръхнал човек, който воюва непрекъснато, който напъгва последните си сили, за да се закрепи и установи като стопанска и духовна единица.

Нима нашият младеж, който още от отделенията започва да чете вестници и да мисли с международна мярка, дори със същата мярка да обсъжда собствената си участ; нима този младеж, който мечтае за световни пътешествия, за исторически чудеса; който заспива с образите на героите от историята, родна и международна; който държи под възглавието си животописите на велики хора и търси сходни черти с тях у себе си; който пълни главата си с планове, а тетрадките със стихове; който подражава по глас, движения, облекло на хора, чийто живот е бил историческа чупка; мигар този младеж днес може да се чувства ощастливен, ако само:

хубави дрехи поноси,
хубави моми полиби,
шарени китки позема
по студените кладенци?

Нима може от сърцето на съвременната глезла, проявите на чиято суета са неизброими, да се откъсне простата, но толкова красива песен:

Мило ли ти е, дружке ле?

.....

И съвременният човек, който върви из улиците и си приказва сам, ръкомахайки на образите на неспокойната си мисъл; който обсъжда няколко работи изведнъж; който живее с неотлъчното чувство, че все е оставил нещо не свършено; който не се движи, а тича; който лети с машини, държейки часовник в ръка; който мери времето не с копрали, а със секунди; който не живее, а гори; чиято коса е окапала, чиито нерви треперят като листата на топола; който едва доживява 60-годишна възраст – този културен неврастеник не може да не се удивлява, като вижда колко малко задачи решава първобитният човек, колко малко връзки го свързват с живота, с колко малко усилия е щастлив!

Когато един студент на изпит казал, че амебата няма отзад отворстие, професорът се изсмял и забелязал:

– Не можете никога каза какво няма амебата отзад.

Никога не можем изказа какво липсва на съвременния човек. Глаголът "трябва" днес е най-много спряганият глагол. Някога не беше така.

Съдържанието на благословиите, които широко се пилееха по сватбите – при всяка чашка трябваше да се благославя, беше винаги едно и също, и то за всички селяци:

Хайде, хаирлия да е!
Да остареем, да побелеем (да не мрем рано)!
У дома берекет!
Да се умножава стока у търле (кошари),
да се пукне амбаре с жито,
полъе с берекет, ижа със здраве!
Кого гониме, да хванеме!
Който ни мрази, по корем да лази!
Къде кърмиме, да хиляди!
Къде ореме, на земя да натегне!
Който ни бие, Бог да го убие!
От небе да тече, от земя да растне!
Хайде наздраве!
Да сте здрави!
Да сте честити, непроменити и благословени!
Къде ходите, да наодите (да не губите)!

Това бяха главните висши и нисши нравствени и веществени блага на първобитния селяк.

Виявиците, т.е. посмъртните оплаквания (нещо като надгробни речи животописи), също изразяват първобитната простота на селяка. Смъртта, прекъсвайки нишките на живота, прави един напречен разрез на съдържанието му. От виявиците именно се узнава историята на човека, дейността му, нерешените задачи, които е оставил, радостите от които се е лишил, значението, което има животът му за него и за обществото, изобщо цялото съдържание на този живот.

Сестра оплаква женен брат с деца:

"Бате, ти беше арен. Ти остави добри спомени. Ти замжа, ойде си. Жена ти па че се ожени, но кой че ти гледа децата? Язък за децата."

Виявица за баща:

"Боже, боже, тате, ти си замжа, ние какво че правим без тебе? Кой че ни управлява, кой че ни учи, кой че ни акъл дава? Тате, защо не си поживе още малко! Ти си имаше хубаво имане – можеше да си живееш повече. Кому го оставяш? Ти си го убаво чуваше. Ние не умеем да го пазим. Ние че го разсипем. Боже, тате, тате, на що ни оставаш? Ние се на тебе надааме, с тебе, тате, да поминем."

Виявица за стара майка:

"Мамо, ти си умре и ни остави. При кого че дойдеме, кой че ни дойде? При кого че идеме на прочка? Ти ни срещаше, ти ни гледаше, ти ни дара даваше. Е, мамо, ти си умре; да бе поживела, чехме страшно убаво да те чуваме."

Ако майката има неомъжена дъщеря:

"Мамо, мамо, ти остави Бона? Кой че я удари, кой че, мамо, сватове да срещне, кой че сватове да изпрати, кой че ни мамо, госте направи? Кой кико да я гледа, тя че си остане мома без майка. Без майка е лошо."

Майка плаче за сина си ерген:

"Сине, оти ме стара остави? Твоите другари се ожениха. И аз мислех, синко, да те оженя, ти, синко да ме чуваш: твоя невеста мене да гледа, а аз сега тебе, синко, да отреждам. Боже, що ми детенцето зема?"

Виявица за мома:

"Черко, черко, добри ти дари направих, не можа да ги ползуваш. Що ти сватове не додоха? Ето какви сватове додоха, тебе да те водят, попа да те венчее... Твоите другарки се ожениха, маже си зеха, деца си очуваха, тебе те черна земя изяде, твоите дарове се у ковчега скапаха. Нема кой дари да ти изчука, кой дари да ти проветри."

Пристига тетка Божана:

"Василке, Василке, тетка ти Божана доде. Защо не станеш да я посрещнеш, както я другош посрещаше? Сега кой ще ме посрещне? Ти, Василке, къде ще идеш? Твоите дари, лелино, кой ще ги носи? Защо не каза кому да ги дадем?"

Xiv. Простота на феодалното общество с неговата местна ограниченост. Мирните договори на хан Тервела (716 г.), на хан Омуртаг (815 г.) и Ньойския договор

Но простотата, за която става дума, бе качество не само на селяка, а и на цялото феодално общество с неговата местна ограниченост. Тя (с оглед днешна мяра) бе качество и на задачите на управляващите, бдящи за външния и вътрешен мир, чието нарушаване даваше главните събития, разклащащи селската идилия.

За да тури край на войните си с Византия, българският хан Тервел на 716 г. сключи мирен договор, състоящ се само от четири члена, и то с толкова кратко съдържание, че можем да го приведем по сведението на Теофана.

"Тай (договорът) определял границите от Милеони в Тракия, дрехи и червени кожи, на стойност до 30 ливри злато, и освен това да се повръщат от двете страни взаимно бежанците, ако те се укажат, че са злоупотребили против властите; а търговците и в двете страни да представят стоките си с пломби и печати и тия, които нямат пломби, да се отнимат и внасят в държавните сметки." [14]

На 815 г. хан Омуртаг също сключи мирен договор с Византия от четири члена. Първите два известни члена гласят буквално:

"Великият хан Омуртаг пожела да има мир с гърците чрез послание с императора. И изпрати пратеници; в първата година (от царуването на хана) те сключиха договор за 30 години.

Първа от четирите в договора статии: относно старата граница нека бъде оная от Девелт и до река... и между двете реки до... мост и между Балзена и Агатоника, а после и към Констанция и към

Макроливада и до... планина, дотам биде прокарана пограничната линия.

Втората (малко неясна статия): относно славяните, които се намират под императора в планините, защото те бяха (там) по-рано, когато стана нападението, и относно другите славяни, които не са поданици на княза (хана), в крайбрежната област той (императорът) ще ги повърне в обмяна на заловените пленници-християни: за тумарски, спотарии и комити по... (души), а за простия народ - душа за душа; (по) два вола за заловените вътре в крепостите, ако те бъдат разпуснати по селата; ако някой стратег е избягал..." (Краят липсва.) [14]

На 27 Xi 1919 г. България приключи една нещастна война, водена върху същите бойни полета, с Ньойския мирен договор, състоящ се от 296 члена и 7 приложения с 68 параграфа - числа, до които са могли да броят едва ли 296 българи от онова време. Това беше вече договор на една страна, включена в световното стопанство, политика, право и култура.

Страни по този договор са - пряко и чрез пакта за ОН - не две или четири, а цели 33 държави, с 22 от които България се е намирала във война и които са подписали договора като "главни" и обикновени "съюзни и сдружени сили" и между които, за ваше сведение, читателю, се намират: Сиам, Хеджас, Куба, Нова Зеландия, Китай, Япония, Португалия, Южноафриканският съюз, Канада, Австралия, Индия, Белгия, Съединените щати и пр., което значи, че нашите бащи са били на фронт не само със сръбските господа Никола Пашич и Анте Трумбич, с румънските - Виктор Антонеску и генерал Коанда, с гръцките - Елефтериос Венизелос и Никола Политис, с англичани и френци, но и с негово величество сиамския принц Шароон, хеджаските благородници Абдул Хади и Рустем Хайдар и с копринения китайски мандарин Сао-ке Алфред Ше.

Само заглавията на 8-те части на Ньойския договор с 34 отдела, 20 глави, 5 таблици и 7 приложения, т.е. само 73-те заглавия, правят повече, отколкото целият Омуртагов мирен договор.

Този договор урежда не само границите, размяната на пленниците, репарациите, правното положение на населението от разменените територии, но и устава на Обществото на народите, правното приложение на международните сделки - давност и пр., - всемирната организация на труда, нелоялната конкуренция, литературната, художествената и индустриалната собственост, международните транспорти, митническите тарифи и мореплаването и пр., и пр.; а освен това потвърждава и безбройни стари международни конвенции, занимаващи се, като се почне от борба с филуксерата, съставянето на търговските статистики и всемирни, пощенски съюзи и се свърши с порнографическите издания, фабрикацията на кибрит от бял фосфор, търговията с бели робини, международната циркулация на автомобилите, техническото единство на железниците, публикуването на митническите тарифи, метрическата система, формулата на силнодействащите медикаменти, подводните кабели и с правилата при морския абордаж, помощ и спасяване. Издаден е на български с кратък коментар върху 440 страници, които едва ли може да напълни цялата старобългарска литература. [15]

Xv. Жизненият идеал на стария селяк. "Да си усладиш душата, да си подумаш и да се облечеш". Първобитната естетика

Какъв беше идеалът за живота на стария селянин, кои бяха "мераците" му. Нека почнем с по-стари паметници:

Юстиниан (527-565 г.), за да се отърве от нападащите го кутригури(1), с молби и подаръци накарал родственото им племе утигурите да нападнат и унищожат жилищата на кутригурите, което било сторено. След това Юстиниан дал пари пък на кутригурите да нападнат утигурите, а в случай на неуспех да се поселят в Тракия, което станало. Утигурският хан Сандилх, като се научил за двуличието и коварството на Юстиниана, написал му следното писмо:

[1 - Както е известно, кутригурите и утигурите са два клона от хуно-българите, населяващи около Дон и Азовско море.]

"...нито приятел ще остане за ромеите... от страх да види, че победените у вас намират по-видно положение, отколкото само той, особено когато ние имаме живелища в земя пуста и главно безплодна, а кутригурите имат възможност да купуват жито, да пълнят с вино зимниците и да получават всякакви сладкиши. Във всеки случай те притежават нейде и бани, и те, скитници, носят златни накити и не им са чужди и химатии, тънки, напъстрени и втъкани със злато. [14]

Из трънската приказка "Къко баща ми надви иедну мечку"

Е бре, брате, да отидеш у Павла у Забел, да видиш тамо што е чорбаджилък:

печен вол, па на двор извлечен, на плечку му нож - на рог му бъклица вино.

Режи месо - еж, пи вино - леж. [16]

"Що е живото:

да си усладиш душата,

да си подумаш,

да се облечеш" - разправяше ми дядо Дим. Цеков от гара Земен, Радомирско.

Тази формула е много сбита, за да представи всичките съставки от жизнения идеал на стария селяк, всичките му "мераци", тъй както ни са познати от благословиите, виявиците и от другите по-определени изказвания на народа, но тя има предимството на всяко обобщение, което, изпускайки подробностите, дава основните черти на нещата.

Тази формула не включва, като нещо самопонятно, здравето, равносилно на самия живот; не включва също младостта, любовта, децата, радостта от природата и други, които човек има винаги или известно време по един естествен ред на нещата, определени от природата или обществото.

"Да си усладиш душата" - това преди всичко беше гастрономията на селяка. Противното беше "да си оскърбиш душата". Селякът, чиято душа стоеше по-близо до стомаха, отколкото сега, услаждаше тази душа не с романи и философски формули, а повече с ядене и пиене. Но това услаждане биваше пълно и свършено, когато ставаше заедно: на годижи, тъкмежи, сватби, служби, курбани, събори, сред приятели и роднини, и биваше придружено от песни, свирни и вити хора.

Но не само гастрономията услаждаше селската душа. В това "услаждане" участваха и неща, които ни препращат в областта на естетиката.

Пролетните пари на съхнещите угари пълнеха с топлина гърдите на селяка; разлюлените от вятъра на бягащи вълни зелени жита галеха с меко перо душата му и будеха в нея сладки надежди; ние знаем какво е

вълнувало стария Герак, когато, застанал през разлюлените узрели класове, с гордост и доволство е отронвал:

- Пак ще се къпи в пот майката земя.

Сърцето на селяка подскачаше с първите скокове на малките теленца и кончета и когато те, навирили опашки, в луд бяг с красиви скокове протопуркваха и дигаха прах далеч, той не можеше да се стърпи и да не им подвикне весело:

- Де, де, де!

Той галеше задника на своя хранен кон с най-светли чувства.

Зеленината на раждащата се пролет, цветята радваха окото му и играеха първозначна роля в неговите обреди и в усилията му за украса на дом, сватби ("китени сватове") и др.; момата гледаше градина с цветя и там прекарваше дните на най-хубавите си мечти.

Волно или неволно, селякът като всички божи хора извърташе очи и сучеше мустак на хубавите булки.

Но трябва да се признае, че тази естетика беше премного практична, премного естетика на непосредната полезност и вредност. Затова селякът пееше:

Ангя - мома хубава -
хубава още гиздава;
Ангя - агне гергъовско,
Ангя - пиле шарено,
Ангя - гръцки босилек,
Ангя - турски карамфил.

"Да си подумаш" - това беше нравственото общение, споделянето в разговори - "приказки" - на радостите и неволите, на преживяното и надеждите за бъдещето; разкриването и сливането на старата, изпълнена с дружна човешина първобитна душа с душата на приятеля, съседа, дори с душата на срещнатия случайно по пътя - защото в лицето на другия първобитният човек виждаше повече приятел, отколкото враг. (1) Думането ставаше в селски разговори, по народните празници, през известните зимни вечери край искрящото огнище, през време на пътуване, при случайни срещи и пр.

[1 - Затова и с думата "човешина", ние изразяваме братското отношение между хората. Тази дума е стара. Днес под "човешина" би трябвало да разбираме вълчето отношение между хората.]

"Да се облечеш" - това беше колкото нужда, толкова и лична естетика, особено за жените. Естетичните усилия на жените се въртяха около облеклото, "шарените черги" и градината с цветя.

От горното се вижда, че неособено голям кръг работи е включвал жизненият идеал на стария селяк. По правилото, че човек има за идеал това, което няма, ние можем да разберем от колко малко неща се е нуждаел древният селяк, а що се отнася до това, що е имал, от което не се е нуждаел, което не е включвал в идеала си, ние също знаем, че то не е особено голямо. Всичките му нужди, радости и грижи се въртяха предимно около един витален режим.

Xvi. Древната селска гастрономия. Феодалното ограбване. Из българските хрисовули. Култът към хляба. Мъчениците на живота от ресторант "България"

Старият режим на гастрономия, "на услаждане душата", създаде култа на хляба. Култът на хляба е израз колкото на зависимостта на

човека от природата, от полето "хлебородно", и на неумението да си приготви храна, толкова и на бедността, на която го обричаха първобитната техника на труда и феодалната власт.

Селякът, който "виси на зърното", живее с него, откато го хвърли в браздите, докато го прибере в хамбара. Този път обикновено е къс и лесен, но понякога става твърде труден. По него в своята история селякът среща:

произвола на природата, пред която беше и още е безсилен;
произвола на хората, пред които не винаги е стоял със скръстени ръце;

произвола на чужди:

"руските пълчища на Светослава (964-970 г.), на печенеги (1026, 1032-1036, 1048-1053, 1077-1079, 1087-1091, 1122-1123), на кумани (1092, 1148, 1154, 1160), на маджари (1059, 1128, 1182), на нормани (1081-1085), на узи (1064), на съединените пълчища на печенеги, кумани, маджари (1087), на ути и печенеги (1086), на татари (1242, 1271-1277, 1285, 1292, 1297, 1300), въвн от робството на гърците и това на турците, приключващи балканските гостувания;"

произвола на своите:

"всякъ боляръ и работникъ царства ми (на величеството ми) малыхъ же и великихъ, кои еж севасты, дуки, катепаны, писцы, десяткаре всяцыи свинии, овчи, пчелнии, винари же, повари, аподохаторе, крагуаре, песияци, градаре, побирчие, изгончие;"(1)
[1 - Администратори със съдебна власт, управители, градоначалници, описвачи (данъчни агенти), събирачи на свинския, овчия и пчелния десетък, от виното, готвачи, бирници - приемчици на натуралните данъци, - соколници, хръткари (ловци), градинари, бирници по данъка "бир", изгончици (ловци) на дивеч.]

По Мрачкия хрисовул на Ивана-Александра, даден през 1374 г. на манастира в с. Пещера, Радомирско, а по Витошкия хрисовул на цар Ивана Шишмана (1382 г.), даден на Драгалевския манастир, Софийско:

"кефалие срядешское, прахторе, кастрофилаци, десятници, примикюри, алагаторе, перъпираке, житаре, винаре, десяткаре пчелни и свини, и овчи, аподохаторе, комисы, страторе, сердаре, вараре, крагуаре, песияци, сянаре."(1)

[1 - Софийският градоначалник, бирник - събирач на глобите, - началници на крепости, началници на 10 конници, събирачи на паричните налози, плащани в златни монети - перпери, - събирачи на десетъка от жито, вино, мед и восък, свине, овце, бирници - приемчици на натуралните данъци, - комисы, шалмайстори, сердари, готвачи, соколари, хръткари (ловци), сенари.]

Всички тези приятели протягаха ръце и чупеха от коравия залък на селяка. За да се отърве, той трябваше да крие храната, да бяга с нея в горите, да лъже писци и десяткари. Във Второто ни царство трябваше с нарочен царски хрисовул (златопечатно слово) да се подари едно село на някой манастир, за да:

"От сихвъвсехъ (царските хора) да не имат власти нихто (никой) испакостити, ни ноги поставити ни силу в сия села и люди и селища и въся му правини: ни писати (описват), ни дани (данъци) взяти, ни комад (димнина), ни митаты, ни десятокъ (данък) никакъвъ, ни хлябъ, ни вино, ни мясо, ни зоби, ни курята (пилета), ни самяхъ поемати на коя либо работу (ангария), царства ми, ни имъ конъ енгареписати (на

ангария) ни воловы, ни ослате, ни подводу взяти (преводни средства), ни на ино что испакостити тямъ людемъ."

- според Мрачкия хрисовул, а според Виргинския на Константина Тиха, даден (1274 г.) на един манастир до Скопие:

"А от работникъ царства ми поселаемихъ по вся времена по хорахъ (земите) и по градовяхъ въсприемати что: да не вълзят, ни забавлят (пречат), ни метохомъ, ни селомъ, ни людмъ... ни севасть... ни десеткаре пчелъни, ни овчи, ни тревнину (данък за паша), ни слоновщину, ни команда, ни митати, ни кошарщину, ни волоберщину (поземлен данък при облагателна единица чифт волове), ни наметка (данък) житна, ни винна, ни мясна, ни сирена, ни град зидати, ни блюсти (пази) и ни темницу блюсти, ни орати, ни копати виноградъ (лозе), ни сяно косити, ни жути, и зарину (мито) възяти, ни на коемъ тръгу (пазар), ни диъавото (данък) възяти, ни мостнину (данък), ни чЕловека гарезати (ангария), ни конъ, ни вола, ни осла. [18]

Всичко това съкръщаваше "благите дни" на нашия селянин. Бедността често го спохождаше. Тя го караше да казва "живее си" за този, който е добре, който е "добар", т.е. имотен, и с това иска да рече "ние мрием".

Хлябът беше основна храна. Старият българин не казваше "ям", "храня се", а "ям хляб". "Че апнеш малко леб, па тогава че одиш" - канеха гости. "Трай, лебо ми ядеш" - беше властническият довод на мъжа против жената. Вместо да каже "работя", той често казваше - "изкарвам хлеба", "иди си търси сам хлеба". Законът на трапезата беше: гозбата да се топи, да мокри и прокарва хляба.(1) Чорбата и лютото бяха двете вълшебни средства за прокарване на хляба и за пълнене на "мешината".

[1 - Това да ядеш съчетано две манджи, да си сложиш мляко в чорбата или в яденето, да ядеш гозба без хляб - беше най-велико престъпление. Най-висшето благоволение към нас, като еснафски деца, беше да ни счукат бучка захар на стола, да я изтопим с полупшеничен, полуцаревичен хляб.]

Момата не иска дългерин, а чифчия (зеделец), защото:

дългерин яде спукан просеник,
спукан просеник и рядка коприва
чифчия яде бели сомунни,
бели сомунни, чести бобове(1)...

[1 - Чести (гъсти) бобове - как ви се вижда?]

Вие навярно смятате, че в следната песен е скрита шега:

Готви, моме, готви,
щирник и копривник
и бял боб на чушки
и чукан на зърна,
че гости ще дойдат -
гости от Румъния...

- и то защото не знаете как се хранят и досега нашите селяци от балканските места: Трънско, Кюстендилско, Еленско, в Родопите.

Миналата година донесох парче хляб от Влатешница, Радомирско, и го показах на мнозина в София откъм кората и откъм средата. Никому не мина наум дори, че това може да бъде хляб - обикновено го вземаха за парче изсъхнала черна кал. И наистина, в целия този край, както и

другаде, като се овършее житото, смила се без всякакво миене и триориране, с глушината, със зърната, пълни с чернилка, и така се получава една черна пудра, която, смесена с вода и опечена, дава това, което се нарича "хляб наш насущний".

- Ако го очистим, какво ще остане да носим на воденицата - казваха ми в Блатешница. - Па бивало е и по-лошо: през войната сушихме и мелехме за брашно жир (жълъд), па умесвахме в хляба и реса от леска.

В Кюстендилското краище пшениченото брашно се държи само за зелник, защото само то може да се точи на кори. Когато и то е "кисат", долната кора на зелника не се яде, а служи за подложка на новите зелници и чак на третия-четвъртия път се изяжда.

Качамакът е ядене за гости. При това той бива блажен (полян с масло) и обикновено постен (само вода, брашно и сол).

Няма ли брашно и за качамак, варят скроб - сварено на рядка каша брашно, с каквото лепят афишите по софийските улици. (1)

[1 - - Като няма друго, голю ма'а скроб и къркъ студена вода.

- Какво е това "голю"? - питам аз.

- Е па, преко гол, какво друго може да се каже.]

Тази беднота създаде култа към хляба като основна храна. Когато на една гладуваща жена дали парче бял хляб, тя започнала да го целува. Защо? По-разумно и естествено беше да почне да го яде, защото е гладна, а хлябът е за ядене. Не - за нея хлябът е станал нещо непостижимо, мечтано, нещо недостъпно; ограден от силни чувства, обикновеното отношение към него е променено: той вече не се яде, той се милва и целува. (1)

[1 - И както ще видим по-после при много обреди, преди да се начупи хлябът, той се целува от всички присъстващи.]

В такива преживявания се корени и култът към хляба, в който хлябът се изтъква като обожествявана сила. Нагазването, настъпването на хляб е най-голямо престъпление. Падне ли парче хляб на земята, взема се, целува се (за прошка) и тогава се яде. На котето хляб се хвърля, след като се целуне. Хляб с мръсни ръце не се меси и не се яде. Домакинята, когато меси хляб, постоянно си мие ръцете. Нощви, обвивки на хляба, всичко е чисто и прано. Преди ядене всеки е длъжен да си умие ръцете и тогава да яде, т.е. да пипа хляба с "мити ръце. Тежко и горко на дете, ако отиде по нужда и държи хляб! Трохите от трапезата се събират и се хвърлят само на огъня.

Тези подробности съобщавам за онези "мъченици на живота", които според Лазар Станев често се оплаквали с жален глас: "Ах, тежко, тежко - и тази седмица в киното все едно и също представление" - и които, като отидат в ресторант "България", по половин час държат долния лист за ядене и се мръщят, че "нямало нищо за ядене".

Меню на 28 Viii 1940 г.

Чер хайвер - 100

Яйца сос ремулат - 22

Риба в желе - 35

Мус от пиле - 35

Телешко студено - 35

Свинско филе пушено - 30

Италианска салата - 25

Студено мешано - 35

Котлет Марешал - 30

Филе бяла риба - 35

Телешко бамя - 22
Свинско стар фасул - 20
Агн. гювеч зарзават - 22
Половин пиле с грах - 35
Език сос пикант - 30
Мозък сицилиен - 35
Телеш. дроб със спанак - 35
Ростбив алангле - 35
Гъска с ябълки - 35
Свин. каре със зеле - 30
Тел. вайзбрат гарн. - 35
Агн. пълнено - 30
Шишлик по кавказки - 35
Турнедо Росини - 35
Свински котлет зингара - 30
Агн. котлет виенски - 35
Консое по полски - 8
Чорба телешко гулаш - 10
Кокошка вар. с фиде - 40
Яйца поше с. Естерхази - 20
Яйца с кренвирш - 22
Омлет чушки домати - 20
Есетра на скара - 35
Чига сос Капри - 35
Сом пържен с тартар - 35
Медалион маркиз - 35
Стек аншуа - 35
Аспержи - 30
Грах с масло - 20
Мешан зарзават - 20
Разни салати - 15
Есетра с масло - 35
Макарони миланез - 20
Канелони финансиер - 25
Сарми прясно зеле - 25
Кюфтета маринати - 20
Милфьой с праскови - 15
Грис-халва - 15
Крем шоколад - 15
Пъпеш със захар - 15
Диня - 15

Xvii. Думане на селяка. Наченки на български театър. Езикът на селяка. Първобитните понятия. Примери от древни понятия

"Думането" на народа не можеше да съдържа нещо повече от живота му, защото беше негов израз. Темите на разговор бяха върху известни на всички неща; всеки знаеше какво ще каже събеседникът му и беше въпрос само на преваля кой да приведе установената за случая формула или поговорка...

Понякога на тъкмежи, годехи, сватби и пр., когато имаше по-продължително ядене и пиене, за да има разговор, сватовите създаваха привидни разногласия, спорове и пазарлъци, в които изпитваха остроумието си.

Родителите на момчета чрез "прашувачи" са узнали "сочувствието" на момата и родителите ѝ, което винаги се дава уклончиво, защото в стария свят моми се търсят, а не ергени:

- Е па нека дойдат, та да видим.

Бащата на момчето с двама роднини отиват "тъкмеджи" с шарена погача и крондир ракия у дома на момата.

От момина страна се "нравят на три и половина" - че нищо не знаят, за какво са дошли "ония човеци". Започват дълги и широки разговори, поливани с крондирчето, от този род:

- Лошо зиме. Немаме си храна бре.

- Колко овце имаш, имаш ли храна за них?

- Какво прави Петре?

- Арен му е сега поминъко. Подобри се. Лани купи нива, сега пак че си купи. Синовете му арни, умни, печаловни. Той стана човек, кой купуе.

- Така е, челяд уздига, челяд закопая.

И т.н., и т.н. Като стане вече късно, един пресича:

- А бре, айде да думаме, за щото сме дошли!

- Оно... еве... ние сме търговци... купуваче... тражиме юница, че си имаме само едно юнче, та няма с какво да го спрягаме.

- Е, имаме стока, ако се упазариме, че дадем, че земеме.

- Слушай, брате, да говорим направо. Вас ви е дал господ моме, да ви е живо, па ние сме наумни да ви я узнемем, та да се ородиме.

Бащата на момата още върти:

- Е па, ние още немаме мома за женене. Не е готово момето.

Мислиме да поседи още малко. Па кой знае? (Дава му път, да не го отсече.)

- Е па да почакаме!

- Па момата какво каже.

- Е па да я прашаме.

- Борке, я ела! - И пристъпат към деловата работа.

Ето наченките на българския театър:

На сватбата невястата дарява сватове. Даровете се слагат върху една върлина, която деверите носят на рамо, подгъвайки крака, за да покажат, че дарът е голям и тежък. Отиват към трапезата и се правят, че никого не познават.

- Добър ден!

- Откъде сте? - ги питат сватбарите. - Какво сте допаднали тъдева по нашио край?

- Ние сме далечни хора. Търговци сме. Стока караме и тражиме търговци да я купят. Удирихме, че тук имало търговци за тази стока.

- Може, може, има тук търговци, с пари много.

Излиза един сватбар да пазари:

- Колко сакате за стоката?

- Илядо желтици.

- А, нечем - скапа е.

- Ама си чини - много е убава.

- Е, айде, че я вземем.

Един от "търговците" хваща ръката му да "откинат пазарлъко", подига я до носа си, помирисва я и я хвърля.

- А, ти не си търговец.

Така се изреждат мнозина, за да си изпитат остроумието, докато дойде свекърът, който купува стоката за три гроша, които се дават на невястата.

Езикът на народното "думане", на народната песен, също е израз на битовата и душевна простота на първобитния човек.

Понеже неговите преживявания са малко и определени, той за всяко нещо е определил характерния му израз: равно поле, гора зелена, вода студена, дърво високо и др.

Неговото мислене беше първобитно, чрез понятия, установени върху ограничен опит и поради това твърде много конкретни, образни и богати с предметно (представно) съдържание. Той не бе стигнал до по-отвлечени понятия (и съответните им думи), изразяващи сложни отношения,, като: "противоречивост", "душевен смут", "закономерност", "предположение" и т.н. Поради това той не можеше да говори освен образно, поетично. С такива образи той изразяваше и най-сложните наблюдавани от него отношения, за които днес употребяваме безцветни думи:

Девет години гурбет ходя,
коня вода, пеши ходя,
друм минавам, за друм питам,
вода газя, жаден ходя
зарад тази малка мома.

Рано рани малка мома,
рано рани в неделя.
Съзрели я дюкянджии,
сбъркали са драмовете,
съзрели я терзиите,
сбъркали конците си,
срезали сукната си. (1)

[1 - Къде е образната сила на народната песен за нас? Първо, тази песен е плод на народни гении, а не хора, които са станали писатели, защото в друго не им върви; второ, защото е плод на точно и тънко наблюдение и познание на възпяваните неща, а не на наблюдение от столичните кафенета; най-сетне, защото всички сравнения и образи се вземат от средата, в която е включен описвания предмет, и следователно са едностилни, което значи, че разширяват картината на описвания предмет, едно изискване, което се нарушава и от най-добри наши белетристи, сравняващи парата на шопското гърне с парата на локомотив, правите горски дървета с телеграфни стълбове.]

Вместо да каже "егоист" или "себичник", той казва: "Човек беше колку за себе, за други не сакаше да знае", или "Ни куче кост гризе, ни га другиму дава".

За да изкаже неща, за които няма обистрени понятия, каквато беше напр. делбата на задругата, "старият" ломи погача и казва:

- По-напред погачата беше целанинка, а сега?

- Она е за ядене затова се ломи, а ние сме за делене и делимо се. Както тая погача, преломена, не може да се състави, така и ние поделени. [22]

Понятието "законна сила" е предадено така в гл. Vii от закона за битолските села от 1851 г.: [7]

"Ако некой сторит давия и побарат файда по'еке от осум на стото за годинашно време, да не му се слушат давията."

Правилото на чл. 28 ЗЗД за "законната сила на договорите" се описваше така:

"...и ако някой иска да се пометне (от договора), да не бъде слушан от никой съд."

Правилото за изкупуване съгласно чл. 299 ЗЗД:

"Изкупуването по закона е правото да замести някой оногова, който е купил един недвижим имот, като се подчини на условията, поставени в договора."

Така е предадено от Полицкия статут, който привеждам за пример:
[22]

"Който мисли да продава, три пъти да яви на княза: "Това ще продам; ако някой роднина иска да купи, да дойде! - ако ли не ще - аз ще го продам, комуто мога"."

Душановият законник в чл. 50 предава идеята за гаранция чрез една истинска драма: [35]

"И кто преда сина у дворъ (царския) и упроси га царъ: вярвати ли га къ (е ли вярън) и рече: веруй колику и мене, ако кое зло учини, да плати оная, кой га е предал."

Xviii. Облекло на древния селяк

Облеклото на древния човек може също да ни служи като пример за размера на тогавашните нужди и сегашните, за размера на тогавашната и днешната суета. Ето гардероба на днешната дама:

манто (зимно, пролетно, лятно), костюм, жилетка, болеро, блуза, палтенце, жакетче, пола, рокля, ешарп, шлейф, коланче, цвете, фишу, презрамки, шалове, шалчета, ръкавици, чадъри и пр., а отдолу: сутиени, корсажи, комбинезони, гащи, кюлоти, ризи, шемизетки, чорапи, обувца, пантофи, чехли; за нощем: ризи или пижами; за в къщи: роба или пенъоар; за плажа: кимоно, шалвари (пижами), костюми (майота), гумени обувки, шапка и налъми.

Всички тези парчета са предмет на специална суета, внимание, грижи, на тях е посветена специална литература и индустрия. На някогашната мома стигаше:

Станке ле, първо венчане,
блазе ти тебе при мене -
баре ще си поносиш
на тънка снага фистанче,
на тънко кръстче коланче,
на бяла гушка герданче.

Мъжкият шик беше:

Разтросил се Димитър
сас широки ръкави,
сас калени навои -
че ще сина си жени,
че ще сватба да прави.

Xix. Познание, наука, обяснение за света на древния българин. Обясняване чрез сравняване (аналогия) и уподобяване, одухотворяване на природните сили (антропоморфизъм). Механичната, биологичната, душевната и обществената причинност в обясненията на древния българин

За да разкрием напълно душевността на първобитния човек, трябва да се спрем и на неговото познание, на обясненията му за света, за причинните зависимости и за основаните върху това начини за въздействие върху природата. Това е всъщност историята на нашето невежество, лековерие и суеверие, историята на нашата митология, на първобитното ни езичество, историята на баянията и магиите, изобщо на цялата теоретична и приложна първобитна "наука".

За опознаване на света древният човек има само едно средство - простото наблюдение. Чрез това наблюдение той стига най-много до установяване на известни механични закономерности, механични причинни връзки. Понятно ни е какво би могло да се разбере от законите на химията, биологията и психологията без специални издирвания и системни наблюдения.

Чрез това наблюдение древният човек стигаше до едно сравнително описание на наблюдаваните от него предмети. Плод на това описание са несравнимите сравнения на народната песен:

У Недини слънце грее,
то не било ясно слънце,
най ми било сама Неда,
с черни очи еленови,
с тънки клепки босилкови,
с бели зъби бисерови,
с тънка снага самодивска.

Описанието чрез сравняване се прилагаше не само към външните качества на нещата. То се прилагаше и към действията и отношенията. Там обаче то вземаше вид на уподобяване.

како орел високом,
како лисица итрином,
како риба дълбоком,
како вук якотом,
како заяк бръзином,
како сърна бегаечи и пръхаечи...

Това сравнение и уподобяване (аналогия) древният човек смяташе и за обясняване, и то не само като въпрос за красиво говорене:

Никола, море, Никола,
що ми си толкоз хубаво?
- Кога ме майка раждала,
за тополя се е държала,
у слънце е гледала,
под трендафил е седяла,
в прясно ме мляко банила,
с руйно ме вино поила.

Главният предмет, който служеше за сравнение, уподобяване и "обяснение" на движението, промените и причиняващите ги сили, беше

самият човек. Тук са корените на одухотворяването (анимизирането) на природата, на нейните сили и явления и на човекоподобяването (антропоморфизуването) на същите.

Обяснението на механичната причинност се заместваше с митология – природните явления се схващаха като деяния на човекоподобни същества и духове:

"Силният дъжд и градът се правят от "алата" – стара, беззъба, разчорлена жена, която се крие по къщите, дърветата (особено високите) и между добитъка, гонена от змея – силен, едър млад мъж с криле; дето стигне алата, той гърми срещу нея и я обсипва със стрели, прилични на стъкло."

Биологичната причинност се обясняваше чрез суеверието на "знааялиците", които считаха всички болести за "учинки", "учинушки" (направи) на човекоподобни духове.

"Чумата е стара, приведена, разчорлена и дрипава бабичка, която пуска стрели срещу хората; улученият "пада убиен, зева, зева и мрие".

Родилната треска е "изтравяне". Наве, навеи или навляци – хвърчащи на крила из простора души на умрели некръстени деца – са успели да влязат през мъглива, бурна нощ при немолитвената родилка и са "сисали" от нея кръвта ѝ, затова тя става желта, слаба.

Задухът, слабо сърце е учинушка от веструшка ("засипала го в_етрушка") или пък спане на "лошо място, дето ходят самодиви".

Сомнабулизмът се дължи на разни гъволетини, живи и здрави, сладки и медени, джинджии, които отвеждат заспалите хора край някоя пропаст.

Човек заспива. Гледа насън: отдолу се задава сватба на коне. Тъпани, музика, викания, сватбарска олелия. Сватбарите дохождат до него, подават му бъклица и го калесват. Той тръгва с тях и тъкмо да го заведат на някое страшно място – бряг на река, висока скала, – той се сеща и прекръства: събужда се и наистина се намира на това място, но вместо бъклица държи костенурка.

Душевните явления: сънища, привиждания (илюзии), видения (халюцинации), се схващаха като поява на души на мъртви, на вампири, таласъми, караконе, самодиви, бесове, гъволетини.

Потресът от някоя мъченическа или насилствена смърт: падане от високо дърво, някой "мърлен" – клан с нож, дупчен на много места, – създава силно възбуждение и страх, водещи към видения на убития. Тези видения се превръщат във вампир.

На душевно болни ("които са слаби в мозъка") чрез халюцинации им се явяват светиите, чуват небесни клепаля, влизат във връзка с душите на умрелите. (1)

[1 – Ивайло разправял, че има видения. С такива халюцинати "с налети с кръв и размътени очи, с разпуснати коси и изобщо хора с всички признаци, че действуват, бидейки обхванати от бесове", Асен и Петър си послужили, за да внушат на българите смелост за въстание и да уверят народа си, че св. Димитър напуснал Солун и станал покровител на Търново и на новото българско царство. [14]]

Обществената причинност се обясняваше с орисниците, които на третия ден от раждането на човека дохождат при люлката и му определят съдбата. (1)

[1 – И наистина какво искате от древния човек, когато днес, на 1940 г., д-р Р. Т. пише: "Във всяка своя стъпка и действие трънчанинът

има определена мярка, понеже като майстор-строител постоянно работи с метър". [16] А историкът на с. Градец, Котленско – учителят Хр. В. Димитров – в своята книга "С. Градец" (1934 г.) помества нарочно научно изследване "Влияние на планината Стидово върху характера на населението в Градец", в което обяснява, че това, дето голямата част от градецкото население "не било словоохотливо, не се смее гласно, изглежда недружелюбно, необщително", се дължало на това, че планината Стидово била "черна, неприветлива, пустошна".]

Хх. Сравняване и уподобяване изходна точка на причиняването (въздействие върху силите на света) на първобитния българин. Обреди. Отнасяне по човешки към човекоподобните духове на силите и нещата. Същина на молитвите и благословиите (пожеланията). "Магическата" сила на думите. Угощаване душата на божествата. Заплашване на духовете. Магиите като начини за причиняване

Сравнението и уподобяването бяха изходна точка на действоването на първобитния човек, те ръководеха неговото въздействие върху силите на света, неговото причиняване.

На Ивановден всеки се "баня", за да бъде цялата година "здрав като дрян, весел като здравец, прав като кукурмяк"; на годежа, когато ломят погача, всеки гледа да отломи по-голямото парче, за да бъде у него по-голямо плодородието; булката, когато влиза в къщата на мъжа си, маже вратата с мед и масло, за да върви новият им живот "по мед и масло"; свекървата ѝ слага юзда и я води, за да се води булката по нея; преди да си легнат младоженците, развързват им всички възли, за да им развържат вързаната с магия любодейна сила; когато раждането закъснее, "тежката" носи зоб на жребец, да не би да го е видяла, кога е възсядал кобила, понеже кобилата носи 12 месеца и 3 дни; при раждане отварят всички врати, за да се отвори пътят на детето; при раждането родилята най-напред пие вода, прекарана през совалки, за да се словне детето бързо като совалката в стана; молитвената вода слагат в стомна с "чешмурка", за да се раждат занаятчишки деца (деца с "чешмурка"); родилката, кога ходи по нужда, да си хапва косата и си подвива на пояса престилка, за да не ѝ изтече млякото; който носи от попа молитвена вода за родилята, сяда да си почива на три места, за да не роди до три години друго дете; за да не се "разиде" млякото на родилката, не ѝ се подава при сбогуване ръка и всеки ѝ оставя по някое влакно от дреха или месал.

За да бъде детето работно, при кръщаването, докато попът кръщава, майката прехвърля през ръката си всички видове работи, които иска да работи детето: пере, шие, меси, плете и пр.; жените, чиито мъже "кръшкат" и "си вадят очите с чужди жени", на Преображение пробиват дупка в средата на добре цъфнал слънчоглед и през нея прозират мъжете си – отсега нататък мъжете им ще се преобразят и ще се обърнат с лице към венчаните си жени. На Св. Симеон не се дава нищо от къщи, за да не избяга плодородието от къщата и да иде у съседите; с орехите от бъдната вечеря ловят крадците: "Както тропат они, така да се разтропа тайната на айдуците." За да пренесе плодородието от една чужда нива, магьосница откъсва няколко класа и ги принася в своята нива. На Митровден селянинът пъди мишките така: "Всички ратаи слушаха, изслушаха, отидоха си. Хайде, идете си и вие." Когато някого го втресе, изгърмяват ненадейно с пишов до главата му, за да се стресне, и така треската го оставя. Вечерта пред Гергьовден занасят кърпа трици в

мравуняк; сутринта ги вземат и слагат в кърмата на овците, за да се наспорят последните като мравки.

Голяма част от обредните форми на обичаите представя именно такива действия, при които чрез наподобяване се мисли, че се прави причиняване. Някои от тези действия сега са почти неразбираеми за нас, особено пък като бъдат снабдени с обясненията на някои битописатели, които смятат, че обяснението е написване на няколко мъгляви думи, като "магично", "демонологично", "паганистично", "мистично", "митично", "езическо" и пр.

Към одухотворяваните от него природни сили човекът се отнасяше по човешки. Той не поменуваше името на вълците, поганците (мишките) и змиите на празниците, които им беше посветил, за да го забравят. Той говореше само добри работи за баба Шарка, която бабичка ходи и прислушва и ако чуе лоша дума за себе си, люто се сърди.

За да въздействува върху тези сили, древният човек им се моли, тъй както се моли на съседа си за огън или за малко брашно назаем, и смята, че молбата му ще бъде чута, тъй както никоя молба в старо време по задължение на дружния морал не оставаше неудовлетворена. Това е същината на всички молитви към божествата. Тя обяснява вярата в "магичната сила" на думите, за която мнозина говорят така "мистично", че вместо да уяснят въпроса, още повече го забъркват.

Всичките благословии на старите хора всъщност са молитви към божества:

Да се похвали година с аир и берекет, с беле пченице, с дълге ръженице и весела челяд. Амин, дай, боже! Аирлия да е! Да ни е честито, да е благословено! Божич да ни помага у волове, конове, у овци. Айде съга весела кука и догодина със здраве!

Да сте здрави като камък. Да остареете и побелеете като Стара планина. Колкото пясък у морето, колко листи у гората, толкоз здраве в тази къща... и т.н.

Някъде изрично е споменато, че исканото ще се даде от замоленото божество, другаде това не се казва, като нещо разбиращо се:

Овайгрошина о нашио домакин,
ако е бел – бело му поле от овци;
ако е цървен – цървени му двори от говеда.

Но своите молитви древният българин придружаваше и с угощения за събуждане на добри чувства у божествата за "услаждане на душата им". При всяко сядане да се храни той казваше: "Ела, боже, да ядем." Той оставяше най-хубавите части от храната за болестите, а ако болестта беше епидемична, цялото село ѝ правеше служба, т.е. угощаваше я. Това пък е смисълът на всички служби и курбани, при които се коли добитък, т.е. при които се принася жертва – "служи се", – гошава се божеството, одухотворената природна сила или болест.

На Бъдни вечер домакинът изнася трапезата вън, слага я на земята и вика с все глас:

– Джермане, Джермане, облачее! Дойди да вечерамо! Съга да дойдеш, а леско очи да ти не видимо ни на нива, ни на ливада. Съга смо приготвили леб, ошавке, боб, ореси, семе, бели лук – сичко е пуно, а па ракия най-вече.

Когато лятно време се зададе градоносен облак или почне да вали град, викат:

- Тамо, Джермане, тамоо! У пустата гора Олелия, дека нема овце да блаја, дека нема крави да рикая, дека нема пцета да лая, дека нема деца да плача, дека нема мечка да муче... Тамо, божке, тамоо... у пуста гора. Олелия, у-у-у, лу-лу-лу-луу...

Със заплашване се карат дърветата да раждат. На Бъдни вечер излиза един от домашните с брадва в ръце и отива при дърветата, които не са родили миналата година. Насреща му застава друг:

- Тая ябълка ли не ще да ражда, сега ще я отсека! - И замахва с брадвата.

- Недей я сечи - моли се другият и задържа ръката. - Тя ще почне да ражда. Аз ще ѝ стана поръчител. Прости ѝ!

- А-аа - ръмжи заканително палачът, - сега ще я отсека.

След като поръчителят успее да изпроси прошка, обръща се към дървото:

- Па да не ме засрамиш! Не видиш ли, че ако не бях аз, тази лудетина щеше да те отсеке.

Магиите бяха също начин за въздействие върху природните сили. В основата си те почиваха също на пожеланието (молбата) и на сравняването и уподобяването. За да "запрат" на някого говедата, т.е. да отслабнат, да не дават мляко, да не раждат и пр., оставя се яйце "запъртък" пред прага на обора. За да се разтури тази магия, това яйце се разтрошава на кръстопът и се разхвърля на всички страни: когато се съберат парчетата, тогава ще се изпълни магията. За да отмъстиш на омразен човек, вземаш "смрадо" (изпражненията) му, слагаш го в кърпа, прокараваш го пред ушите на мотика и го слагаш на бряг, който се рони, както се рони брегът, така и човекът ще се рони и не след дълго ще умре.

Но за да поразят въображението на клиентите си, врачките, които са в голямата част мошеници или самовярващи си болни хора, си служат с предмети, които вълнуват силно въображението на простия човек: камъчета от кръстопът, облекло на змии, кости и гръклъни от вълци, късове кожа от цигански решета, петала от умрели магарета, коса от умряла жена, изпражнения от обесени хора, парче от дреха на удавник, кора от дърво, където се е обесил човек, сажди от запустяла къща, конци от нишелки на умряла жена и пр.

Ххi. Кратка история на народната медицина: профилактика, диагностика, терапия и ultima ratio.

Баяне за "почуди" и чуденето на Ив. Екзарха как се не свършва въздухът, поглъщан непрекъснато от толкова хора и животни

Ето кратката история на българската народна терапия - един клон от човешкото причиняване, - която разкрива същността на старото, народно "причиняване":

Профилактика

В Средни Родопи болестотворните духове се наричат "боলেখчици". Във всяка махала всяка събота събират махленски брашно, дърва, фасул, сол и др. Една вдовица приготвя трапеза, която се слага на кръстопът, където се събират жените, децата, понякога и мъжете, та

"ломят за сладки и медени". Ако не направят това, раздават събота малки пшенични колачета, намазани с мед.

Диагностика

Когато профилактиката не помогне и някой заболяе, диагнозата се установява чрез баене на "почуди", защото навремето другаде отговор на чуденето не можеше да се намери: (1)

[1 - И най-ученият навремето българин, Йоан Екзарх, съвременник на Симеона, заедно с византийските си научни събратя, от които преписал своя "Шестоднев" (само че за разлика от днешните литературни братя, открито си признава това), се чудил дори и на такива неща:

"Аз се чудя как не се свършва, нито намалява въздушното естество, когато толкова хора и толкова безсловесни животни дишат непрестанно, толкова и така много топли слънчеви лъчи минават през него, а при това и луната и звездите правят същото."]

Оздол иде чуден човек и носи чудна секира, та отиде в чудна гора, та отсеке чудни дървета, та ги отнесе на чудна нива, та направи чудна бачия, та сбра чудно стадо, та измълзе чудно стадо и подсири чудно сирене, па го отнесе на чуден пазар, та взе чудни пари. Па отиде в чудна гора, дето секира не сече, дето петел не пее... и пр. Оттам взе чудните пари и ги отнесе в чудна меана, купил е чудно вино цървено, та го е изпратил на църквата, та е оздравява чуден човек от чудни почудища.

След това хвърлят въглени във вода и гледат: ако въгленът се завърти на колело, пръщи и се премята, значи, че болният е хванал очи, урочасан е. Ако въгленът не направи това, значи, че е от друга болест.

Лекуване.

Баянията, т.е. лекуванията, изгонването от душата, тялото или дома на болния духове ставаше пак чрез сравняване и уподобяване.

Ето едно баяне за "добрата". Прави се китка от ръжен клас, червен конец, стрък босилек, малко зелена трева и едно бяло перо. С китката кръстосват болния и "тиха вода", и "баячът" почва да бае:

Сестрице, Добрице,
ще ти се помоля
с лека ръчица
с блага думица
с ръжен класец
с червен конец
с зелена тревица
с студена водица
с леко перце
с кръстат босичец
да се разпръснеш
да се разидеш
като прах по път
като пяна по вода
като моми от хоро
като мъж от берия
като турци от баня
като жени от черква
че тук няма за тебе
легло да лежиш.

Сестрице, Добрице
ще ти се помоля
с лека ръчица,

.....
да си идеш
да се не видиш
в пусти гори тилилейски
де петел не пее,
де кокошка не кряка
де секира не сече
де бухалка не буха
де нощови не хлопат
де огрибка не чегърка;
там да идеш
по високо енище
по дълбоко езеро
мърморци да ловиш
да пиеш, да ядеш.

След това на болното място се духа три пъти и се изрича: "Вятър те довеял, вятър те отвеял." Кръстосва се още три пъти с китката и последната се хвърля в реката, за да я отвлече заедно с болестта.

Дядо Радьо от Орешака, Троянско, цери "за самодивско" така:

Отива при болния в потайно време (след полунощ). Болният сяда на пода. Слагат му нов чист пешкир върху коленете. Дядо Радьо взема в ръцете си чаша мед, три питки, печени на жар, стрък чубрица, коленичи, дига глава нагоре и почва да се моли с шепнеш, тайнствен глас:

Моля ви се, сладки и медени,
от небето до земята,
от земята до небето -
ние сме слепци на този свят:
може да сме ви припикали,
може да сме ви присрали,
може да сме ви настъпили,
простете ни!

После с чубрицата маже питките с мед и казва: "Услаждаваме ви, омедяваме ви с чубрикова майка"... и пр. - и слага една от питките на вратника, друга - над къщните врата, а трета - до болния: когато самодивите тръгнат към болния, ще отидат на меда и ще оставят болния на мира.

Ultima ratio (последно средство)

Ако нищо не трогне "болевичицата", обръщат дебелия край ("бих, бих на чувства, па започнах, дето завърна").

На една жена умират деветте деца едно след друго. Побесняла от мъка, тя взема дебело дърво и почва да удря от къоше на къоше:

- Излизай оттука, чумо, холеро! Тука ли си гнездо направила, уруспийо! Изтри, изеде ми дечицата! Защо си виснала тука?

Много болести по хората и добитъка се гонеха тъй, както се гонят лоши хора и кучета. По-безстрашните селяни вземат дървета, пушки, тояги, коси, сърпове, тичат от къща в къща, от плевник в

плевник, мушкат в сеното и сламата, разхвърлят дрехите и вълната и със страшни закани и псувни пъдят болестта.

Xxiii. Самосъзнанието на древния селяк. Липса на очертана личност. "Азът" на древния селяк. Въпросът за името. Самодейност на първобитния селяк. Външни белези на личността

Трябва да се спрем и върху самосъзнанието на древния селянин, т.е. как гледаше той сам на себе си, как се отнасяше към себе си. В това отношение той е първият член от историческата поредица: първобитен дружен човек, човекът личност и човекът себичник – носители на първобитно колективистично, индивидуалистично и егоистично самосъзнание. Отделният селяк от рода на задругата във време на родовото общество нямаше права, чрез които, противопоставяйки ги на другите, да се обособи като отделна стопанска и нравствена единица. Във време на феодализма такава единица спрямо класата на феодалите и останалите селяни беше по-скоро задругата.

Независимо от това простотата и еднообразието на селския труд създаваха еднакъв бит, еднакви грижи, еднакви чувства и мисли у всички селяни:

едно кроти кроеха,
едно шити шиеха,
едни думи думаха. (1)

[1 – "Колкото и внушителни да ни се виждат хората от тази епоха (родовото общество – И. Х.) като отделни лица, толкова по-неразличими са те един от друг и, според израза на Маркса, пъпът им още е в първобитния комунизъм", пише Енгелс. [21]]

Така че отделният селяк задругар нямаше откъде да получи подтик да схване своята личност като нещо особено от другите, по-скоро – като нещо противопоставено (1) тям, с които да дели мегдан, да се състезава, сравнява и надпреварва. Той нямаше никаква особна лична стопанска, умствена или нравствена сила, чието превъзходство да иска да подчертае с всички средства на показ, противопоставяйки я на другите, за да ги уплаши и учуди.

[1 – Феодално класовото противопоставяне беше не селяк – феодал, а задруга – феодал.]

Въпросът за лично превъзходство, изразено в лична гордост, самодоволство, честолюбие, славолубие, жажда за ласкателство, грандомания (големановщина), разни ситни и едри мечти за величие и пр., не смущаваха безгрижието на неговата главна грижа: "да е като хората, да не се дели от хората", защото иначе "какво ще кажат хората, нали е срамота от хората". Прочее въпросът за мъничкото, сивичко "аз" за древния селяк не съществуваше. Той решително не би разбрал мерака на Гоголевия Бобчински, който моли Хлестакова:

"Като отидете в Петербург, кажете на всички там големци – разни сенатори и адмирали, – че ето, значи, ваше сиятелство, в еди-кой си град живее Петър Иванович Бобчински. Така кажете: Петър Иванович Бобчински. Ако прилегне на императора, и на него кажете.

Той знаеше, че вѐн от задругата е нищо. Той беше богат с нея, силен с нея. Затова Полицкият статут [26] гласи:

"При тях (задругарите) всичко е общо: добруване и злочестина, печалба и загуба."

Той се гордееше не със себе си, а със задругата. Той казваше не "аз", а "ние"; не: "Аз съм д-р Петър Пиронков", а "Аз съм от Цървци, Баровци, от Лингорите."

Понеже нямаше лични – стопански и духовни – интереси, древният селяк не правеше от личността си средище на грижите и усилията си.

Той никога не почваше изреченията си с думата "аз", освен когато не бе разбрал кого викат и питаше:

– Кой, аз ли?

Изрази като: "аз мисля, че...", "според мене", "според моето мнение", "аз смятам", рядко се отронваха от устата му. "Дойдох да ви видя", "Па си викам на ума...", "Мисля си..." – това бе началото на изреченията му.

И ако употребяваше думата "аз", той я слагаше на второ място: "Слязох язе от колата", "Чакай бре, брате, викам му язе".

Нямайки обикновено възможност за личен почин, селякът мъчно действуваше на лична отговорност. В Плевенско доскоро се срещаха старци по на 60 години, които не можеха да купят на пазара един цървул, защото това прави още "тато" им.

"Баща ми се женил и аз трябва да се женим" – обосноваваше селянинът задължението си за продължение на рода.

– Защо не отсечеш тази дъбица сред нивата, ами я сенчи цялата? – попитах един селянин.

– Ба, баща ми не я отсекал, та аз ще я сека. (1)

[1 – Когато след Освобождението за пръв път един млад свещеник попитал преди венчаването една мома:

– Е, Кръскъляно, обичаш ли Камена? Да не са те посилили? – тя навела очи:

– Питай тато. [24]]

Първобитният селяк имаше име, но то беше само една проста сигнатура и можеше спокойно да бъде заменено и с номер. В самочувствието и самосъзнанието, както е въобще в живота на древния селяк, това име нямаше по-голямо значение от имената на кравите или кучетата. Нещо повече – животните по-често чуваха имената си.

Някъде смятаха за срамно мъжът да поменува името на жена си и затова мъжете си служеха с изразите: "мари", "бабо", "нашата", "майка ви", "ей, чуеш ли, шийу!"

Хората изобщо се обръщаха помежду си не по имена, а с обръщения, които показваха отношенията им по роднинство и по възраст: дядо, бабо, вуйчо, брайно, както и брачното им състояние: моме, войно, невясто, булка. Ние имаме най-уточнената система на такива наименования.

Стара омъжена жена казваше на връстницата си "ей, моме", а на по-младите от нея булки "невясто" или "хубавке".

Снахата наричаше деверите си по възраст от най-големия надолу така: брайно, драгинко, убавенкьо, а етървите си: калино, малино, убавке, ябълко, дунке.

Днес името е означение на личността, на нейната история, на нейното обществено положение; то ще я представя и след нейната физическа смърт. Психологически то е една събираща точка ("сумационен център" [37]) на представи, чувства, мисли и има значение както за самосъзнанието на носителя му, така и за отношението на другите към него. Затова, когато искаме да изразим най-ниската степен на падане на един човек, ние казваме: "човек без име", което значи "човек-нищо".

За първобитния селяк името не играеше никаква роля. И когато трябваше да подпише едно нещо, той пишеше само собственото си име. Защо да пише повече? – В село всички го знаят. (1)

[1 – С едно писмо от 1843 г. [16] трънчани се оплакват до Есим бег против турския съдия и като се кланят "до лице земи" и целуват "подножието ногам ево", му пишат, че "писмото не ни е за друго", а да му известят, че с неговото име си били "на рааото от вси страни", "и сеги гледаме какво се чини у нас една работа неправо" и пр. – и се подписват така:

Трили Трили Зеленоградли
поп Кузма Тричко поп Павел
Иарловцали Петачинци
чорбаджи Пея Кола Ракела]

Едва еснафите започнаха да се подписват с името на баща си – най-напред така: цоню пенчу, васил пех, люцкан колю, боню бошку, дечу котю, Васил Груйчу; по-после: Димитар Желюф, Иванчу Чанчуф, Коста Стуянуф, Велику Векув, Митю Нанкув, Кочкан Иванув и най-после: Георги Константинов, Аврам Станчев. [23]

Външните белези на личността тогава не само че не служеха да я подчертаят, да я изтъкнат, да я отличат, но, напротив, служеха окончателно да я оприличат на цялото. Всеки се стрижеше, носеше, обличаше съобразно с важещия тип, "като всички хора".

Днешната дама, която трябва да разнообразява и прави интересна кухотата на своята глава, празнотата на своя живот и безсъдържателността на своята личност със същата грижа, с каквато търговците постоянно сменят стоките във витрините си, непрекъснато оглежда по улиците другите жени, да не би да носят като нейното манто или рокля и най-големите й усилия при шивачката са: да се измисли нещо, което досега никоя не е имала – защото наистина това е единственото, което може да обърне внимание върху тази нравствено жалка, картонена фигура.

Старата жена, напротив, трепереше да не направи нещо в облеклото си, което да я отличи от другите, защото това ще се тълкува като "навиране ризата на прът".

Всеки стар еснаф знае географията на цветовете, дрехите, престилките, забрадките в своята околия. На жена от Млечково никога не можеш продаде копринена забрадка с цвят, който се носи в Калейца и обратно. Ако първите престилки, пристигнали в селото, са с джобче вдясно, никога не можеш продаде престилка с джобче вляво. Наблюдавал съм на троянския панаир как мома по цял ден обикаля да намери престилка с джоб вляво; плаче, отива си без престилка, но не смее да наруши изискването да бъде облечена "като всички хора".

Ххiii. Липса на интимен живот. Липса на лични въпроси: любов, брак, девственост

Първобитният селяк почти нямаше интимен живот. Той не можеше физически да се уедини. Цялата му дейност, с малки изключения, ставаше пред обществото, под надзора на последното. Обществото със своето мнение – израз на господстващата нравственост – се месеше и в работи, които днес за нас са "светая светих", охранена дори и от наказателния закон (чл. 240, п. 1 НЗ).

Днес ние (поне тези, които четат книги) държим любовта и бракът ни да бъдат лично дело и когато искаме да подиграем някого, казваме,

че го жени баща му, майка му или махалата; че баща му се обяснил в любов на бащата на момичето с един апартамент и пр.

Не беше така обаче с нашия научен приятел, когото обръщаме от всички страни.

Простота на неговия характер не го караше, като Ибсеновия Фолдал, цял живот да търси образа на идеалната жена, която единствена ще бъде в състояние да го разбере, да се спрегне с него. Колкото по-малко бяха изискванията от брачния другар, толкова по-широк беше човешкият кръг, който можеше да ги удовлетвори. Поради това браковете можеха да се решават и от родителите. И макар че родителите обикновено вземаха предвид личните предпочитания на момчето, все пак неговата личност не играеше особена роля в цялата тази работа, първо – поради липса именно на личност и второ – поради това, че дори и любовта и бракът не бяха строго лично негова работа, а работа на задругата.

Младите се "лажеха" по кладенците, хората, тлаките, но дойдеше ли ред за сватба, в Кюстендилското краище тя ставаше така: [19]

Преди Освобождението в повечето от половината случаи момчето преди сватбата не виждало бъдещата си съпруга. Бащата казвал: "Тази че биде и повече нищо." Момчето не можело да каже: "Лоша е."

И доскоро, когато бащата и майката харесват някоя мома, те си приказват:

Юнак, юначна мома, яка, у нашио дом че я биде, за наши дом че е арна.

За момчето не става дума; защото те "я ловят за работа, стока да гледа".

На тъкмежа отива не момчето, а баща му – той се "обяснява в любов" на бащата на момичето и на самото него. Тук не само не присъства момчето, но не става и дума за него:

– Оно... еве... вас ви е дал господ моме, да ви е жива, па ние сме помислили да ви я узнеме, та да се ородиме... та по-често да си доодаме, како че кажете?

– Борке – обръща се бащата към момата, – тези човеци са дошли, моме, за тебе. Ти какво че речеш, искаш ли да идеш у нихнио дом, можеш ли там да поминеш?

След "тъкмежа" от страна на момчето ходят у момини "на китка", дето уговарят подаръците и деня на сватбата. На китката момчето пак липсва. (1)

[1 – Едно момче, войниче, пише тревожно писмо на майка си: "Мамо, научих се, че сте ме годили, сакън да не правите сватба без мене."]

В деня на сватбата момчето е действащо лице само при вземането на момата, венчаването и довеждането ѝ в къщи. Пристъпи ли невястата прага на новия си дом, поемат я двамата "назначени" девери. Те са неотлъчно до нея, с тях тя извършва всички дълги и широки обреди: те я водят да целува ръка на сватовете, да събира пари, да ги дари, те я водят "у зимнику за свод", те я извеждат оттам, те я водят "за вода" и т.н. През това време "избраникът на сърцето ѝ го няма никакъв, нищо не се обажда човеко – слуша по къщи: храни коньо на кумо, цепи дърва за манджата, приноси ракия от зимнико, храни конете, сватбарите, черви се" и между другото проверява девствеността на момата.

Последният въпрос не е личен, а обществен. Тук срам няма. В Александрово, Ловешко, доскоро при "свождането" ("познаването") присъствувал неотлъчно по-големия брат на момчето. На други места

"побащимата", "старойкяницата" или "заложницата" гледаха през ключалката или слушаха през някоя цепка. Аз зная скорошен случай, където станало нужда момчето да направи генерална репетиция над побашимата, понеже било малко "вързано".

И досега на много места ризата се показва на цялата сватба: ако момата е редовна цялата сватба се засмива и от този момент почва истинското буйно веселие. Излезе ли момата развалена, настава всеобщ смут. Сватбата се прекратява. Гайдарят не иска да свири. Момата плаче на една страна, свекървата плаче и кълне на друга.

– С кого е оработила това? – питат строго сватбарите.

В Теодосиево, Трънско, веднага повличат момата по риза към дома на баща ѝ. Тъпаните я водят отпред, а отзад сватбарите викат и пеят:

Ако даваш ваш'те,
като тука наш'те,
да сваляме гащи.

Завеждат я на баща ѝ, подхвърлят му счупени лъжици и го канят да яде с тях.

Ххiv. Почести и отличия в старото село.
Старост и кумство

Единствените обществени положения на село, свързани с почести и особни отличия, бяха старостта и кумството. Но от тези почести и отличия всеки можеше да се възползува.

Задачите, които имаше да решава задругата като стопанско и нравствено общежитие, бяха толкова малко и прости, че нейното управление не изискваше особени лични качества. Какво имаше да "оправя" домакинът: кой да отиде на оран, кой – с овцете, кой – за дърва, кой – на воденица, коя ливада се коси първом, от коя нива да се прибере жетвата и други такива все в този дух. [24]

Поради това във времето, когато този домакин не беше принуден да ходи често на пазар и когато дори на пазара честността и човешината имаха достъп, ръководството на задругата принадлежеше на старите. За успешното провеждане на това ръководство беше достатъчен само нравственият авторитет на побелелите коси. Това е обществената основа на известната някогашна почит към старите, стигаща до култ. Днес, когато не възрастта, а други качества са от решаващо значение, тази почит е малко понятна. Древните хора обаче почнеха ли някоя нова работа, винаги казваха:

– Айде да питаме старио, он повече е живел, повече е патил, но знае.

Когато бащата се обърнеше за съвет и одобрение към синовете си, обикновеният отговор биваше:

– Е па, тате, ти по знаеш. От тебе се гледа. Ние от тебе очекуеме.

И наистина, мъдростта се добиваше не от четене и научни изследвания, а беше последица на дългия личен опит, на случайното наблюдение.

Кумът беше най-изтъкнатата селска личност в стария свят. Това беше единственият момент от живота на селяка, когато бе посрещан и изпращан с музика и шествия; когато беше средище на всеобщо внимание; когато можеше да заповядва на всички всичко. Няма нищо по-красиво за стария селяк от кумство и побратимство. Най-хубавото

качество се изразяваше - "за пред кума"; най-неотразимата молба - "пред кум се вода не гази".

На сватбата кумът дохождаше с музикално шествие, но лесно не сядаше на трапезата - качваше се по някоя ритла на коша и там му слагаха вино и ракия, а отдолу му играеха хоро, докато го склонят да отиде при невестата (мания за величие).

След това мъчеше деверите да му играят хоро в комина на пречника сред дима и пушека на огнището (диктатор).

На трапезата кумът заемаше най-видното място. От него всичко се гледаше, от него всичко започваше: целуване ръка, даряване, ядене, пиене. Не се ли прекръстваше той за ядене, никой не почваше, не станеше ли от трапезата, тя се не дигаше.

Той дига пръв чашата и при всяко дигане благославя. Другите имат право да викат само:

- Амин, дай, боже!

На кума на софрата играят най-хубавите булки, избирани и канени от девера. Закършат ли снаги, задрънкат ли нанизи, задрусат ли гърди, повиши ли се настроението, от трапезата започват да се обаждат закачливо:

- Айде, кумеее!...

- А-ха-ха-хаааа!... - реве кумът от кеф и суче мустак, а очите му святкат и стрелят.

Изпращането на кума е цяла церемония. Изпращачи са младоженците, деверите, невести, чичи, стрини, въобще цялата рода. Едни от тях носят вино, ракия и мезе за кума, а останалите играят шарено хоро след него. Начело са тъпаните, кумът пристъпва самодоволно, а хорото играе по него. На всеки 100-200 крачки той спира и сяда върху черга, която нарочен човек носи. Седне ли кумът, хорото престава и играчите го заобикалят прави - само той седи. Невестата застава пред него, кланя му се три пъти, целува му ръка и го черпи, иначе "кумо нече да стане". Той поема с протегната ръка чашата, благославя, а невестата и останалите се кръстят и казват:

- Амин, куме!

Наседи ли се кумът, става, тъпаните пак забумкват, невестите кършат снаги, сватове викат "иху-хуу", кучетата се дерат и прескачат възбудени плетищата... апотеоз.

Ххv. История на стопанския бит и на нравите на нашето село. Родово общество. Развитие на поземлената собственост. Минаване от работене на ничии, безстопанствени земи към задругарска собственост

Най-сетне нека свършим историята на нашето селячество с това, с което всъщност трябваше да почнем: с подробно изследване историята на неговия стопански бит и нравите му.

Славяните дойдоха на Балканите със своето родово устройство, картината на което приведохме и което носеше общите черти на всяко родово общество: 1) Организиране по род (влака) и племе, като племената само в отделни случаи образуват съюзи (за отбрана или нападение). Всяко племе е една въоръжена демокрация, която урежда сама - свободно народовластнически - вътрешните си работи, а външните въпроси урежда с война. 2) В племето и рода липсва всяко поделение на класи. Робството е временно. Разделението на труда е първобитно: само между възрастите и половете. 3) Домакинстването е комунистическо за няколко семейства, обхванати от рода или задругата. 4) Органи на това общество са: старейшините - глави на

за другите и родовете, - техният съвет и народното събрание (събор). 5) Липса на всяка власт и принуда освен принудата на съвестта и на общественото мнение, т.е. липса на държава. 6) Липса на данъци и повинности за издръжка на една такава държава. [39, 21]

Ние нямаме преки данни за положението на поземлената собственост от това време. Картината вероятно се е движила между неограничено използване на ничии земи - където не е ставало дума за никаква собственост - обща родова собственост и най-после задругарска собственост.

Що се касае до обработването на земята и особено до домакинствуването, ние трябва по аналогия с положението в другите страни да приемем заедно с Ковалевски, Иречека и Енгелса, че то е ставало на по-големи или по-малобройни челядни задруги. [22] Собствено границите между задруга и род, са били много подвижни. Нарастналата задруга се превръщала в род, чието разпадане е давало нови задруги, които обикновено са образували населението на едно село.

Благодарение на неocenимите изследвания на Д. Маринов [24], ние имаме преки данни за преминаването от използване на ничии земи към задругарска собственост в Северозападна България:

"До издаване на тапиите (1868 г.) всичката земя, която се оряла, сеяла или косила, е била общинско владение. Никой от селяните не е можел да стопанисва тази или онази нива, нито да я продава, залага или подарява. По причина на голямото пространство земя(1) селяните не са могли да я работят всичката, а са оставяли една голяма част да почива, а другата са орали и сели. Къде ще се оре и сее жито, царевица и пр., това е решавано от старейшините със съгласието на най-заможните старци. Еднъж решено, всеки е излизал да оре, където той е искал, и толкова, колкото е можел. Който е успявал да варне да залови някоя нива, той е орял и сеял тази нива, без да се гледа кой я е орал и сял в годината, преди да бъде орница:

[1 - За това, както знаем, свидетелствува и Рьослер [2]. Тези ничии ("безстопанствени") земи са старите селски мери, които чрез разораване - процес, който трае и досега - ставаха частна собственост.]

Плуг место отъвня,
коса - ливада.

Еднъж е той орал и сял една нива, ще оре и сее същата нива през всичкото време, докато се оре и сее тази част от общата земя. Дойде ли някой селянин от друго село, та се засели в това село, той ще се ползува от всичките права, каквито имат и другите селяни.

Този обичай е запазен и до ден днешен.

Излезе ли селянин от селото, той забравя, че там е имал ниви, ливади, селище, градина или друго. Само лозето си остава негово.

Напоследък настъпило едно изменение в този обичай.

Дългогодишното непрекъснато обработване на една земя дало право на тази задруга да гледа на тази нива като на един вид свое владение и други не можел да отиде да оре на същата нива.

Но тези ниви тази задруга само е работила и ползувала, но не е имала право нито да ги продава, нито да ги залага или подарява. Ако се изсели, губи право върху тях.

Ако обаче по известни причини тези ниви останели три години неработени, на четвъртата година можел да ги работи друг.

След тапиите всеки земал тапия за своите ниви и почнал да разполага с нивите като собственик."

Ххvi. Включване на задругата във феодализма. Задругарското село като остатък от родовото общество

Ордата на Испериха установи постепенно държавна власт над славянското селячество. Вместо съветите на старейшините и народните събрания установи се държавната власт на българския хан и на неговите боили. Славянските старейшини и князове от органи на селата, родовете и задругите полека-лека станаха органи на държавата, чиновници, представители на властта. От въоръжени пазачи на рода те се превърнаха в началници на дружини за грабежи във от границите и за държане в покорство собствените си племена. От морални представители на родовете и племената те станаха техни управители и насилници.

Тези, които смятат, че учрежденията на един народ са прояви на особения му "народен дух", а не на всеобщи закони за развитие на обществото, вероятно ще останат учудени колко много прилича ранното германско развитие, тъй както ни го предава Енгелс, на нашето [21]:

"У германските покорители на Римската империя държавата произлезе направо от завладяването на големи чужди области, за господството над които родовата уредба не дава никакви средства. Но тъй като с това завоевание не е свързана нито някаква сериозна борба със старото население, нито пък едно напреднало разпределение на труда; тъй като стъпалото на икономическото развитие както у покорените, така и у покорителите е едно и също, следователно икономическата основа на обществото си остава пак старата, родовата уредба, поради това можа цели векове подред да се запази в променен териториален образ като маркова уредба (а у нас като селска задругарска община" – И. Х.).

И нека продължим по-нататък пак с думите на същия учен:

"Ние трябва да благодарим на М. Ковалевски за доказателството, че патриархалната домашна задруга, каквато днес срещаме у сърбите и българите под името "задруга" или "братство", образува преходна степен между патриархалното семейство, произлязло от груповия брак, и моногамията на модерния брак.

Южнославянската задруга представлява най-добрият жив пример за една такава семейна община. Тя обхваща няколко поколения от един баща заедно с техните женени синове, които живеят в един двор, обработват общо нивите, хранят се и се обличат от общия запас и владеят общо всичко останало.

Тя (задругата) е била също така преходна степен, от която са се развили и селската и маркова община при единичното обработване на земята – най-напред при периодично, а после при постоянно поделение на нивите и ливадите." [21]

Прочее, старият славянски род се разпадна на задруги. Това деление беше само количествено, докато паричното стопанство направи невъзможно нарастването на новите семейства в задруги и даде ново качество: отделното семейство. Чрез последното деление задругата се разпадна и умираше, без да възкръсне в нови задруги.

Ххviii. Същина на задругата като стопанска и нравствена единица.
Задруга и собственост

И днес обаче в Кюстендилско и Радомирско има големи семейни съюзи (домакинства) от живеещи заедно "неделени братя" с женени синове и внуци(1), както и големи челяди от живеещи заедно баща (дядо) с женените си синове и внуците.

[1 - Напр. в с. Кортен, Кюстендилско, живеят от 15 години (от смъртта на баща им) неделени братя Гергинови: 1) Йордан (60 г.) с двама женени синове, едно внуче (има три дъщери омъжени); 2) Младен (50 г.) с двама синове ергени и две моми; 3) Давидко с един син женен, един ерген, с една мома и четири внучета (три дъщери омъжени); 4) Гено с трима синове женени, една мома, четири внучета (две дъщери омъжени).]

Това задруги ли са и ако не, по какво се различава задругата от тези домакинства, които имат човешкия състав на истинската задруга?

Задругата не е простият сбор от хора, а отношението между тях. В дадения пример ние имаме една съсобственост, изникнала по пътя на наследяването. Не само законът, но и самите домакинства гледат на тази съсобственост като нещо преходно. И наистина, щом неделените братя почнат да женят синовете си, делбата става неизбежна поради невъзможност върху ограничения общ имот и в капиталистическо окружение да се води общо стопанисване.

Главна душевна спойка в тези домакинства са взаимното доверие и разположение, но и те изчезват поради това, че нравите на членовете на домакинството се определят не само от домашната среда, но и от външната егоистична среда, която действа рушително върху тях.

Задругата можеше да съществува само докато под нея лежеше земя, достатъчна да я храни. Това положение се отразяваше в съзнанието на задругарите по следния начин: те гледаха на задругата като на сдружение за живот, че тогава на имот. Имотите бяха само средство за общ живот. На отделния задругар не му трябваше отделен имот, защото той обективно не можеше да съществува сам, а и субективно не знаеше какво да прави с тази отделна собственост. Нравствената връзка изпъкваше като основна в съзнанието на задругарите.

Не е така при собствеността, особно договорната, която е едно сдружение предимно на стопански интереси.

Поради това, че задругарите гледаха на земята като на средство за задружно препитание, те не само че не виждаха в нея никакви идеални части, никакви дялове, но дори не смятаха, че тя принадлежи на живите задругари. Тя се считаше вечен темел на рода, на миналите, настоящите и бъдещите поколения. Поради това имотът на задругата се смяташе неотчуждаем, неразполагаем. Той беше една неотемлима, неразривна част от живота, от вечния живот на задругата независимо от временния ѝ състав. [10] [22]

При съсобствеността, всеки съсобственик, бил той наследник, или не, знае своя дял, своята идеална част от общото. Тази част определя и размера на ползуването му от общия имот. Той може свободно да разполага, отчуждава и ипотектира тази част, без да иска съгласието на останалите съсобственици. Дори законът смята, че не може да се уговаря неделимост за повече от 10 години. А ако няма такава уговорка, всеки съсобственик всеки момент може да иска прекратяване на собствеността чрез иск за делба (чл. 53-63 ЗИСС).

Така че, докато в съсобствеността качествено господстващ е индивидуалният момент, в задругата качествено господстващ е

колективният момент, който почти поглъща индивидуалния. Там никой не може да каже "това е мое", а само – "това е наше".

Още по-ясна е разликата между задругата и сегашната голяма челяд, състояща се от баща, женените му синове с децата им. Тук индивидуалният момент, по закон и в съзнанието, е съвършено ясен. Бащата е собственик на целия имот и разполага напълно с него. Ако синовете му го слушат и работят на общия имот или ако работят вън, принасят и му дават всичките си приходи, той ги държи при себе си, храни и облича жените и децата им; ако ли не, той чисто и просто ги изпъжда.

Домакинът на задругата, макар и да беше бащата, не беше собственик на имота. Ако имаше съзнание за собственост, имотът се смяташе общ на всички задругари. Бащата, като домакин, беше само техен представител. Ако задругата би се разделила, всеки възрастен задругар би получил равен дял.

Във всеки случай, тези големи семейства и досега са доста разпространени из България и като стопански останки са едни от крепителите на стария задружен морал.

Ххviii. Задругата на дядо Първан Кръстов. Патриархалната задругарска нравственост като остатък от морала на родовото общество. Разбор на обществените отношения. Непринуденият характер на родовата нравственост. Нравственост и право. Съвест

След излизането си от родовото общество задругата все повече и повече се обособяваше като стопанска и нравствена общност, обединена от общата собственост, общия труд, общото потребление, а с това, и от общия произход. Единството на труда, приложен върху обща собственост, създаде единство на стопанските интереси и това единство легна в основата на нравственото и душевно единение в задругата.

Ето картината на стопанското и нравствено единение в задругата отпреди Освобождението, нарисувана от дядо Първан Кръстов от Прогорелец, Ломско:

Некоги бе'мо у къщи 40 работници само, и имаше спор у работа и весело у живота. Какво е това немоча, не се е знаело.

Дойде ли пролет, излезнат 10-15 плуга и за една неделя изорано е поле недогледно; дойде време за косене, излезнат 20-25 коси и тревата покосена таман увреме, сеното събрано и напластено; дойде жетва, излезнат 40 сърпове и нивите поженати. На работа весело, песни, шегички, игри, свирни. Фанимо по цели поли и се надварвамо кой по-скоро ще свърши, а снопе по нас се тръшкат като турмета. Напладне божем да се поспи! Дека, брате, млада и весела кръв, спи ли? – пак шегички, пак игри.

Вечер късно се връщаме от работа с песни; дома е уготвено, навечерямо се и легамо да спимо, че трябва да се става у зори и да се иде па на работа.

Гроздето узрей, настане гроздобер; напълнимо бъчвите, та пукат. Кукуруза узрел, обира се и кошовите набъкани. Па кошове ли са? Като че ли са беглишки.

Всичко прибрано и седенките за младите почнуват. Веселби до бога.

Имамо говеда 100 глав, коне 150 глав, свине 40-50, овци 800 брав. Биволици и крави за доене по десетина. Кокошки, гъски, пуйки, пловки със стотина, гумното (дворът) пълно, пъпле гад.

Зимата дошла: служби, сватби, празници само за веселби. Дойде и Рангеловден, три-четири овнета се търколили; дойде Св. Никола – ония ми ти рибници пръщят под връшниците; дойде Коледа – пет-шест шипаре се тръшнале! Служба е, трапезата не се дига по два дни. Пълно с хора наседаде.

Беа няколко душ само при овцете – и друга работа не знаят; други – само говедаре и коняре. Орачите си знаят само земята.

Остарее човек, станал дедо (има унуци), не знае що е това грижа, мъка.

Разболее се който, нема грижа, оти нивата му остая неиззорана; оти житото че легне; оти тревата че прегори.

Ангария има, идемо двоица, а тука работата си върви.

На толкова души – едно огнище, една синия. Седнемо на синията, гледаш – цела войска; едеш благо, мед ти пада на сърцето. Весело ти, весело. Дойде сбор, тръшкат се секи час ягнета, а трапезата се не дига. Гумното пълно с госте; свирките и не престаят, оро то играе ли, играе. Погледаш – дзипил (скочил) и дедо, фанал се у оро то, па дзупа ли, дзупа.

Така беше, додека беше дедо жив. Он умре и бачевите ни се разделиа: на шест душ браке – шес къщи, шес рала, шес плуга, шес кола и стоката (добитъка) на шес дела. Додека да направимо ижите (къщите), продадоху половина от стоката; щом се разделимо, като че каза който: дотук! Стоката се изгуби и оная веселба щукна.

Ако идеш на ангария – работата ти стои; ако идеш на воденица или на дърва – работата те чака. Ако даде Господ па и неволя (болест) – нивите ти запустели.

А па на работа! Идеш сам с жена си: работиш, работиш – спор нема, все си на едно место. Прибереш се кадно, нема уготвено, нема умесено; море нема кой огин да ти стъкне! Айде сега: клади огън, готви, прави качамак – станало некое време. Седнеш да ядеш, и тамо не върви; ти гълташ, а то се запречва у гърлото; ти едеш, а то те еде извътре. Ето това докарва делбата, тая пуста делба. Ете, оти нема веселба.(1)

[1 – Д. Маринов. Жива старина, т. Ii. с. 214. вж. [24] в книгописа. [М. Х.] Иван Хаджийски използва многократно този цитат и винаги със сноска за автора. След него, обаче, авторите я вземат от неговите студии и книги, без да отбележат нито Д. Маринов, нито Ив. Хаджийски, от когото са я взели. – М. Х.]

В своя прост разказ дядо Първан майсторски е съпоставил жизнената пълнота на колективистичния морал на задругата с нравствената пустота, настъпила в отделното семейство, давайки тези две крайности в най-яръкия им вид – по правилото, че явленията се характеризуват с най-развърнатата си форма.

Истинската картина всъщност не е нито толкова идилична в първата си част, нито толкова черна във втората, особно непосредно след разпадането на задругата.

Ние не можем и не бива да идеализуваме задругата, както това прави дядо Първан, за когото задругата, като един "загубен рай" "със 100 глав говеда, 150 глав коне, 800 брав овце", е една мечта, в която изпъква само хубавото. Задругата колкото повече се отдалечаваше от родовото общество, толкова повече ставаше организация на частна собственост с всички присъщи на тази собственост противоречия в дремещо или дейно състояние.

Задругата не може да се сочи и като пример за бъдещето, както искаха това научните приятели на задругата, защото тя исторически бе осъдена да изчезне. Нейното разпадане и изчезване не можа и не може да бъде спряно с никакви законодателни мерки, защото и правото е рожба на същия обществен процес, чийто плод е и разпадането на задругата.

Все пак в стопанската и нравствена организация на задругата с нейната обща собственост, с единството на стопанските интереси, с безпечността на задругарите, с общата радост от живота, труда, споделяна с близки и открити души и сърца, със своето безгрижно веселие, непомрачено от завист, злорадство, съревнование и грижата за утрешния ден, във всичко това има достатъчно съставки, които указват в каква посока може да се роди една нова нравственост, която да ни освободи от жестокия кошмар на днешния егоистичен морал и която в много отношения ще носи духа на колективистичния морал на задругата, само че на една по-висша обществена основа.

На езика на читателите, които добиват своите схващания за морала от историята на етичните системи, вече отдавна стои въпросът:

– За бога, каква нравственост търсите вие в думите на дядо Първан? Къде са тук понятията за "висшето благо", за "нравствен идеал", за "дълг", за "нравствени норми"? Не виждате ли, че той говори само за общ труд, за общо ядене, за взаимопомощ и веселие, за доволство от хората и живота? Нима трудът и гастронимията са нравственост?

Понеже тази глава почнахме по нишката на учудването, нека продължим по същия начин:

Селяните доскоро благославяха своите общи трапези така:

– Башка печалили, заедно пили и ручали.

Втората точка от Крумовото законодателство гласи:

"Не се позволява никому да набавя храна на крадеца (да го укрива)" [14]

Псковската судна грамота така определя задругата:

"А който по-стар брат с по-малкия живеят на един хляб ("на едном хлебе") с по-стария, а някой поиска от тях вземането си..." [22]

Тези формули гастронимически ли са, или стопански и нравствени?

И наистина търсейки показателите на селската патриархална нравственост, остатък от бита на родовото общество, ние се натъкнахме на този на пръв поглед учудващ факт, че тази нравственост се изразява главно чрез формите на дружния (колективния) труд и взаимопомощта (тлаки – "меджии", – работа на зареда, заеми за послужване, заем на работа), чрез формите на общото потребление (служби, курбани, общи трапези, раздаване на храна) и свързаните с това общи радости, веселия и човешко вътрешно разположение: обич, състрадание, зачитане личността на ближния, отзывчивост към участва му, готовност за помощ и пр.

Един разбор на обществените отношения ще ни уясни подигнатия въпрос и ще разсее всяко недоразумение.

Обществото не е простият, числен сбор от хора, а отношенията (относбите), "взаимодействието" между тях или поведението, което те усвояват един спрямо друг. [38] В зависимост от областта на живота (стопанство, управление, държавна организация, здравеопазване, семейство, личен бит и пр. (1), в която хората се отнасят помежду си, ние различаваме (по предмет) различни групи обществени отношения (относби): стопански, политически, публично-правни, здравни, семейни, лични и пр.

[1 - Имайки предвид в примера противоречиво организуваните, групово разслоени общества.]

Стопанските (производствените) отношения, изразяващи начина на производство, разпределение и потребление на средствата за съществуване, са основните, обществотворящите, определящите обществени отношения, а останалите са надстройни и причинно обусловени от тях съгласно правилото, което приведохме.

Днешните стопански отношения са изградени върху едно основно противоречие: общественото производство - частно присвояване, което води до това, че едни хора произвеждат, без да получават напълно плода на своя труд, а други получават, без да се трудят. Това дели хората на групи с различни стопански, а оттам с различни политически и обществени интереси и води до постоянни обществени борби.

Понеже процесът на труда не е взаимопомощ, сътрудничество, а освен борба с природата е и борба между хората за подялба на произведеното, то няма всеобщ интерес, единно, съгласувано с общия интерес поведение на хората във всички области на живота. Напротив - противоречивото устройство на живота прави, щото поведението на известна обществена група, ако е от полза за нея, да е във вреда на друга.

"Но за да не би тези противоречия, т.е. групи с противоречиви икономически интереси, да разяждат себе си и обществото в една безплодна борба, става нужда от една стояща привидно над групите власт, която да задушава конфликтите и да ги държи в пределите на реда; тази власт е държавата" [21] - организация на доминиращата обществена група за държане в рамките на своя ред останалите обществени групи.

По този начин участието на хората в тежестите на обществения живот, особено когато се касае за поведение в полза на другото и в собствена вреда, става не доброволно, а по пътя на подчинението чрез принудата на държавната власт. Държавата чрез редица правила за поведение, наречени "закони", "правни норми", предписва вида на поведението в различни области на живота, превръщайки го от доброволно в задължително, в задължения. Неизпълнението на тези задължения е свързано със санкция: наказание в наказателното право и принудително изпълнение в гражданското. Съвкупността от тези правила за задължително поведение представя правото на дадено общество.

Така възникват правовите отношения. Те нямат свой собствен предмет. Всяка обществена относба, щом по силата на закон бъде превърната в задължителна, т.е. щом неусвояването на предписаното поведение се заплаши със санкция, става и правна относба. По този начин всяко обществено отношение може да стане и правоотношение, т.е. право и задължение - право за този, който има интерес от осъществяване на съответното поведение, и задължение за този, който трябва да усвои това поведение, т.е. да изпълни задължението.

Но не всички обществени относби са превърнати чрез закон в задължителни. Вън от рамките на закона и неговите санкции стоят редица обществени отношения. Видът на тези вънправни относби психологично зависи от личната воля и усмотрение, влияни обаче от мнението на обществения кръг, група или среда, към която принадлежи отделното лице.

Така че противоречивата организация на съвременното, както и на всички групови общества води до това, щото по-голяма част от човешкото поведение да бъде предписано, заповядано, а не да почива на добрата, непринудена воля на личността.

Не беше така в родовото общество, с чийто стопански и нравствени остатъци се занимаваме.

В рамките на рода, по-после на задругата, нямаше частно присвояване, частна собственост, частни стопански интереси, следователно нямаше стопански противоречия и класи. Понеже нямаше обществени противоречия, нямаше обществени борби, следователно и държава, която да предписва поведението на подчинените обществени групи.

Простотата и непротиворечивостта на родовото общество превръщаше поведението на неговите хора в една спонтанна проява, в едно непринудено общение за взаимопомощ и сътрудничество, в една единна, целесъобразна и съгласувана с общия интерес дейност.⁽¹⁾ Нямаше нужда от принудителни предписания за човешкото поведение, защото всичко, което вършеше човек, ставаше в негова и обща полза, тъй като личният интерес се покриваше с общия, с този на всички останали хора. Нямаше правно уредено (принудително) и вънправно поведение.

[1 - Организацията на родовото общество най-ясно сочи обусловеността на надстройните обществени отношения от стопанските: общ труд - общо потребление - общи стопански интереси - общи обществени интереси - общо управление - равенство - свобода - общи веселия - общи радости - обща участ - братство - човешко вътрешно разположение: обич, състрадание, искреност, зачитане личността на човека, отзивчивост към участта му, готовност за помощ и пр.]

Обществените относби като човешко поведение са прояви на хората, но не на хората с някаква си вънсветовна (метафизична) свободна воля, а на хората като обществен продукт. Човекът е принуден към определено поведение от обществената среда, в която живее. Но това обективно необходимо поведение, този обективен бит, когато изразява интереса на човека, се отразява в съзнанието му като нрав, става "плът от плътта му, кръв от кръвта му". Повелите на благоприятната обществена необходимост се отразяват като подтици (мотиви) за поведение; поведението става външно и вътрешно съгласувано; човек започва да действа съгласно тази обществена необходимост, следователно свободно без външна намеса (принуда).

Понеже в родовото общество обществената необходимост съвпада с интересите на цялото общество, на всички хора, то обективно необходимото поведение е и субективно желано; повелите на необходимостта са станали лични мотиви; поведението на хората е станало техен нрав, тяхна съвест. Човек не се нуждае от външна намеса, външна принуда, за да действа - достатъчен е гласът на съвестта, представителка на обществената необходимост. В случай на грешка самосъдът на тази съвест е достатъчен. Това е състояние на пълно обобществяване на отделния човек.

И понеже под нравственост ние разбираме станалото личен нрав човешко поведение, то поведението на човека от родовото общество като доброволно, свободно, непринудено бе и нравствено. По този начин всички обществени родови относби бяха нравствени. Човекът доброволно, с радост участвуваше в общия труд, общото управление, всестранния общ живот. Дали това участие в обществения живот е право, или задължение, за него такъв въпрос не съществуваше.

И понеже тази нравственост беше една спонтанна проява като съня и яденето, никой не се сещаше да я препоръчва чрез нравствени норми и идеали, нито да я налага чрез постановленията на един нравствен дълг, тъй както никой днес не вика по улиците на хората:

- Дишайте, иначе ще бъдете наказани! (1)

[1 - "Вътре в родовата уредба няма още никаква разлика между права и задължения. Въпросът, дали участието в общите работи, в кръвното отмъщение или спогаждането на страните е едно право или едно задължение - този въпрос не съществува за индиеца; за него той е толкова чудноват, колкото и тоя: яденето, спането и ловът права ли са, или длъжности". [21]]

Колкото повече частната собственост със своите противоречия и държавата нахлуваха в селото, в неговия стар родов бит, толкова повече поведението на селяните преставаше да бъде доброволно, непринудено, толкова повече губеше нравствения си характер и ставаше външно принудено независимо от това, че противоречивите интереси на обществените групи създаваха противоречива групова нравственост - въпрос, който ще разгледаме подробно по-после.

Този процес до Освобождението вървеше бавно, поради което задругарското село запази като жива старина, като обществен остатък голяма част от стария родов бит, наричан "селска патриархална нравственост".

Ххix. Стопански остатъци от родовото общество: общи селски имоти. Обичаи за незачитане на границите на собствеността

Установен социологичен закон е, че обществените съставки: стопанство, политика и съзнание, не се придвижват исторически с една и съща скорост, макар че политическото, правното, нравственото и душевното развитие при последна сметка се обуславят от стопанското развитие.

При всяка обществена форма най-напред се установяват новите стопански отношения. Тези отношения се развиват в недрата на старото общество, и то в противоречие с неговата политическа и духовна организация. Едва при известно нарастване новата стопанска форма предизвиква политически и правен преврат. И късно след това се утвърждават съответните нови форми на нравственост и душевност. [5] Това изоставане на нравствеността и душевността се крепи както на стопанските и политически остатъци от миналото, така и на причините, които препятствуват незабавното и пълното отражение на бита в съзнанието. (1)

[1 - Човекът е не само кожа и стомах. Той има и глава, пълна с мозък. Мозъкът е орган на тялото, но като отделен орган той има известна самостоятелност. В този мозък се слушат главно настоящите заповеди на стомаха, но не винаги. Мозъкът не е екран, върху който снимките минават и заминават без всяка следа. Те оставят следи - това е паметта. Там се наслояват миналите въздействия върху мозъка, миналите преживявания. Така че преди една заповед на стомаха да се превърне в действие, тя минава през мозъка. Тук обаче тя може да бъде пречупена или пренебрегната в зависимост от досегашната нагласа на мозъка. Но това е възможно само като изключение и като преходно състояние, защото новите въздействия създават в мозъка нова нагласа, която на края на краищата замества старата, ако резкият преход не доведе до самоубийство.]

Старият род се разпадна на задруги, но границите на собствеността не се превърнаха автоматически в строги нравствени и душевни граници и прегради между задругите. Нравствените отношения между задругите запазиха в голяма степен старият колективистичен дух. Тази патриархална нравственост намираше корени както в стопанските остатъци на миналото, така и в новите стопански

отношения, които, ако не бяха отношения на пълно стопанско сътрудничество, не бяха и отношения на конкуренция.

Като стопанско наследство от стария род се запазиха общите селски имоти: гори, мери и балталъци.

В Северозападна България до 1868 г. имахме общинско владение и ползуване на общи, "ничи" земи при домакинстване по задруги.

Там, където земята се поделеше, оставаха общи: горите, мерите, ливадите и балталъците.

Към 1902 г. в Македония по-голямата част от тези селски имуществата се използваха произволно: в селската мера всеки пушаше толкова глави добитък, колкото искаше; в ливадите всеки косеше колкото искаше и можеше, и който не успяваше да си накоси сено, купуваше от преварилите го; в гората всеки сечеше "колкото му ръка стигне".

В други села обаче ползуването на тези имоти ставаше със сметка, по началото за равенство. 28]

Но и до ден днешен границите на частната собственост (на делените имоти) не се зачитат в много отношения.

След жетва цялото поле се превръща в общо пасище.

И до днес в Троянско, минавайки през сливовите градини, можете да берете и да ядете, без да питате стопанина им. Не обаче и да слагате в джоб или да пълните торби.

В Г. Диканя, Радомирско, узрее ли рано плодно дърво в някой двор, цялата махала отива и си бере, като че няма плет, като че цялата махала е един двор.

В с. Червен бряг на сватба, когато дойдат много сватбари, както в старото време, когато цялото село женеше, и малките съвременни дворове се окажат тесни за дългите трапези на стария родов обичай, събарят плетищата и съединяват отново разделените някога дворове. Този до сълзи трогващ обичай показва колко тесен е частният интерес за широкия весел дружен живот на обичащите се и почитащи хора.

В много села, особено в Трънско и Кюстендилското краище, и до днес не правят огради, освен да се пазят от добитъка – не от хората.

Дори в еснафските градове оградите доскоро бяха пробити с малки вратички (комшулуци), които никога не се затваряха и които правеха дворовете скачени съдове; през тях комшиите си оказваха всяка помощ: наглеждаха малки деца, болни, манджата на огъня; помагаша си при сватби и погребения, при варене на сапуна, което, като важно събитие, събираше около казана загрижените лица на всички жени, и пр.; през тези вратички си услужваха с разни съдове, сечива: лопати, кирки, колички, казани, бърда, станове, каравани; правеха си заеми на брашно, хляб, чер пипер, червен пипер, захар и зехтин; събираха се на седенки и сладки приказки, на варени царевици и тикви, на пуканки и тънки пити; през тях си раздаваха нови плодове за опитване; през тях бягаха подгонените, защото, минавайки през десетина дворове, излизаха на друга улица, и т.н.

Преградите между "моето" и "твоего", между душите и сърцата на хората в старото задругарско село бяха твърде условни. Широко практикуваният заем за послужване правеше собствениците на много вещи само техни пазители, защото съседът имаше право да влезе в двора и да ги вземе, без да пита. Правилото беше: "Каквото искаш, ако го имам".

Като остатък от родовата общност се запазиха доста форми на общ труд и трудова взаимопомощ: работа на зареда, тлаки, заем на работа и пр.

Най-много се запазиха обаче обичаите, свързани с общо потребление: служби, курбани, общи трапези при сватби, кръщавания, умириания, раздаване на храна и пр.

По съществуването на тези обичаи, по тяхната честота в годината, по числото на лицата, които участвуват в тях, по кръговете, от които излизат тези лица, можем да проследим стопанското и нравственото индивидуализиране на селото.

Ххх. Остатъци от стария задружен (колективен) труд (трудова взаимопомощ): работа на зареда, заем на работа, тлака

В началото при роене на една нараснала задруга в нови задруги делбата засягаше фактически повече недвижимите имущества и домакинствуването. Подялбата на недвижимия имот ставаше повече с оглед на бъдещето, с оглед на ползуването от плодовете, които дават дяловете, защото обработването на земите – оране, косене на ливадите, влачене, копане, жетва – ставаше пак общо, било чрез "спряга", или "спрегане", било "на зареда".

Трудовата взаимопомощ между задругата се нарича работа "на зареда", "на връщане" (Радомирско), "отменички", "на менка" (Мелнишко), "сдружаване" (М. Търновско), "спрега" (Северозападна България).

Не всички ниви еднакво "стигат" за оран – някои изсхват по-напред, други остават кални; не навсякъде царевицата едновременно втасва за прекопаване, нито пък житото едновременно навсякъде узрява. Поради това задругата със закъснялата нива или царевица помага с работниците си на задруга със стигнала нива или втасала царевица, която им връща после помощта. Зареждането при жетва става, като днес всички женат нивите на една задруга, утре на друга, в други ден на трета и после отново се връщат да поженат останалите ниви пак последователно, като с това се разпределя рискът от град и лошо време. След това последователно си помагат при превоза на снопите и заедно вършеят. На зареда се обръща целина за лозя. При оран на твърда земя се зареждат, като от два или три чифта волове правят ярем и последователно изорават нивите. На зареда жените изпридат последователно вълната си ("по-прелки").

Заемът на работа се състои в заемане (а не в наемане) на работници за по-случайни работи, като задругата заемател връща заема също с работници при нужда на задругата-заемодател. Това е т.нар. "заемно работене", чрез "заемници", защото новото време даде освен "заемници" и "наемници".

Днес ние само привеждаме Кантовите думи "Човекът е самоцел". Този човек обаче днес е прицел не само на камшици, куршуми, бомби и огнепръскачки, но и неговият труд – от метене на улици до философско мислене – е една обикновена стока, която се купува и продава чрез договорите за наем на труд. И за да прикрием това грехопадение, ние наричаме възнаграждението на някои професии – лекари, адвокати, писатели и хора на науката – "хонорар" ("почит"), макар че всъщност това си е една обикновена джлгерска заплата.

До софистите в Гърция се считаше за позорно продаването на мъдрост и изкуство чрез входни билети за концерти или сказки. За също такъв позор се считаше у народа ни вземането от бабите или лечителите пари за бабуване и лечение. Лечителите и бабите получаваха "хонорар" (дар): риза, пешкир, кокошка и пр. Също позорно

бе да се искат пари за услуга, особено на нуждаещите се, на гост или на странник.

Така че при нужда селяните заемаха труда си, т.е. помагаха си взаимно. Това заемане се превърна в наемане, когато поради липса на земя нямаше къде да се върне заемът, направен на бедните селяни; когато те през свободното време трябваше да работят за пари.

Тлаката, "намолба" (Трънско), "волна помощ" (Свети Врачко), "ангария" (Кюстендилско, Горноджумайско), "меджия" (Ю. България) е взаимопомощ при по-случайни работи: строеж на къща, при копане на кладенец, при белене и ронене на царевича, при бързо стягане чеиза на годена мома, при бързо изпридане вълната на една къща, тлака за извършване полската работа на един дом, изостанала поради болест или смърт; помощ на вдовици и бедняци: заораване празничен ден нивите им, превозване снопите им и пр.

При строеж на къща всички съседи или цялата махала отиват в гората, отсичат нужния дървен материал, одялват го и го превозват. Превозват камъните, копаят мазето, хранят по един ден последователно дългерите, даряват ги.

При копане на кладенец всички съседи последователно слизат да копаят, тъй както и после всички ще ходят да черпят вода от кладенеца.

Когато полската работа на една къща изостане поради нещастие, един неделен ден цялата махала или съседите отиват и изорават нивите, прекопават царевичата или поженват житото.

Също неделен ден се ходи да се свърши полската работа на някой бедняк или на някоя вдовица, които нямат добитък или достатъчно работна ръка, за да направят това сами.

Тези, които смятат, че думите "единството на труда прераства в нравствено единение" са празни приказки, могат да се убедят нагледно в обратното, ако присъствуват на една такава взаимопомощ и видят отношенията, които се създават, както и чувствата, които пълнят работещите и помагащите си селяни.

Домакинът, на когото се работи, угощава хората си с най-доброто, което има: коли овен, агне, кокошки, точи баница, налива ракия.

Представете си 5-6 рала, порещи едно след друго черните угари. Достоветите подвикват на воловете, хвърлят шеги, запяват. На пладне разпрягат, пускат воловете, насядат под някоя сянка; вятърът със сладък хлад суши потните гърди и чела, донесеният обед празнично дразни пригладнелите ноздри. Павурчето с ракия почва да шари под непрекъснатите покани на домакина. След обяда работниците припалват лули и засмени, добродушно се гледат с чисти, отворени очи, радвайки се на себе си, на труда си, на живота.

Представете си дълги редици косачи, повалящи с ритмични размахи хрупкащата трева, или герданите копачки и жетварки, подхващащи една след друга припевите на простите народни песни. (1)

[1 - За да поддържат връзките си, селяните-роднини от Смолянско нарочно оставят неделена някоя наследствена нива. Общото работене на тази нива е празник на рода, с ядене, пиене, веселби.]

Най-сетне представете си тлаките за белене или ронене на царевича, "попрелки", за приготвяне чеиз и пр., където трудът и любовта, песните и свирните, закачките и мечтите създават онази искрена и непредвзета радост, за която ние - отровените от егоизма - още дълго има да мечтаем.

Хххi. Остатъци от задружно (колективно) потребление: дълги софри, при служба, курбани, сватби, кръщенета, погребения, гергьовски трапези, раздаване на храна и първите плодове

След разпадането на рода всяка задруга "башка стопанисваше", но понеже поради естеството на затвореното стопанство задругите не бяха в особна борба помежду си, те чрез многобройни общи трапези през годината даваха израз на нравственото си единение и поддържаха старите нравствени връзки.

Повечето от тези общи трапези, или "дълги софри", се слагаха във връзка с религиозни празници и обреди, което лесно може да ни подведе да мислим, че те са чисто религиозни прояви в смисъл: прояви на някакво вънообществено религиозно съзнание. И наистина в своя капитален труд "Народна вяра и религиозни народни обичаи" нашият голям битописател Димитър Маринов под горното заглавие е описал целия стар нравствен бит на българите. [28]

Всъщност това са обичаи, изразяващи нравите като обществени отношения. И понеже навремето религията беше свързана с целия живот на човека, с цялото негово поведение, тя се свързва и с обичаите, създавайки им обредна форма. Съдържанието обаче на тези обичаи се определя, както ще видим, от развитието на обществените отношения, част от които е и самата религия. (1)

[1 - Че не животът върви след религията, а религията върви след живота, личи от това, което ми разказа старият свещеник на с. Габарево, Казънлъшко: "Някога отстоявах на Гергьовден общоселска трапеза, след това - няколко махленски трапези, доскоро ходех във всяка къща поотделно, а сега на много места вече не ме и канят и в къщи, и сами си ядат агнето, без молитва и без поп."]

Службите светец или слуга, за които говори дядо Първан (с. 90), са два вида: общи и частни (лични, "наречени").

Обща служба се прави от цялото село или от една махала, обхваща обикновено един род (една влака). Тази служба днес е запазена в Кюстендилското краище, Радомирско, Трънско, Северозападна България. Прекрасно описание на службата дава Йорд. Захариев [19]:

Службите стават на някой светия: Кръстовден, Архангеловден, Св. Никола, Св. Димитри, Св. Харалампи. Всяка къща меси колач (голяма погача), коли "бравче" (овца, агне или овен) и вари пшеница ("коливо"). Ако е пости, готви се боб, пълнени чушки с боб или ориз и ошаф.

Слага се трапезата. На дълъг трапезник нареждат хлябовете, на средата - колача, а върху него слагат паница с коливото.

Пристигат поканените гости, роднини и комшии, които - поради бедността на населението - са малко - към 10 души.

Като се съберат всички, заобикалят софрата, свалят капи и един, който знае молитви, кади с тамян върху някоя счупена керемида. "Жрецьт" взема колача и го поднася всекиму да го целуне, като произнася следните благословии:

"Колач да режем, жито да се роди! Бог здраве да дава и на дом, и на челада, на оратни волове, на товарни конове, на кърмитна стока! Айде, аирлия да е! Куде ореме, да се роди, на земна да надтегне! Куде кърмимо, да се илади! Боже дай! Колач да пресипимо, а господ да пресипе амбаре с жито, тръле със стока, куйка с челада, кесия с паре." (1)

[1 - Забележете, че той желае това не само за себе си, както е днес, а за всички.]

След благословията "службарете" ломят погачата по един символичен начин, изразяващ обичта между тях.

Подир това благословячът взема паницата с житото и с думите: "Айде пченица да узнемо! Колко зърна толку стога (купни), с кутли берекет господ да даде! Амбаре с жито пуни, да су врџовати довер и до амин, боже, дай!" - подават всекому да си вземе, след което сядат и почват пиенето.

Благословячът прѳв взема чашата с ракия (пие се с една чаша) и благославя:

"Айде сега, здравица да пиемо! Господ здраве да дава на домакине, на гос'е! Кой що пивне, да му е сладко! Кой що продума, да му се чуе! У куйка веселие! На чий смо дом, свети Никола да помога! Здраве да дава! Що че по'арчимо, господ и свети Никола да напуну от нива, от ливада и от ненадана страна! Айде наздраве!"

След това започва яденето, приказките, шегите. Най-сетне гостите стават и трѳгват да изреждат другите кѳщи.

Д. Маринов описва този обичай в Северозападна България, кѳдето поради заможността на селяните службата става по-охолно.[28]

Там още вечерта, преди деня на службата, се слага по-малка трапеза - "вечерница" - за близки роднини и съседи. В деня на светеца се слага трапеза за цялото село, която не се дига целия ден - само гозбите се променят. Тоя ден в задругата е пиршество и всеки пътник може да влезе и да седне на трапезата. На всеки нов гост се слага нова гозба, т.е. друга паница. Свирци свирят и пеят трапезни "седални" песни. Любовни песни са забранени. На третия ден се слага още една трапеза, на която се изяжда останалото. По този начин цялото село пиршествува на зареда.

В Енина, Казанлъшко, службата ставала само на свети Никола, и то много весело. Всяка кѳща приготвяла тави с рибници, тенджери с чушки и слагала дълга софра и след черква всички селяни с песни, гайди, думкане на тенекии и викове обикаляли от кѳща на кѳща и на крака изяждали и изпивали всичко. Празникът свѳршвал обикновено призори или когато пияните се сбиели.

Частните служби стават по същия начин, само че тогава служи само една кѳща.

По-другояче се устройва гергѳовската трапеза, която се слага на празника на цѳфтящата природа, заменен с празника на св. Георги.

Всяка кѳща коли агне, меси хляб, налива вино и отива на черковището, кѳдето се образува селска трапеза. Попѳт чете молитва, отрязва от хляба, взема кожата и плешката на агнето (като спомен от времето, когато свещениците не са сеяли и женали), жените раздават помежду си хляб и месо, овчарите - сирене и след това започва общо ядене и пиене. След обяд старите допиват виното си на сянка в оживени разговори за това, което е и което е било, а младите вят хора и люлеят люлки.

Все като остатѳк от колективното потребление се явява широко разпространеното и до днес раздаване на храна. Това раздаване сега главно се явява остатѳк от изчезването и индивидуализирането на старите общи трапези. Но това, което има стар произход, то е раздаването при заяждяне на първия плод, на първото жито, на първите дини и пр.

И досега никоя селска кѳща не заяжда хляб от първото жито, докато не раздаде в махалата. Някога всеки ден хлябѳт се е чупил на общата домашна трапеза, а на празници - обредните чисти хлябове,

пригответни по особен "луксозен" начин. Когато родът се разпада и хлябът почва да се чупи на отделни софри, нравствената връзка между задругите продължава да се изразява с това раздаване на хляб.

И досега в Устово и Райково, (1) Смолянско, в Дебър и други села, Борисовградско (2), в Крупник, Горноджумайско (3), всяка домакиня, когато пече хляб за себе си, което става през 2-3 дни, опича и по десетина питки - "фудулки" - или разполовява един-два хляба, които раздава на съседките си. И понеже всеки ден някоя съседка меси, то и всяка къща има ежедневно пресен хляб.

[1 - Сега квартали на гр. Смолян (б.р.).]

[2 - Сега Първомайско (б.р.).]

[3 - Сега Благоевградско (б.р.).]

В старо време различните храни се заяждаха на определен ден след съответно освещаване: агнешко на Гергьовден, свинско на Коледа, дини на Илинден или на Св. Богородица, грозде на Преображение и пр.

Макар че днес това не се спазва, и досега на много места не се заяжда никой плод, никоя сезонна храна, преди да се раздаде най-напред в махалата. Грозде ли се набере, ябълка ли се обере, шира ли се наточи, свиня ли се заколи, отелена крава ли пусне първо мляко, мед ли се извади, сирене ли се подсири, кървавица ли се направи, пача ли се свари - най-напред се раздава на махалата и чак тогава вкусва къщата. Най-напред се зачита колективът, па тогава идва ред на личността. (1)

[1 - Папа Николай в 89-ия си отговор пише на цар Бориса: "Да се посвещават новите плодове и първаците от нещата са имали обичай и древните. Това почти в самото начало на света са вършили Каин и Авел." [29] В своето "Огледало", печатано в 1816 г. в Будин (Буда), Кирил Пейчинович дава следните "агрономически" наставления: "Ако искаш да ти се раждат бостаните, бахчалък, ябълки, сливи, лозници, ореси, костени, хем що да бидет, да раздаваш за бога от първата кошница, що ще забереш, хем от най-хубавото место да забереш първото, и честно да го дадеш на некой просек или в църквата отнеси и раздади по сиромаси...]

За име божие първо да дадеш (на другите), после сам да заядеш."]

Хххii. Първобитното схващане за душата на човека - повод за изразяване на патриархалната нравственост чрез общи трапези

Поводът за изразяване колективната нравственост на задругите чрез общи трапези беше първобитното схващане душата на човека като нещо материално, макар и неуловимо, нещо като сянка, като дихание; след смъртта тази душа продължава съществуването си и има всички потреби на живия човек. Поради това всички народи при погребението се грижеха да снабдят душата на умрелия с всичко необходимо: закопаваха с него оръжието му, убиваха коня му, отсичаха овощни дръвчета, изгаряха жена му и т.н. Снабдяването с храна, обаче, оставаше постоянно задължение. Това хранене ставаше по същия начин, по който се хранеха живите - колективно.

През 1553 г. белгийският дипломат Букбек, пътувайки за Цариград, наблюдавал следното в сръбското село Ягодна:

"В църквата лежеше тялото на мъртвеца. При него бяха поставени ястия, хляб, месо и една стомна вино. Стояха тук жена му и дъщеря му в най-добрите си дрехи. Плачеха и ридаеха." [30]

Значи, още със смъртта яденето за душата на умрелия е до главата му. У нас яденето се носи с котли след погребалното шествие и направо се слага на трапеза.

Ковалевски съобщава следния обичай за осетинци (кавказко племе) [31]:

"Когато мъжът умре, вдовицата цяла година чака нощното му посещение. Всяка вечер тя му постила леглото, поставя под кревата таз и ибрик с вода, запалва свещ и чака до петляно време. Сутринта отива на това място, дето той се е мил, полива и прави така, като че той се мие.

Всеки петък тя ходи на гроба му и му носи храна и питие за цела седмица.

На шестата седмица правят му тържествена панахида, на която покойният присъствува в следния вид: Свързват две пръчки на кръст, замаят на хоризонталната пръчка одеждата му, накачват оръжието му, турят калпака му и така приготвеното чучело слагат на стол, около който нареждат любимите ястия на покойния: каша и ракия. След това излизат и го оставят да яде сам, а после се връщат да направят това, което мъртвият никога не може да направи.

Това у нас се прави на т.нар. помени на 3-и, 9-и, 20-и, 40-и ден и пр., когато на умрелия носят третини, деветини, четиредесет, година и пр.

Най-сетне у нас редовно за задушниците угощават душите на мъртвите. Имах случай да наблюдавам задушници в Земен, Радомирско. Гробовете са застлани с хубави черги, върху които има всичко, каквото може да се намери в село за храна: хлябове, кравайчета, симид, чушки, готвено, ошав, ябълки, сушени сливи, вино, ракия, орехи, варено жито, мляко с ориз, захар, бонбони, сол, пипер, шарена солчица и всичко необходимо за яденето – вилица, лъжица, нож, празно шише, празна чаша.

Около гроба са наредени в мълчание близките и чакат, докато умрелият се нахрани. След това дигат яденето и го изяждат на обща трапеза. Трапезата започва с погребално настроение, но поради действието на ракийката, свършва с кикот поради разкази за интимния живот на умрелите и на живите.

Най-после у нас през всяко време старите жени дават "за бабино, Иванчово, Петрово прощение", "за Бог да прости", за да се "намери на умрелия на онзи свят", особно щом сънуват, че умрелият е дошел и казал, че е гладен.

Така става с обикновените смъртни. Но има души на умрели прадеди, които са заслужили за рода, които и като души покровителствуват задругата, рода, а после селището.

Всяка къща има свой стопанин, домовой, който я пази от всичко зло. В Средна Родопа и сега затварят леко и бавно вратата на къщите, за да не смачкат домашния дух. [20]

Това е култът към прадедите. Колкото повече този прадед е заслужил, толкова паметта за него е по-силна; той става легенда, родово божество и култът към него започва да се поддържа от всички задруги, от целия род, от цялото село. По този начин службите стават селски.

Има, обаче, божества, които се грижат за селския синор, за цялото имуществото: полята, бостаните, пасищата. На тези божества се правят жертви, хранят се на селски курбани. Ние видяхме, че с такива общи трапези се гощават, обслужват и духовете на болестите.

Така че самият начин, по който се чествуват божествата, показва отношенията между самите чествувачи. А те бяха отношения на патриархална нравственост.

Общите трапези по сватби, кръщенета и по селските сборове обаче нямат религиозен характер. Излишно е да говорим за тези трапези, в които участвуваше цялото село. Трябва да се отбележи, че във всички тези случаи гостите си носят ядене, а не чакат да бъдат гостени само с чуждо.

Хххiii. Старото село като нравствена единица. Всичко става "селски". Човешината на стария селяк: отзивчивост към съдбата на ближния, участие в съдбата му, готовност за помощ. Обичаи на селската човешина: благословии и прошка при заговяване. Полязване

Старото село се състоеше или от един нараснал род, или от няколко махали-родове, които чрез бракове се сродяваха в по-близка или по-далечна степен. Освен това често съседите (комшиите) се смятаха по-близки и от роднини. (1)

[1 - Къща без комшии не купувай.

Скоро в съда питахме един селяк род ли е със страните по делото:

- Е па, комшии сме.]

Поради това селото представляваше едно нравствено цяло. Всичко ставаше "селски".

Ако човек иска да бъде винаги пред многобройна публика, трябва да е от село със запазен стар бит, защото цялото село ще присъствува на зачеването, на раждането, на оженването му и най-сетне цялото село ще го изпрати във вечното му жилище.

В старото село всичко ставаше "селски". Селски се правеше нова къща, селски ставаха тлаките, селски се упражняваше нравственият надзор (защото божието наказание, град, суша, скакалци, ще се изсипе върху цялото село), селски се наказваха малкото престъпници. И досега тази дума се употребява в села със силно запазен стар бит, като с. Лешница, Свети Врачко(1), Радибош, Радомирско.

[1 - Сега Санданско.]

Защитата пред властта ставаше пак селски. Търновската митрополитска кондика е пълна с частни молби, които всъщност са "селски писма", започващи или свършващи така: "прихождаме селски да ви явим", "начертавами ний селски заради тогози човека на ими Петю", "подписваме се селски за оуверение", "ние селски, колкото сме подписали, имаме да даваме ответ за жена му" и пр. От тези писма се вижда, че селяните "селски" уреждаха възникналите недоразумения, "селски" спогаждаха, "селски" удостоверяваха.

В "селско писмо" от 1856 г. до търновския митрополит свидетелите (дяду Наци, Лишу Кабакчи, Какавеа Кину, Валчу Гергеоглу, Илия Ергеледжи, деду Чони и др.) съобщават, че Кънчо Игнатов 3-4 пъти пъдил жена си и я биел. Те много пъти му я завеждали, "но не кандисва, каквото го поочавахме селски", и никой "няма да стане кефил (поръчител) за него, как не ще да я убие". [23]

Молба "селска" за развод до същия митрополит:

"Ний одолу подписаний од село Мирдана дудохми при тебе сас това наши молебно и селско писму за ти кажим" - и излагат, че Нико Петков заминал от 5 години във Влашко, като оставил младата си жена при баща ѝ, който се поминал, та тя останала без покровител. И понеже взели да стават "зли причини у селоту от тази каша", "намярихми

монасип селски да ви изпросим да дадете изин (разрешение) да се ожени за друг", "за да не би да стане и още по-лошеви причини; та ако доди нику петкув – мажет й; да е дири, ние селски ще му дадеми джувап (ответ), зарад тази жина нейка петкова, затова се подписуваме ваши раби." [23]

Селско писмо от 1866 г.:

Слави Иванов от с. Ражина, Казанлъшко, уловил жена си "фъ блудния пат" и я изпъдил. След една година Станка дошла в село Ражина да си вземе вещите. Събрали се селяните, пред които тя казала, че и тя не иска мъжа си. При тази заява селяните принудили Слави да й даде 300 гроша. Жената си отишла "сос благодарение" и се оженила за друг мъж. Понеже и Слави иска да се жени, селяните молят владиката да му даде "разсъпустнату писмо". [23]

Отзивчивостта към съдбата на ближния беше много голяма. Всяко нещастие удряше всички сърца. Всяка мъченическа смърт създаваше такъв силен потрес(1), че той причиняваше видения и привиждания, подхранващи вярата във вампири.

[1 – Това важеше и за малките еснафски градове. На 1934 г. в Троян, привечер, бе убита с нож по жесток начин (с 22 намушквания) най-красивата и една от най-добрите ученички в града – Цветанка Хаджийска – от любовника й Бальо Минков. През нощта голяма част от хората не мигнаха. Градът осъмна настръхнал. Големи групи пазеха да линчуват убиеца. Цял месец се говореше само за това убийство. Всички се чувствуваха някак виновни за него: едни – затова, че покровителствували тази любов, други – че й пречели, а трети – че когато вечерта срещнали Цветанка, не я задържали, макар и да не са знаели, че тя отива на съдбовната среща. Потресът беше толкова силен, че доста смели хора изпитваха едно дращещо чувство, когато оставаха на тъмно. Трябваше да мине повече от година, за да престане това убийство да бъде поне веднъж през деня предмет на разговор.]

Днес по софийските улици се виждат само няколко души зад каруцата, която лениво и служебно клати ковчега с мъртви. Когато над селото или малкия град се понесеше тъжния звън на камбаната, наставаше истинско погребално настроение. Патриархалната отзивчивост събуждаше истински чувства на съжаление. Жените пребраждаха черни забрадки, правеха китки, вземаха свещи и отиваха да окичат мъртвия. А когато последния понисаха към гробищата, цялото село го изпращаше.

При пожар, при бедствие цялото село тичаше да помага, а не да гледа и сърцата на всички се късаха, гледайки "как загива сиромашът". Къщата след това се възстановяваше селски, а изгореше ли плевня с храната за добитъка, последният се разпределяше от селяните по къщите, за да бъде отгледан през зимата селски.

Тази обществена отзивчивост, това участие в съдбата на другите, тази човешина обяснява участието на много борци в освободителните въстания. Тя обяснява много народнически прояви на нашата интелигенция от селските и дребнособственически среди у нас.

Тази човешина създаде редица свои обичаи.

Най-напред това е обичаят за благословии, които се въздаваха не само при всеки случай, при всяка среща във вид на поздрави, но на които бяха посветени и два празника: Полязване и Сурваки.

Днес ние, представителите на съвременния егоистичен морал, воюваме помежду си както в областта на стопанството, тая на политиката и науката, така и в областта на гордостта и честолюбието. Тази жестока борба за материални и морални блага определя

отношенията ни с хората. Когато ги виждаме, ние изпитваме студено безразличие, страх или злоба, завист или презрение, ние ги подиграваме или им желаем нещастieto. С такива мисли и чувства ние обикновено влизаме във всеки дом, с такива мисли и настроения срещаме почти всеки човек.

Старият селянин задругар нямаше основание за подобно отношение към своите съселяни. Ако не го ползуваха, те поне не му вредяха. Напротив, с тях той преживяваше своите радости и скърби, с тях правеше курбани и служби, сватби и погребения, празници и веселби; те му бяха другари и приятели от детинство; с тях го свързваха всички негови спомени; никакви съсловни прегради не го деляха от тях. Той нямаше защо да им завижда и желае злото. Той не се боеше от срещите си с тях.

Когато влизаше в къщи, старият селяк благославяше:

– Добър ви ден, да ви дава Господ живот и здраве, добра стока, добър берекет!

Когато срещнеше познат или непознат, той отново го приветствуваше:

– Добър ти ден, добра ти стига, помози ти Бог, добра сполука, добра работа, добри печалби!

И тези поздрави не бяха празни думи. Те изразяваха сърдечното, вътрешното отношение на поздравявания към поздравявания. (1)

[1 – Миналото лято – при събиране на материали – аз почувствувах непосредно проблемата за отношението към непознатия. Навсякъде се сблъсках с недоверие, с подозрителност и уплаха: на едно място ме взеха за бирник, на друго за полицейски агент, на трето за адвокат, който проучва условията за делба на някое забравено наследство, на четвърто ме сметнаха за крадец, който се осведомява за парите и местоположението на къщата, а в Сливен, в дома на дядо Нено Господинов, където влязох с книги в ръка, ми извикаха в лицето:

– Не щеме, не ни трябват жития; ние си имаме такива още от дядо Нено, хем на руски.]

Днес ние въобще не поздравяваме непознатите, враговете си и по-ниско стоящите от нас. Но какво бихме казали, ако поздравявахме всекиго и ако поздравите изразяваха нашето вътрешно отношение към него? Това щяха да бъдат безспорно изрази на безразличие, обиди, псувни и клевети.

Както казах, Игнажден (Полязване) и Сурваки бяха двата празника на благословиите, в които и до днес децата (малкото представители на невинността) ходят, за да изсипят с думи и песни всичките благословии и благопожелания, които могат да бъдат казани. Някога полязниците и сурвакарите били възрастни мъже, дори женени.

Втори интересен обичай, свързан със стария патриархален бит, е обичаят прошка при заговяване. Величието на този обичай можем да преценим особено ние, представителите на егoизма, чиято гордост взема все по-болезнени и по-извратени форми.

Да отидеш в определен ден по обичай да искаш прошка, не, да заговориш на врага си, на този, с когото не си приказвате поради обиди и кавги – това няма да бъде само прост изговор на думи. Щом веднъж си му заговорил, ти ще му заговориш и втори, и трети път, докато напълно се изтрият лошите чувства и мисли. Но веднага трябва да добавя, че такова уреждане на споровете е възможно само във време, когато те нямат трайна обективна основа: конкуренцията, съсловни, политически борби и пр.

Хххiv. Разлагане на родовия бит във време на феодализма. Поява на престъпност. Народният наказателен кодекс

Ние не можем да идеализуваме патриархалната нравственост на задругата, първо – като исторически преходна и, второ – като изградена върху собствеността, която въпреки всичко я насищаше, макар и в твърде ограничен размер, с присъщите ѝ токсини.

В задругата не само думите и съветите на старейшината се слагаха на везните на споровете, за да се получи необходимото за "мира в къщи" равновесие. Тая роля често играеше и неговата сопа.

Но частната собственост по-често отравяше отношенията между задругарите и напълно отделните стопани.

С появата на частната собственост се появи и нейният неизбежен спътник – кражбата, – разбира се, в твърде малък размер в началото. (1) Крало се е главно добитък, и то в места, близо до границата или до големите консумативни центрове.

[1 – Ако и днес в Троян, Етрополе, Мъглиж, Градец, Котел не се краде, можем да си представим колко се е крало някога!

"Ключарството, пише Рьослер в 1852 г., както го намираме в останала Европа, е тук (в България) един непознат занаят. Всички сложни брави за порти, врати, шкафове, както и всички видове кофари трябва да се внасят отвън." [2]]

Житото и млякото не можеха да се крадат, затова те се мамеха с магии, обираше се максулът, плодородието, млечността. На Еньовден врачките, бродниците отиваха на някоя нива с хубаво жито, събличаха се голи, завираха си лъжица отзад, нарамваха едно кроено, минаваха накръст нивата, обираха най-високите класове, "царете", изваждаха лъжицата, облизваха заврения ѝ край, за да не може да им се развали "магията", и после, хвърляйки тези "царе" в своята нива, "пренасяха" там плодородието на "измамената" нива.

Простотата на живота, малкото предмети, които можеха да бъдат предмет на кражба, малкото пътища, по които човек можеше да бъде ограбен, се отразиха в простотата на наказателния кодекс на народа.

Народният наказателен кодекс отпреди Освобождението бе толкова прост, че беше изрисуван във входа на черквите с картини, представящи наказанията на онзи свят, под които с думи бяха написани наказателните състави (текстове):

"Тия, що одат да баят во баснарка. Видите гяолот му се серет на каленицата и друзи дяволи играят оро. Овие се водиничаре, що крадат брашно. Овие се арамите и що крадат. Овие се, що ядат от сиромасите и що земат клетва. Овие се, що правят магии и що земат млеко. Овие се ороспите, що одат сос турци. Овие се клеветници, що придават братот на турци. Овие се, що урнисат Христа и що одат сос роднината. Овие се, що спият спроти светая неделя." [7]

"Овие се, що се иотурчуват. Овие се, що правят пушлук сос ротнината. Овие се, що послушуват у комшиите. Овие се, що дават ексик. Овие се, що спият спроти светая неделя, що не одат на църква. Овие се ороспите, що ферлат копице. Овие се коджабашиите, що ядат от сиромасите." [7]

Ето този кодекс след Освобождението:

"Грешно е: ако син изпъди баща си или майка си, ако ги удари или дигне на съд; ако кумец не почита кръстника си; ако някой лежи със сестра, майка или снаха; ако жена спи при друг мъж или стане бродница, магъосница, самовила или мамница; ако мъж е изедник, грабител на народа и граби сиромашко, сирашко и вдовишко.

Ако мъж или жена открадне, убие, излъже, лъжливо се закълне, запали някого за отмъщение.

Ако кмет, старейшина или друг големец яде сиротинята, граби и съди по хатър; ако кръчмар смесва виното или ракията с вода; ако дюкянджия дава ексик; ако някой преорава чужда нива; ако овчар разбърква стадото, за да заграби чужди овце; ако някой смесва пепел в брашно, керемидата в пипера и пясък в житото.

Ако жена, която кърми, не поддоя сираче; ако жена развали дом, като смрази мъж с жена му; ако раздели момък от мома; ако някой не почита бога, у църква не ходи, свещи не пали, в пости блажи; ако просяк не дарува; ако пътник не приема у дома си и не го гощава.

Ако някой не пригледа сиромаша, затворника, длъжника не почака, щом няма сега да плати.

Ако некоя жена, когато е кръщавала, е съкратила повоя; ако жена е взела назаем брашно, а го връща смесено с пепел; ако не се даде на трудна жена да вкуси "за пощенки"; ако некоя кърши чужди плет, за да си кладе огън, и други подобни деяния, които увреждат живота и имота на другото." [20]

Сравнете този кодекс с няколкото стотин престъпни състави на нашите наказателни закони и вие ще видите къде сме отишли в полето на престъпността, един от най-ярките изразители на противоречията, които разпъват днешния свят.

В наказателния кодекс на народа, от една страна, липсват престъпления против властта, а, от друга – възведени са в престъпления: незачитане на роднинството, гостоприемството, взаимопомощта, ограбване на сиромаша, деяния, които са стил, а в някои случаи дори гордост на нашето време.

Хххv. Нашето старо писано право. Крумовото законодателство. Отговорите на папа Николай на въпросите на княз Бориса (666 г.). Закон за судним людем (закон за съдене на хората) от времето на княз Бориса

Историята на нашето писано право е толкова малка, че този, който не иска да се препоръча за професор, може да я предаде в няколко коли. [32]

Това писано право показва две неща: от една страна – че все пак родовата нравственост е качествено господстваща, но че, от друга – в новите градове, където задругарските традиции отпадат поради търговията, индивидуалното семейство, бедността, изоглавяването на отделни членове от надзора на задругата, започва да си пробива път една зачатъчна престъпност, която, като последица непрекъснато следва бавното разлагане на родовия бит.

Правото урежда спорните въпроси, обществените проблеми. Всеки закон е официален документ за проблемите на своето време, които е призван да разреши. Така че от съдържанието на старите български законодателни паметници ще добием представа какви и колко са били обществените проблеми по онова време.

Първият законодателен паметник е Крумовото законодателство, което ни е известно по следното съобщение на Сvida:

"Крум запитал аварските пленници: "От какво, мислите, се случи, че вашият началник и целият ви народ загина?" Те му отговорили:

– От това, че взаимните клетви се умножиха и погубиха по-храбрите и благоразумните; после злодейците и крадците станаха съобщници на съдиите; после от пианство, понеже виното се умножи и

всички станахапияници; после от подкупничество (и всички станаха рушветчи); сетне от търговия, защото всички станаха търговци и се лъжеха помежду си. И нашата погибел произлезе от това.

Като чул Крум това, свикал всички българи и заповядал, като издал закон: Ако някой обвини някого, то той да се не слуша, докато свързан не се разпита: и ако се окаже клеветник и лъжец, да се убива. Не се позволява никому да набавя храна на крадеца и на оногова, който се осмели това, веднага да му се конфискува имотът, а на крадеца пък да се пречупват пицялите. Той, Крум, заповядал да се изкоренят всички лозя. На всеки просяк да се не дава просто (оскъдно), но в достатъчно количество, та да се не нуждае втори път. Който не постъпи така, веднага да му се конфискува имота." [33]

Вторият правен паметник е въпросникът, който на 866 г. покръстеният цар Борис отправи до папа Николай, за да му помогне да реши задачите на държавата си. За тези въпроси и за предизвикалите ги обществени проблеми ние съдим от отговорите на папата, които са ни известни. [29]

Най-напред силно впечатление прави 83-и отговор: "Вие питате позволено ли е да съдите някого за углавно престъпление" - което говори, че царят не е смятал за нещо разбиращо се правото да съди престъпниците, което вероятно са правили самите родове. От това може да се съди за останалата правна организация на тогавашна България.

Въпросите ще разгранича по материя, за да се види обществената проблематика на онова време:

I. Хумористични:

Може ли да се яде сутрин рано(60)? Сряда и петък ходи ли се на баня (6)? Да носят ли жените гащи (59)? В църква със скръстени ръце ли се седи (54)? Причастие с пояс ли се зема (55)? Може ли през господен ден жена и мъж да се събират (63)?

Ii. Черковни:

Кои дни са пости, тачи ли се срядата (4, 5)? Нечистият може ли да целува кръста Господен (7)? В черква мъжете с чалма ли да стоят (66), а жените да си покриват ли главата (58)? Кой земат причастие (65), зема ли се от презвитер хванат или уличен от мълвата в блуд (71)? Какви животни се ядат; ами ако са убити от нечист или скопец (43, 91, 97)? След колко дни от раждането жената може да иде в черква (68)?

Може ли през четиридесетницата: носене и целуване кръста Господен (8), земане ежедневно причастие (9), работене (9), лов (44), устройване съд (45), почване война (45), устройване игри (47), женитби и гощавки (48), събиране с жена (50)?

Какви са сватбените обреди (3)? Може ли да се погребват в черква (99) самоубийци (98), да се донасят ли убитите в чужбина (100)? Може ли с насилие да се покръства (102), да се прави вдовица монахиня (87)? Какво да се прави с нечистите сарацински книги (103, с кръстените от един евреин (104)), с вероотстъпниците (18), с отказващите да приемат християнството (40), еретиците (105)?

Може ли да се прави молебен за дъжд (56)? Къде се ражда мирото (94)? Колко пъти на ден се прави молитва (61), как - когато си на стан (38), какво да се прави, когато във време на молитва дойде вест за внезапно нападение (74)? Презвитерът трябва ли да има жена (70)? Да се кръстят ли на трапеза без свещеник (53)? добре ли са наказали лъжливия презвитер, като му отрязали носа, ушите и го били (14), да се покаят ли за това (16), да прекръстват ли кръстените от него деца (15).

Имаме ли право на патриарх (72), кой ще го ръкоположи (73), колко са истинските патриарси (92), кой е вторият след римския (93)? Кое е духовното родство (2)?

Iii. Битови:

Царят отделно ли да се храни, или на една трапеза с останалите (42), да дават ли зестра на жените (49)? Колко пъти през годината да се празнуват кръщенета и може ли тогава да се яде месо (69)? Да се раздават ли първите плодове (89), на кои да се дава милостиня (не: дали да се дава) (101)?

IV. Суеверие:

В кои дни се воява (33)? Може ли да се правят заклинания, игри, пеяния, гадания преди отиване на война (35)? Може ли да си служат с един целебен камък (62)? Магия с книга и клечка (77)? Позволени ли са амулети (79)?

V. Процесуално право:

Може ли да съдят някого за углавно престъпление (83)? Позволено ли е заклеване над меч (67)? Следствието с мъчение ли да се прави (86)? Какво да се прави с избягалите и търсещи закрила в черквата престъпници (95)?

VI. Международно право:

Как се сключват международни договори (80)? Какво да се прави, ако противникът наруши клетвен договор (81)?

VII. Наказателно право: Как се наказват:

1) Престъпленията против властта (които били от голямо значение за държавата):

Въстаналите да убият княза (19), беглеците от страната (20), бягство от сражения (22), отказ от влизане в бой (23), немарливо пазене на границите (25), немарливо въоръжение пред бой (40)? Добре ли са постъпили с въстаниците против цар Бориса (17)? Да им се даде ли покаяние (78)?

2) Убийството:

Отровителите, които дават някому да пие нещо смъртоносно (85), отцеубиецът или онзи, който погуби брат или сестра си (24), които убият близък свой роднина, какъвто е брат, братовчед, внук (26); които предадат на смърт другаря си (27), който неволно убие (30)? (1) [1 - Прави впечатление, че въпросите за убийството се отнасят до убийство на близки хора. За общия състав "убийство" липсва въпрос. От това би могло да се заключи, че умишлено убийство на близки хора (като изключим дворцовите убийства, които като "висши правителствени актове" не са се наказвали) е било немислимо, а за случайните убийства на близки е стигал самосъдът на съвестта. Въпросите на цар Бориса са били продиктувани вероятно от строгите наказания за убийство на близки хора, предвидени в "Еклогата", която била донесена от Византия и които наказания били в противоречие с обичайното българско право. [34]]

3) Престъпленията против половата нравственост:

Който бъде хванат при съпругата на другото (28), който посегне на близка и собствена кръв (29)? Позволени ли са две жени (51)?

4) Престъпленията против свободата:

Които отвлекат мъж или жена (32), скопят някого (52)?

5) Набедяване:

Лъжеобвинителите (84), набедяване от роб (97)?

6) Кражбата:

Дадена само с един състав: "крадци на животни" (31)?

Останалите пет въпроса се отнасят до искане и даване на църковни книги и светски закони и до военното знаме (конска опашка) (33).

Третият правен паметник е "Закон соудний людъм" (закон за съдене хората). [33] Това е една частна компилация от времето на цар Бориса, съставена по "Еклогата" на Лъв Исавра и Конст. Копронима. [34]

Византийската Еклога е избор от римското и византийското право на законоположения "за честите дела и договори", както се казва в нейния увод. Закон соудний людъм пък е избор от византийски избор. Но от 144 члена на "Еклогата" той е вземал само 29 и като прибавил още два, станали всичко 31 члена, между които липсва напр. състав за убийството.

От гражданското право има следните състави:

Рискът при наем на кон (чл. 22), основания за развод (31), начин за подялба на плячката, според който князът зема 1/6 от нея, а останалото се дели между войниците (малки - големи) поравно (3), и начин за освобождение на пленник (19).

Черковни текстове са:

За езическите треби и клетви (1), вероотстъпничество (21).

Процесуални наредби са:

Относно избягалия в черква (16), количеството и качеството на свидетелите (7а, 18), които не трябва да са във вражда, омраза, тъжба и разправия със страните, да не са лукави, лъжливи и да не водят скотски живот, което показва, че тези добродетели са почнали да намират място в живота.

Наказателното право е представено от:

Набедяването (2), самоуправството (17), палеж на гора и къща (14, 15) и кражбата с 9 състава и полови престъпления с 11 състава.

Относно кражбата трябва да се забележи, че престараването на компилатора в това отношение повече е подражание на "Еклогата", отколкото отговор на нуждите на живота, защото 5 века след това при първата редакция на Душановия законник (1349 г.) не са предвидени състави за кражба, което става едва при втората му редакция на 1354 г. [35]

За кражбата не е предвиден общ състав, а са изброени отделни случаи на кражба:

Сечене на чужда гора (14), затваряне и уморяване от глад на чужд добитък (23), кражба на оръжие и кон при война (24), кражба от роб (25), откарване чуждо стадо (26), събличане мъртвец (27), кражба в черква (28), кражба на свободен (29), кражба на роб (30).

Голямо усърдие е проявил компилаторът (калугер) за охрана на половата нравственост. Личи, че е завиждал на другите:

Блудство на женен с робиня (4), на неженен с чужда робиня (5), блудство на калугер (6), женитба с кума (7), посягане на девица с нейно съгласие и неомъжване после с нея (8), изнасилване (9), посягане на годена и на мома преди 20 г. (10), посягане на годена със съгласие (11), кръвосмешение (12), двуженство (13).

Както се вижда от всички тези паметници, не става дума почти за никакво гражданско и търговско право:

Никаква собственост, съсобственост, ограничения в полза на съседни имоти, сервитути: плодopolзуване, обитаване, употребление, поземлени, никакво владение. Никакво наследство: по закона и по завещание, никакви делби, привнасяния и прихващания; никакви договори и полудоговори; условни, срочни и солидарни задължения;

никакви капари и неустойки, никакви компенсации, новации и делегации, никакви продажби, обезпечение за скрити недостатъци и при евикция, изкупуване по договор и по закон, никакви цесии, замяна, наем, . дружества, пълномощия, заеми, влогове, залози, поръчителство, никакви търговски сделки, събирателни, командитни, акционерни, о.о.д-ва, фирми, регистри, менителници, чекове, записи на заповед, проценти, никаква несъстоятелност и предпазни конкордати.

От наказателното право:

Никакви подправки на парични знаци, престъпления против гражданското състояние, докачение на честта – обида и клевета, – злепоставяне, никакви престъпления против неприкосновеността на жилището, против чужди тайни, обсебване, изнудване, противозаконно присвояване, измама и злоупотреба на доверие, подправка на документи, лекарски свидетелства, марки, печати и други знаци, банкрутство и щета на кредиторите, повреждане на имот, престъпление по адвокатско звание и безбройни нарушения по специалните закони за митниците, акцизите, борба със спекулата, народното здраве и т.н., и т.н.

Xxxvi. Общественото мнение в старото село като санкция за нравствените прегрешения. Страх от обществено опозоряване. Селски наказания. Самосъд на съвестта

"Родовата уредба беше произлязла от общество, което не познаваше никакви вътрешни противоречия, и беше приспособена само за такова общество. Тя не познаваше друго принудително средство освен общественото мнение" [21].

Днес ние можем да говорим за общественото мнение в твърде ограничени рамки, защото всяко лично, философско или политическо мнение е едно теоретизиране на интереси, на които служи за оправдание или маска. И понеже днес няма всеобщи интереси, няма и всеобщо мнение. Ние държим за "общественото мнение", когато е благосклонно към нас, но малко го зачитаме, когато ни осъжда.

Общественото мнение в старото село беше израз на господстващата нравственост и се изразяваше обикновено в поговорки. За да се узнае, достатъчно беше да се попита "тата". То рядко бе дразнено. Малкото престъпления, които възбуждаха това мнение, бяха главно прегрешенията на вдовици, женени и случаите на кръвосмешение. С тези прегрешения се свързваха природни бедствия: град, суша, наводнение, скакалци. Врачката пускаше слуха, възбуждаше суеверието и тогава за виновния вече нямаше място в селото. Той биваше изолиран, никой не говореше с него, никой не му даваше огън, не му правеше услуги, не го поздравяваше, не отговаряше на поздравите му, не дружеше с него, не го канеше на сватби, служби и кръщенета; никой не му стъпваше в къщата на събор, оброк или на служба; където идеше, хората млъкваха, никой не се сродяваше с него, не женеше децата си за неговите. За такъв човек единствено спасение беше изселването.

Нищо не бе по-страшно от общественото опозоряване – то бе равносилно на гражданска смърт, а както ще видим, водеше и до физическа смърт или самоубийство. Заради това за едно от най-големите престъпления – "кражба в черква" – наказанието по ЗСЛ беше:

"крадецът остриган да се развежда из земята като нечестив" (чл. 28).
(1)

[1 - Старите епитимии бяха изградени не толкова върху страха от божие наказание, колкото върху гражданското опозоряване: наказаният не можеше да бъде като другите хора:

Чл. 7 ЗСЛ: "Който се ожени за своята кума, по светския закон - и на двамата да се отрежат носовете и да се разлъчат, а по църковния - да се разлъчат и подложат на 15-годишен пост.

А редът на поста е такъв: 5 г. да стои вълн да плаче и да слуша литургията; 4 г. да стои в черковата до свето евангелие; 3 г. до "верю во единого бога" и 3 г. до края и все да е на хляб и вода. Така, като се свърши срокът, в шестнадесетата година всичко да яде."]

Опозоряването в някои случаи вземаше твърде осезателен вид.

В Западна България излезе ли на сватба момата нечестна, всички сватбари - мъже и жени - започват да я храт.

Гайдарят не свири. ("Ручилото му нече да свири, когато свекървата плаче в къщи.") На сутринта невестата, натоварена на кола като боклук, във вехта дреха, откарват на реката, събличат я по риза и я потапят във водата. Това се върши пред очите на всички моми, на всички жени, пред цялото село. След този обред я връщат на баща й.
[24]

Хванат ли мъж и жена в блудство, ако жената няма съпруг, общината хваща и двамата блудници и сутринта, натоварени на две магарета с очи към опашките, предвождани от зурли, които свирят играта "Заспала Тодорка", се превеждат през цялото село. Пред почти всеки вратник процесията спира и жените, децата, мъжете плюят и храт в лицето на мъжа, и на жената. В черквата лично попът им нанася побой. Това е селско наказание - "селото рекло, селото направило". [24]

Д. Мирчев пише следното за домакини на задруги, които при купуване общ имот вадели тапии на свое име и после чрез съд го присвоявали:

"Страхът от клетва и обществено презрение ги ограничава да купуват имота на свое име. Селото не може да прости на такъв похитител на братските си права и когато не могат да го заплашат с презрението си, горят му снопите от несправедливо грабнатите ниви. Похитителите се принуждават да продават тези земи на турците, защото българите не ги земат, но дори и турците не всякога купуват такива прокълнати земи. [28]

Страхът от общественото мнение, от опозоряване, се изразяваше с формулите: "какво ще кажат хората", "срамота от хората", а грижата да се избегне опозоряване бе грижа да се "отсрамим пред хората". За лошите си деца бащата казваше, "посраха ми лицето".

Но патриархалната нравственост така бе се врязала в душата на древния човек, че бе се превърнала в съвест. Съвестта на древния човек, върху която толкова разчитаха общество и черква, бе представител, отраз на господстващата нравственост. И затова, в много случаи обществената присъда закъсняваше, тъй като самосъдът на съвестта беше извършил вече своето.

Гласът на съвестта, на самоосъждането, даваше поболявания, свършващи с лудост, самоубийство или смърт. (1)

[1 - В Троян през годините 1922-1925 двама умряха "от съвест". К. Л. уби в пияно състояние един селянин, а едно момиче предаде един политически престъпник, който беше убит на самото място като разбойник "Аз знам, пише Зах. Стоянов, много шпиони, които след

Освобождението или полудяха, или пък умряха без време по причина, че тяхната нечестива съвест не ги остави на мира. Така поп Кръстю, предателът на Левски, умря без време. Величко Симеонов от Шумен (предателът на Н. Войводов и Ц. Павлов) полудя. Стефан поп Гецов от Русчук също се побърка и крещеше срещу хората: "Не съм шпионин!" [17]]

На това почиваше и "анатемосването", "натемията", възпята така хубаво от Вазова в неговата "Грамада". Когато на някой човек се запали нещо или му се направи друга пакост, или въобще някъде зачестят кражби и пакости, правят натемия, като всеки хвърля камък върху един побит от попа кръст и казва:

– Проклети да са!

Пакостите веднага престават. Гузната съвест губи кураж. Тя не издържа да наблюдава всеобщото клеймо.

Xxxviii. Разпадане на задругата. Причини

Задругата се разпадна не защото снахите-етърви не се погаждали вече и почнали да карат мъжете си да се отделят:

"Ако се отделиме настрана бре, мъжо, ще си бъдем добре; заколиме пиленце, ще си го изядем дваминка: на тебе кълчица, на мене кълчица, а сега и крак не можем да докачим. Ти ще си бъдеш сам сайбия на главата и що принесеш, ще си бъде твое." [24] Същата историческа роля тези лоши представители на човечеството можеха да изиграят напр. във времето на Иван-Асена Ii.(1)

[1 – Не е чудно, че прости хора винаги сочат жената-съпруга като причина за разпадане на задругата, за отделяне на женен син от баща му, за скарване на двама братя или приятели, за разделяне на съдружници ("жени-кучкье, брака деле"). Чудно е обаче, когато това "cherchez la femme" се сочи за научно положение дори от такива сериозни автори като М. Ковалевски. Всъщност разпадането на задругата, стопанското и морално разкъсване на семейството, на едно сдружение, са обществени, обективни процеси. Но за да се осъществят, тези процеси трябва да минат през душата на хората. Бащата със синовете си, братята, приятелите-съдружници са свързани помежду си с крепки нравствени връзки поради еднакия произход или сродство на характерите.

Тези нравствени връзки пречат, щото стопанският егоизъм – свързан с индивидуализирането на собствеността, със суровите изисквания на търговията, занаята, пазара, материалното благополучие на отделното семейство – да проникне в душата. Нравственият колективизъм като остатък спъва стопанския егоизъм.

Но ето дохожда едно, чуждо на тази нравствена връзка лице – жената от чужд род, от чужда обществена среда – и тя става изразител на чукащия на вратата на семейството стопански егоизъм: чрез нея той се промъква в старата нравствена идилия и я разрушава.]

Задругата се разпадна, защото годната за земеделие земя стана тясна за нарасналото население, което трябваше да мине към по-интензивни форми на труда: занаяти, индустрия, и свързаната с това размяна.(1) Настъпи разпределение на труда между земеделието, занаята и индустрията, между града и селото. Този процес у нас се ускори и от това, че българското население бе изтласкано от турчина завоевател в планините, които станаха главни огнища на нашите занаяти и търговия: Тетевен, Етрополе, Габрово, Сливен, Копривщица, Устово, Карлово, Сопот, Банско и др.

[1 - В Мъглиж и Енина, Казанлъшко, поради липса на земя никой не помни задруги и преди Освобождението. В Кьоселери, Карловско, във време на задругата е имало 60 чифта волове, а сега са 400. През обиколката си в Южна България през 1938 г. аз намерих неделени братя и силно запазен стар бит само в села с много земя: Дъбово, Казанлъшко, гара Стралджа, старозагорските села.]

Окръжението на паричното стопанство влияеше със своя индивидуализъм и егоизъм върху душевността и нрава на отделните задругари и по този душевен път рушеше задругата.

Занаятчийското производство и търговията изключваха колективния труд. Не само това: те даваха възможност за неравномерно забогатяване(1) и очертаха различни обществени групи със свой отделен стопански и нравствен бит. С това се сложи край на старото стопанско и нравствено равенство и единство.

[1 - Задругата често прашаше отделни свои членове печаловници. Ако печаловникът печелеше малко, колкото да се прехранва и да събере пари за данъка на задругата, той оставаше в нея, защото не можеше с тези печалби да се отдели като едноличник. Печелеше ли много, рано или късно нему идваше наум "узречицата" - "няма го майстора" - и се отделяше.]

След Освобождението излишъкът от селско население мина в редиците на чиновничеството и пролетариата.

Процесът на разпадане на задругата до Освобождението вървеше сравнително по-бавно. Но след Освобождението той се ускори извънредно.(1)

[1 - С. С. Бобчев в своето основно изследване "Българската челядна задруга" заедно с авторите, които цитува там, проявява една учудваща социологична неосведоменост относно причините за разпадане на задругата, като за такава сочи делбата, без да прави разлика между двата вида делба: делба, чрез която нарасналата задруга се рои в нови задруги, и делба, която дава ново качество: индивидуално семейство, което няма да стане никога задруга. Поради това те смесват делбите, които са ставали някога, с делбите, които стават сега, и вместо да видят причината за разпадане на задругата в нахлуването и окръжаването на задругата от капиталистическото стопанство, стопанството на частния интерес, на индивидуализма и егоизма, търсят причината: неговор, кавги между жените, злоупотреба на домакина и пр. Ако това са наистина първопричини, защо същите не са съществували по-рано и по каква причина се явили едва сега?]

Новият стил на живота в свободна България присаждаше усилено индивидуалистични тенденции в селото чрез селските синове, които отиваха в града ученици, войници или на пазар. Законът за наследството, зает от държави с напълно индивидуализувана поземлена собственост, отне всяка правна основа на запазените задруги: даде право на дъщерите да наследяват и да "разкъсват братята", а адвокатите и съдилищата довършиха това, което и без тях щеше да стане, но сигурно с по-бавно темпо.

Xxxviii. Съсловното разслоение на съвременното село

Разпадането на задругата преди и главно след Освобождението се съпроводи със съсловното разслоение на селото, процес, който днес доби най-развърнат вид. Това съсловно разслоение намери едно пространствено изражение.

Средището на селото сега се заема от търговци, бакали и едри земевладелци, държащи голямата част от земята. На втори план идат средните селяни с достатъчна за преживяване земя, в съседство на които се намират бедните селяни с по няколко декара. Най-после иде кръгът на селската сиромашия, имаща само две голи ръце. Този кръг обезпокоително продължава да расте след кризата, попълвайки своите редици с население, което не може вече да намери работа в градовете, и с тези, които безработицата връща отново на селото.

Това стопанско разслоение, обуславящо битовото – материално и духовно – обособление на отделните селски слоеве, обуслови и нравственото обособление на последните. (1) Докато индивидуализма на средните селяни все още носи черти от стария патриархален бит, центърът на селото е обхванат от новия, капиталистически егоизъм, а между селските пролетарии и бедни селяни се заражда една нова обществена солидарност, на която не са чужди и средните селяни. [1 – Картината на съвременното село ще разгледаме подробно на съответното място.]

Това стопанско и нравствено разслоение на селото, индивидуализирането и егоизирането на стария патриархален морал ние можем да проследим по индивидуализирането на нравствените показатели, с които си служехме досега.

Хххix. Днешната морална карта на България. Големи семейни челяди, напомнящи старата задруга. Остатъци от задругарския обичай – сестрите да не получават в наследство земя. Дружно работене на земи от делени братя. Трудова взаимопомощ в днешното село

Една морална карта на България, съставена към днешна дата, ще ни даде стопанските и нравствени остатъци от задругата в селото, за да осветлим с тях новото, което капитализмът докара в него. Една такава карта ще бъде същевременно илюстрация на приложението на закона за неравномерното развитие на обществото в областта на конкретната масова психология. (1)

[1 – Развитието на човешкото общество става в общи линии съобразно с едни и същи закони, само че не едновременно, а неравномерно. В това развитие напредналите страни сочат пътя на развитието на изостаналите. На такова неравномерно стопанско и нравствено развитие са подложени не само отделните страни, но и отделни области.]

В села, където има достатъчно земя, която може да храни дружина хора и които стоят малко настрана от средищата на търговия и егоизъм, като Радомирско, Кюстендилско, Светиврачко, се наблюдават доста случаи на неделени братя, напомнящи старата задруга.

В с. Кортен, Кюстендилско, неделени са:

1) Бр. Петрунови – двама – с четири деца – от 7 години – върху 150 декара. Трите им омъжени сестри не взели мираз.

2) Бр. Стоичкови – трима – с 12 деца – от 3 г. – върху 200 декара. Двете омъжени сестри не взели мираз.

3) Бр. Георгиеви – двама – с 5 деца и трима внуци – от 20 г. – върху 100 декара.

4) Бр. Паунови – четирима – от 25 г. – върху 150 декара. Единият син, Калистрат е учител и нито дава, нито взема пари от къщи. Пращат му плодове и храна, а той връща подаръци. Друг – Любен – е стражар. Пари не му дават, а хранят жена му и детето му, които работят в къщи.

Всички домакинства са в една къща, на една софра. Всяка жена се пере сама, но една готви. Храната е обща, без сметка, но парите се делят и всеки разполага с тях, както си иска.

В с. Копаница, Радомирско, неделени са:

1) Бр. Павлови - трима - с 12 деца, 3 снахи и 3 внучета - от 12 г. - върху 350 декара. Живеят в един двор, но в три къщи, на една софра, с една кесия. Всяка се пере сама. Чорбаджия е братът Владимир: той държи кесията, купува, продава, "бере гайлето". Облекло модно, но справедливо - за младите по-хубаво.

2) Бр. Димови - двама - с 7 деца и 1 внуче - от 17 г. - върху 350 декара. Една къща, една софра, една кесия. Чорбаджия е Велин - по-младият брат. Стариат се оженил повторно и загубил правото. Новата жена има деца в друго село, изнася от къщи и им принася. Чорбаджията не дава да ги приведе и това създава раздори.

3) Бр. Тодорови - двама - от 5 г. - върху 120 декара.

В Радибош, Радомирско, неделени са:

Братя Чупетлови, Славкови, Гълъбови, Дюлгерски. Всички са на една къща, на една софра, с една кесия - парите не делят.

В Доброславци, Софийско, неделени са:

1) Бр. Йорданови - четирима - върху 120 декара.

2) Бр. Недкови - двама - 120 декара - от 6 г.

3) Бр. Петрови - двама - 150 декара - от 15 г.

4) Бр. Костови - двама - 120 декара.

Делбата на такива братя става, след като почнат да женят децата си. Но и преди това тя може да стане, когато невзелите мираз сестри, надъхани от някой адвокат, притиснати от мъжете, синовете или от зетъвовете си, поискат делба. Най-сетне у братя Димови делбата може да дойде, когато стариат брат дигне ръце от жена си и я послуша.

Там, където домакинството няма достатъчно земя, неделимостта на братята е възможна само поради запазване на задругарския обичай - жените да не вземат нищо от наследствения имот.

В Южна България през 1938 г. ми казаха, че такъв обичай имало в с. Дъбене, Карловско. В Радомирско и Кюстендилско същият е запазен в доста села - там, където зетят сам има земя и се бои, че ако иска мираз и от него ще искат.

В с. Сушица, Кюстендилско, жените не вземат имот. Това се смята за ограбване. "Миразчийка" е позорно нарицание. Тя се сочи с пръст: "Тая земала." С вземането се прекъсва всяко роднинство: "земалата" се чувства прокудена, не я канят ни на сватби, ни на служби. Роднинството им става "слабо".

С. Кортен, Кюстендилско, е имотно средно село (всяка къща има средно 80 дка), което храни хората си и не дава гурбетчии. Там жените рядко вземат. Вземат само руба, струваща към 20,000 лв. - креват, гардероб, шалте, юргани, 10-15 черги, шевна машина. Женитбите стават по любов, в която красотата, здравето, добротата и работността играят единствена роля. Когато момата се жени в друго село, тя предварително заявява на мъжа си, че няма да търси мираз, и в повечето случаи удържа думата си.

В с. Копаница, Радомирско, повечето жени "прощават" на братята си: "Ще просим, ама няма да го оскърбим, ...да вземем."

Но под натиска на мъжете или поради недоволството на братята някои жени се възползват от правата си по закона.

В с. Крупник, Горноджумайско, жените също не вземат, а в Лещница, Светиврачко, към една трета не "тревожат" братята си.

В с. Карланово, Мелнишко, сестрите "жалят" братята си: "Какво ще му зема, какво ще му остане."

В с. Радибош, Радомирско, картината е същата – повечето сестри прощават на братята си. Браковете стават по любов. На взелата гледат като на крадла: "Тя не ми е сестра, зема ми мираз, разсипа ме." Които сестри не земат, братята ги уважават, помагат им винаги, а "миразчийките" (позорно име) цялото село презира.

Искам да оставя като документ от това село следния случай:

Божил Магаранов умира на 1918 г. и оставя наследници: син Тасе и две сестри женени. Тасе събира зетъвете си и ги пита един по един:

– Що сакаш, зето?

Единият зет казва:

– Искам: като дойда, твоята врата да е отворена за мене; като ме срещнеш, да питаш за моите деца как са; да дохождаш ти у дома и аз у тебе, да ядем, и да пием заедно. Друго не искам.

Другата сестра, обаче, земала дела си (40,000 лв.) и скъсала с брата си – престанали да се чуват и виждат, престанали да са роднина. Тя се чувствувала гузна, виновна, срамувала се от него, считала се прокудена и не смееа да пристъпи прага на дома му.

Този случай показва как стопанската необходимост пресреща интересите на близките и разкъсва по един жесток начин нравствените връзки помежду им.

Мъжът натиска жена си и тя, след по-дълга или по-къса борба със съвестта си, се подчинява и пожертвува любовта към братята си, макар че цял живот ще живее с чувството за грехопадение.

Или пък в началото не е мислила да вземе, но дошла криза; дошли деца, които искат учене; излязъл син, който иска капиталец, та да отвори някой и друг кепенек, и като претършуват навсякъде и видят, че няма откъде другаде да вземат пари, отиват при адвокат, дават му пълномощно за завеждане делбено дело, защото не смеят с очи да погледнат братята си.

Като по-индивидуализирана преходна форма в села, които имат повече земя, се наблюдават случаи на общо обработване на имота от разделени вече братя. Имотът е поделен и всеки брат знае кои са неговите ниви, ливади, лозя. Всички братя обаче общо обработват целия имот, като добитото остава собственост на тогова, чийто е имотът, където е добито. Напр. всички братя заедно заорават нивите, заедно ги сеят и женат, обаче снопите от всяка нива са собственост томува, чиято е нивата. Всички общо вършеят, но всеки взема житото от своите снопи. Така стопанисват имотите си сега в с. Дъбово, Казанлъшко: братя Маневи и братя Игнатови, в гара Стралджа: братя Стефанови, братя Кремъкови и др., като всеки от тези братя си има отделна къща, отделно домакинство, отделно потребление. В тези случаи са съчетани общия труд с отделната кесия, отделното потребление, за да се избягнат крамолите.

В села с много земя, като Доброславци, Софийско, Лещница, Светиврачко, Радибош, Радомирско, женените синове остават при баща си. Там малко е познато правилото "жени се, дели се". А ако стане такава делба, бащата по стария задругарски обичай разделя земята между синовете си.

В такива домакинства всичко е едно: къща, софра, кесия. Ако някои синове са във печаловници, каквото припечелят, дават го на баща си. Почнат ли да "завращат" (да крият), бащата ги дели – "това не е братство". В такива села за отделен син се говори като за изключение: "Той е делен".

Работата на зареда днес се практикува само в села с повече земя(1), и то главно между средните селяни. Немислимо е един селски чорбаджия с 300 декара земя да се зарежда с един селски бедняк, който я има, я няма 4-5 декара.

[1 - Работа на зареда днес няма напр. в Енина и Мъглиж Казанлъшко.]

Тлаката е запазена почти във всички села, но се упражнява само между средните и дребни селяни, и то повече между близки роднини и съседи. Не може един бедняк да отива да помага безплатно на един чорбаджия, както и чорбаджията не би хвърлил левовите си в благотворителност. Все пак тлаката днес си остава една от най-здравите традиции на задругарска взаимопомощ.

Миналата година през зимата бях войник в Кюстендил. На много наши момчета нивите бяха изорани "на тлака". На Никола Смилевски от Лешница, Светиврачко, "селото" му беше изорало 15 дка жито и окосило 6 дка люцерна. Смилевски въобще е дете на селото. Майка му останала вдовица на 30 г. с едно дете и 60 дка имот. "Селото ѝ помогнало" да работи имота си и да отгледа детето си, а когато била свободна, връщала колкото можела.

Енчо Ибров от Радибош се върна от отпуска засмян и ни съобщи, че му "заорали нивите". Събрали се баща му, двама братовчеди и двама приятели съседи и свършили тази работа. Булката му им заклала едно шиле.

В Устово и Райково, Смолянско, в Митиризово и Кьоселери, Карловско, в Лява река, Трънско, във Владиченци, Видинско, в Ново село, Троянско, и в много други места цялата махала участва в постройката на къща почти така, както това е ставало в старо време. Във всички останали села при строеж на къща помагат само близките.

Още повече е оредяла тлаката за помагане на къща с болник или в случай на смърт на стопанина, макар че и тя съществува - главно в краища, които географски се намират по-далеч от търговските пътища и центрове: в Родопско, в Северозападна България, северните поли на Балкана, в Трънско, Брезнишко и другаде.

В Устово и Райково и до днес съседките отиват болногледачки "на меджия".

Най-малко е останала безплатната помощ на бедняци и вдовици. За такива ми съобщават Методий Лазаров в селата около Арчар, Видинско и Анастас Примовски в смолянските села. В Крупник на вдовица с дребни деца садят на ангария тютюна. Събират се неделен ден: един носи с добитък вода, други правят бразди, трети поливат, а четвърти садят. В Радибош също помагат ангария на бедни жени: оран, жетва, вършитба, карат им дърва, колят им свинчето и пр.

Заемът на работа и добитък се упражнява само между бедните и средни селяни.

Един всеобщ колективистичен обичай, който се упражнява в селата, както и в малките градове, това е заемът за използване на добитък, храна, сечива. От него са изключени някои чорбаджии, които напълно са обхванати от "голата алчност на душата". Този обичай се упражнява обаче в съответните съсловни кръгове като между бедните и средни селяни в това отношение съществуват подвижни граници.

Днешният свят познава главно наема: отдаването да се използва една вещь или един труд срещу определена цена (чл. 335 и 336 ЗЗД). Заемът за послужване: безвъзмездното използване на една чужда вещь в градовете, взети като представители на новия капиталистически свят, намира малко приложение. Не може и да бъде другояче в едно общество, където всичко е излязло на пазар, където всичко е обмяна с пари,

където дори и любовта, и мъдростта, и похвалите, и приятелството са "на пара".

Услужване с добитък за превоз на снопи, камъни, дърва, услужване с домакински потреби, заемане на хляб, брашно, сол, пипер – са неща толкова обикновени в селата и малките градове, че нашите читатели от тези места сигурно се чудят каква социологична проблема може да се крие в тези прости факти.

В Дъбово дори и сега от бакалина искат брашно назаем, макар че той е бакалин, за да продава, а не да заема. Някога в Котел, когато чорбаджиите изпратили бащата на Раковски в затвора и продали на търт всичката му стока, за да го подиграят, продали на търт и официалния му кюрк като мемлекет-чорбаджия, а за да накажат семейството му, забранили на комшийките да му дават огън.

Само в села като Енина заем на работа и добитък няма и всичко е "на пара", понеже това село отдавна се намира в кръга на пазара и паричното стопанство, които са внедрили в него съвременния морал.

XI. Остатъци от колективното потребление

Както при обичаите за трудова взаимопомощ, така и при обичаите за колективно потребление, по съществуването им, по честотата им през годината, по блясъка им, по числеността на лицата, които участвуват в тях, по кръговете, от които идат тези лица, можем с абсолютна точност да установим съсловното и морално разслоение на селото и индивидуализирането и егоизирането на неговия морал.

Понеже общите трапези са свързани с ядене и пиене, немотията, особено след войната и кризата, сложи отпечатък върху тях: "Да го дам, да си го изям".

Антирелигиозността и левичарските среди в селото също изключи много хора от общите трапези с подчертана религиозна форма: курбани, поноси, задушници.

Съсловното разслоение пък изключи селския център от общите трапези при сватби, служби, умирения и пр. на средните и бедни селяни.

Курбаните, които някога бяха общоселски трапези, станаха след това махаленски, а сега само отделни лица си колят курбан в къщи, канят близки на "дълга софра" и раздават в махалата. Бедните, разбира се, не могат да си позволят този лукс.

Един всеобщо запазен курбан е курбанът на Трифоновден – Зарезан. Днес той е свързан с общоселско пиене и ядене.

В Кьоселери на Св. Троица правят общоселски курбан с обща трапеза, в Енина на махали, докато във Войнягово стотвеният курбан не се изяжда на обща трапеза, а селяните пращат децата си с празни менчета да донесат от стотвеното в къщи. В Сушица, Кюстендилско, пък купеният общо вол размерват и разделят на парчета и всеки на клечка отниса по едно парче месо, за да си го стотви в къщи.

Като колективистична черта на тези курбани е и това, че освен дето всеки си носи своя частна ракия, купува се и обща, от която най-напред се раздава по една чашка, па тогава се запива частната.

Някъде разносните за курбана се разхвърлят според точна сметка, другаде (Крупник) се пуска дискос и всеки хвърля, колкото обича, а пък в Ахиево, Старозагорско, при кооперацията има нарочен фонд за тази цел.

Служби, такива, каквито ги описах, в Южна България сега няма освен в Твърдица, и то по махали. В Южна България изобщо моралът е

по-индивидуализуван, което се дължи на това, че тя отдавна стои на търговската ос, свързваща Цариград с Европа, и отдавна е въввлечена в обсега на паричното стопанство. И докато тези служби са правило в Западна България, в Южна България такива служби преди Освобождението узнат да е имало само в Енина и Дъбово, Казанлъшко, и в Твърдица (1), Новозагорско.

[1 - Сега град в Сливенски окръг.]

Гергьовденската обща трапеза, в която някога участвувало цялото село, а после ставала на махали, днес почти навсякъде е изчезнала и всеки (ако може да има) си яде агнето дома, като на много места само се раздава хляб и месо в махалата. В гара Стралджа съседите след черква отиват и на обща трапеза последователно изяждат агнетата си, тъй да се каже на "зареда".

Днес повече са запазени общите трапези при сватби, умирения, но в тях участвуват само лица от съответния обществен кръг на домакина.

Колективистичен остатък при днешните сватби е т.нар. принос, сиреч сватбени подаръци. Когато старият отделяше последователно синовете си от задругата, той им правеше къщи и отделяше храна за през годината. Като остатък от това е тлаката при постройката на нова къща и приносът на храна, добитък, домашни потреби при образуване на ново семейство. Нарядко днес този принос в храни е значителен с оглед младите съпрузи да се ползват от него и след сватбата. (1) В много случаи той се явява помощ в разноските на сватбата, а в повечето - само символ. (2)

[1 - В Лешница в неделя гостите носят подарък (съдове), наздравица (пиене) и поклон: хляб, 5-10 кг солено свинско месо, боб, жито, брашно, захар до 1 кг, ориз. Поклонът се предава на един нарочно назначен "пазач". Така се събират над 50 кг свинско месо, 50-100 кг боб, към толкова жито и брашно. Три месеца младите ядат "селска" храна. Хлябът младоженците раздават в махалата, която в продължение на цял месец им го връща. На сватбата в дома на младоженците се готви само в петък и събота. В останалите дни се яде ядене, донесено от гостите.]

[2 - Затова моят баща разправяше, че на сватба празен съд не се носи, за която цел той "запращаше" подаряваните съдове с малко ориз.]

Раздаването на храна при курбани, на Гергьовден, при заяждане на първия плод (1) и пр. си остава всеобщ обичай, макар че в повечето случаи раздаването се явява краен продукт от индивидуализуването и разпадането на някогашните общи трапези.

[1 - Интересно е, че в Радомирско и Кюстендилско такъв обичай никога не е имало.]

В Габарево от новото жито месец десетина питки - "просфорки", - които се раздават; в гара Стралджа се раздават кравайчета, затъкнати с босилек - "подавки"; в Айтос по-рано са чупели специален хляб - "чупник", а в останалите места разчупват и раздават един хляб или за да не си правят и този труд, оставят хляба на чешмата.

Раздаването на овощия става само в села, които имат повече овошки.

Грозде навсякъде се раздава на Преображение, но в повечето случаи само символично: по няколко зърна.

Xli. Причини за изчезване на стария патриархален бит в селото

У нас има хора, които, вместо да отворят шкембеджийници, гнетят вниманието на търпеливите читатели с "изследвания" на селския бит, в които прокарват мисълта, че селските обичаи били проява на "народния дух". На тези приятели, които пишат за цървула, без да са го помирисвали, бих препоръчал да посетят само две села в Радомирско: бедното откъм земя село Г. Диканя, в което всяка къща праща печаловник, и Радибош, което дава малко гурбетчии, за да видят колко е запазен старият бит в Радибош и колко много е изчезнал същият в Г. Диканя, макар че "народният дух" и в двете села е един и същ. Ето обясненията на простите селяни:

"Женените синове живеят при бащите си, защото има имот, има какво да работят." "Които имат повече земя, по се държат неделени; земята ги прибира."

Обезземленият селянин не може да участва в тлаките, защото "няма на него кой да помогне, трябва да ходи през свободното време да работи за пари"; "и да иска да помогне, не може"; "съжалява го, ама не може да помогне". А тези, които могат да помогнат, "ако рекат да помагат на всички, не могат да надвият, защото от помощ много се нуждаят".

Отпадането на патриархалната нравственост става на скокове. Поради по-бавната историческа подвижност душевността изостава зад стопанското развитие. И трябваше да дойде войната (освободителна, 1885, 1912, 1914-1917 г.), кървави политически борби (1923 г.), криза, за да стане силно раздрусване и разбиване на бита, когато хората остават при животинския си егоизъм, та освободени от инерцията на стария бит, да изградят новите си отношения върху новата стопанска основа. Поради това за изучаване на който и да е колективистичен обичай в село се наблюдава, че неговото прекъсване съвпада с една от горните дати.

Xlii. Основната нравственост в днешното село. Влиянието на остатъците от родовата нравственост. Човешината на съвременния дребен и среден селяк

Основна нравственост в селото днес са индивидуализмът и егоизмът съгласно социологичния закон, че господстваща идеология в една епоха е идеологията на господстващата класа.(1)

[1 - Стопанското обособяване на една нова обществена група предизвиква нейното нравствено и душевно обособление, но това не става веднага и в чист вид, докато тази група не почне да води обществото. Нейната идеология е под влиянието на господстващата, което е изразено в горния закон. Имайки предвид същия този закон, ние на много места употребихме думата "съвременна личност" в смисъл: господстващата днес личност.]

Все пак съгласно закона за прерастването на количеството в качество тази нравственост не е добила по селата такъв вид, какъвто тя доби в градовете. При условията на днешното стопанство тя не можа да се превърне в опортюнизъм и затворена себичност.

Средните и дребни селяни не воюват помежду си.(1) Напротив, чрез своите кооперации и други организации те водят борба срещу селския център. За засилване на тази обществена солидарност влияе безспорно и старото стопанско и нравствено наследство. В задругата никой не беше експлоатиран и всеки трябваше с честен труд да изкара хляба си. Чувствата за равенство, за честност, за социална

справедливост и днес изпълват селската душа и определят нейното политическо поведение.

[1 - Борби, убийства и наранявания за имоти в масова мяра намерих само в села като Кьоселери, Карловско, и Поповица, Пловдивско, където земеделието чрез напояване е взело интензивен вид. Борбите възникват главно по повод напояването, на което селякът при малкото декари изключително разчита.]

В селото има естествено отвращение от тези, които искат да паразитствуват, да живеят от чужд труд.

Всички останали обичаи за трудова взаимност, за общи трапези, за раздаване, цялата тази манифестация на зачитане човека, на търсене връзки с него - всичко това налива още сокове в старата човештина от задругата. Човештината заема значително място в общото отношение на средния и дребния селяк към хората. Това личи от сърдечността на новия поздрав: "Е бре, Митре, що си, що работиш?", в готовността му да заведе разговор с всекиго и да сподели болката си с него, в широко разпространеното и до днес гостоприемство, доброволния начин, по който стават голяма част от делбите в селата, във вълнението, което предизвиква на село всяка обществена и лична неправда, и пр., и пр.

И тъкмо в тази човештина и в условията, които я обуславят, ние трябва да търсим между друго да обясним народничеството всред нашата интелигенция, която иде от селото и от малките градове; склонността на нашия среден и дребен селяк към организации на обществена солидарност; бързия разраст на кооперативното движение, леснотата, с която този селяк въпреки своя дребнособственически бит възприема политически колективистични идеи; космополитичните чувства на състрадание и съчувствие към всички страдащи в света народи и пр. - тема за едно нарочно подробно изследване.

Xliiii. Заключение

Дотук ние разгледахме бита и душевността на нашето село главно във време на родовото общество и на феодализма, като се спряхме и на стопанските и нравствени остатъци от този бит в днешното село. Новото, което капитализмът внесе в селото, трябва да се разгледа при разглеждане бита и душевността на съвременното общество.

Книжнина към т. i

При всяко съчинение страниците на взетите от него приводи са дадени в същия ред, в който са използвани:

1) Д-р К. Иречек. История на българите, 1878 г., превод под редакцията на проф. В. Н. Златарски, 1929 г., с. 66 и 67.

2) Емануел фон Рьослер. Очерк за България, превод от проф. П. Ников, Бълг. историческа библиотека, год. Ii, т. I, с. 131, 153.

3) Проф. П. Ников. Хан Омуртаг и кавхан Исбул, Бълг. истор. библиотека, год. Iv, т. I.

4) К. Маркс. Към критика на политическата икономия, превод от Д. Благоев, 1904 г., с. Iv.

5) Фр. Енгелс. Людвиг Фойербах, превод от Г. Бакалов, 1925 г., с. 76.

- 6) П. Р. Славейков. Извлечения из летописа на поп Йовча от Трявна, Сборник за народни умотворения, наука и книжнина на Бълг. академия на науките, кн. Iii, с. 193.
- 7) Проф. Йордан Иванов. Български старини из Македония, 1931 г., с. 525, 96, 77.
- 8) Д-р Ив. Дуйчев. Въпроси из вътрешната история на Първото българско царство, библи. "През вековете", сб. I на Бълг. истор. библиотека.
- 9) Ж. Натан. Икономическа история на България, София 1938 г.
- 10) Подробности в: Йордан Захариев. Кюстендилското краище, 1918 г., Сб. НУНК на Бълг. акад. на науките, к. xxxii, с. 146.
Христо Гандев. Ранно Възраждане, 1939 г., с. 25 - 49.
- 11) Подробности за индийската община виж у Пол Лафарг. Произход и развитие на собствеността, издадена на български 1922 г., с. 47, 44.
- 12) Посланието на цариградския патриарх Фотия до българския княз Бориса, превод от митрополит Симеон, 1917 г., библиотека "Български старини" на Бълг. академия на науките, кн. V.
- 13) Патриарх Евтимий. Житие на света Параскева, Бълг. истор. библиотека, г. Iii, т. I, с. 207.
- 14) Проф. В. Н. Златарски. История на българската държава, 1918 г., т. I, с. 178, 299, 60, т. II, с. 414, т. I, с. 283.
- 15) Д-р В. Кесяков. Принос към дипломатическата история на България, 1929 г., т. II и III.
- 16) Сб. "Трънския край", 1940 г., с. 350, 263, 262.
- 17) Захари Стоянов. Записки по българските въстания, книгоиздат. "Казанлъшка долина", 1940 г.
- 18) Христовулите на българските царе са публикувани от Г. А. Илински. Грамоти болгарских царей; от С. С. Бобчев. Старобългарски правни паметници, и от проф. Йордан Иванов. Български старини из Македония. Превод на витошкия хрисовул от проф. Йордан Иванов е даден в книгата на Мих. Ковачев. Драгалевският манастир, г. пр., 1940 г., Материали за историята на София, кн. XI.
- 19) Йордан Захариев. Кюстендилското краище, с. 101, 134. От този прекрасен труд съм вземал толкова материал върху древния бит на българина, че е невъзможно да соча това навсякъде.
- 20) С. Н. Ш. Животът на българите в Средна Родоп, Пловдив, 1886 г., с. 47, 47.
- 21) Фр. Енгелс. Произходът на семейството, частната собственост и държавата, издание на книж. "Е. Йосиф", с. 61, 108, 135, 32, 135, 124.
- 22) С. С. Бобчев. Българската челядна задруга, Сб. НУНК, кн. Xxii и Xxiii, с. 109, 166, 143, 170.
- 23) Проф. Ив. Спегаров. Нов кодекс на Търновската митрополия, сборник на Бълг. академия на науките, кн. Xxxi, с. 64, 80, 65, 69, 123.
- 24) Димитър Маринов. Жива старина, т. II, с. 184-189, т. IV, с. 123, т. IV, с. 196, т. II, с. 214, т. IV, с. 134, т. IV, с. 159, т. II, с. 217.
- 25) П. Мутафчиев. Селското земевладение във Византия, 1910 г., с. 55.
- 26) М. Ковалевски. Произхождение и развитие на семейството и частната собственост, 1988, превод на Г. Георгиев, с. 100.
- 27) Дим. Мирчев. Принос за изучаване на бита на българите в Македония, Сб. НУНК, кн. Xxxii и Xiii, с. 14, 153.

28) Дим. Маринов. Народна вяра и народни религиозни обичаи, Сб. за нар. умотворения и книгопис на Бълг. акад. на науките, кн. Ххviii, с. 525-541, 237.

29) Д. Дечев. Отговорите на папа Николай на въпросите на българите, 1940, Университетска библиотека нр. 213.

30) Д-р К. Иречек. Стари пътувания из България, Периодично списание, 1883, кн. 6.

31) Максим Ковалевский. Современный обичай и древний закон, Москва, 1886, с. 82-86.

32) Проф. С. С. Бобчев. Старобългарско право, 1910; Н. П. Благоев. Курс по история на българското право, 1934; проф. Вл. Алексиев, Основи на историята на българското право, 1940.

33) С. Бобчев. Старобълг. правни паметници.

34) Н. П. Благоев. Еклога, 1932.

35) О. Зигел. Законник Стефана Душана, 1872.

36) Н. Начев. Спомени, в Сборник на Калоферската дружба, кн. I, 1908.

37) Проф. Сп. Казанджиев. Обща психология, 1938, с. 400.

38) Тодор Павлов. Що е общество, 1939.

39) Люис Морган. Първобитното общество, издание на книж. "Нов свят", 1939.

Бит и душевност
на нашия народ

Том втори

Бит и душевност на еснафа и дребния собственик
преди Освобождението

Дял първи

1945

На паметта на
покойната ми майка Мария

Уводна бележка

Тази книга написах през 1943 г. с оглед да mine през вилнеещата фашистка цензура. С оглед минаването през иглените уши на цензурата аз нагласях строежа на изречението, начина на изложението, подбора на думите. Това, което не можеше да бъде изразено чрез полудума, чрез пример или образ, който да излъже цензурата, но да не излъже внимателния читател, всичко онова, което не можеше да бъде изразено чрез "скрита картина", трябваше да бъде изоставено.

Заемането на властта от Отечествения фронт създаде възможност за писане без страх от цензура, за пълно и незабулвано изказване на мисълта. Но в същия момент, когато тази книга може да излезе от печат както трябва, аз трябва да замина като военен кореспондент на фронта, за да изпълня по-висш обществен дълг. Няколкото дни, с които разполагах преди заминаването, използвах, за да изправа и попълня изложението. Ясно е, че при тези условия това не е навсякъде

възможно. Затова книгата давам, на печат съобразно с правилото за по-малкото зло.

Прочее истинско критично отношение към книгата може да има само при второ допълнено издание.

20 Ix 1944 г.

Авторът

Обща картина на занаятите

I. Разраст на търговия и занаяти

Следвайки общото развитие, и нашето стопанство от Xviii век насам почна да разчупва рамките на затвореното натурално стопанство на родовото общество и задругата, и да навлиза по пътя на разменното, парично стопанство чрез засилване на търговията и появата на занаятчийско стокопроизводство.

Търговия у нас имаше и през първите ни царства, както и през ранното турско робство. Още във времето на цар Симеона възникна дипломатически въпрос с Византия поради преместване на мястото за обмитяване на български стоки от Цариград в Солун. За тази търговия ни свидетелствуват и споразуменията между българските царе и търговските републики: Дубровник (Рагуза), Венеция и Генуа от Xiii и Xiv век. [1]

Но тази търговия не засягаше дълбоко стопанството ни, не игра голяма роля; имаше само зачатъчен характер. Преди всичко количествено тя бе малка. Дори търговията на дубровнишките търговци преди и през турското робство не беше особено значителна, макар че от шума около тази търговия може да се помисли погрешно противното.

Търговията ни до Възраждането бе предимно вносно-износна и повече в ръцете на чужденци. Вътрешният пазар бе слаб, поради което и вътрешната търговия имаше зачатъчно естество.

Най-сетне старата ни търговия обхваща съвършено ограничен кръг от стоки: добитък, кожи, вълна, зърнени храни (в приморските области), желязо и сол.

От Xviii век насам обаче търговията ни претърпя промяна във всички горни посоки: нарасна по количество; обхвана сравнително широко вътрешния пазар, мина в ръцете на българи; почна да задоволява широк кръг от нужди, превръщайки в стоки най-разнообразни предмети.

В джукана на габровския търговец Иван Симеонов според тефтера му от 1805 г. имало следните стоки за продан на едро и дребно:

Изделията на габровските ковачи (ножове, ножици, арбии, гвоздеи, огнива, тезгяхи и пр.); рога, цървули, ремички, зърнена храна, въжа, пестил, пастърма, лук, шарлаган, ракия, вино, восък, дървени изделия, риба, тютюн, лахут, рогозки, забунчета, мешини, хамути, кускуни за самар, сукмани, мед, пашкули, коприна, сирене, сапун, свещи, козина, желязо, стомана, тенеке, игли, сол, синило, калай, чер пипер, чорапи, ширити, платно, пашкули, фенери, паламуд, дървено масло, куршумени калемии (карандаши), тамян, пили, памучна прежда, сукно и др. [1]

А в джуканите на другите габровски търговци освен произведения на габровски занаятчийи се намирали и следните вносни стоки:

Сушени плодове (стафиди, смокини, рошкови), маслини, захар, кафе, чай, химически произведения и вещества за щавене и дъбене: сода, нишадър, син камък, зелен камък, стипца, сярна киселина,

азотна киселина; бои, медикаменти, порцелан, стъкло, стъклени маниста, гривни, копчета, огледала, тел, дребна железария: панти, дръжки, гвоздеи, кофари, синджири; бакър, олово, цинк, сърма, клобудан, хартия, говежди кожи, памук и памучни прежди, бижута, галантерия, чадъри, кибрит, барут, оръжие.

Новата ни търговия имаше за поле на дейност всички точки на България, дори и чужбина. Габровската фирма "Станчо Арнаудов и син" имаше следните търговски връзки:

С чужбина: Лондон, Марсилия (търг. къща на Мазера и Фасион, А. Вучина); Милано (Фратели Пиачентели, Павези и Менини, Галони, Винаркия); Бергамо (Винченцо Дойна); Виена (Гешоолу); Цариград (Д. х. Тюлиев, Хр. П. Тъпчилещов и др.); Одрин (х. Исак Симончоолу, Якуш Бенсусан, Е. Алтънелмаз, Колааса Мустафа, Хаим Бенсусан и др.).

В България: Пловдив (Бр. Гешоолу); Бургас (Койчо Райчов); Сливен (Георги Гидик, Данчов); Казанлък (Пр. Денев, Я. Леви, Я. Бенсусан, Бр. Бозвели, Т. Маньоолу, П. П. Генов, Станчо Груев, Димитър Йовчев); Карлово, Калофер (Д. Караминков, Хр. Г. Симов, П. Д. Павлов); Шипка (Пеньо Тончев); Ст. Загора (Иванчо Стоянов, И. Тодоров); Варна (х. Янаки); Свищов (Бр. Кръстевич, Л. К. и Г. Николови, Вас. Пецов, М. Йорданович, Алеко х. Константинов, Цв. Радославов, Д. Начев, Ташков); Търново (Т. Славчов, П. Кисимов, Меркада, Артине Сувариолу, Ив. х. Попов, П. х. Ив. Карагъзов, Ст. х. Петров); Севлиево (Сюлейман бей, Недко Спиридонов, Ахмед ефенди, Хр. Цанков, М. Радков, Казас Мехмедаа, Ахмед бей, И. Илиолу); Плевен (Х. Ибрахим, Раховала, Доброданлия Мехмедаа, Х. Ибрахим Юзбаши, х. Янаки х. Тодоров); Ловеч (Бр. Д. Попович); Дряново (И. Карамаринов, х. Пенчо П. Гергъов, х. Хр. х. Бончов); Троян (Вас. Цанков); Трявна, Рахово (Ив. Генчев); Елена, Лом, Горна Оряховица (х. Костадин Тодоров) и др. [1]

Този ръст на търговията ни от Хviii век насам създаде търговски капитал у нас, който капитал почна да играе решителна роля в стопанския и обществен живот, премествайки и изграждайки го върху основите на капитализма. Засилената размяна на вътрешния и външния пазар създаде занаятчийско стокопроизводство, превръщайки старите занаятчии по поръчка в стокопроизводители – производители за пазара, за неизвестния потребител; създаде условия за вгнездяване на търговския капитал в занаятчийското производство, плод на което бе и появата на манифактурното производство; най-сетне тя бе предпоставка за създаване на индустриално (фабрично, машинно) производство.

Занаятът се обособи в самостоятелна стопанска дейност от домашната индустрия на затвореното натурално стопанство в процеса на едно напреднало обществено разделение на труда между добиващо и преработващо производство. Занаятът е първата форма на производство, отделено от земеделието.

Развойните форми на преработващото производство са: 1) домашна индустрия в натуралното стопанство; 2) занаят по поръчка; 3) занаятчийско стокопроизводство – производство за пазара, за неизвестния потребител; 4) манифактурно производство, свързано обикновено с домашна капиталистична индустрия, и 5) машинно (фабрично) производство.

Ii. Домашна индустрия

Домашна индустрия е преработване на суровите материали от семейството, което ги е произвело, за нуждите на самото семейство.

Старият селянин сам си правеше рало, шейна, вила, хомот, цървули (опинци) от нещавена кожа. Селянката сама преработваше вълната и памука в облекло: тя предеше, тъчеше, кроеше и шиеше.

Iii. Занаят по поръчка

Но приготвянето на редица предмети: железни сечива, кола, бъчви, каци, гърнчарски съдове, украшения, искаше особена сръчност и опитност. Поради това приготвянето на тези предмети се обособи в отделни занаяти. В началото много занаятчийи продължаваха да бъдат членове на земеделското си семейство, но с ръста на стопанския живот се отделиха и образуваха отделно занаятчийско съсловие, което живееше главно от занаятчийския си труд. Така възникна и се обособи занаятът по поръчка.

Преди, па и след Освобождението по селата шареха селски терзии домошари само с една торба на рамо, в която имаше ножица, аршин (ендезе), голям тежък напръстник, въдица (канджа) (1), тесте игли и конци. Домошарят пристигаше в селото и зареждаше да шиет от къща в къща дрехи на селяните от техен собствен плат, като спеше и се хранеше в къщата, на която работеше. С пристигането около него се събираше цялата челяд на съвещание кому какви дрехи да се шият. След привършване на съвещанието терзията вадеше ендезе и почваше да взема мяра. След това разгъваше топа шаяк (балото, масура) и тежката ножица почваше да скърца чевръсто. Зимно време до огнището, лятно време под крушата, ореха или сайванта домошарят превиваше кръст над шиенето и дигаше очи да погледне само голите прасци на младата булка, минаваща през двора или навеждаща се около огнището, или за да пропъди нахално налиташите мухи.

[1 - Кука, зашита на края на тясно, дълго, дебело парче плат, с което се опъва шитата дреха, като се затиска другият край на парчето със задника.]

Част от домошарите бяха селяни. Те продължаваха да бъдат членове на бащината си задруга и когато се връщаха дома, с целуване ръка на старейшината на задругата те му предаваха смирено, безропотно и кесията си. Понякога домошарите отиваха да шият само след привършване на главната полска работа, като преди това бяха обикновени селски работници. Градовете също даваха домошари. Такъв беше напр. бай Симеон Козаря от Сливен, с когото ще имаме работа по-нататък. [2]

Но по селата и главно в градовете терзиите отсядаха в собствен дюкян. Сега те не ходеха да търсят мъщерии, а мъщерииите ги търсеха в дюкяна им, носейки шаяка си. Това бе вече крачка напред в обособяването на занаята, макар че обикновено селският терзия си оставаше и земеделец, а и градският продължаваше да има нива, лозе, ливада, коза и крава. С отваряне на собствен дюкян изникнаха занаятчийските чаршии в градовете. Такива занаяти по поръчка в началото бяха: каруцарството, самарджийството, седларството, кафтанджилъкът, дръндарството, обуцарството и др.

Обособяване на отделни занаяти по пътя на общественото разделение на труда намираме още в първите ни царства. Това са споменатите в Мрачката грамота на Иван-Александра от 1347 г. "технитаре". Без да знаем повече подробности за тези "технитаре", ние по аналогия с положението на занаятчиите във феодални общества, прилични на нашето, трябва да приемем, че това са били хора, които са работили по поръчка на царския двор, на болярите и на

населението, и че са работили само за ограничения местен пазар, като някои са били в робска или крепостна зависимост.

Че тези занаяти не са били особено много, личи от стопанската картина на г. София, дадена на 1384 г. от Лала Шахин паша, който след като дълго време обсаждал безуспешно крепостта, донесъл на своя падишах Мурада в Одрин, че превземането ѝ със сила не може да стане:

"Военни провизии, припаси и военни железарски работилници има в крепостта предостатъчно. Индустриални заведения, занаятчийници и работилници има в София много. Там се обработват тънки и дебели вълнени и памучни платове, с които се обличат както войниците, така и многобройното население. Търговията в града е много развита: на всяка страна се виждат опънати като пиявици пътища, по които сноват насам-нататък пътници, търговци и кERVани с разни стоки и изделия, които се работят в София и се разпространяват в Румелия и по-нататък." [3]

С нарастване обаче в турско време на градовете от военни центрове (крепости, градища) в стопански средища занаятите добиха по-широк простор за развитие. През Хviii век в София вече се наброяват следните 47 занаята: [3]

абаджии
терзии
калпакчии
кожухари
колари
каменари
кебапчии
бюрекчии
кундурджии
бръснари
хлебари
ножари
самарджии
бъчвари
казанджии
златари
грънчари
седлари
юрганджии
табаци
бояджии
ковачи
налбанти
сапунджии
въжари
халваджии
лъжичари
такеджии (такета)
кечеджии (кече)
сърмаджии (сърмени дрехи)
астарджии (тъкачи на хастар)
кепеджии (кепета)
чаркчии (гайтански чаркове)
леблебеджии
свещари
сладкари
кафтанджии (елеци, антерии, юргани)

папукчии (емении, чехли)
дръндари (халачи, стивачи)
налчии (подкови)
мутафчии (козинари)
тюфекчии (пушки и пишови)
дюкмеджии (украшения от неблагородни метали)
луледжии (лули)
платнари (тъкачи на памучни платна)
цървулджии (опинчари, чаракчии)
басмаджии (боядисване язми – женски забрадки)

Занаят по поръчка е непосредно производство за потребителя. Между стария занаятчия и неговия мющерия имаше лична връзка, която обикновено бе и нравствена, приятелска: при всеки занаятчия ходеха с поръчките си само приятелите му. Само през свободно време, за нестое не празен, той работеше стока за пазара, за неизвестния потребител, но това стокопроизводство имаше случаен характер.

По силата на нещата занаятчията по поръчка работеше за един ограничен и определен кръг от хора. Неговото производство не бе масово.

Iv. Занаятчийско стокопроизводство

Развитието на размяната от Xviii век насам обаче разтвори широк пазар във вътрешността и чужбина за занаятите. Занаятчиите почнаха масово производство за близки и далечни пазари, за мющерии, които не бяха виждали и някои от които никога нямаше да видят. Те станаха стокопроизводители.

Занаятчията не седеше в дюкяна, мислейки кога ще дойде бай Минко от Млечево да си поднови скъсаната салтамарка и да донесе торба с водни круши; нито се унасяше в мечти как, като дойде младата засукана вдовица Мария от Голяма Желязна да си мери сукмана, ще ѝ го забодне незабелязано отзад за ризата, та като рече тя да го съблече, дигайки и обръщайки наопаки полите му отзад-напред през главата, ще повлече и ризата и ще направи малко смях за разсъняване на задрямалата в следобедния пек чаршия. Това поетично време бе минало.

Сега занаятчията, ограден от цял щаб наемни майстори, калфи и чираци, навеждаше денонощно гръбнак над работата с единствена грижа да изкара колкото можеше повече стока, та да посрещне с нея не само пазаркатите на местния пазарен ден, но и дошлите отвън търговци, да натовари кервани за далечни пазари и панаири, за Одрин, Гелибол, Стамбол, Смирна и Бруса, за Пирот и Босна, за Тулча, Мачин и Браила. Мющериите за него не бяха вече сърдечно засмените лица на роднини и приятели, а повече две протегнати ръце, едната от които държеше стоката, а другата парите ѝ.

Продажбата на готовата стока ставаше в дюкяна или вън от него. Габровските папукчии напр. продаваха своите чехли и еминии така:

В дюкяна си пазарен ден продаваха на потребители от околността, на габровските кърджии (амбулантни търговци, които със своите коне разнасяха за продан стока по цяла България) или на търговци от близки и далечни околии (Кърджали).

Вън от дюкяна те лично или чрез довереник носеха стока по сборовете и панаири, посещавайки градовете: Казанлък, Нова Загора, Стара Загора, Пловдив, Чирпан, Шумен, Русе, Ески Джумая, а по-състоятелните товареха кервани за Узунджовския панаир (до Хасково),

Ескиджумайския, Карнобатския, Пиротския. За Пирот отиваше керван от 50-60 коня, като стоката се продаваше на едро на търговци от Босна. В Румъния стока се изпращаше чрез местни комисионери. [1]

Така продаваха стоката си и табаците.

Някои занаяти бяха предимно оседнали: коларство, бъчварство, бояджийство, семерджийство, кафтанджилъкът и др.

Копривщенци, панагюрци, клисурци бяха организирали абаджилъка (шиенето на готови горни вълнени дрехи) предимно като износен занаят. (1)

[1 - Калоферските абаджии, оставили семействата си в Калофер, по традиция пълнеха килиите на Хамбара в Цариград, дето работеха униформите на султанската войска. Поради това тях трябва да считаме повече за занаятчии по поръчка. [5]]

Пукнеше ли пролет, сливенските абаджии захвърляха иглата и с мотика на рамо тръгваха по лозята, бахчите и нивите и след като напълнеха бъчвите с прочутото сливенско вино, стаите с пресни и сушени плодове, хамбара с жито, кръстосваха отново в късна есен нозе и почваха да шият: някои на парче на търговците на абаджийска стока, а други работеха самостоятелно, но продаваха стоката си пак на същите търговци или на чужди такива.

Старозагорските абаджии(1) шиеха стока през цялата година, връзваха я на денкове и я носеха на Узунджовския панаир. [4]

[1 - Да се прави разлика между абаджии - шивачи и абаджии - производители на аби, шаяци или ямурлуци, - защото в Сливен под "абаджийство" главно се разбира производство на шаяк - ямурлуци. [6]]

Копривщените правеха друго. Те се връщаха в Копривщица за Великден. По прочутите широки и слънчеви копривщенски веранди закипяваше трескава работа. Денк след денк се трупаха в стаите, наредени в дъното на верандата. След Голяма Богородица тези денкове, натоварени на коли, заедно с нешит шаяк заминаваха за Беломорието, за Гелибол - за прехвърляне по море в Мала Азия (Анадола), та дори в Египет (Александрия - "Масър") и Абисиния (Масауа). Там те продаваха шитата в Копривщица стока, шиеха в тукашните си дюкяни нова, докато дойдеше време за връщане в "отечеството".

Същото правеха и клисурци.

V. Причини за разраства на занаятчийското стокопроизводство

Редно е да се спрем върху причините за разраства на занаятчийското производство, още повече че официалната ни стопанска история не се тревожи много от този въпрос.

Качествено новият ръст на търговията ни и на занаятчийското ни стокопроизводство, който ръст сложи началото на капитализма у нас, началото на Възраждането, почна от средата на Хviii век. Разрастът на занаятчиите бе стигнал вече дотам, че в 1773 година със султански ферман се уреди организацията на еснафите в занаятчийски руфети. Ние не сме стопански историци, а изследвачи на обществената душевност. Като дилетанти в една близка, но все пак чужда научна област можем да нахвърлим следните бележки относно причините за особения ръст на търговия и занаяти от Хviii век насам:

Турското разширение стигна своя предел на 1683 г. под стените на Виена. След разбиването и връщането на турските войски Турция мина в положение на непрекъсната отбрана и бавно разпадане. Победоносното преди турско оръжие заграбваше не само нови земи - то

събираше и огромна плячка от дрехи и добитък. По това време турската кесия се разтваряше повече за пълнене, отколкото за празнене. С прекъсване на потока от плячка войнстващият турчин трябваше да отиде на пазара и там не със сила и кръв, а с пари и пазарлък да си набавя необходимото. Кръгът на тези новоизлюпени купувачи се разшири и от новоколонизирани в Европа турски маси.

Но връщането към тази мирновременна обстановка не стана така гладко, както може да се очаква. Турските войски след подписването в 1792 г. на нещастния Свищовски мирен договор, който приключваше войната на Турция с Русия (и Австрия), неискрайки да останат с празни ръце, обърнаха конете и пушките към самата турска държава, която не можа да им осигури военна плячка. Така възникна кърджалийството, което със своите палежи и грабежи друса турската империя чак до 1810 г.

Българските занаятчийи станаха доставчици не само на гражданския пазар. Те станаха доставчици на турската армия в мирно и военно време. Въвеждането на редовна турска войска (низами) през 1830 г. даде нов силен тласък на нашето абаджийство. Абите (шайците) от Сливенско и Котленско отиваха изключително за шиене на униформи за султанската войска, с което пък се занимаваха калоферските абаджии в Цариград.

Небивал тласък и небивали печалби създаде за нашите търговци и занаятчийи Кримската война (1853-1856 г.), когато те на двойни и тройни цени продаваха срещу чисто злато на турци, френци и англичани дрехи, самари, добитък, храни и какво ли не. (1)

[1 - В своите "Спомени" М. Маджаров (с. 6) пише: [7]

"В оная епоха, когато ставаше тъй наречената Кримска война, която докара в европейска Турция, особено в Цариград, много европейски войски, изсипа голямо количество чуждо злато и даде възможност на мнозина български търговци да се замогнат. Цените на всички предмети се удвоиха и утроиха. Мнозина нашенци приказваха с въздишка за Кримското муарабе. "От парата пара се печелеше и пак не стигаше", ми са казвали някои от моите роднини. Особено благоприятна е била оная епоха за абаджиите, чорапчиите и джелепите. Български аби и чорапи са се купували от чуждестранни офицери на неимоверно високи цени не само за куриоз, но и от нужда. Предметите са били груби, но топли и са били пригодени за голяма зима. С учудване ми са разправяли някои абаджии, че английските и френски генерали нахлузвали българските терлици и калцуни над обущата си и тъй могли да се предпазят от поледиците на цариградските стръмни улици. Очевидците на Кримската война през целия си живот разправяха за нашата евтиния и европейската скъпотия. Ако съдим поне от моите съграждани всички капитали, които на 1876 г. въстанието разсипа, водят началото си от Кримската война."]

Vi. Търговското начало в стокопроизводството

Стокопроизводството внесе нова съставка в занаятите: търговско начало и нуждата от парични средства (капитал).

Занаятчийята бе занаятчийа само докато държеше иглата, мушата или чука. Застанеше ли до готовата стока, той ставаше търговец. Неговият успех зависеше не толкова от производството му, колкото от умението и възможността да продаде добре стоката си.

Търговията на занаятчийята имаше същата логика, каквато имаше всяка търговия изобщо. Колкото капиталът (сермията) на един

занаятчия е по-голям, толкова по-голямо производство ще организува; на толкова по-далечни и с по-добри цени пазари ще продаде стоката си; толкова по-евтино на парче ще му легнат разносните по покупка на сурови материали, по пътуването за продажба на готовата стока; толкова по-евтино ще купува суровите материали; толкова по-големи запаси ще може да направи срещу всяка изненада на пазара; толкова по-широка възможност за кредитиране на клиентелата и толкова по-голямо име на сигурен доставчик, който може всяко време да достави исканите количества стоки ще има; най-сетне толкова по-голяма възможност ще има да изчаква пазара с оглед да продаде и купи в най-благоприятния момент.

Вън от това занаятите табаклък, бакърджийство, златарство, гайтанджилък, ножарство за износ изискваха още в началото не само умение, добито чрез "дълго и системно обучение", а и по-значителни парични средства, които не всеки можеше да има.

Vii. Занаятчийско наемничество

Нуждата от парични средства за организиране на самостоятелна работа и за успешното ѝ прокарване при новите условия създаде наемничеството в занаятчийското производство и различните форми на зависимост на дребните занаятчии от по-заможните, от търговците и лихварите. Ролята на сермията в успеха на занаятчията създаде условия за подбор между занаятчиите, защото не всички, които биваха призвани за майстори, можеха да станат башкалии (самостоятелни).

Едно примерно еснафско трудолюбие и пестовност не бяха достатъчни да се спести за едно поколение необходимата за по-едра работа сермия. (1) Поради това в по-бързо издигане успяваха само лично най-надарените (чалъшкън) младежи, както в техническа сръчност и търговска похватност, така и с физическа и душевна издръжливост за работа, лишения и самоограничения в храна и сън. Но тези лични качества се рентирах в повечето случаи по косвен начин: чрез женитба с богатичка чорбаджийска дъщеря, чрез влизане в съдружие с някой богат роднина, чрез голямо кредитиране.

[1 - Сермия (тур.) - капитал (б. р.).]

Поради това по-бедните табашки майстори или работеха с надница 5 до 8 гроша (1860 г.) в табакханите на богатите, или пък ако можеха да организират собствени табакхани, работеха чужди кожи с възнаграждение на парче (ишлеме).

По-дребните абаджии, които шиеха своя стока, не бяха в състояние да ходят да я продават по далечни пазари, защото не можеха да си изкарат разносните. Те я продаваха на по-заможни еснафи, на местни или чужди търговци. С това те бяха вече в ръцете на тези хора, които намаляваха цените, а с това ограничаваха и без друго малките доходи на тези дребни занаятчии.

Нямаше ли сермия за покупка на собствен шаяк, абаджията взимаше да шиет в къщи кроена стока на парче. Ако беше ерген и не държеше много за честолубието си, той чисто и просто отиваше и се нареждаше между калфите и чираците в къщата или дюкяна на "чорбаджията" с една установена надница.

Работниците при гайтанджийските чаркове си бяха кръгли наемници без всякакви преходни форми или вариации.

Най-зле били габровските ковачи, [1] чийто работен ден започвал от 1-2 часа след полунощ и свършвал към 5-6 часа след обяд с три почивки от по половин час. Поради това, че габровската железарска

стока била предназначена предимно за далечни пазари: Влашко, Добруджа, Бесарабия, по бреговете на Черно море, Мраморно море и Бяло море, Анадола, дето габровският ковач не е могъл да я занесе лично, тя минавала през ръцете на един, обикновено на двама посредници. Своите изделия ножарят, брадварят, отчасти и налбантинът са предлагали на габровските търговци "бучакчии" (продавачи на ножове). Продажбата рядко ставала в брой, а обикновено срещу пари и сурови материали, необходими в производството и домакинството. Победните ковачи майстори си вземали често пъти от търговците пари в аванс "за брашно" или други нужди, като се задължавали да дават изработената стока на търговеца. По този начин такива майстори ставали за дълго време, ако не завсякога зависими от търговеца, който плащал доставената стока на по-ниска цена, отколкото ако беше я купил от по-заможния и независим майстор. Последният могъл, ако не се спазари, да си върне стоката назад и да чака. Печалбите на майсторите ковачи не били големи, за да могат някои от тях с течение на времето да съберат макар и малко капитал.

Лъвската част от труда на майстора ковач отивала в кесията на посредника търговец. Майсторите едва изкарвали прехраната си и тази на семействата си, като в най-благоприятни случаи успявали да си купят по едно парче гора, нива или дворно място за по-възрастните си женени синове, за тяхно отделяне от общото семейство.

Надницата в Габрово на майстори ковачи била 5-10 гроша, на чаракчиите (майстори на гайтанджийски чаркове) и на златарите като по-тънка работа - 10 гроша (1860 г.), на папукчиите 2-5 гроша без храна, на табаците 5-8 гроша (1860 г.) с по 1-2 гроша повече от другите надници, на жените влачарки на вълна 2-4 гроша, на перачките на вълна 3-4 гроша, а габровските тъкачки на тънък шаяк, работейки в къщи със собствена вълна, са могли през годините 1860-1870 да си докарат надница 10 гроша. [1]

Viii. Манифактура

Нуждата от масово производство за широкия пазар причини прерастване на гайтанджилъка и едрото абаджийство от прост занаят в манифактура(1) чрез групиране на занаятите при напреднало техническо разпределение на труда. Организатор на манифактурното производство стана големият търговец, обединявайки зависимите от него дребни занаятчии и наемни майстори, привличайки сътрудничеството и на домашната капиталистическа индустрия.

[1 - Манифактурата прилича на простия занаят по това, че почива на ръчна техника, а се различава от него по това, че представя групиране на няколко занаята при напреднало разделение на труда, което осигурява масово производство. Манифактурата е преход към фабричното производство, което се отличава от нея по това, че отделни дялове от производството се извършват от машини, а й прилича по-големия размер на производството.]

Производството на гайтан бе разчленено на: пране и влачене на вълната, предене на преждата, плетенето на гайтана и най-последно боядисването му.

Производителят на гайтан, който същевременно бе и крупен търговец, в началото купуваше прежда от всяка жена, която му донасяше такава. Но събраната по този начин прежда нямаше еднаква дебелина и не даваше добро производство. Това накара гайтанджиите да купуват сами вълна, която даваха на жени "влачарки" да я извличат,

после я даваха на подбрани предачки да я изпредат. Преждата после отиваше в гайтанджийските оджаци, където наемни работници с гайтанджийски чаркове я уплитаха на гайтан. Този дял от производството на гайтана беше вече механизмиран. След това суровият гайтан се боядисваше от бояджии.

Някои абаджии, [6] за да си осигурят по-голямо производство, както и да използват известни разлики в покупката на едро на вълната и малката печалба, която оставаше на жените тъкачки със собствена вълна над обикновената надница, също купуваха вълна, даваха я на бедни жени за влачене, предене и тъкане, ушиваха сами или чрез наемни и зависими абаджии шаяка и продаваха по големите пазари шитата стока. (1)

[1 - В Сливен доставката на овалени ямурлуци (шаяк) за турското правителство ставала по силата на мерия (публична доставка от местното тържище). Обособени за това турски чиновници (аба меймуру) идват в самия пазар и поръчват доставката напр. на 50'000 ямурлука, които да се приготвят в даден срок (3 или повече месеца). Явяват се предприемачи, особено самите производители с общото име (караабаджии), и се надпреварват кой по-рано и на по-износна цена да достави поръчката, сдружени обикновено по няколко души, и раздават вълна на разни домакинства за изпридане и изтъкаване. [6]]

За манифактурно производство в почти завършен класически вид ни съобщава в своите спомени Т. Г. Влайков. Пирдопчанинът хаджи Личо доставял малки килими за турската армия. В началото той купувал вълна, раздавал я на предачки за изпридане, боядисвал я в няколко цвята и я давал на "ткали" да изтъкат килимите, които, вързани в денкове, пращал в Пловдив. После обаче построил голяма сграда на два ката: в горния кат поставил двајсетина стана, а долу "курдисал" долапи и чекръци. На становеите сложил ткали, които само тъчели, а други мъже само сновали, а жени сучели калеми и цеви. Това нещо го казвали "фафрика". Така било организирано в Пирдоп производството на хавлии и пешкири.

Манифактурата не могла да добие у нас голямо развитие. Тя не можа да се издигне и до голямо развитие на труда.

Іх. Преглед на отделните занаяти

След този общ преглед трябва да се спрем на отделните занаяти.

Разглеждането на последните не може да бъде статично поради липса на точни и пълни данни. [8] По силата на нещата то е описателно и примерно. При това липсват ми данни за редица градове като: Русе, Варна, Видин, Шумен, Бургас, Пловдив и др.

Абаджийство

Това е шиене от дебел домашен шаяк (аба) на готови горни дрехи: потури, салтамарки, ямурлуци (япанджаци), кожуси, калцуни в стар турски стил. След появата на пазара на фабричен шаяк от сливенската фабрика (1834 г.) и на европейски шаяци абаджиите започнаха да шият и от тях.

Близки занаяти до абаджийството бяха: терзилък - шиене на горни шаячни дрехи по поръчка: оседнало в дюкян или домошарски; панталонджийство (френктерзийство) - шиене на "опнати", френски дрехи - панталони и сако, отначало от по-тънко изпреден домашен шаяк, а после от европейско сукно; сърмаджийство - шиене на горни

мъжки и женски дрехи, обточени със сърма; кафтанджийство (мантаджийство) – шиене на елечи, антерии (манти), юргани.

Абаджийството, т.е. снабдяването на турската империя с готово облекло, бе най-цветущият и най-значителен за общия национален доход занаят. За него криза до Освобождението нямаше. Едно предимство на този занаят бе, че можеше да се започне без капитал: само с една игла, един аршин и едни ножици, поради което бе предпочитан от бедните младежи.

Развит бе в следните градове:

Копривищица

Средище на абаджийството – главен поминък на града: 1500 абаджии през годините 1860-1870 са изнасяли годишно към 250'000 оки шита стока.

Сурови материали са доставяни: шаяк от селата в Рупчос (Родопите) чрез Мараш панаир в Пазарджик, от Узунджовския панаир, Троянско и др.; гайтан: от Карлово, Калофер, Сопот, Пирдоп.

Продажби: Цариград ("стамболиите"), Анадола ("анадоллиите"), Александрия – Масър ("масърлиитс").

Най-предприемчивите абаджии ставали анадоллии. Те били най-богати, най-салтанатлии и най-много почитани – нещо като елит на абаджиите. Всеки от тях имал ат – чистокръвен арабски кон със седло с мешинени дисаги, – носил напетата хайдушка арнаутска носия. Кръстовете им били препасани с кожени многодиплести силиахи, набучкани с чифте-пищови, ятаган, аккапзалии ножове, през рамото им висяла легендарната тънка пушка бойлия. Зер да правиш тогава тежка търговия из пълната с разбойници турска империя, да пренасяш през гори и планини мешинени дисаги, пълни с жълти жълтици, било по-малко търговия, колкото геройство (ербаплък).

В Анадола (Мала Азия) абаджиите имали дюкяни, в които продавали и продължавали да шият. Главната продажба обаче ставала чрез обикаляне на селата, където те продавали в брой и на вяра (вересия). Вересиите си абаджиите събирали от година на година, без да им се изияда грош. Всяко село пазело да се наплати, та догодина пак да дойдат желаните и тъй необходими далечни гости търговци. Стоката се откарвала до Гелибол с коли, след които вървели пеша калфите и чираците. Понеже пътуването на колите траяло цял месец, еснафите с конете си тръгвали по-късно.

Връщането на анадоллиите в конни групи с целия им салтанат и каяфет, с непрекъснатото пушкане, с весели и гръмки викове, бе най-значителното събитие за селата по пътя им през Пловдив. Щом се зададяла пъстрата шумна конница, децата се изпреварвали да тичат да се радват на игривите им коне, на чудните им дрехи и бляскавото им въоръжение.

Панагюрище

Износ: годишно за 200'000 гроша шита стока и още 200'000 аршина шаяк за шиене.

Продажба: Сърбия, Цариград и околните градове, Измир, Малгара, Ортакой, на копривщенски и клисурски търговци. [9]

Тетевен

Сурови материали: аби от Узунджовския панаир.

Продажба: за румънската армия чрез видните предприемачи М. Екимджиев и Йончо х. Стоянов. [10]

Котел

Сурови материали: аби от вълната на добруджанските стада на котленци. Продажба: Бургас, Варна, Балчик, Тулча, Бабадаг, Силистра, на турски търговци - "лазове", - на турското правителство за армията.

Самоков

50 работилници с 380 работници (1840-1850 г.) Продажба: Турция, Сърбия, Востна.

Стара Загора

Брой: 45 дюкяна със 700 работници. Абаджиите давали работа и на жени по къщите.

Сурови материали: карааби от Ахъчелеби, Пловдив, Пазарджик (панаира), сливенската фабрика.

Продажба: Узунджово, Цариград, Анадола.

Запада след 1875 г., когато се прекратява Узунджовския панаир.

Котел

Продажба: доставки на турската армия. Цъфти до Освобождението.

Карлово

Брой: 20 износители за Гюмюрджина, Ксанти, Созопол, черноморското крайбрежие. След 1840 г. повечето стават гайтанджии.

Абаджийството бе развито още в София (60 дюкяна - 1853 г.), Търново (40 дюкяна с по 4-12 работници - 1855-1860 г.), Казанлък (80 дюкяна с 200 работници - в навечерието на Освобождението). Общо може да се каже, че нямаше град без силно развит абаджийски еснаф. [11]

Папукчийство (чехларство)

Вторият по значимост занаят - "златен занаят" - който обуваше турската империя и който до Освобождението не бе засегнат от никаква криза и конкуренция.

Производство: емени и чехли.

Габрово

Брой на дюкяните: 180 с 1000 работници - 1860 г. Средно годишно производство през 1855-1875 г. 200'000 чифта емени.

Сурови материали: сахтиян (лице от овчи и кози кожи) от габровските табаци, Ст. Загора, Хасково, Скеча; гъон за ходила - от габровските табаци; парцали за слагане между хастара и лицето - от Северна и Южна България; чериш за лепене парцалите - от Пловдив и Одрин; конци - от Брашов и Кърджалийско.

Продажба: Казанлък, Ст. Загора, Н. Загора, Пловдив, Чирпан, Шумен, Русе, Ески Джумая, Румъния, панаирите в Пирот (на босненски търговци), Узунджово, Карнобат, Ески Джумая.

Панагюрище

Брой: 20 дюкяна.

Продажба: родопските помаци, Средец, Пирот, Западна България.

Тетевен

Брой: 50 дюкяна с 200 калфи и чираци.

Продажба: Плевен, Орханлие, Оряхово.

Карлово
Брой: 30 дюкяна.
Продажба: Сърбия, Босна.

Папукчийството бе развито във всеки град, дето имаше табакхани, а не липсвало почти в никой град. В Пазарджик имало 70 дюкяна с 300-400 работници на 1858 г., в Казанлък - 60 дюкяна с по 3 работници (1870-1877 г.), в Ст.Загора - 30 дюкяна до Освобождението, в Търново - цяла чаршия с няколкостотин души, в Копривщица 20 дюкяна (1858 г.), София - 44 дюкяна (1853 г.), Лом [12] - 30 дюкяна, Чирпан [13] - 30 дюкяна (1862 г.). Развито е било още в Шумен, Дряново, Сопот (продажба: Пирот, Ниш), Севлиево и другаде.

Табаклък (кожарство)

Производство: папукчийски гъон от биволски и едри волски кожи; къоселе - полуобработен гъон за цървули от дребни говежди и конски кожи; сахтяни от кози и мешини от овчи кожи за лица и хастар за обувки; твърд француски гъон.

Златен занаят незасегнат от занаятчийска криза до Освобождението. В градовете със смесено население бил повече в ръцете на турци. (1) Бил най-почитаният занаят. Стар габровец, когато отивал на Божигроб или Света гора, разменял парите си у табак - изкарани с тежък, честен труд, табашките пари се смятали за благословени от бога, свети пари. Устабашията (първомайсторът) на табашкия еснаф навсякъде по традиция бил първомайстор на всички еснафски руфети в селището.

[1 - Турците смятали табаклъка за свещен занаят, защото Мохамед бей бил табак. [14]]

Табациите - силни, здрави пехливани - били най-веселите, охолни и свободолюбиви българи. В градове със смесено население само табашките и бакърджийските чираци и калфи безпрепятствено и свободно се движели из турските махали. Никой не смеел да ги закачи, защото те знаели как да се опрат.

Габрово

Брой: 100 табакхани с 300-400 работници - 1860 г.

Сурови материали: кожи от цяла България, Тулча, Одрин, Румъния, Одеса, Цариград, дъбови кори - от Троянско; смрадлика от Плевен, Рахово, Тутракан, Русе.

Продажба: цяла България, от Пирот, Видин до Тулча, Румъния, Австро-Унгария (Виена), Сърбия, Италия, Турция. Тотъо Антипов продал през 1870 г. гъон и къоселе в: Силистра, Тутракан, Русе, Свищов, Рахово, Никопол, Видин, Лом, Плевен, Г. Оряховица, Казанлък, Сливен, Пазарджик, Панагюрище, Чирпан, Карнобат, Хасково, Ямбол, Карлово, Ст. Загора, Тетевен.

Сермия преди Освобождението: дребните - 8 до 10'000 гроша, по-силните - 50-100'000 гроша.

Печалба: по-дребните - 4-5000 гроша, по-силните 30-40'000 гроша годишно.

Панагюрище

Производство: гъон, бял (небоядисан) сахтян за износ - 30'000 кожи, мешини - 5000 броя.

Брой: 10-15 табакхани до Освобождението с по 4-5 души.

Суров материал: местни кожи.

Продажба: на местните папукчии, на чужди търговци за Австрия, на търговци от София, Пловдив, Самоков, Ниш, Босна.

Тетевен

Производство: мешини, сахтян. Продажба: Австрия и Германия.

Стара Загора

Брой: 4-5 души едри търговци дават работа (ишлеме) на останалите 16 табакхани.

Производство: годишно 130'000 овчи и 70'000 кози кожи.

Сурови материали: кози кожи от Гюмюрджина, овчи кочи кожи от Цариград.

Продажба: Виена, Сърбия, Шумен, Търново, Габрово, Разград, Русе, Видин.

Табаклъкът бил развит още в Търново (100 табакхани), Севлиево, Етрополе и другаде.

В Карлово, Сливен, Самоков табаклъкът е бил в турски ръце.

Гайтанджилък

Златен занаят, организиран като манифактура. Цъфти до Освобождението.

Производство през 1860-1870 г. [16]

Карлово - 2000 чаркове, 266'000 в оки, 13'300'000 в грошове

Калофер - 1000 чаркове, 130'000 в оки, 6'200'000 в грошове

Габрово - 800 чаркове, 120'000 в оки, 3'500'000 в грошове

Пирдоп - 700 чаркове, 140'000 в оки, 4'900'000 в грошове

Сопот - 700 чаркове, 93'400 в оки, 4'670'000 в грошове

Гайтанджийски чаркове имало още в Казанлък (1000), в Самоков (350) и другаде.

Карлово

Продажба: Румъния, Босна, Сърбия, Македония.

Калофер

Продажба: Турция (Цариград, Бурса, Смирна), Беломорието, егейските острови, Египет, Велес, Прилеп, Битоля Скопие, Сараево, Баня Лука, панаирите в Узунджово, Ески Джумая, Неврокоп.

Габрово

Суров материал: прежда от жените по пазарите в Севлиево, Казанлък, Трявна, Дряново, Троян или вълна от Русе, Плевен, Шумен, Видин, Добруджа, Ст. Загора, Карнобат, давана за обработка на жени влачарки и предачки. Употребата на фабрична прежда почва от 1882 г.

Продажба: Босна, Македония, Анадола, Тракия, Румъния.

Кожухарство (кюркчии)

Производство: обработка на кожи от дребен добитък и дивеч със запазване космите - овчи, агнешки(1), ярешки, лисичи, зайчи, порове, белки, златки, видри, вълци, мечки, сърни, чакали, котки, язовци, кучета, катерици и др.; подплащане кожуси, кюркове, джубета, шиене на кожени калпаци (кушки).

[1 - Агнешките кожи за износ били приготвяни като каплами - кожата след аргасването и изпирането ѝ чрез изрязване краищата (врат, крака), изкърпването ѝ, дори наждането ѝ с дребни парчета се окръгля

като трапец, опъва се с пирони върху дъска и изсъхнала, се сортира в денкове като готова материя за подплата.]

Златен занаят. Цъфти до и след Освобождението.

Габрово

Брой: 55 до Освобождението с по 2-5 работници.

Сурови материали: кожи от селата чрез кърджии от Бургас, Одрин, Видин, Лом, Рахово, Свищов, от панаирите в Серес, Узунджово, Пирот, от чужбина - Румъния, Русия (Астрахан), Тифлис, Германия (Лайпциг), Италия.

Продажба: Узунджовския панаир, Карасу (Черна вода); калпаци - край Дунава, Румъния, Австро-Унгария, Цариград, Гърция, Сърбия.

Тетевен

Продажба на каплами и кожуси: Влашко и Молдова.

Стара Загора

Брой: 61 дюкяна - 15 малки и 46 големи; пръв занаят. Продажба: чрез Узунджовския панаир за Влашко.

Търново

Продажба: на Узунджово 100-200 кола стока.

Панагюрище

Продажба: Пазарджик, Пловдив, Узунджово, Липиска (Лайпциг). Развито било още в Пазарджик (268 майстори - 1850 г.), София (51 - 1853 г.), Чирпан (18 - 1862 г.) и другаде.

Мутафчилък (козинарство)

Производство: чували (вретища), харари (много големи чували за вълна), чулове за добитък, дисаги, юлари, торби за зобене, за носене през рамо, пътеки и козаци (дебели черги от козина).

Най-сиромашкият и слабодоходен занаят и при най-добра работа. На него се отдавали най-слабите физически младежи. Мутафчиите работели денонощно. Само в неделя преди обяд напускали хурките и станове, за да отидат на черква. Другите занаятчий ги подигравали, че за да не губят време, когато някой работник умираше през седмицата, заравяли го в козината, та да го погребат в неделя; а на мутафчиите не вървяло, защото занаятът им изобщо бил рачешки: мутафчиите, когато с втъкната на пояса хурка предат, за да опъват жицата, вървят не напред, а се дърпат назад.

Занаятът запада с отпадането на кираджилъка поради постройката на железници и поради появата на пазара на кеневирените чували.

Панагюрище

Брой: разцвет през Кримската война - 200 керхани с 1000 работници. Продажба: Пловдив, Пазарджик, Цариград, Одрин, Узунджовския панаир.

Стара Загора

Силно развит. Запада с постройката на Хиршовата железница (1870 г.)

Мутафчилъкът бил силно развит още в Казанлък (145 работилници с 200-250 работници - 1840 г.), Търново (400 майстори, калфи, чираци -

1860 г.), Самоков (25 дюкяна със 160 работници - 1850 г.), Трявна, Дряново, Севлиево, Тетевен.

Ковачество (ножарство)

Имало следните подделения: налбанти - подкови (налчета), гвоздеи (каяр), земеделски и занаятчийски сечива, коларски изделия; брадвари - брадви, топори, балтии, тесли, сатъри; кантарджии - кантари; чаркчии - чаркове за градски часовници и за гайтан; ножари - чекии, бабешки сой, ножове, ятагани, ножици; канджии - ножници (кании).

Габрово

Средище за износното ножарство, което създало големи богатства за търговците на ножарска стока (бучакчиите).

Брой: 360 дюкяна преди Освобождението. Към 1860 г. - 500 дюкяна с 1000 работници с годишно производство за 2'500'000 гроша.

Сурови материали: самоковско желязо, английско, пощенско, виенско, руско от 1847 г. насам, внасяно от Цариград, Одрин, Брашов, Виена, Одеса, Галац; стомана от Австрия; тенеке от Русия.

Продажба: Влашко, Добруджа, Бесарабия, бреговете на Черно море, Мраморно море, Бяло море, Анадола. Габровските бучакчии имали връзка със следните по-важни градове: Русчук, Шумен, Силистра, Тулча, Добрич, Варна, Плевен, София, Враца, Видин, Пловдив, Одрин, Цариград, Гюмюрджина, Кавала, Драма, Гелибол, Енос, Текирдаг (Родосто), Измир (Смирна), Болград, Измаил, Кишинев; румънските градове: Крайово (Крайова), Турну-Северин, Турну-Мъгуреле, Зимнич, Гюргево, Букурещ, Александрия, Фокшан, Плоещ, Питещ, Калафат, Калараш, Браила, Галац и др.

Запада постепенно от 1860 г. Причини: чуждата конкуренция след Кримската война, отделянето на Румъния и Сърбия като независими държави, загубата на турския пазар след Освобождението, неподвижност на занаята. На Пловдивското изложение в 1852 г. чуждата конкуренция видя габровското производство, имитира го с по-хубава външност и под марка "Габрово" го пусна в Румъния и Бесарабия, изтиквайки оттам окончателно труда на габровския ковач.

Панагюрище

Производство: брадви и няколко хиляди лопати за пловдивските и пазарджишките чалтици. Запада след Пловдивското изложение поради посочената причина.

Във всеки град имало ковачи от местно значение. В Казанлък напр. на 1877 г. имало 22 дюкяна.

Карлово

Брой: 40 дюкяна.

Сурови материали: желязо от Самоков, след 1856 г. европейско.

Продажба: Южна България, Мала Азия, Македония.

Тюфекчилък (пушкарство)

Производство: пушки, цеви за пушки и пищови. Запада от 1821 г. поради забраната на турската власт българите да произвеждат огнестрелно оръжие вследствие заверата.

Сливен

Сурови материали: желязо от Самоков.

Продажба: на турската държава - 500 пушки годишно.

Разцвет през Хviii век, когато в Сливен дохождат купувачи от Мала Азия, Персия, Македония: лозовци, анадолци, аджеми, кюрди, морални (от егейските острови), арнаути.

Габрово

Бил втори важен център на пушкарството като поделение на ковачеството. Изчезва през 1821 г.

Бакърджийство (казанджийство)

Златен занаят, цъфтящ до Освобождението. Бакърджилъкът и табаклъкът били най-тежките и най-доходни занаяти. Казанджийските чираци и калфи били много будни. Всички се страхували от тях. Без боязън минавали през турската махала (става дума за Ст. Загора) и никой не смеел да ги закачи. Буйните непоправими деца били давани на казанджиите да ги учат на занаят и да ги вкарат в пътя, нещо като дисциплинарна рота.

Производство: сахани, тасове, тенджери, тигани, копринарски тави, кафеничета, бояджийски казани.

Стара Загора

Най-голямото средище за производство на бакърджийска стока за износ.

Майсторите занаятчии се наричали "казанджии". Те продавали стоката си на търговците наричани "бакърджии". В чаршията имало 46 дюкяна за продажба на готова стока.

Продажба: в цялата турска империя. Богатите бакърджии имали складове и кантори в Цариград.

Освободителната война ги съсипва.

Шумен

Силно развито.

Продажба: Цариград чрез Черно море.

Сурови материали: мед от Трапезунд.

Силно развито е било бакърджийството в Търново (30 дюкяна с 500 работници - 500'000 оки стока производство), Казанлък (10 дюкяна с 50 работници - 1870 г.), Тетевен (цяла бакърджийска махала), Панагюрище, Карлово, Разград, Чирпан и др.

Сапунджийство и свещарство (мумджилък)

Двата занаята били упражнявани обикновено съвместно от един и същ занаятчия, който понякога бил и бакалин.

Занаятът западнал още преди Освобождението поради вноса на по-доброкачествения сапун от Крит (гиритски сапун).

Стара Загора

Брой: 15 работници, а общо с махалите 150 дюкяна. Вирял до 1870 г. Сурови материали - козя лой от Шоплука.

Продажба: червиш в Цариград, сапун и свещи в Чирпан, Н. Загора и околията.

Панагюрище

Продажба: по селата в Панагюрско, Пловдивско, Пазарджишко, Ихтиманско, срещу жито и други зърнени храни или срещу кожи от лисици, вълци, мечки за кожухарите.

Габрово

Брой: 25 дюкяна през 1850 г. с годишно производство - 300'000 оки сапун и 40'000 оки свещи. Износ за 1'000'000 гроша.

Сурови материали: лой от Дряново, Севлиево, Търново, Сливен, Стара Загора, където имало големи салхани.

Продажба: Карасу, Балчик, Добрич, Меджидие, Тулча, свещи - в Одрин.

Запада след Освобождението.

Развито било в градовете със салхани.

В Сливен имало 9 дюкяна, в Казанлък - 20, с 2-3 работници (1875 г.), Жеравна - 7-8. Продажба - панаирите в Узунджово, Карнобат, Джумая.

Салхани

Производство: пастърма - сушена и в саламура, - саздърма, лой, червиш.

Това производство било организирано от големи търговци на едър и дребен добитък - соватчии, - които лятно време угоявали едър добитък, овце и кози и есен или ги карали за продан към Одрин и Цариград, или ги клали в салханите. Занаятът вървял до Освобождението.

Стара Загора

Покупка: едър гладен добитък от пазара в Г. Оряховица, овце и кози от старопланинските села.

Продажба: лой в Одрин и Цариград, пастърма в Пловдив, Одрин, Цариград.

Занаятът цъфти до Освобождението.

Габрово

Покупка на добитък от цяла България.

Продажба: пастърма - Одрин, Цариград, Румъния, Русе, Шумен, Видин, Добруджа, Кърджали - 250'000 оки за 800'000 гроша, козя лой и червиш 60'000 оки за 800'000 гроша за Одрин и Цариград. Козята лой била купувана от бедното население за храна.

Занаятът вървял до Освобождението.

Сливен

Производство: пастърма и саздърма.

Продажба: М. Азия, Цариград, беломорските крайбрежия и градове, Крим.

Панагюрище

Клали местен добитък.

Продажба: лой в Пловдив и Пазарджик на свещари и сапунджии, пастърма в същите градове или на идващите в Панагюрище помаци.

Салхани имало още в Дряново, Градец, Горна Оряховица и другаде.

Златарство (кумджийство)

Занаятът има две поделения: златарство - изработване от злато и сребро на накити и домашни черковни украшения като обици, ковани колани, чапрази, гривни, пръстени, кръстове; джукмеджийство - направа от мед и бронз на пръстени, обици, гривни, чапрази, светилници, панти, дръжки, хавани, кандилници, везни, дивити, занаятчийски

сечива, пеати, кръстчета, усекници, ореоли за икони, табакери, оковки на евангелия.

Габрово

Брой: 35 дюкяна с 55 души персонал (1860 г.) Добър занаят до Освобождението.

Сурови материали: Цариград, Немско, панаирите.

Продажба: Узунджово, Ески Джумая, Севлиево, Търново, Дряново, Трявна, Казанлък, Ст. Загора, Влашко, Добруджа, Бесарабия.

Износът поради конкуренция запада от 1860 г. и спира с Освобождението.

Златарството било силно развито още в София (19 дюкяна - 1853 г.), Ст. Загора (40 дюкяна - добре развито до Освобождението), Тетевен (имало цяла златарска махала), Търново (17 дюкяна с 2-3 чираци и 1-2 калфи), Чирпан (18 дюкяна - 1862 г.)

Дърводелство

Производство: стругарска стока (работена на струг), строителен материал, превозни средства - коли, шейни, земеделски и занаятчийски сечива: рала, вили, лопати, калъпи; домашни потреби - стан, кроено, чекрък, похлупци, гаванки, крини, ракли, бъклицы, корита, каци, качета.

Развито било в балканските села и градове. Тетевен изнасял каци във Влашко и Молдова, Габрово изнасял най-разнообразна дърводелска стока ("дърволак") в Бесарабия, Влашко, по бреговете на Черно море, Мраморно море, Бяло море и Анадола. Троянските дърводелци снабдявали с дърволак цяла България, Мъглиж се бил специализирал в производство на каци и бъчви.

Занаятът бил добре до Освобождението.

Трябва да споменем и други занаяти - повече от местно значение: Самарджийство и седларство.

Бояджийство - бояджиите или работели оседнало като занаятчи и селяни им носели платове и шаяци за боядисване, или ходели и събирали стоки за боядисване по селата, които връщали обратно, за да съберат нови.

Шарлаганджийство (яхани) - производство на шарлаган - масло от орехови ядки, което горели в кандилата и с което пържели мекиците. Развито в Ст. Загора и Енина, Казанлъшко.

Грънчарство - развито в Габрово, Троян, Казанлък и другаде.

Астарджилък - тъкане на памучен хастар за абаджии, кафтанджии, терзии от памук, доставян от Македония. Бил развит в Ст. Загора и София. Пропаднал с вноса на английските хастари.

Халваджийство. В Ст. Загора 10 души правили халва от петмез, изнасяна за Чирпан, Н. Загора, Казанлък, Хасково, и халва на питки, продавана в Трявна, Габрово, Елена, Дряново.

Басмаджийство - производство на язми (женски забрадки). Развито било в Габрово (умира през 1860 г.), Свищов, Търново, Карлово, Сопот. Западнало преди Освобождението.

Платнарство - тъкане на памучни платна. Било развито в Пирдоп, Сопот, Карлово, София. Запада още преди Освобождението. В Карлово се тъкат бели платна за ризи и аладжи от македонски памук, продавани в Румъния, Брашов, М. Азия, Брусa, Смирна. Запада от 1840 г.

Дръндарство (халачи, стивачи). Запада с вноса на готова памучна прежда.

Х. Упадък на занаятите

Преди да привършим със стопанската картина на нашите занаяти преди Освобождението, трябва да се спрем на една любима тема на всички, които се занимават с тези занаяти. Става дума за пропадането на занаятите ни преди Освобождението, приписвано на конкуренцията на чуждата индустрия, която нахлува на турския пазар след Парижкия конгрес (1856), приключващ Кримската война, и отчасти на нашата, като в това направление обикновено се сочи сливенската фабрика за шаяци, пусната в движение на 1834 г.

Това пропадане най-заострено е представено в следния откъс: [8]

"И действително този процес (на разорение и пролетаризиране) взима много големи размери. Цели градчета опустели и десетки хиляди занаятчии – майстори, калфи, чираци – и двойно повече народни жени, заети в домашната индустрия, свързана със занаятите и манифактурата, остават без работа. Те остават кръгли бедняци и единственото им спасение бе да се наемат на работа в новите фабрики, които, макар и много бавно, си пробиваха вече път в страната още преди Освобождението. (1)

[1 – Думите в горния привод не могат да бъдат взети в буквалния им смисъл. "Цели запустели градчета" у нас няма. Има няколко запустели турски села, върху чиито селища не се върнали нито избягалите турци, нито пък дошли българи. Изразът "единственото им спасение (на десетки хилядите кръгли бедняци) бе да се наемат на работа в новите фабрики" трябва да се разбира, че наемането им оставаше едничка възможност за препитание, а не че те фактически са се наели преди Освобождението в тогавашните фабрики. Колко са били фабриките преди Освобождението, ние не знаем. Авторът сочи цифрата 20. Историята на тази цифра е следната. Анкетата на Главната дирекция на статистиката за насърчаваната индустрия у нас през 1909 г. установи, че от анкетираните 266 предприятия 20 са основани преди Освобождението (10 за храни и питиета, 4 текстилни, 1 метално и др.). Какви са били по големина тези предприятия преди Освобождението, ние не знаем. Имало ли е други – също. Но ако през 1909 г. на едно предприятие се падат средно 50 работници, то ясно е, че предосвобожденските ни фабрики не са могли да погълнат "десетки хиляди" кръгли++ бедняци."]

Какво е "действителното" положение, макар че неговото разглеждане не е наша работа?

Нашите занаяти започнаха своето бурно развитие исторически твърде късно. Техният разцвет не трая повече от един век. Едва завладели турския пазар, те трябваше да срещнат там производството на западната индустрия и да поведат с нея борба, която винаги свършваше в тяхна вреда: ако не им отнемаше купувача, намаляваше цената на продуктите на изостаналата им ръчна техника.

Тази конкуренция почна, след като Парижкия мирен договор осигури достъп на западната индустрия до турския пазар, която даде не само по-евтино, но и по-хубаво производство и с това промени вкусовете на хората.

Но процесът на западане на занаятите не протече нито толкова бързо и внезапно, както го представят "опростаилите" на еснафството [15], нито негова единствена причина бе индустриалната конкуренция, нито този упадък в еднаква мярка засегна всички занаяти. Работата стоеше горе-долу така:

Че след Кримската война у нас се яви криза, по това няма спор. Въпросът е за причините на тази криза. Първата причина бе трусът от спадане на цените. Голямото търсене на стоки през Кримската война подигна изкуствено двойно и тройно цените. Привършването на войната свари търговците и занаятчиите със стоки, купувани и произведени с оглед високите конюнктурни цени. Ясно е, че тяхното продаване на мирновременни цени бе голям удар. (1)

[1 - Както става след всяка подобна война, явило се едно ненадейно и бързо спадане на цените. Щом се сключил мирът с Русия, европейските войски веднага започнали да напускат Цариград и турските пристанища. Пригответените при други условия стоки се оказали излишни. Цените се върнали на старото си положение, както преди войната, но това означавало не вече намаление на печалбите, а просто едно пропадане, защото стоките, пригответени през време на войната, стрували на търговците много по-скъпо от ония, които те продавали с печалби "от парата пара". [7]]

На второ място веднага след войната курсът на ли+++++ рата падна от 160 на 100 гроша. Занаятчиите, чиито задължения обикновено бяха в грошове, трябваше да ги изплащат в лири, срещу които получаваха вместо 160 гроша само 100, и то лири, получавани срещу стоки с паднали цени. Така че занаятчиите губеха от две страни: от обезценката на стоките и от обезценката на получаваните срещу стоките лири.

На трето място, силното конюнктурно оживление на пазара бе привлякло много нови калфи и чираци, които след войната не можеха да се наместят така бързо в живота.

На четвърто място, самото ограничение на конюнктурния пазар след войната бе само по себе си една криза.

На пето място, пазарът не бе се ограничил в същата степен, в каквато се ограничаваше работата на мнозина самостоятелни занаятчии. Пазарът, макар и в известна мяра стеснен, бе налице, но бе станал мъчно достъпен за дребните занаятчии поради нарастващата роля на сермията в занаята. Последните изпадаха във все по-голяма зависимост от по-заможните занаятчии, търговците и лихварите, която зависимост имаше за последна степен просто, лишено от всякакви подробности и покривала, наемничество. Това наемничество след Кримската война все повече и повече растеше и обхващаше майсторите с призната правоспособност, които поради тежките условия на намиране пазар мъчно ставаха успяващи башкалии (самостоятелни майстори).

Най-после иде изтласкването на занаятчийските стоки от пазара или намаление на цената им от конкуренцията на индустриалните стоки.

Мъчно е да се каже каква част от упадъка на занаятите до Освобождението се пада на тези отделни причини, но много лекомислено е да се приписва всичко на последната. (1)

[1 - При това те се подвеждат от шума по пропадането на занаятите в предосвободителската преса, без да си дават сметка, че това са статии, където по силата на нещата се обобщава, неможейки да се влиза в подробности, и защото всяка статия цели едно внушение, изграждано по йезуитското начало: целта оправдава средствата.]

При това от предшестващото изложение видяхме, че най-главните и основни занаяти: облекло, обуша, храна - си остават почти непокътнати до Освобождението. (1)

[1 - Причината да се преувеличава толкова упадъкът на занаятите като плод на чуждата индустриална конкуренция е неумение на авторите да обяснят истинските причини на Априлското въстание и участието на занаятчиите в него.]

Специално за упадъка на абаджийството трябва да отбележа следното: Трябва да се прави разлика между абаджилък – производство на аби (шаяци) от домашната индустрия – и абаджилъка – шиенето на готови дрехи от тези аби. Отварянето на сливенската фабрика, както и вносът на европейски вълнени платове засегна производството на аби – по-малко в количеството на производството, колкото в цената им и оттам в печалбата на производителката на шаяци от собствена вълна над обикновената надница. (1) Абаджиите шивачи продължаваха работата си, като им бе безразлично какъв шаяк ще шият.

[1 – С падане цената на домашния шаяк препитанието от тъкане на шаяци за жени, на които това бе главният поминък, стана истинска мъка. С такова тъкане са отгледани К. Бозвели, Хр. Данов, Рада Киркович от майките им вдовици, но това било за сметка на непрекъснатото навеждане над стана през дълги безсънни нощи. Със стан моята баба изплати борчовете на моя дядо и изучи вуйчо Илия.]

Прочее решителното пропадане на старите ни предосвободителни занаяти в размер, в какъвто "опрощателите" на занаятите твърдят, че това е станало още преди Освобождението, стана едва след него и в началото не толкова от конкуренцията на индустрията, колкото от количествената загуба на турския пазар, защото, както пише Д. Благоев:

"Изобщо заедно с пропадането на старото занаятчийство и на еснафската наредба и с развитието новите потреби на градското население се развиват нови жизнеспособни занаяти, в които числото на самостоятелните дребни занаятчийски расте. С други думи, изникна новото дребно занаятчийство.

България след Освобождението стана страна на дребното буржоазно владение и производство. Дребната буржоазия и селската маса от дребни стопани съставляват основната обществена класа." [18]

Преди да приключим с тази неприятна глава, нека чуем мнението и на хора, които са изследвали въпроса на самото място. Д-р П. Цочев пише за Габрово:

"Към края на първото десетилетие на XIX век, когато вътрешните размирици в турската империя стихват, когато кърджалии и даалии почват да изчезват, оттогава захваща пълният разцвет на занаятите в Габрово.

Едно малко спиране на това развитие, един упадък на занаятите и търговията, настъпило от времето на Заверата (1821 г.) до Руско-турската война през 1829 г., за да почне наново това развитие към средата на XIX век и да го направи един добър занаятчийски и търговски център с добре развита домашна индустрия."

И продължава в забележка:

"Ако не смятаме кризата в занаятчийството напр. при падането курса на турската лира веднага след Кримската война, когато лирата от 160 гроша пада на 100 гроша и еснафите не могли да се наплатят на своите заемодавци.

Наскоро след Кримската война обаче, когато вратите на Турция се откриват съвсем широко за нейните съюзници, когато техните фабрики почват да нахлуват, към края на 60-те години почва да се чувства кризата, настъпваща в някои клонове на производството в Габрово, както в ножарския, кожарския занаят, домашната шаячна индустрия, сапунджийството и др.

Кризата в занаятчийството, която се почваше, нямаше да се разрази така в 1880-те години, т.е. след Освобождението, и авторът сочи какво активно е могло да се направи за преустройство на

занаятите и нагаждането им към новата обстановка след Освобождението." [1]

А специално за ножарството същият автор пише:

"Износът на ковашки стоки в средата на ХІХ век бил най-голям. Тогава имало 360 дюкяна с толкова самостоятелни майстори със свои помощници калфи и чираци. От Кримската война, след която вратите на Турция широко се откриха за фабриките на всички индустрии от Западна Европа, износът на железарски стоки вън от Габрово почна да намалява – отначало незабелязано, но в 70-те години доста чувствително. За това допринесе твърде много отделянето на Сърбия и Румъния като независими княжества, както и освобождението на България, пред която се изпречиха нови митници и конкуренти отвън.

След 80-те години този износ намаля и достигна своя минимум, като се ограничи само в границите на новосъздаденото княжество." [1]

Че преди Освобождението упадъкът на занаятите не е имал катастрофален характер, личи и от свидетелството на П. Пешев за Севлиево.

"До Освободителната руско-турска война и няколко години след нея в Севлиево вирееха, дори процъфтяваха занаятите: табашкият (изработване мешини и сахтяни), терзийският (изработване на антерии, ферджи, шалвари и елечи), абаджийският, обущаро-чехларският, сапунджийският (из цяла България до скоро изнасяха с коне за продан сапун и свещи), сарашкият и кожухарският." [19]

Създаване на еснафа

I. Законите на неговото стопанство. Непосилен труд и ограничено потребление

Как се изграждаше стопански занаятчийта чрез производство, в което преобладаваше ръчната техника, или, казано по-просто, как се създаваше като човек с две ръце.? Кой бяха законите на неговата икономика?

Самият законодател днес определя занаята като "стопанска дейност, при която преобладава ръчният труд и която се усвоява чрез дълго и системно обучение". (1) Този ръчен труд преди Освобождението трябваше да се заплаща от потребител, който току-що излизаше от натуралното стопанство, когато сравнително малко хора ходеха на пазар, когато парите бяха рядкост. Тъкмо тия условия правеха еснафския труд извънредно евтин – "хиляда бода за пара". Тия условия създадоха жестоката ос на еснафската икономика, имаща за полюси: денонощния труд и пестеливостта ("Работи, додето ти се опулят очите; пести, додето ти държи коремът").

[1 – Закон за занаятите, чл. 1.]

Ii. Хиляда бода за пара. Шеек

Когато искаме да изразим най-тежката степен на непрекъснат труд, ние казваме: "Работа от тъмно до тъмно." Този израз обаче е останал от времето преди въвеждането на петролната лампа или, по-право, е израз на тежък селски труд. Ако доскоро (1932 г.) във време на социално законодателство, на 8-часов работен ден, 25% от чираците

в Троян работеха по 16-18 часа, то можем да си представим каква работа е падала във времето на "хиляда бода за пара".

Не е могло да бъде инак при непроизводителността на ръчния труд и при слабата му заплатеност. Какви са били печалбите личи от следната сметка:

Башата на прочутите калоферски търговци в Цариград Христо и Никола Тъпчилешови умрял на 1829 г. и им оставил 18'480 гроша.

Баба Петковица дала най-напред на синовете си да работят с 9000 гроша, с които работили 4 години; на четвъртата им увеличила капитала с още 6000 гроша, та станали 15000; а след две години им дала още 2000 гроша. Така че като работили с 9000 гроша 4 години, с 15'000 гроша 2 години и с 17'000 гроша още две години, или всичко 8 години, двамата братя увеличили капитала на 25'732 гроша. (1)

[1 - Братята Христо и Стоян се занимавали с абаджилък: купували от Казанлък и Калофер шаяци, лете ги изшивали на дрехи и през есента ги прасали в Цариград, а сетне почнали сами да ги носят там. Никола пък предял на хурка, продавал вино и ракия и сегиз-тогиз ходел в килията на училище. [5]]

Евтинията тогава била пословична. Около средата на миналото столетие в Копривщица жито според качеството се продавало 10-15 пари, месо - 40 пари, сланина 54-60 пари, вино - 20 пари, вълна 3-4 гроша, и то не килограм, а стара ока. [28]

Нам звучи като хумореска това, че през 1773 г. в Тетевен поради лютата зима настанала "такава скъпотия", че се продавало: ока брашно - 5 пари, ока боб - 9 пари, ока сено - 4 пари. [10]

Парите били толкова скъпи, че през Хvii век, който в Тетевен спечелвал 1000 гроша, съобщавал това публично и ставал чорбаджия. (1) [1 - Тогава и хората не знаели да смятат повече. В един софийски еснафски тефтер има следната записка относно дейността на махленския бирник (който събирал данъка на махалата и го предавал на властта): "Да се знае кога се събрахме махалци Башчешмелии у Коцевата механа, та хесапихме Стефчовите тефтери от едно до хиляда, всичкото му прехесапихме и изпъдихме го из бирджилико." [14]]

През 1796 г. големият габровски търговец Христо Рачков отива с двама свои другари - помощници със заплатата - в някои търновси села за коприна. За пет дена те похарчили 5 гроша и 3 пари. [1]

Чаршията работела сутрин "на ранина", вечер "на седянка". И да искал някой да спи повече, не можел. Шумът не го оставял. 2-3 часа преди съвване зачукват казанджиите, затракват чуковете (мущите) на папукчиите, засвирват хлебарите. [3]

Габровските ковачи почвали работа по 1-2 часа след полунощ и привършвали към 5-6 с три почивки по половин час. Значи, работен ден четиринайсет часа и половина.

Работното време в табакхапите било 14-18 часа: зиме - от 2 часа след полунощ до 6-8 часа след обяд, лете - от 4 часа сутрин до 7-8 часа вечер.

Папукчиите работели 14-15 часа, златарите 14-16 часа. Такова било работното време изобщо на всички занаяти.

Някъде мерели работното време не с копрали или часове, а със свещи. (1)

[1 - "По едно време - разправя четникът от Ботевата чета, сливненецът Никола Кючуков - бях налетял на един господар, който много измъчваше работниците си. Работихме 6-7 души при него. Твърде малко време ни отделяше за спане вечер късно, а сутрин, още спали-недоспали, току викаше: "Хайде ставайте." На часовник тогава не

гледахме. Трябваше да работим, докато се изгорят определените свещи." [2]]

Времето на най-усилената работа се наричало "шевекер" (седянкуване).

"Шевекерът на калоферските абаджии в Хамбар в Цариград начевал от 16 август (ден след Голяма Богородица) и траял чак до великата събота на следната година – когато вече работата поутихвала и майстори, и някои калфи се разотивали по "вилият" (в Калофер); значи – траял повече от 8 месеца. Това било период на най-усилено работене. Шевекерът начевал с особен церемониал: веселите и сега много приказливи майстори пийнували ракийка и благославяли да дава бог много и с пари мъщери и добри кярове. Почерпвали по еднъж и калфите. Сериозната работа се почвала на следната вечер. Винаги – с изключение срещу неделя и друг празник – вечер в 8 часа всички лягали и сутринта, 4-5 часа преди да съмне, ставали. В прашната стая около лоена свещ, турена на котел, после около кадяща миризлива лампа (пак в строг йерархичен ред: майстор, калфи и чираци) насядвали турски наземи върху постелята като заковани и прегърбени, мъжки шиели, та яките трапезундски конци пращели и бръмчели. (1)

[1 – Копривщенският даскал хаджи Геро Мушек (хаджи Генчо от Каравеловата повест "Българи от старо време") имал дъщеря Иванка, вдовица, която със стан гледала децата си Рада (после д-р Киркович) и Герчо. Герчо бил даден чирак абаджия. Сиромашът много се изморявал при майстора си. Вечер, като се върнел в къщи, спотайвал се в някое кьоше и почвал полекичка да се клати.

– Какво правиш, Герчо? – питала го майка му.

– Клатя се, мамо, да се понаклата, че там не може. [21]]

Само майсторът запущвал цигаре или гъргаливо наргиле с вонеща тюмбекия, давал някои наставления и искани обяснения по шиенето на дрехите.

Малкото чираче още копнеело за рождена майка, за далечно хубаво отечество и изгубена свобода. Тежко му и горко, ако задремвало: най-първо го бодвал с игла калфата до него, а след 2-3 такива тайни подсещания по гърба му играело ендезето или тежката абаджийска ножица. Вън в тясната и влажна улица нарушавал тишината пазвантинът турчин, който от време на време удрял по изкривения и мръсен галаталийски калдъръм с подкованата си с желязо тояга, или джавкали и се борели цариградските кучета. Чак на велика събота ритвали котела или дигали лампата. Слава богу – шевекерът свършвал и чирачетата, и калфи си отдъхвали." [5]

Този непосилен труд създал и своя хумор:

"Жеравненски абаджии работели "на скеля" в крайдунавските градове Силистра, Тулча, Тутракан. Чорбаджии, калфи и чираци спели на една постеля и се хранели за пестовност заедно. Един от чорбаджиите се "попрестарал" и докарал съня до два часа в денонощието.

Един ден калфата му – Тодор Чубрата – нарамил постелките и тръгнал към Дунава.

– Къде бе, Тодоре?

– Ами ще ги хвърля в Дунава, за какво са ни? Само ни пречат из одаята."

III. Система на еснафско обучение: чирачество и калфенство

Непосилната работа, с която еснафите ставали хора, най-добре личи от теглото на свикването с нея, по еснафското обучение, което законът нарича "усвояване на занаята чрез дълго и системно обучение". (1)

[1 - Този непосилен труд е жестока експлоатация само за ония чираци и калфи, които никога няма да станат башкалии и които цял живот ще останат наемници. За останалите това е само тежко обучение, защото, ако чиракът като чирак самичък работи за чорбаджията си, утре като башкалия за него ще работят по същия начин двама, трима или повече чираци. Този непосилен труд представя системата на еснафско изпитание за издържливост и на ловенето "шия" за волската работа, която чака чирака, когато стане самостоен. Това изпитание решава еснафското "да бъде или да не бъде". И за това най-добри башкалии излизали от дюкяна на пазарджишкия чорбаджия Васил: след като чираците работели цяла седмица, в неделя почиствали и подреждали дюкяна. Ако случайно им оставало свободно време, той не ги пускал да излизат, а ги карал да пренасят една купчина камъни от единия край на двора на другия, празни никога да не стоят.]

Това обучение се състои в преминаване на трите стъпала на еснафското развитие: чирак, калфа и башкалия (самостоен майстор).

За чирак се приемало момче от 10-годишна възраст нагоре. Чираците служели като такива три години. През първите 6 месеца чиракът изпълнявал предимно домашната работа в къщата на майстора; в свободното от тази работа време работел в дюкяна под прекия надзор на калфата: носел вода, метял, нареждал, подавал и отнасял сурови и обработени материали и предмети и пр. От началото на втората година той почвал постепенно да изучава занаята под ръководството на калфата, а през третата година - и под надзора и упътването на майстора.

До края на втората година чиракът служел безплатно: получавал само храна, понякога и чифт обувки. През третата година като "калфичка" получавал първи "хак" около 50-60 гроша годишно. (1) Такъв как въпрочем не всички еснафи плащали. На чирака всички заповядали и той трябвало само да слуша; ако ли избяга от майстора си, никой друг не смеел да го прибере. След третата година чиракът по право ставал калфа със сто гроша годишна заплата "хак", храна и квартира, каквито е имал и като чирак. Калфата се считал член от семейството на майстора си и в по-старо време се хранел на неговата софра.

[1 - През 1881 г. чехларският еснаф в Габрово плащал годишно: 2-и как 360 гроша, 3-и 430, 4-и 680 и 6-и 1100.]

През втората година калфата получавал вече 150-200 гроша, като му възлагали по-сериозна работа.

През третата и четвъртата година на калфата се възлагала всяка работа, застъпена в занаята; заплатата му се увеличавала на 400-600 гроша и ставал кандидат за майстор. В зависимост от сръчността, разбирането на занаята и неговото усъвършенстване калфата по представление от майстора си бил признаван от малката лонджа за майстор след 4-годишна калфенска служба, а голямата лонджа го провъзгласявала за такъв.

След провъзгласяването в общото годишно събрание (голямата лонджа) на младия майстор устабашията издавал майсторско свидетелство, наричано "еснаф-тескере" или "тестир" срещу такса 10 лв. за държавата. [1]

Най-тежък дял от това еснафско растение било времето на чиракуването.

Положението на папукчийските чирачета в Габрово било тежко. Тяхното легло било между суровите материали в самия дюкян или в съседната до него тъмна през зимата работна стаичка.

Падвалът (дебелият каиш, с който притискат емениите на колената) често играел по гърба им за най-дребната грешка. С босите си крака те през късна есен и рано пролет, а понякога и през зимните месеци тъпкали нахиснатите кожи в реката и в коритата на чешмите.

[1]

Табашките чираци били приемани по подбор с възраст над 16-18 години. Те трябвало да бъдат здрави и добре развити. Не всеки могъл да издържи на мокротата, влагата и физическото напрежение на табашката работа, която не търпяла прекъсване. Затова и той бил най-почитаният и златен занаят.

Въведението в този златен занаят обаче било от противоположно естество: най-напред пращали чирака да събира кучници по улицата. В пригответия от него смрад, "смраждали", киснели кожите при обработката им. [1]

Софийските чираци вършели и следната домашна работа на чорбаджиите си: празничен ден копаели градината, месели тор от кравите за сушене и греене, носели по две бохчи на рамо с мокро пране от банята и отгоре малко дете и фенер в ръка, чистели фурни, перели пелени, като работели вечер до 11 часа. А храната била "боже пази". (1)

[1 - "Но пък - казва софийския терзия Коста Михайлов - крепеше ни надеждата, че като ни предадат майсторите мурафета си, като научим занаят-канаят, ще можем сами с една игла да спечелим, да се задомим, дюкян да отворим, да се снабдим с калфи и чираци, да станем самостоятелни и да заживеем независим и широк живот." [3]]

Една милост към чирачето от същото селище или от близките села била да го пуснат събота вечер да си отиде у тях "да се преоблече", откъдето се връщало в неделя вечер с торба с малко селски хляб и сирене и някакъв подарък от овошки за децата на чорбаджията. И дядо Начо от Калофер имал това незабравимо щастие на съботната вечер. (1)

[1 - За тая вечеря баба Стойна стотвяла фасулева чорба, с кон да дириш из нея зърната, или друга по-разкошна гозбица, па майка и син хапвали сладко-сладко и се разговаряли най-интимно за всичко чуто и видно през изтеклата седмица. Двамата чакали тая вечер с нетърпение цели седем дена. Дори и къщата се засмивала. След вечеря майката попосквала сина, умивала му главата, па го събличала. Той се търкулнел лете на сайванта, а зиме на хасъра или козяка до огнището, да спи като в бащина къща, а тя поогледвала дрехите му, да не е кондисал и в тях гад, закърпвала ги и опирала на блещукането на огъня или на желязното миризливо кандило, в което горял памучен фитил, потопен в шарлаган или лой. Догде съмне, дрехите били вече сухи и чистички. В неделя за обед дядо Начо трябвало да отиде у майстора си. Майка му винаги го изпращала далеч от вратнята и с овлажнели очи повтаряла и потретяла съветите и с пълна надежда оставала да чака сина до идущата събота вечер. [22]]

А сега, водени от майсторското перо на Никола Начев, нека видим как се създавал като гурбетчия калоферският абаджия, който "ловел шия за хомота на занаята" в далечна чужбина.

В Калофер освен търговците на гайтан и шаяк оставали разни дребни занаятчии, земеделци и скотовъдци. От по-заможната сравнително класа щом някое момче свършвало няколко отделения или I, II или III клас, с тъга и плач бивало откъсвано от мила родителска стряха: трябвало да върви в Цариград, да тури слаб врат в тежък

хомот, да яде чужд хляб, да се приучва сам да го печели чрез занаят с мъка и пот и да се пракса, та един ден да стане човек с име и имот, да спомогне на бащин дом, па след време и то да свие челядно гнездо.

Стига вече нежно майчино галене и волно скитане из хубавото, ала гладно калоферско землище.

На Плачикамък била последната раздяла. (1) Майките разплакани и с притиснато от жал сърце, прегръщали и целували за сетен път рожбите си, съветвали ги да слушат стари майстори и калфи и им пожелавали леко пътуване, здраве, успех и добро видение. [5]

[1 - Местата в края на градовете, където гурбетчилъкът (чужбинуването) бил масов, носят имена, изразяващи нравствената трагедия на суровия живот на старите еснафи: Плачимогила, Плачитопола, Оплачикамък (Калофер), Сополивите камъни (Копривщица).]

Младото калоферче, почти дете, пристигало в Цариград и било записвано "чирак". Еднъж записано в еснафската кондика, чирачето най-напред било туряно под прекия надзор и ръководство на главния калфа и го завеждали на вода с чебур 10-15 оки на гърба, за да узнае де е чешмата; учили го да дига и слага скромната абаджийска трапеза, да чисти, да мие съдове (които били твърде малко), да кладе огън и да реди топовете шаяк. След това му давали да избада: да шиє с тежък железен абаджийски напръстник на някой парцал с игла, с вдянат на нея конец без възел на края.

След 10-15 дена такова упражнение връзвали вече възел на конца и сега чирачето трябвало само да си ушиє канджата. Най-първо му давали да шиє елечета и малки панталонки. Чирачето чиракувало безплатно цели три години, като безпрекословно изпълнявало и най-малката заповед на всички, стоещи по-горе от него. Само го обличали и на обяд и вечеря му давали по 10 пари за манджа (купувало си маслини, някоя солена рибица - обикновено хамсия като най-евтина - или в някой благ ден сиренце.) Хляб се купувало общо за всички в дюкяна, войнишки шаинчета, винаги строго разпределени. Ястие се готвело в дюкяна на мангал с въглища само два дни в седмицата - четвъртък и събота вечерта (от това оставало и за обяд в неделя). Готвел сам майсторът или главният калфа. Около трапезата наземи насядвали в строг йерархически ред 10-12 души, някога повече или по-малко. Само майсторът и главният калфа сядали по турски (върху кръстосаните си нозе), а всички други на колене, или пък само на едно коляно - чираците.

Всички яли из една каравана или голяма паница, и то мълком и бързо: да не се губи време. Който не бързал, оставал гладен. Само гласът на стария майстор се чувал понякога. "Кога работиш, да ти пукат плещите, а кога ядеш - челюстите, и на работа, и на ядене чалъшкът да бъдете - тъй хора ще станете. Тъй и нас са съветвали старите майстори - бог да ги прости! Все сме ги слушали, та хора станаме" - говорел авторитетно той и изглеждал всички поред, като почвал от най-малкото чираче.

Пък и строго се преследвал порокът "преяждане": лесно могъл да се поболи човек с препълнен стомах и мъчно се превивал абаджийският гръбнак, който винаги трябвало да вземе формата на обръч - могло и дрямка да налегне човека; пък най-сетне и печалбата се накърнявала. Затова, за да не преяде човек, трябва да не си дояде.

Най-малкото чираче последно сядало на трапезата и първо ставало.

Главното правило на дюкяна било: голямо трудолюбие и голямо пестене. Само когато спели, не работели. А работело се в денонощие

по 18-19 часа. Спели всички заедно, натъркаляни по пода на черги и развити топове шаяк. От това, дето днес го казват: защита на детския труд, осемчасово работене, работнишка хигиена и пр., за които днес толкова шумно се пише и говори, и помен нямало.

Само понякога в празник след обяд, след като привършвали всичката дюкянска работа и отупвали от праха и нареждали шаяци и гайтани, шити дрехи, малките чирачета могли да се поразходят малко по-далеч от абаджийската чаршия.

Еднъж в два-три или повече месеца майсторът им вестявал в Калофер с кратко писъмце, че всички били живи и здрави.

След три години чиракът ставал калфа, изплувал из това дълбоко море и си отдъхвал. За първата година той получавал плата 250-300 гроша, за втората - 400-500 и за третата 700-800, сега вече той могъл да ушива цяла дреха и да шиє много катове гайтан заедно.

След други 3-4 години той, вече възмъжал и с наболи мустачки, могъл да си отиде на вилият, да зарадва изкопняла майка и стар баща, сестри, братчета и сродници и да им занесе цариградски армаган, да посети изново разкошните калоферски местности и със своите накъдрени гайтанлии потури, хубаво, на калъп туряно фесче да мине през някоя улица и да хвърли благ и по-смел поглед към някоя порта или прозорец и да иде на хорото. И домашни, и сродници сега го гледат с други очи и почват да му загатват за нещо... [5]

Тази система на еснафско обучение съдържа две правила: първо - занаятът се учи само при чужди хора и, второ - от чирак, който прави сметка на чорбаджията си, човек не става.

Iv. Школата на "чуждия хляб"

Установено е, че най-лоши са занаятчиите, които са учили занаята при баща си. Те са разглезени от грижите на майчината любов - да се не преумори синът, да не настине, да си поспи и пр. (1) Ако еснаф бе написал библията, той би вложил в устата на бога завета:

"Иди при чужди хора и се научи да ядеш чужд хляб!"

[1 - "Засвири заря и мама скочи ужилена:

- Успали сме се.

Аз се понадигнах.

- За къде се надигаш? Вече няма училище - разпус е. Ако е за игра, май ще ти преседне - баща ти каза, че ще учиш от днес занаят при него.

Тази неочаквана новина ме изненада, но не ме сломи.

- Ами фута (престилка) ще имам ли?

Мама се засмя.

- Кютай си, че ще чує баща ти... и хайде в дюкяня... Поспи си малко. Спи ти се, не спи, спотайвай се там - да си отпочинеш. Има и за работа време.

От дюкяна пък се чу строгия глас на татя. Той мъмреше калфата. След малко стъпките му се насочиха към къщната врата. Аз свих глава под хатела и се престорих на заспал. Но тази хитрост не ме спаси. Още от вратата тати се обърна към мене: "Не се ли натъркаля?" Аз не отговорих. Това го посмути и той с омекнал тон се обърна наново: "Стоилко, спиш ли момчето ми? Ха стани, че трябва да се работи"... Мама, настръхнала, се впусна в стаята: "Остави детето да си поспи. Не видиш ли на какво се е обърнало?"

Това застъпничество, вместо да подобри участи ми, я влоши... Тати праметна нервно хатела и викна: "Хайде, ставай!" Аз престорено взех да си търкам очите.

- Е, остави детето да си отспи де! Виж кое време е!

- То не е женска работа... От много сън файда няма - работата е всичко!" [23]]

На това жестоко правило подчиняваха синовете си и старите беглики и търговци. Преди да станат търговци и закупвачи на данъците, младежите трябваше да минат суровата школа на "чуждия хляб". Яденето на "чужд хляб" бе школа на послушанието, на изпичането.

"Всеки младеж - казва историкът на полуселското-полузанаятчийското селище Градец, Котленско, - за да стане добър човек, трябваше да яде чужд хляб".

Обикновено младежите, които от училище отиваха овчари (в Добруджа), престояваха поне няколко месеца при шивач, за да могат да си кърпят облеклото, когато са далеч от родна къща. През училищните ваканции родителите настаняваха децата си като чираци при почтени господари от разни занаяти, за да ги знаят къде прекарват деня и да видят как чуждите хора се отнасят с чужди деца." [24]

V. Правене сметка на чорбаджията

Второто правило на тази дресировка беше:

"От чирак, който прави сметка на чорбаджията си, човек не става", т.е. чирак, който прави сметка, какви печалби създава на чорбаджията си, почва да прави саботаж и става пленник на мързела и разхищението.

И наистина, чирак, който би искал да работи по-малко, не може да стане нито башкалия, защото не би се приучил на онзи страшен труд, който е необходимо условие за еснафското преуспяване, нито наемник, защото никой няма да го вземе наемник, ако не работи наред с чорбаджията си от тъмно до тъмно или от запалването до изгасването на свещта или газената лампа.

Vi. Трудолюбието - закон на живота

Работа и работа, и само работа, и нищо друго освен работа - това бе жестокият закон на еснафското съществуване ("залудо работи, залудо не седи".)

Този закон бе закон на живота, закон за всички среди, за всички селища.

В делничен ден не можеше да се срещне из пътя човек да се скита без работа. Още по-малко жена. За момиче и дума да не става.

В Троян доскоро момиче не смееше да мине през пътя и да влезе без работа дори в насрещната съседна къща. То трябваше да се "накани" за нещо, препасвайки върху чистата престилка изцапана и работна, иначе щеше да повлече клетвите и подигравките на бабичките, и то с такава сила, че доста ергени щяха да се замислят, преди да тръгнат да правят любов с него "за сигур" (за женене).

Тръгнеше ли жена, където и да било: на нива, на лозе, на пазар, на гости, по работа из града, тя трябваше да носи някаква работа в ръцете си: хурка, чорап или друго плетиво, или да носи изобщо нещо.

Котленки, копривщени, калоферки, габровки с хурки и шишове присъствуваха на годишните изпити в училищата, с хурки и шишове посрещаха и пътуващите из България султани, тъй както шуменки в 1843 година с хурки посрещнаха унгарския герой-емигрант Лайош Кошут, комуто турското правителство даде подслон в Шумен.

Фурната представяше сборен пункт за момичетата, както и чешмата. В началото не се считаше унизително дъщерята и на най-богатия копривщенец да нарами сама дъската с питите и да я занесе на фурната. Даже това беше един вид препоръка, че е станала рано и е замесила тестото. Дори пращаха нарочно момичетата на фурната, за да се помисли, че са много отръсни, макар и те да не са месили тестото. [7]

След избирането си за български княз Батемберг стъпи за пръв път на българска земя във Варна, идвайки от Русия. Ето какво недоразумение създадо това пословично българско трудолюбие, което руски журналист, неразбирайки работата, описва по следния начин в в. "Голос":

"При това такава е странната българска психология. Ентусиазмът не трая дълго, половин час след наистина искрено възторжено посрещане градът изглеждаше свършено делнично.

Дюкяните и занаятчийниците навсякъде отворени. Навсякъде търговия, работа и тишина най-невъзмутима, като да не се е случило нищо особено. След обяд русите заповядаха затваряне на чаршията." [25]

Нашите добри и почтени занаятчийци и търговци, след като посрещнали от все сърце княза, олицетворение на свободата и независимостта им, и не им бил предложен никакъв друг дневен ред във връзка с това, сигурно са се повъртели, помаяли и от нямане какво да правят най-сетне отишли там, където отивали винаги в делничен ден: в дюкяните си.

Ако в Прилеп влизането в кафене се смяташе за равно на влизане в публичен дом, то можем да разберем защо безделието бе гонено и жигосвано като чума. (1)

[1 - Тогави в Прилеп го броеха за срам да се ходи в кафене. Там ходели само турците, а от християните само някои нравствено развалени хора, каквито бяха рядкост. [26]]

В поддържане на този стил на трудолюбие като възпитателна среда бяха заинтересувани всички, затова и всеки смяташе, че е длъжен да взема мерки срещу порока на безделието.

"Най-зле си изпащаха заплесите и безделниците. Застанали да зяпат пред някой дюкян, те често биваха поливани с мръсната вода на кундурджийските купове и прогонвани с дюдюкания. Но особено майсторски ги лекуваше Босната. Забележи ли такъв един заплес пред дюкяна си, той ще излезе, ще го приближи и ще заприказва важно с него:

- Ваша милост, ти трябва да не си тъдявашен?
- Че защо?
- Знам ли защо? Гледам те по физиомордията и си думам - не съм я виждал.
- Тъдявашен съм, тъдявашен.
- Тъдявашен, пък без работа! В тоя хубав божи ден, пък без работа!
- А че...
- Трябва да си големец някъкъв.
- Минало то, големството, покрай нас.

- Где да знам? И в турско, и в българско само големците не работят.

- Ба, има и други.

- Де холам, и такъв чешит ли се е навъдил? Я виж я ти нея! Човек, като е записан в работа, много чудесии не вижда. Демек и такъв чешит се е напорил, а? Е, щом е царщина, царщина да бъде.

И повдигнал ръка, той тупаше приятелски един-два пъти по голия врат, после задържаше дланта си по-дълъжко, поразтъркваше, тъй че да стане приятно на погаления, взел тоя жест за истинско благоволение към себе си, дори за израз на подчертано сприятеляване.

- Ха сега, момчето ми, да си намериш и ти работа. На тоя ясният свят не бива никой да седи с празни ръце. Я виж как се трудят всички тука. И хем по-стари хора от тебе.

Дюкянджиите започват един подир друг да слагат настрана скроените саи или накалъпените еминии и да подават глави от дюкяните. Заплесът неусетно вдига ръка към врата си и се почесва излеко тъкмо на това място, гдето най-дълго е стояла дланта на Босната, после по-припряно и най-сетне застъртва с нокти. Кожата от червена става медникава, докато пламне цяла. Жертвата се заозъртва страхливо ту към Босната, скръстил спокойно крака на хасърлъка в дюкяна си, вдълбочил се привидно в работа, ту към дикиджиите. Па от мъка и срам хуква към чешмата отсреща, мислейки с хладните струи на чучура да уталожат непоносимия сърбеж, смесен с някаква люта и остра болка.

- Ха така, чоджум, търкай - да не седиш празен. Стига си се шляял и заплесвал по улиците.

Но момчето малко чуваше наставническите думи на работливите и жадни за зрелище еснафи. Пречеа му струите на водата, пречеше му далечината, но най-му пречеше болката, от която пищяха ушите до спукване.

Какъв беше тоя специалитет на Босната, никой не узна. Може би той го занесе със себе си в гроба като много други гениални изобретения, останали недостъпни и вечно скрити за човечеството, най-гениалното от които безспорно беше туй - изобретението да се намира работа на всеки безделник." [27]

Еснафската пестеливост

I. Собствено имущество - еснафската мярка за човека

Ние видяхме, че със ставането на еснафа стокопроизводител собственият капитал (сермията, паричните средства) стана необходим за успеха му, а за някои занаяти - условие, без което въобще не може.

Но не само това. Занаятчията бе собственик, създал се сам, дращейки с кървави нокти по стръмния път на живота. Затова той бе най-непримиримият собственик. Добрал се до по-малка или до по-голяма кесия с грошове с толкова мъка и лишения, еснафът смяташе собственото имущество въобще за мярка на човека. Може да си много умен, може да не си лош човек, но нямаш ли собствен капитал и собствена къща, ти за еснафа никога не можеш да влезеш в кръга на "добрите хора".

- Та той още един пирон не е заковал, една кочина не е направил.

Никой не е изпитвал такова жестоко презрение към наемниците, както изпълнените с непоправим собственически оптимизъм еснафи. До неотдавна у нас се смяташе за нещо много долно някой да стане наемник. (1)

[1 - Ясно е следователно какви усилия е трябвало да полагат някогашните социалисти, за да вдъхнат на занаятчийските наемници чувство на гордост от общественото им положение, както и да накарат самостоятелните социалистически еснафи да ги зачитат като равни.]

Но за да се стигне до собствен капитал и собствена стряха, стопанският баланс на еснафа трябва винаги да привършва с излишък. А понеже в приходната му част цари законът за малките числа, то същият закон в още по-голяма степен трябва да важи и за разходната. Тук са корените на прочутата еснафска пестеливост.

II. Основание на еснафската пестеливост

Днес за мнозина харченето (начинът и размерът на потреблението им) не е право, а задължение. То не е въпрос за лично схващане, за лично удоволствие и лично усмотрение, а въпрос за поддържане на външни белези на тяхното обществено-класово положение, на техния ранг. Стълбата в имотното състояние, в общественото положение се пренася и в потреблението: жилище, облекло, мебели, украшения, удобства, удоволствия и пр. Този, който е направил кариера в живота, трябва да харчи не само за нейното поддържане и разширение, но и за нейното представяне пред света. Външните белези на личността и нейното обществено положение не само представят личността пред другите, но я представят и пред самата нея, галейки така сладко самолюбието и тщеславието ѝ. Но главната задача на средствата за показ все пак си остава публичното изразяване, измерване силата на личността.

Поради анонимността на днешния живот по-далечните хора, а особено непознатите, с които имаме работа от случай на случай, нямат възможност да проверят нашето състояние, нашите доходи: нито пък имат възможност да съберат бързо сведения за нашите лични качества и способности. Това правят само банките, които дават кредити, използвайки най-вещи експерт-счетоводители и информатори.

Външните хора създават убеждението си за нас, наблюдавайки как живеем, т.е. как харчим. Знае се кои седят на първите места в театрите и кината; кои отиват да летуват със собствен автомобил в Чамкория; кои имат вили в Баня и Панчарево; кои пътуват в първа класа или спален вагон; кои отсядат в първокласните хотели; кои се хранят в първокласните ресторанти.

Този начин за съдене на хората с особена неотразимост тежи върху хората на свободните професии: адвокати, лекари, инженери, архитекти и др., които получават доходите си като възнаграждение за положен личен труд. Тук от разходите се съди не само за приходите, но и за личните способности, следвайки и логичната верига: който харчи, печели, а който печели, е способен, затова печели. Не харчиш ли, значи, че не печелиш, а това не може да значи друго, освен че не си способен. По този начин харченето създава ранга на човека от свободните професии.

И наистина, какво впечатление ви прави един адвокат или лекар, който се явява пред вас с небръснато лице, с омачкани дрехи, с орфани крачоли, с изтрити доста дълбокичко токове; когато го виждате стегнат на последно място в театъра или полиращ дървените

пейки на третокласните вагони, цапайки ръце с ровко варени попътни яйца; или заврян в кабинет или квартира с най-окаяна мебелировка.

С това харченето добива известна самостоятелност, която е в състояние да измени естествения ред на нещата: вместо хората да почнат да харчат, след като са спечелили, те, за да почнат да печелят, трябва да харчат предварително готови, наследени или заети пари. Така става и обикновено.

Тежко и горко на човек, който чака да спечели от занаята парите, които му трябват, за да посрещне изискванията на ранга си. В чужбина това е невъзможно, а у нас става със свръхчовешки усилия.

В стария свят всичко се знаеше. Поради това материалното състояние, общественото положение и личните качества не се нуждаеха от средства за показ поне у еснафите. Самата им наличност говореше достатъчно красноречиво за тях. Затова всякакви разноси, несвързани с необходимото и полезното, бяха израз на лекомислие, разхищение, чапкълък и провала. Пестеливостта бе закон на живота. Тя бе най-сигурната мярка за преуспяването на човека.

Iii. Пестеливостта - правило от обществен ред

Пестеливостта на еснафа не бе личен въпрос. Тя бе правило от публичен ред. Никой еснаф не може да харчи повече от това, което материалното му положение позволяваше, ако не иска да се изложи на обществено опозоряване, осмиване и дискредитиране.

Затова всички, които отиваха за заеми при Кочо х. Калчев, представител на старите еснафски традиции, не смееха пред него нито цигара да запалят, нито да говорят за ядене или пиене.

Дядо Илия Видинлията (личен приятел на султана, "бератлия" - снабден със султански берат, - който до закона за вилаетите - 1864 г. - като пръв чорбаджия бе фактически господар на Габрово) седял на столче пред дюкяна си в Габрово и не пропускал никого от проходящите без да го изгледа от главата до петите, да го не спре често пъти и разпита за това или онова. Спирал особено ония, които били облечени с по-добро облекло, малко подходящо на ихтибара им, за да им каже, че не им прилича, че трябва да се носят по-скромно. Спирал също тия, за които знае, че малко работят или че посрбват. Той често спирал поп Георгия, когато отивал на черква, да му дъхне в устата.

Пестеливостта бе правило от публичен ред не само за неписаното обществено мнение, но и предмет на всеобщи решения.

Изложение 29

на работи, които съ общо и своеволно решение ся прияха и одобриха да ся следуватъ въ градъ Копривщица.

Като ся предвижда отъ различни дохватки, че градецътъ ни, изложенъ отъ неколко години на пустата мода, която и телесно и морално вреди; телесно - общето здравие, а морално - гражданското наше благонъравие, с общо удобрение и съгласно решение, под председателство на Н. Високо - преосвященство Св. Пловдискаго Г. Господина Панарета станаха следующите решения, които всякой нашъ гражданинъ ся задлъжява точно да изпълнява. Решенията са тия:

1. Всички нововъведени отъ 20 г. повече накити и платове в народното ни облекло, като вредителни за общето здравие и причинителни на много парично прахосвание, реши ся да ся махнатъ изъ употребление тия: фустание отъ какъвъ и да било платъ и материя чужд; малакове, капелини, носение и окачение жлътици на шиа; така

саче панталоние, желетки, палта и сетрета, от сукно или другъ чуждъ платъ и всички неща, които служатъ за луса, да ся не носятъ въ градеца ни; съ една дума всичко да е свое нашенско, а не чуждо отъ друга дръжява. За да ся навакса тая щета задлъжнява се всякой да си работи домашенъ платъ, отъ който да си крои нуждните дрехи и други потребности.

Нъ понеже не може изведнажъ да ся премахнатъ тия дрехи, които ся иматъ готови, ще ся гледа, чтото постъпенно да ся унищожи чуждий платъ, като ся начне отъ днесъ да ся некупува чужда материя, освен тия безъ които неможемъ. За да би зело место това наше решение, задлъжнява ся всякой да носи на Господский праздникъ народното си облекло, а въ делникъ и въ по-долни праздници – чуждити, и съ това щемъ обикнемъ своето.

2. Освенъ что ще гледаме да ся смали ходението по честито на измислени и преправени праздници, които само убиватъ скапото ни время; нъ и задлъжняваме ся въ время на честито да не даваме ракия, вино и други пития, освенъ едно кафе и сладко, ако е нужно.

3. Да избегваме излишното число на праздници, като пазимъ само ония, които нашата Пр. Черкова ни порача да празнуваме. В тия праздници не ся позволява отварянието презъ целъ денъ кафета и други дюгяни, а всякой ще ся занимава съ преговаряние това, което му е нужно за нъравствено и вещественно подобрение.

4. Годевки, които щятъ ставатъ за напредъ определява ся да ся извършватъ въ присаствие на неколѣко лица отъ двети страни съ поне единъ свещеникъ, който ся задлъжнява да пита за възрастта на момчето и момичето както и за техната взаимна любовъ, и като узнае и ся увери за техното истинно съгласие и че момичето не е по-доле отъ 15-16 години и момчето отъ 20 години ще ги съпрягава; безъ тия годевката ще ся счита за незакоконна и нетъчна.

5. Сватбити щатъ ся извършватъ безъ много разноски и гошавки, и да ся пази за законъ, че свадбата трябва да следува до въ недела вечеръ. Така саче понудити и кръщенията ще ся гледа да стават без ядение и пияние. При родителка жена не е позволено никому да ходи и да я нуди с ядение и пияние: зачтото това доста вреди здравието на отслабналата родителка.

6. Вредата и загубата отъ размайванието и бавението по кафета и дюгяни съ игра на тавли и карти, по кой и да било начинъ, всякому са известни; затова ся задлъжяватъ каведжие и дюкянжие да двигнатъ отъ употребление тия игри, които откакъ убиватъ скапото время на младежити, нъ и прахосватъ имъ доста парички.

7. Всякой баща и майка ся задлъжнява да праща детето си на училище, за да ся учи на четво, или да го даде на некое художество, за да работи; зачтото въ противенъ случай родителити на такива детца, които ходятъ и хаймануватъ по патищата безъ работа щатъ бадатъ наказани.

8. За да ся смали числото на просяцити, които и праведно и неправедно почнаха да ся протакатъ по кашити и да просатъ милостина, определи ся отъ сега натамъ да ся не дава нито хлебъ, нито друго нещо на здравъ и читавъ просякъ. Исклучително само на тия детца, които посещаватъ училищата. Зачтото, ако ся не спре тоя навикъ за испосле щемъ въ градеца си много лоши человери.

9. По гробешата да ся носи хлебъ и други ястия, като несъобразни. Нашата црѣква реши ся за напредъ да ся носи само едно коливо (варено жито).

10. Понеже казахми, че излишните разноски вредятъ и губятъ благосъстоянието ни; за това и носението кравае и други неща на

кумове по Коледа да ся махне, та да остане да ся извършва тоя обичай само на Великденъ.

Тия неща като ся намериха за износни и благословни да се дръжатъ и подкрепятъ въ градеца ни, изисква ся всякой да гледа да ся съображава съ гореказаните постановления; зачтото въ противенъ случай навлича на себе непростителността на селяни и гнева на общий сация.

Направено в Копривица 1873 май 14.

(Следва саморъчно написано от М. Панарета): Филипополски Панаретъ потвърждавамъ горното писмо и таблици за правдините на святиците потвърдени отъ нашиятъ предшественикъ г-на Паисия.

i: попъ Марко Христовъ Нейко Иванофъ Тодаръ Десковъ Лука и: Кулаксузовъ Гаврилъ Х.: теодоровъ Б: Р. Шушуловъ Ив. Х. Христовъ Тодаръ Искровъ Геро Ж. Грековъ Л. Н. Беневъ Рашко динчо кулековъ Рале Либ. Каравела Велю К. Кирювъ Велю Хр. Биволаровъ"

В едно протоколно писмо на габровци, които живееха главно от продажби по пазари, сборове и панаири от 30 X. 1856 г. се чете: [5]

"Габровските жители селоначалници, търговци и еснафи се обявяват против сбора - да няма вече такъв, - защото панаир причинява повреда на сиромасите, без полза и с лоши последствия на потомството на всички класи. Големи и малки губят без работа, ходят по сбора, харчат на вятъра пари да купуват това и онова."

Iv. Храната - главната възможност за пестене

Старият еснаф нямаше представителни разноси: облекло, моди, театър, мебели, курорти, бижута. Той не бе обхванат от пороците на грижата за лично превъзходство: гордост, честолюбие, славолубие, жажда за ласкателство, грандомания, разни ситни и едри мечти за величие или поне не бе обхванат от тях в такава степен, че да почне да се състезава отчаяно в областта на средствата за показ.

Той се носеше скромно, прилично, според ихтибара си, правеше само общоустановените гуляи; къщата си нареждаше с домашно приготвени черги, килими, възглавници и други украси. Той отделяше една стая за "гостна" едва когато порастаха децата му; особено когато момите му ставаха за женене, една винаги наредена стая трябваше да стои с отворена врата за нагледниците и сватовниците.

Поради това единственият разход, който еснафът можеше да ограничава с оглед пестенето, бе нищо друго освен основното на живота - храната.

На храната еснафът гледаше не като необходимост за поддържане на жизнените сили - за удоволствие дума не става, - а като на ортак (враг) на кесията, като на загуба-заянлък (минава и заминава - не е на мегдан). (1) Той водеше отчаяна борба със своя стомах, който се мъчеше да протестира чрез постоянно куркане. Еснафът се стремеше да задави това куркане с колкото може по-евтина храна: хляб, сол, чорба (по-право - вода) (2)

[1 - Габровци наричаха "изгъзица" придираването в облекло, храна и други неща, без които може.]

[2 - Бащата на прочутия наш художник Станислав Доспевски държал кесията на синовете си, в която зъркали не карагрошове, а желти желтици, както и ключа на зимника с провизиите. Всяка сутрин той лично под мярка даваше на снахите суровата храна за готвене, като, докато се готвело непрекъснато обикалял огнището, разбърквал

манджата и забелязвал: - Булка, булкааа... пак стъснахте боба...
долейте му още вода. [5] боб.]

Ето как се хранеха абаджиите в Чорапчи хан в Цариград.

"Вътре в двора наред с магазините имаше и една доста голяма гостилница и до нея кафене, но малцина от абаджиите си позволяваха разкоша да обядват и вечерят в тая или друга гостилница. На обяд си купуваха за по 10-20 пари тахан-халва или сирене в тулуми, а вечер си готвеха на мангал пред одаята. Месо купуваха само в празничен ден, а през седмицата вечерята се състоеше само от едно ядене: или фасул, или пресол, или праз с ориз. Мнозина от абаджиите си носеха сирене и саздърма от Копривщица и купуваха в Цариград само хляб и зарзават. Това правеше разносните им извънредно леки. Абаджиите пристигаха къде края на септември и след Коледа, ако си изпродадяха стоката, захващаха да си заминават за Копривщица. За Великден не оставаше почти нито един абаджия освен ония, които имаха съдружници и стоеха в Цариград годишно по изреждане. Голяма част от гьоргийците и дьомчетата бяха семейни хора и живееха по махалите, а одаите в Чорапчи хан служеха само за кантори. Копривщенците обаче гледаха с лошо око на ония свои сънародници, които започваха да остават нощя по махалите; те ги считаха предварително за пропаднали хора и фактите потвърждаваха до голяма степен техните предвиждания и страхове. Отидеше ли някой абаджия да живее по махалите, неговите разносики преди всичко се удвояваха, а след това идваше отслабване на нравите, забравяне на Копривщица и т.н. Добър абаджия беше оня, който се прибираше в одаята си, щом мръкне, който оставаше на шеверкер и който избягваше да посещава гостилниците. Това се отнасяше за майсторите; колкото за калфите и чираците, от само себе си се разбира, то беше и невъзможно инак."

Законът за спестяване "пара по пара" важеше не само за еснафите, той важеше за всички, които искаха при тогавашните условия да имат било капитал, било скътани "бели пари за черни дни". За добруджанските овчари котленци З. Стоянов пише:

"Като се изключи времето, когато доят овцете и сиренето е в изобилие - единствена тяхна гозба, останалото време от годината те нагъват сухия хляб. Кисело зеле и пипер не употребяват, защото с тях се ядяло много хляб и разносните ставали големи. Лук и праз само купуват, но и той се държи под ключ и се раздава с мярка от страна на одаджията. Няма пример почти някой от овчарите да заколи нарочно овца или агне за ядене. Омърсяват се само с някоя безнадеждно болна овца. [30]

За това се пееше песента:

Дюлгерин яде спукан просеник,
спукан просеник и рядка коприва.
Чифчия яде бели сомунни,
бели сомунни, чести бобове.

Тази пестеливост като система на живота пазеха в съответна класова мяра и чорбаджиите. Някои от тях даваха образ на най-чудовищно скъперничество.

Главната тежест от храната лежеше върху хляба. Гозбата служеше само да прокарава хляба, който обикновено се ядеше "баят" - престоял, - за да спори повече. (1)

[1 - Почни да ядеш пред еснаф, особено ако си му гост, на един залък цяла маслина, цяла малка пържена рибка ("А, бабо, ти ядеш по цели

риби, ма!"), цяла печена чушка или пълна лъжица с кисело мляко, и ще видиш какъв пълен със стопански ужас и пронизващ поглед ще получиш.

- Яж яйце, яйце и пол... а ти две бре... как не ти се пукна ме'от.]

Това - да се сложат две готвени на паралията, да се яде някоя манджа размесом с някаква добавка (гарнитура), да се слага мляко в пълнените чушки или в таратора (който се състоеше само от вода, сол, оцет и чесън), да се ръси болгурът със захар, да се правят салати, да се поднася десерт (за киселото мляко се правеше изключение) - значеше да се дигне на неукротим бунт цялото същество на еснафа.(1) [1 - Затова, когато моят баща ми гостуваше в София и биваше гощаван по този "разсипнически" начин, освен че под разни благородни предлози отказваше да вземе повече от блюдо, но когато се върнеше в Троян и мама го питаше какво правим, разбрал ли е как ми отиват печалбите, какво съм турил настрана, има ли някъкъв изглед или признаци да си купя и аз като всички благонадеждни хора нещо като керемиди, той отчаяно и безнадеждно отговаряше:

- Още си питат г... какво да ядят.]

Във връзка с режима на хранене на еснафите М. Маджаров пише следното за начина на хранене на еснафите, които пътуваха от Копривщица със стоката си към Цариград и Анадола:

"А когато сутрин минехме покрай някоя селска или градска фурна и купувахме топли хлябчета - то беше за нас пиршество. Какво повече може да има един абаджия, когато има топъл хляб и сирене в пътуването си. В продължение на петнадесет деня ядохме само два или три пъти на гостилница, и то не всички другари, а само от по-охолните. Принцип на абаджиите бе "хиляда бода за пара". Никой от тях не беше само търговец, а и работник. Колкото по-малък беше капиталът на абаджията, толкова той се доближаваше до работника. Богатите можеха да си позволят разкоша на гостилница, но се стесняваха някак от устабашиите, които бяха запазили долу-горе старите си капитали и не можеха да изменят първоначалния си живот." [7]

Значението на хляба като основна храна даваше отпечатък и върху обичаите на еснафите и дребните съществования.

Еснафите и на сватба даваха на младоженците, преди да влязат в къщата на свекъра хляб и сол "за да се обичат като хляба и солта."

На еснафска тайлада на Св. Васил (старата народна Нова година) за "богат жених" пееха "дълга трапеза - чести комати"; честите комати - това бе главният признак на богатството, или поне това бе по измъчената от гладуване сиромашка логика на еснафа и дребния собственик.

Еснафът цяла година нагъваше боба от собствената си градина: през лятото на чорба, подкиселена със зелени джанки, през зимата сух - в гърне без масло, или пък подблаген със свинска мас.

Добре, че еснафът живееше в среда, близка до природата, и без да знае нещо за витамини и соли и без да знае нещо за значението им за тялото, по естествен вкусов път разнообразяваше храната си с плодове (лете - пресни, зиме - сушени на слънце), зеленчуци (лете - пресни и готвени, зиме - на турския), орехи, кисело зеле,(1) разсол, алабаш, ряпа, гулия, варени и печени тикви, варена и печена царевица; иначе би се изложил на неспасяемо израждане.

[1 - Габровските хаджи през Хviii и началото на Хix и Хx век на тръгване за Божи гроб вземали всичко необходимо за едногодишно пътуване: брашно, пестил, сирене, сушени сливи, дори и кисело зеле. [53]]

Месо еснафът похапваше на Коледа, когато колеше собствена свиня, и на Гергьовден – от неизбежното обредно агне. Да се пооблажи в някой и друг свет ден през останалото време бе цяло събитие. Законите на еснафското стопанство правеха еснафа заклет вегетарианец: "Всеки ден Гергьовден – омръзна ми" – шегуваше се той.

Ядене на месо не си позволяваха не само бедните и еснафите, които трябваше да дават пари за него, но и самите скотовъдци; не само между котленските овчари (не прости наемници, а собственици), но и в Панагюрище:

"Грехота било и не напредвал онзи, който си заколвал овца или говедо от тамазлъка. Изключение беше само за кръщение, сватба, курбан, имен ден, но се гледаше крава или овца, и то да са ялови или стари, или ако пък овен или вол, да са такива, които яко не чинят пари." [9]

Тук освен съображението за пестеливост се намесва и грижата за запазване на капитала: ако се почне "кесим", без мяра, да се коли добитъкът, какво ще остане за продан?

V. Еснафският живот – непрекъснато лишение

Към пестеливост и лишения еснафът привикваше от системата на своя живот, от морала и от самообучението.

Месеци и години старите странствуващи занаятчий и търговци се лишаваха от удобствата на семейния и домашен живот.

Панагюрският джелепин оставяше стадото си, събрано из Сърбия, в Ихтиман, дохождаше в Панагюрище, оженваше се и бързаше да настигне стадото към Одрин. В тия лишения е кален характерът на голяма част от народа ни.

Калоферските майстори оставяли в Калофер млада невеста на 20-40 дни, и когато чак след 2-3 години се връщали, заварвали вече чедо на 1-2 години, което плахо се гущело в майчините прегръдки при вида на непознатия човек. Други оставили жена с дребни деца, ги намирали вече израсли момчета, които припкали и лудували, та вдигали къщата на глава или хрисими, хубавички момиченца, които помагали на майка си в къщи. А вярната и трудолюбива невеста като Пенелопа търпеливо очаквала своя мил съпруг, прела, тъкала, редила къщата и отглеждала бели, червени, чистички, кротки и послушни чедо под вещото мъдро ръководство на свекър и свекърва, на по-големи снахи, на етърви и зълви. Навън тя не смеела и глава да подаде, ни чужд мъж в очите да погледне. Ако понякога в празник тя стояла до вратнята и отдалеч се задалял някой мъж, тя смутено и бързо се отдръпвала навътре и полекичка прикрепвала вратата. (1)

[1 – Жените на добруджанските овчари не смеели да се омърсят с месо, защото веднага щели да чуят зад гърба си унищожителната присъда на общественото мнение.

– Мъжът й сухотува в Добруджа, а тази разсипница му пуснала края – яде месо.]

Vi. Насаждане пестеливостта чрез обучение и самообучение

Моралът, чрез надзор и възпитание, насаждаше с всички сили и средства тази добродетел, без която еснафът не бе мислим. Да си – за еснафа значеше да работиш, да напредваш – значи да пестиш. Във връзка с това софийският кроач Коста Михайлов разказва:

"От моето чиракуване най-паметен ми остана онзи ден, когато ми се счупи иглата, а моят майстор (баща ми) тъй ме удари два пъти с дървения аршин, че се превих одве. Но той не ми даде да плача, а каза:

- Защо не вардиш? Аз четири години шия с тази игла и пак си остана здрава, а ти сега я хвана и я строши..." [3]

"Габровец купил на сина си нови обуца. Вечерта тръгнали по роднина на гости. Из пътя в тъмното бащата попитал сина си:

- А бе, Иванчо, ти с новите обуца ли си?

- Да, тате.

- Крачи по-надълго - добавил бащата." [53]

Тези обаче, които разбираха значението на пестенето, трепереха да не се отърват никак и постоянно прибегваха до помощта на упражнението и самообучението в пестеливост.

Нам ни се вижда чудно, че Ганко Иванчин горил свещ за 10 пари, за да намери изтърваните 2 пари. Ако погледнем на работата от стопанско гледище, тя ни се вижда безсмислена. Но ако я схванем от психологично-педагожко гледище, тогава тя наистина се явява като добро средство за създаване навик да се пести. Бай Ганко изгаря свещта не за да намери двете изтървани пари, а за да не изгуби навика да жали и последната пара. Ако днес прежали една пара, утре ще прежали грош, а в други ден и къщата си. (1)

[1 - Доскоро троянецът гореше три клечки кибрит, за да намери една. Той губеше най-малко три надници в годината в борба да намали заплатите в популярната банка с 10%, което намалява с 0,23% лихвения процент, макар че такава дроб не е предвидена в лихвеника, с който се изчисляват лихвите. Или за да спести 30 лв. (при средна задълженост 15'000 лв.), троянецът губеше 150 лв. Това правеха дори и хора, в чиято партийна програма стоеше минимална заплата - 3000 лв.]

За разбиране мярката за пестеливост може да ни послужи следният разговор, чул недавна:

- Пустият му Петко, уж не харчи, пък всичко опитал.

- Какво направил?!?...

- Пил боза.

Vii. Роля на максула - собствени земеделски произведения

В пестеливостта на старите еснафи, както и на днешните еснафи от малките градове, голяма роля играе организацията на домашното им потребление. Макар че еснафа живее от пазара, той се стреми да отива там като купувач колкото е възможно по-рядко. В домашното си потребление той провежда с всички средства началата на затвореното стопанство. Той потребява само максул, т.е. собствени произведения. Всеки еснаф си има нива, лозе, бостан; храни свиня за месо, коза за мляко, кокошки за яйца. Той сам си приготвя вино, ракия, дребна покъщнина. Жената тъче платна и шаяци за дрехите, меси хляба, приготвя сапун и всевъзможни предмети за домашна консумация.

Страхът да се не харчи парата, да се връзва в три възела, прави еснафа производителен универсалист. Този страх често взема парадоксални форми. Бай Стефан Урчев ядеше зелен боб от 30 лева кило, когато същият на пазара струваше 3 лв., именно защото не искаше да дава пари за зелен боб. За да запази от реката едно място с 20 гнезда боб и да го напоява, той лично правеше такива баражи, канализации, дървени виадукти, че домораслият боб му излизаше повече

от 30 лв. кило. Лятно време със запретнати крачоли той изтичваше ежедневно по 2 км и губеше по 1-2 часа, за да види дали патките не са бутнали виадуктите и да поправи разрушенията.

Баща ми харчеше стотици левове, за да запази чрез каменни дувари и браничи една съседна на бай Стефана градина, чийто бряг реката постоянно подкопаваше, но всичко бе за вятъра. Той се отърва от тези разноски едва когато бай Стефан, за да напоява "златната" си градина, направи на реката бараж, а под нашия бряг - вада с такива грамадни камъни, че хората почнаха да ги използват за мост.

По негов пример пък горният ни съсед, дребен обушар, направи следното: за изправяне граничната линия баща ми му подари (и досега не мога да си обясня това чудо) един ъгъл, широк към брега един метър и дълъг не повече от два метра. Каква бе използваемата площ на това парче, вие можете да си представите, като си помислите, че то се бе откъснало от сърцето на моя баща - върху него я можеха, я не можеха да се поберат четири гнезда боб. За да укрепи това място със съответно здрав дувар срещу реката, бай Марко Миленов заряза обушарският си тезгях и чуковете и почна да вади и търкаля по каменистото дъно на реката такива големи камъни (малките не вършеха работа), че се поболя, лежа няколко месеца и лекарите едва му спасиха живота.

Такава е непреодолимата еснафска стихия: за малко икономия си затрива живота.

Така създаваше своето имущество класическият еснаф. Той започваше с двете си чирашки ръце обикновено от нищо и с труд и пестене, събирайки капка по капка, грош по грош, трупаше камък по камък своето материално благополучие, оросявайки го с творческа пот, обвивайки го с чувствата на съзнателно самоотграничение и лишение.⁽¹⁾ [1 - Затова не само еснафите, но и търговците наричаха имуществото си "мъка".

То се събираше с "триста мъки": мъка да го изкараш, мъка да го спестиш, мъка да го запазиш.

Така гласеше завещанието на най-богатия на времето си (преди заверата) габровски търговец Христо Рачков:

"...2500 гроша да се дадат от мъката ми за Света Петка (черква) да се направи. 1200 гроша да се дадат от мъката ми на сестрите ми по 200 гроша. 2000 гроша да се дадат от мъката ми на сирачетата - момичетата да се изженят. 1000 гроша да се дадат на файда (под лихва) да работят за сиромаси, като доде Коледа, Великден, да им се купува по 50 или 60 чифта чехли дребни и едри, да се обуват сиромаси..." [53]]

Няма съмнение, че еснаф или дребен собственик, или приравнен към него е казал следното за теглото:

- Дали теглото на камъка, той се пръснал; дали го на дървото - изсърхнало - само един човек го понесъл.

Viii. Сметкаджилък и боткаджилък

Обичаят на пестеливостта - да се дава колкото може по-малко пари, да се правят колкото може по-малки разноски (масраф) - по силата на нещата засегна не само личното потребление на еснафа и дребния собственик, но и отношенията му с другите, с които той имаше да урежда търговски сметки, наследствени права, общо ползуване или за които трябваше да прави разноски по задължение на обичая.

С това въпросът за пестеливостта от личен стана обществен, въпрос на нравственост. Пестеливостта в случая прерастна в боткаджилък и скъперничество.

Еснафът всеки ден пресмяташе доходите, разходите, спестяванията и състоянието си в лири, грошове, пари и ботки – най-дребната турска монетна единица. Интересуващите го вещи за него преди всичко бяха една цена, една парична стойност, която той щеше да добие или загуби. На туй отгоре и печеленето вървеше пара по пара. Тук е основата на сметкаджилъка на еснафа и дребния собственик и на неговия боткаджилък – сметка до най-дребната монетна единица. (1) [1 – Този боткаджилък, тези тънки сметки за масрафа, за загубено време дребният собственик проявяваше и към такива възвишени от днешно гледище работи като просвета, самообразование.

"Моята майка – разказваше в спомените си К. Бозвелиев – ми е разправяла, че когато баща ми бивал тук, в Казанлък, зачитал се вечерно време до полунощ над книги и вестници и изгарял по две лоени свещи при това четене." За тази пестелива майка не било важно толкова четенето, колкото двете лоени свещи. Може би пък с това тя да е искала да каже колко много мъжът ѝ ценял науката, за да бъде готов да жертвува всяка вечер по цели две лоени свещи. Така или иначе, и в двата случая ние стоим върху плоскостта на боткаджилъка.]

Боткаджилъкът на еснафа и дребния собственик, тънките му сметки, неговото цепене косъма на две, а като въпрос за шампионат – на три, ги караха да виждат работи, невидими за човека, който не си стяга толкова душата.

Когато купуваше прясно мляко, еснафът искаше да се вземе предвид пяната от наливането, която или изпълваше напразно мярата, или стърчеше в повече отгоре.

Когато купуваше жито, царевица, сурови сини сливи и други такива неща не на тегло, а по обем, на крина, в насипно състояние, той гледаше чувалът или сандъкът, от който се насипваше стоката, да стоят колкото се може повече нависоко, та при падане стоката да се набива и да дохожда повече кила в един обем.

Обратното правеше той, когато бе продавач. Тогава приближаваше и завираше колкото може повече двата съда и вместо да насипва със сила, най-нежно и деликатно преместваше житото, сливите и пр. от единия съд в другия.

Той прави сметка на ракията, която остава по външността на мярата и се окапва в новия съд. Прави сметка на зехтина, който се олепва във вътрешността на мярата и я прави по-малка, и настоява да се изцедят най-добре няколкото капки зехтин. Изобщо неговата вещина по началата на размерването и разтеглянето е ненадмината.

Аз и досега потръпвам от досада и отвращение, когато си спомня какви тънки сметки от по няколко уравнения правеха не само баща ми и майка ми, но и всички познати еснафи, когато трябваше да купят някой подарък за сватба или кръщение; когато трябваше да занесат дар на кума; когато трябваше да посрещнат гости. Целта на тези тревожни съвещания бе да се установи абсолютно равенство между даваното и това, което щеше да се получи: да не се даде повече и направи загуба, или пък да не се даде по-малко, с което биха се посрамили пред хората.

Винаги когато еснафът (и дребният собственик изобщо) трябваше по обичай да даде нещо, помощ на бедни, на пострадали, за обществени цели, пари на децата за сурвакане, пари на годеница или невеста при сватба или годеж, "изпратетек" при заминаване за чужбина, "мюдже" при връщане, пари на децата си за учене, за образуване на капитал,

за подпомагането им и пр., той бе във видим смут относно това, колко да даде: да не е много с оглед на разсипничество и да не е малко с оглед посрамване. Тази средна мярка всеки ден по няколко пъти вълнуваше и измъчваше колебаещата се между двата свята душа на еснафа: старата родова човешина и алчността на паричното общество, на обществото на собственика. Смазан от това противоречие, еснафът непрекъснато даваше материал за психологията на мижитурката, безсилен и нерешителен пред силите на живота, които раздвояваха и разпадаха не само душата му, но и самото му обществено положение: или го прашаха при благушеието на наемника, или при егоизма на успяващия собственик.

IX. Габровското скъперничество

Преди Освобождението боткаджилъкът прерастна в Габрово в масово скъперничество и вариклечковщина, които станаха стил на габровския живот.

Скъперничеството на габровци не е габровско. То е общото скъперничество, възникващо винаги, щом са налице стопанско-обществените условия за това. Така че скъперничеството на габровци не е плод на някакъв особен габровски характер, на особен състав на кръвта на габровци, нито пък някаква биологична расова габровска черта. Сигурно планинците, които отиват за пръв път в Габрово, донасят старата си патриархална широта в душата, за да я загубят в условията на габровската обществена среда. Ето какви бяха тези условия:

Габрово не бе единственият град, заселен в планинско място. Но няма друг град, където жителите да са лишени напълно от някакъв максул (собствени земеделски или скотовъдни произведения). Котел имаше местно и добруджанско скотовъдство; Панагюрище и Копривщица имаха освен скотовъдство и малко земеделие; Тетевен също. Габровци обаче трябваше да купуват всичко на пазара. Те напълно висяха на парата и на нейната неотразима логика. Габровецът не можеше да пести от некупуване на плодове, зеленчук, боб, орехи, мляко. За него всичко това бе стока, срещу която трябваше да плаща, бъркайки със съответна мъка в кожената си кесия.

Поради липса на максул габровецът, от друга страна, бе лишен от естествената възможност да упражнява в съответна мяра старата патриархална човешина чрез раздаване на първия плод, чрез общи трапези, курбани и свързаното с тях раздаване. Това раздаване бе възможно само там, където раздаваните предмети не бяха купувани, където хората не смятаха да продават максула си и където следователно отделянето от максула бе безболезнено.

Така че габровецът бе пълен пленник на парата. И понеже в Габрово всичко бе на пара, габровци първи разбраха най-до-бре, че парата е сила на силите, и затова с най-голямо съревнование почнаха да я гонят, организирайки по нейната студена счетоводна логика всичките си отношения: евтино купувай, скъпо продавай; не харчи пари без сметка и без лична полза; гледай да не замине никъде от теб; чисти сметки – добри приятели; никакви съдружия – всеки да си знае сам сметката; на вълка вратът му е як, защото сам си върши работата; орташката кобила и кучетата не я ядат.

При тази постановка ние вече разбираме къде са корените на габровската душевност, такава, каквато ни я дава историкът на Габрово, габровецът д-р П. Цончев: [53]

"Габровецът е хитър и спекулант. При умел, лек и весел начин на действие той лесно привлича клиентите си.

Той е пестелив. На външния разкош не е държал и не държи. Напротив, с външността си е прикривал истинското си материално благополучие. Правилото е: да се остави нещо на страна за черни дни.

Но габровецът е завистлив поради съревнованието, защото парата е мярка за човека. Стремешът да се покачат заедно със стълбеца на жълтиците ихтибарът и общественото положение прави завистливи още неуспелите.

В своите лични работи габровецът се пази от всекиго. Той е затворен и недоверчив. За него всеки преди всичко е враг, защото габровецът е в борба с всички: скъпо да продаде, евтино да купи и от всяка работа ползата да отиде в неговия джоб, а за ближния си да остави останалото.

Габровци всякога предпочитат да търгуват сами, съдружията не са чести. Главната причина е тънката сметка да не замине нещо от единия за сметка на другия."

Габровската пестеливост създаде единствените у нас обичаи на "габровското госте" и вариклечковщината.

Габровците държат много на добри съседски отношения. [53] Ходят си често на гости, особено зимно време "със саханите" (всеки си носи яденето), а на Гергьовден дружно, комшийски и роднински на обща трапеза си ядат агнето.

На гости всеки габровец разтваря месала си, яде само това, което си е донесъл, пие от собствената си дамаджана, прибира каквото му остане, и си го връща в къщи. Добри приятели – чисти сметки. (1)
[1 – Собствено и ние – съвременниците на продоволствените затруднения по време на Втората световна война – разбрахме общественото основание на този обичай. По липса на хляб, а не по липса на добри чувства всяка покана за обяд се придружаваше с едно: "Молим, носете си хляба." С увеличение дажбата на хляба това "молим" вече не се чу.]

Когато габровски търговци или кърджии отивали по далечни пазари и по панаири със стока, понякога си готвели ястие на другарски начала. Всеки си купувал отделно парче месо, от каквата част на животното обича и колкото иска тежко, и туряли всички късове да врат в общ съд. Преди това обаче всеки връзвал на своето парче малка белязана клечка – да познава своето парче, когато яденето бъде готово.

X. Пестеливостта след Освобождението

Доста време след Освобождението България бе страна на дребното производство и дребната собственост, поради което продължаваха да важат в съответна мяра съобразно с новите условия битовите закони на класическия еснаф.

Пестеливостта, като съставка от мирогледа на дребния собственик, сега бе атакувана вътрешно и външно. Вътрешно – чрез увеличението в сравнение с турско време данъци, необходими за изграждане на новата капиталистическа държава, и външно – от начина на живота на чиновниците, които, ядейки еснафски пари, съвсем не се мъчеха да живеят по еснафски: ставаха след високо огряло слънце, почваха работа в 8 часа сутрин и работеха само 8 часа, пиеха всеки ден на закуска мляко, ядяха често месо, не пазеха пост, носеха чисти

дрехи от европейско сукно, лъснати обуца, носеха връзки, след 25-годишна служба, още здрави и прави, "като просяци", без да работят, получаваха тлъсти "пенсии", ходеха на театър, виреха глава и се чувствуваха господари в държавата.

Ние ще видим каква роля в политическия ни живот играеха тези въпроси и начинът на тяхното поставяне, как бе експлоатирано от всички партии, дори от социалистите (широките), това отношение на дребния собственик към собствената му държава, от която искаше запазване на своята собственост, но това да става ей тъй... някак без масраф или с много малко масраф; (1) как бе експлоатирана неговата завист към стопански по-добре поставените, както и чувството му на равенство и желанието за нивелиране на всички, особено на плащаните от него държавни служители. (2)

[1 - Направили един циганин цар:

- Ами хляба кой ще дава? - бил първият му царски въпрос.

Външният разкош за българите при техния необичай да харчат е ужас, особено онзи на държавна сметка - бележи Иречек. [31]]

[2 - Когато преди Освобождението в Прилеп се организираше македонска община, за неин секретар бил избран М. Кусев, по-късно ръкоположен за владика. След избора той се обърнал с тези думи към избирателите си - повечето еснафи: [52]

- Благодарям на народа, що ме уважава да му слугувам.]

Можеше ли да бъде другояче, когато самото Народно събрание в първите години даваше следните картини:

Селяните глупаво седят и дигат ръце под команда. От 15-те франка, които получават дневно, харчат едва 1 франк, ядат кромид лук, хляб и ракия и живеят в миризливи ханища купом около мангалите. Купуват си волове. Турците (около 15 души) са съвсем пасивни. Един от тях (Осман ефенди) им прислужва като домашен слуга: носи им дърва, вода т.н. Виждам го на обяд от ресторант "Паризиен" в бяла мръсна чалма-ямурлук, с остра брада, големи хлябове и връзка зеленчук в ръцете му, с жизнерадостно лице да припечелва към 15-те франка още няколко гроша. [31]

Тези закони на еснафското стопанство създадоха еснафската собственишка стихия. Тази стихия се прояви в три направления: 1) собственически оптимизъм; 2) страхотна привързаност към дребния интерес и към нещата от еснафското имущество и 3) в индивидуалистично еснафско самочувствие.

Собственическата стихия на еснафа и дребния собственик

I. Собственически оптимизъм

Класическият еснаф печелеше от един пазар, който до 1860 година, а за някои занаяти и след това непрекъснато се разширяваше. Но поради ролята на паричните средства, въпрос, който подробно разгледахме, не всички правоспособни майстори ставаха башкалии и забогатяваха. Успяването в занаятите - и в тези, които искаха голяма сермия, и в тези, които не се нуждаеха от такава - се градеше главно върху личните качества - поради ръчната техника на труда и нуждата от лично участие и ръководство. Личните качества, ако не можеха да

доведат до пряко забогатяване, размекваха сърцето на някой "паралия" човек, който се сдружаваше с младежа, давайки му необходимия капитал [2]; създаваха сигурност у кредиторите; най-после правеха го зет на някой по-заможен еснаф или търговец, от ръцете на когото той получава не само булка по мерак, но и капитал по мяра.

Абаджилък, папукчийство (дикиджийство), мутафчийство, кожухарство и много други занаяти можеха да се почнат с голи ръце от нищо и при съответно напъгване на личните качества (и безспорно при съответен подбор, при който много окапваха и оставаха наемници) можеше да се направи завидно поприще.

Поради всичко това преди, па и дълго след Освобождението се смяташе (не винаги правилно), че всеки способен, трудолюбив и редовен младеж по начало може да стане от чирак башкалия и да забогатее *ex nihilo*; че бедни и наемници остават повече втора ръка хора, мързеливците и пияниците. Поради това и наемниците се гледаха с презрение като по-долно качество хора.(1)

[1 - Терзи из село ходи,
с игла се хвали,
с аршин се надига.]

И макар конкуренцията на индустрията и законите на съвременното стопанство да направиха вече невъзможно забогатяването само от труд и пестене, еснафският стопански оптимизъм, във форма на дребнособственически илюзии, и до днес (1932 г.) все още е деен и още се мярка като мечта в съзнанието на младите чираци.

Това несъответствие между стопанските закони и душевността можем да намерим изразено в статистиките за най-концентрирания занаятчийски град в България - Троян. Анкетата на БЗКБ в 1933 г. установи, че в 1933 г. в Троян е имало: 509 души самостоятелни майстори (башкалии), 117 души несамостоятелни майстори - наемници, 176 калфи, 47 чираци, и че като се почне от 1898 г., в Троян всяка година се откриват само 8 нови работилници. Ясно е при това положение, че нищожна част от тези 340 души несамостоятелни майстори, калфи и чираци ще станат башкалии. За да станат всички такива, са необходими 42 години.

Въпреки това на въпроса на моята анкета между чираците (1932 г.): "Може ли днес да се стане башкалия?", отговориха: 17 души с да, 15 души с не; 10 души не могат да отговорят.

Останалата част от анкетата показва обаче едно отражение на стопанското битие в съзнанието. На въпроса: "Как може да се забогатее днес?", отговориха: 7 души - от пестене, 8 души без отговор, 14 души - от наследство, 2 души - не може, 3 души - от кражба; и единични отговори: "който върви с колелото", "държавна далавера", "който плаща 10 кила за 8, а продава 10 кила за 15", "наследство, пестене и немъчени пари", "лъже, краде, получава пари от баща си" (двама), "стават богати, които имат богати родове и ги назначават на служба, или ако бащата е пенсионер", "нечестна работа".

На въпроса: "От къде може да се вземе капитал?" - отговориха: 5 души - от спестяване от работа; 2 - не знаят; 4 - отникъде; 2 - като се заложи имотът на бащата; 22 - от популярна банка, ако имаш добри поръчители, "но мъчно се връщат" - пише един; 1 - ако си честен - под лихва; 1 - откъдето дадат.

Еснафското стопанство е неустойчиво. То се колебае между забогатяването на отделни единици и съсипването на мнозинството. Това колебание от стопанството преминава в съзнанието на еснафа и определя неговото политическо съзнание и психологията му.

Благоприятната стопанска конюнктура съживява еснафския стопански оптимизъм; обаче настъпи ли криза, еснафът се настройва антисобственически и минава наляво. Но за да можем да осветлим напълно колебанията на еснафа, нека разгледаме и втората проява на еснафската собственическа стихия – привързаността към нещата от еснафското имущество и господството на дребните интереси.

Ii. Привързаност на дребния собственик към вещите на неговото имущество

Дребният собственик е дребен за това, защото в приходите му се мяркат само дребни числа. Всяка спестена пара, всеки купен предмет се отделят от залъка. Дребният собственик не само присъствува на раждането на всяка вещь в своето имущество, но и голяма част от тези вещи са плод на неговия личен труд и глад. Оттук иде кръвната връзка между дребния собственик и вещите на неговото имущество.

Старият еснаф започваше обикновено с две голи ръце като сополиво чираче, завряно между парцалите и мешините в някое къоше на занаятчийската работилница, и от нищо с изтезание и гладуване, грош по грош, парче по парче събираше дюкян и дом. Всеки нов грош в тефтера му бе приключване на една драма от усилия, тревоги, пестене, мъки и мечти. Всеки грош се откъртваше от душата му и носеше парченца от тази душа. Години отнапред пред неговия взор се мяркаха вещите, които той трябваше да купи в къщи, за да измери постигнатия ранг и да си създаде удобства според обществения си ръст. Години наред преди тези вещи да влязат в къщата му, те бяха неотлъчно в душата му и се срастваха с нея. Загубата и на най-малката вещь бе цяла стопанска и нравствена катастрофа. (1)

[1 – Омразният поибренски пъдар Рамчо ага бил предупреден от първенците на селото преди Априлското въстание, че лошото иде и че е време да се очисти от селото. Рамчо в началото не повярвал. После се убедил и се съгласил да бяга, "но като му дошло наум, че има ризи в селото, дадени за пране, пак се върнал"... за да намери смъртта си (З. Стоянов, "Записки", с. 515).]

Още по-почетно място в душата на селяка заемат образите на неговите волове, крави и телци, овци, овни, шилета и агнета, които той често цени повече от жена и деца. (1) Те се раждат в ръцете му, растат пред очите му, вземат кърма и сол от шепата му, той ги гали, радва се на техните игриви скокове, те са му другари и приятели. Той има човешки-нравствено отношение към тях. (2)

[1 – Селянин носи две рецепти в аптеката: едната за болната си жена, другата – за болната крава.

– Па внимавай добре – обръща се той към аптекаря, – да не объркаме нещо рецептите, та да отровим кравата, че какво ще правя без нея.]

[2 – Миналата година Стоян Змияра от гара Земен, Радомирско, купи билет от държавната лотария на късмета на магарето си, защото неговият късмет, откакто се родил, не само на държавната лотария, ами навсякъде не работел. И не щеш ли, на магарето се паднаха 2500 лева. Тържествуващ, бай Стоян заведе магарето в Кюстендил, купи му ново седло, нов юлар, нов гердан от сини мъниста, залепи му една хилядарка на челото и се фотографира за вечен спомен със своя щастлив приятел. Само за едно искрено съжаляваше бай Стоян: че не му се паднали поне 10'000 лв., та да купи на магарето и магаричка...]

Когато гори къщата на един еснаф, наблюдавайте какво най-напред ще почне да спасява. Той почва да изнася първата вещ, която види, безразлично дали това е някое вехто корито, някой празен сандък, или чувал със скъпа стока. Той е свързан така тясно с всяка вещ от имота си, че не може да се откъсне от тази връзка и да направи преценка кое обективно е най-ценно, та да го спаси най-напред. Той не е в състояние да прескочи изпречилата се пред очите му вещ независимо от нейната стойност.

На тази кръвна връзка между дребния собственик и вещите на неговото имущество се дължат масовите случаи, когато при пожар родители в усилията си да спасят добитъка и вещите, забравят малките си деца в огъня.

Капитан Дренски ми разправи за удивителни сцени, станали през 1941 г. при пренасянето на нашите изселници от Северна Добруджа. Оставете настрана пренасянето на рждасяли и негодни обръчи, счупени дъги, изгнили дъски и всевъзможни други боклуци, незаслужаващи и навеждането да се вземат, камо ли пренасянето им по железница и с камион, но могло да се види как трима души едва мъкнат каца, пълна с пръст, в която унило се клати осланена хризантема. Изобщо наблюдавали се същите сцени, които Вазов описва в "Нова земя" при бягството от Сопот.

Дойде ли ред пък за вещи, изработени от ръката на самия дребен собственик, той става неукротим.

Когато му изгори плевнята, той обикаля въглените и се тъхка: "Бре, мама му стара, вътре имаше един кош със слама." Плевнята са правили чужди хора, но коша е правил самият собственик, затова той жали коша, а не плевнята.

Преди години придошлата Бистришка река отнесе в Панчарево известния на богатите софиянци ресторант "Абация", чийто бюфет бе украсен с големи буркани с компоти, лично производство на мадам Вилфан. Когато журналистите отидоха при останалите от ресторанта дувари на мазето и завариха там мадам Вилфан, първите й думи бяха за бурканите и компотите, а не за ресторанта.

Идете и застанете на края на с. Шипково, Троянско (отдалечено 14 км от Троян), и помолете първия дърварин, който кара със своя кон товар дърва за Троян, да хвърли дървата и да ви закара с коня в града, като за това му предложите повече, отколкото струват дървата, ще видите, че той решително ще ви откаже, макар вие да тежите по-малко от дървата. Ясно е, че към тези дърва той има освен стопанско и някакво нравствено отношение.

Майката на о. Пахомий през време на обсадата на Дряновския манастир всеки ден редовно излизала на двора да храни кокошките, макар че дворът непрекъснато бил обстрелван. [33]

Като дете аз се учудвах на удоволствието, с което баща ми изяждаше коравите остатъци хляб от обема или вечерята и изостаналото ядене. Трябваше да стана сам глава на семейство, за да започна и аз с бащиното удоволствие да ги изяждам - "зян да не става".

Ако не сте били в досег с еснафи, вие едва ли бихте разбрали какво значи "тревога за недостригания калпак", т.е. откъсване от недовършена работа. Еснафът може да отива на война, може да отива да прави революция, може да умира - неговата последна и постоянна мисъл ще бъде мисълта за недостригания калпак.

Един от младежите, които при Старозагорското въстание зарязаха дюкяните си и тръгнаха с четата на Стамболов към Балкана, беше и дюкянджийчето Бойчо Атанасов, който обаче по думите на Захари Стоянов "не преставаше да говори какво ще кажат съседите му турци в

чаршията, като видят на другия ден, че дюкянът му е затворен" ("Записки", с. 163). И наистина, за еснафа затворен дюкян е равносилно на гражданска смърт.

Тази привързаност към вещите и интересите на имуществото си дребният собственик и приличните му по душевност проявяват дори в такива трагични случаи, че поведението им в такава обстановка се претваря в най-чист хумор:

"Бохор умира. Около смъртния одър е събрано цялото семейство.

- Тук ли сте, деца мои? - едва се носи гласът на умиращия.

- Тук сме, татко - отговарят хорowo децата.

- Нисим?

- Тук съм, татко.

- Моис?

- Аз съм, татко.

- Ребека?

- Тук съм, татко.

- А кой останал на дюкян?!?!..."

"В 1888 г. копривщенският чорбаджия скотовъдец дядо Беньо Цървулджията бил повикан като пострадало лице по делото на Яка разбойника в София, който беше го обирал и водил по планината за пари. В показанията си той изповядал в заседанието на съда, че Яко му вързал ръцете и щял да го коли на неговата мандра. Но преди да стане това, Яко заповядал да заколят един овен от стадото на дядо Беня.

- Господин войводо, не бива ли вместо овен едно яренце да си заколите, те са по-сладки - казал дядо Беньо.

На въпроса от страна на прокурора защо той поискал яренце, а не овен и как му е дошло на ума за подобни работи във време, когато ще го колят, дядо Беньо отговорил: "Е, мило ми беше за овена, защото повече струва!" [30]

Вижте сега как описва затрупването си под развалините при атентата в черквата "Св. Неделя" в София през 1925 г. бившият министър на правосъдието П. Пешев., като обърнете внимание на реда, по който е дошъл до съзнание на опасността от загубване на шапката си и от загубване на живота си - за какво му е дошло най-напред на ума:

"С голям труд измъкнах краката си, понадигнах се и се изправих. Тъмната се беше вече разнесла. Озърнах се наоколо. Съзрях току до мене мъртвия вече ген. Кюркчиев. Посегнах за шапката и бастуна си. Не ги намерих. Покопих се. Помислих, че е възможно да избухне нова бомба и че е вероятно съзаклятниците да навлязат в черквата и да погубят всички ни. Видях някои хора, които, за да се спасят, се хвърляха през прозорците." [19]

Че потърсването на бастуна и шапката може да бъде първата мисъл и първото движение на този връщач се отново към живота човек, може да се обясни и с рефлексността, несъзнателната навичност на тези движения. Да стане това, разбирам, но ненамирането на шапката да направи такова потресно впечатление на този еснафски син, че да ги пише в спомените си наред с такива наистина потресни събития: стромолясване на черквата, мъртви генерали, бягащи от ужаса на смъртта хора, тревога за нови взривове, това вече не ще е само рефлексност и несъзнавана привычност, а кръвна връзка на дребния собственик с вещите му, (1) чиято загуба го друса със същата сила, с

каквато го друсат многокилограмните бомби и призрактът на смъртта. Пък и какво е за еснафа живот без имот?

[1 - Ние имаме също такава история от по-старо време. След потушаването на Видинското въстание турски паша пристига в едно село, събира селяните и ги пита за причините (болките), поради които се били възбунтували. От селяните се отделя князът (незът, кметът) им и се изправя пред пашата, за да обясни, но без да си сваля капата - никой дотогава не му бил казал, че пред големец се стои със свалена капа. Пашата, считайки това за дързост, го изругал и му залепил такава плесница, че капата сама оголила княжевата глава и се търкулнала на земята. Князът чистосърдечно се навел да си прибере капата, неவிждайки нищо чудно в пашовата плесница.

- Бягай, кнезе - викнали му селяните, - селото ще ти плати капата.]

Тъкмо поради всичко това преди Освобождението нито копривщенските скотовъдци, нито добруджанските овчари от Котел, Градец, Жеравна приемаха за овчари хора, които нямаха поне 10-15 овце в стадото. Защото "не ще ги боли сърцето за имането". По същата причина на младите овчарчета даваха по едно шиленце - да се чувствуват още с отиването при стадото собственици и със съзнанието на такива да почнат овчарлъка.

Индивидуализмът на нашия дребен собственик

I. Безличието на човека от родовото общество

Индивидуализмът като нравствено явление е, исторически взето, проява на обособилата се под влияние на общественото развитие и осъзналата се като отделна стопанска и нравствена единица личност. Индивидуализмът като нравствено явление възникна, когато личността се открие в областта на частната собственост и стопанската дейност, в областта на умственото творчество и държавното управление. Той пролича, когато в основата на нейната дейност легна частният интерес и личната инициатива; когато плодовете на нейния физически и умствен труд станаха дело предимно на личните ѝ усилия и качества; когато тези плодове се явиха "осъществяване на тази личност", възплътяване на нейните способности, дарби, ум, воля, енергия и други качества. С една дума, когато нейният живот в главните си линии стана нейна лична история, проява на личността с нейната особеност, неповторимост.

За да разберем това, което същевременно значи да разберем, че индивидуализмът не е проява на някаква извънсветовна същина на човешкото съзнание, наблюдавана във всички времена и при всички хора, а обикновен обществен производ, появил се при определени обществени условия, достатъчно е да разгледаме степента на обособяване и самосъзнаване на човека от родовото общество, който човек не познаваше индивидуализма, или поне не го познаваше в онзи качествено нов вид, в какъвто ни го поднесе цивилизацията - времето на частната собственост.

Няма съмнение, че и първобитният дружен човек от родовото общество (първобитния комунизъм) е имал съзнание за себе си като нещо отделно по тяло и душа, но това обособяване, понеже не беше и стопанско, и нравствено, не можа да стигне онази степен, която е

необходима, за да се получи ново качество: индивидуализмът, съгласно със закона за прерастване на количеството в качество.

"Колкото и внушителни да ни се виждат хората от тази епоха като отделни лица - пише Енгелс, - толкова по-неразличими са те един от друг."

И наистина, поради липсата на частна собственост, на лични стопански и нравствени интереси, първобитният дружен човек нямаше права, чрез които, противопоставяйки ги на другите, да се обособи като отделна стопанска и нравствена единица. Всичко бе общо: ползуване на земята и оръдията на труда, трудът, потреблението, радостите и скърбите. Трудът на нивата, на лозето, в гората, по ливадите бе общ за целия род или цялата задруга. Той бе разделен само по полове и възрасти. Плодовете от този труд бяха общо дело и общо притежание. Никой не можеше да каже коя част е производ само на личните му усилия и качества.

Трудът на орача и овчаря бе от такова допотопно естество, че не даваше възможност за лични прояви, за отличаване, за появата на личност. (1) Всички орачи, копачи, жетвари и овчари вършеха едно и също, винаги едно и също, и то това и тъй, както са го вършили и техните прадеди.

[1 - Тази книга написах като член на малка войнишка група, квартируваща в един изоставен чифлик, някъде между Беласица и Круша планина. Ние използвахме обширната площ на чифлика, за да си насадим почти всички земеделски произведения: царевица, слънчоглед, дини, пъпеши, краставици, домати, кромид, чесън, а селяни с наше разрешение сеяха още жито и памук. Сега аз за първи път, и то изумен, виждах, по-право разбирах, колко велико и учудващо е творчеството на природата, която от тези невзрачни семена, които ние така нехайно хвърляхме в черните бразди, създаваше такива многообразни форми на развитието и обособяването, и какво нищожно и безлично участие вземахме ние в този процес: едно глупаво копане и поливане. Без каквото и да е напрежение на ума и усилие на волята и ръката ние чакахме и дочакахме узрелите плодове - края на този велик творчески процес.

И само като помисля за адвокатския си кабинет, пълен с напрежението на неврастенията, в който всеки ден трябва да си блъскам главата над най-малко двадесет все по-нови, по-разнообразни и неповторими казуса (случая)...]

Този вечно същ труд създаваше еднакъв бит, еднакви грижи, поставяше еднакви задачи и събуждаше еднакви мисли и чувства у всички:

"Едно кроти крояха,
едно шити шиеха,
едни думи думаха."

Първобитният дружен човек нямаше откъде да получи подтик да схване себе си като нещо противопоставено на другите с особена лична стопанска, умствена или нравствена сила, с чиято помощ да дели мегдан, да се състезава, сравнява и надпреварва с другите; която сила да създава у него чувства на самодоволство, лично превъзходство, гордост; която иска да подчертае с всички средства на показ, за да предизвика признанието, хвалбите и ласкателството на заобикалящите го.

Той бе силен със задругата, богат с нея, горд с нея. Той не казваше "аз", а "ние", не: "Аз съм д-р Васил Ханджиев", а: "Аз съм от Цървци, Баровци, Лингорите."

Той имаше име, но това име не играеше никаква роля в личния му и обществен живот. Неговото куче по-често чуваше името си, тъй като хората се обръщаха помежду си с названия, изразяващи обществените им отношения по роднинство и брачно състояние (дядо, бабо, вуйчо, брайно, моме, войно, невесто, булка) и по възраст.

Той нямаше лично мнение, първо - защото нямаше лична позиция спрямо другите хора и света, и, второ - защото нямаше по какъв повод да се дели от хората. Поради това всички се ползуваха от общия склад от поговорки, производ на общия вековен опит.

Той почти нямаше личен интимен живот. Като се почне от раждането му и се свърши със смъртта му, всичко ставаше пред хората и с тяхно участие. Дори първата му брачна нощ бе под надзора на обществото.

Външните белези на личността не само че не целяха да подчертаят личността и да я отделят, но, напротив - служеха да я оприличат напълно на другите. Всеки се обличаше, носеше, стрижеше съобразно с важещия тип - "като всички хора".

Изобщо главната грижа на първобитния човек около личността му бе: "Да е като хората, да е с хората, да не се дели от хората", защото иначе: "Какво ще кажат хората, нали е срамота от хората." (1) [1 - Подробности в първата част на книгата ми.]

Прочее поради липса на частна стопанска дейност първобитният дружен човек нямаше лична стопанска кариера. Поради липсата на държава, държавна власт и управление той не можеше да се противопостави на другите като властник. Старейшините бяха не управители, а представители и ръководители. Поради липсата на научна дейност не можеше да има особени умствени различия между хората. Отделянето на "знаялии" - врачки, баячки, вражалици (жреци) - бе още зачатъчно, без особен качествен превес.

Поради това отделните хора нямаха отделен животопис - "осъществяване на собствената им личност".

Те не познаваха самодоволството, което минавайки през гордостта, да вземе по-нататъшните форми на самохвалство, превземки, важничене, пози, гримаси, надменност, презрение към "по-долните", големановщина (грандомания), мечти за величие и пр., с които индивидуализмът прераства в егоизъм.

Те не познаваха глада за признание, изразен в жаждата за известност, похвали, ласкателство, почести, поклонение, шум в пресата, портрети, юбилеи, титли, ордени, дипломи и всички останали прояви на честолюбието и славолубието.

Те не познаваха култа на името и жаждата за безсмъртие. Макар че с редица обреди се мъчеха да причинят известни желани от тях промени и събития, тям никога не би дошло на ум да слагат главите на новородените в чутури, за да станели после чутовни.

II. Условия за поява на индивидуализма и егоизма

Но ордата на Испериха покори славянските племена и установи над тях феодална държавна власт. Службите на тази власт, както и службите в църковното ведомство след покръстването ни, както и книжовната дейност, която се започна, създадоха условия за лични прояви, за лична кариера в областта на светската и духовната власт и

в областта на книжнината. Създаването на частни поземлени болярски владения, появата на търговци и занаятчии обособи отделни личности и в областта на стопанството.

Но понеже за стопанска основа на обществото остана старото натурално земеделско стопанство от родовото общество, организирано по род и задруга, то селото, т.е. грамадната част от народа, продължи да живее векове след това в значителна степен при условията на старото родово общество.

Макар и в тесен кръг, индивидуализмът стана познат и на нашия народ. По силата на нещата обаче той сред управляващата феодална класа и сред търговците веднага прерастна в егоизъм, поради което подробното разглеждане на неговите прояви ще направим в третата част на книгата.

Все пак, за да имаме представа за самосъзнанието на властника от онова време, ще приведа един документ. След покоряването на Самуилова България синът на Иван-Владислава, Аарон, отива на византийска служба и става управител на Иверия с титлата магистър. И ето какво говори той за себе си в един съставен от него надпис, изписан върху стената на съборната черква в крепостта Ани:

"По волята и милостта на Бога, аз, магистър Аарон, възвеличен от преславните царства, в цвета на красотата и в годините на моята младост, дойдох на Изток в тая хубава изградена крепост Ани, издигнах всичките ѝ стени, като я укрепих с кули от камари камъни на здраво, дълбоко заложена основа. И на свои, в голямо количество изхарчени средства, аз с труд прокарах изобилна вода вътре в тази крепост за радост и разхлада на жадните.

Аз донесох грамотата за свободите със златен печат от самодръжната и порфирородна царица относително наложите върху къщите в този град и относително десетъка, който те давали ежегодно в размер на осем литри.

А също по просба на подвластните аз отмених и изискването на две литри, който внасял мутасибът (контрольорът). Това е всичко." [34]

В тази автобиография вие виждате всички черти на индивидуализма, който посочихме по-горе. Всичко е осъществяване на личността на "аз'а", поради което и всички изречения са пълни с "аз", "аз".

III. Индивидуализмът на дребния собственик

След заробването ни от турците и премахването на старите ни управляващи кръгове индивидуализмът у нас се появи във Възраждането като душевност на дребния собственик: занаятчия, обособилите се след разпадането на задругата селяни – едноличници – и на дребнособственическата интелигенция. (1)

[1 – Индивидуализмът на едрите капиталистически собственици чорбаджии: скотовъдци, господари, лихвари, ако още като деца не бяха възпитавани в егоистична среда, скоро прерастваше в егоизъм, теглен от златния телец на бездушната алчност.]

Възраждането бе процес на настаняване у нас на капитализма във всички области на живота: стопанство, политика, нравственост и душевност. Стопанско-обществените условия на Възраждането създадоха три обществени явления, които поради общокоренния си произход се намират в органическа връзка, а именно: създаване на българската

нация, на българската демокрация и на българския индивидуализъм като масова душевност.

Паричното разменно стопанство превърна България в стопанска общност и създаде общи стопански, политически, образователни и културни интереси. Борбата за българска просвета, за черковна свобода и за свобода, т.е. за нова българска държавна организация, обедини духовно народа ни в нация чрез отразяване на общността на бита в съзнанието. Ала тези обществени и класови борби на нашия народ създадоха началата и на българската демокрация, защото те не бяха нищо друго освен активно участие на народа в изграждане политическите форми на неговия обществен живот.

Но капиталистическото стопанство, основа на горните процеси, бе и основата на пораждање на българския индивидуализъм. Това стопанство създаде нови форми на стопанска и духовна дейност: занаяти, индустрия, търговия, наука, литература, непознати на родовото ни феодално общество, основаващи се главно върху земеделския труд, чиито нови форми почиваха върху частния интерес, личната инициатива, личните усилия и качества. Тези нови форми на интензивен труд, които разчитаха на личната изобретателност, находчивост, съобразителност, усилия към съвършенство, съревнование и напредък с неограничена перспектива, не само че не обезличаваха личността, не само че я очертаваха като нещо особено, но я тласкаха да напруга, развива и показва всичките си скрити физически и умствени сили. Под натиска на новата обществена необходимост и личността растеше в дълбочина и ширина, тя се обогатяваше с нови качества, с нови културни и нравствени ценности.

Iv. Същността на индивидуализма в различие с егоизма

Досегашният индивидуализъм бе преходно явление, тъй като бе преходна и историческата фигура на неговия носител – дребният собственик: занаятчия и земеделец и неговата интелигенция. Той бе налице, докато тези дребни собственици не бяха навлезли дълбоко във водите на конкуренцията. Превръщането им в едри капиталистически собственици: търговци, индустриалци – бе придружено с превръщане на техния индивидуализъм в егоизъм, а превръщането на повечето от тях в наемници отново ги връща към колективна душевност, само че на нова, по-висока историческа основа.

Досега нравственият егоизъм бе проява на стопанския. Личността се обособяваше като стопанска и нравствена единица. Поради стопанската ѝ обособеност нейният индивидуализъм бързо прерастваше в егоизъм под влияние на борбата с другите. Също там, където дребният собственик и неговата интелигенция се намираха в едно относително мирно съжителство с близките си, само там този индивидуализъм оставаше душевност на очерталата се, но невоюваща с другите личност. Почне ли борбата за първенство и надмощие в стопанство, власт, наука и слава, индивидуализмът става егоизъм. (1)

[1 – Поради това, за да се премахнат лошите страни на досегашния индивидуализъм и се отнеме възможността за прерастването му в егоизъм, трябва да се премахне общественостопанската основа за обособяването на личността като стопанска единица: частната собственост. Човекът трябва да се обособи и организира само като интелектуална и нравствена единица. Бъдещият човек ще бъде най-пълната, най-богата и без остатък проявила всичките си заложби, дарби и особености личност. Умствените различия между хората няма да

изчезнат, защото не ще изчезне съревнованието, залог за прогреса. Но тези личности няма да се стремят към преднина и надмощие в борба на един против други, а ще се съревновават в борбата с природата за общото добруване. И в това съревнование всеки ще разгръща своята личност, за да служи на себе си и на единното по интереси, идеали и нравственост социалистическо общество.]

V. Очертаване на еснафската личност

Прочее след ликвидиране на феодалната ни класа при заробването ни от турците първият масов носител на индивидуализма у нас беше занаятчийството.

Класическия еснаф отпреди Освобождението създаваше сам своята кариера. Тя бе осъществявана главно на неговата личност, на неговите лични качества. Еснафът започваше като невзрачно уплашено чираче и при върховно напрежение на духовните си и физически сили, на ума, мускулите и стомаха си усвояваше занаята, отделяше се, отваряше дюкян, завъждаше капитал и влизаше в обществото.

Той не беше задругар, чийто труд се вливаше по един неделим начин в общия труд. Той не работеше в една област, където се прилагаха допотопни и прости правила. Той можеше да посочи всяка вещ от имуществото си, всяка черта от кариерата си като проява на своите лични качества, на своя труд, на своята изобретателност, затова той беше личност, "аз". Селянинът рядко произнасяше и чуваше своето име. Той беше байо, чичо, бате, драгинко, дядо. Еснафът е вече уста Генчо, майстор Никола, чорбаджи Васил.

В селските народни песни няма много имена, няма много личности. Там има повече социални категории: "мала мома", "добър юнак", "ерген", "вдовец", "лудо младо".(1)

[1 - Народът ни запазваше в песните си само имената на лица, които го бяха поразили неизличително със своята изключителност. Това бяха героите хайдутини и войводи (Страхил страшен хайдутин, Мануш войвода, Богдане, бог да те убие), лудите и непокорни моми, наричани обикновено Яна (луда Яна), и необикновено красивите жени (у Недини слънце грее, то не било ясно слънце, най е било сама Неда).

Съзнанието на селяка, който се свираще в своите обори, който бе обезличен в своето безропотно подчинение на установената нравственост, с еднаква сила бе поразявано както от гордата и сурова безбитност на хайдутината, незнаещ топлина и спокойствието на собствения дом, ласката на жена и милувката на дете, а така също и от необикновената красота на някоя Неда. Недейте мисли, че всяка мома е могла да вдъхнови народния певец и да изтръгне от гърлото му, от кавала му или от гуслата му дивните звуци на нашата народна любовна песен. Застанете пазарен ден край входа на който искате град и търсете първообраза на Неда. Много мъчно ще намерите някое търпимо приближение до този образ.]

В занаятчийските народни песни се възпяваха вече личности:

Васила Петку думаше:

- Не стига ли ти, Петко ле,
двайсет години в Анадол
да ходиш с ножове и стругари?

...Рачо ковача (основателят на Габрово)
от Боженците,

че той рано става,
рано си зачуква.

Овчарят е овчар, защото всеки може да бъде овчар, но занаятчията е Илия – очертана личност, – затова в една и съща песен момата само към терзията се обръща на име:

Маргита му потихом говори:

– Ей, овчарю, шупливо сирене,
да бих язе такива гледала,
язе бих ги пълн обор набрала.

– Ей Илийо, Илийо, терзийо,
ей Илийо, ти, пълна кесийо,
ти си арен, ти си ми прилика...

и пр.

Vi. Роля на индивидуализма в обществения живот

Каква роля игра индивидуализмът като нравствено явление в нашия обществен живот, прераствайки често пъти по неделим начин в егоизъм?

Нашите еснафи се създаваха сами, често пъти от нищо, благодарение главно на личните си усилия и качества. Те наистина имаха право да изпращат портретите си, като "хора от обществото", снабдени с надпис: "Вижте как от нищо станах нещо", защото наистина това бяха хора без предистория. Те с право се гордееха със себе си. Тяхното самочувствие бе повишено: те създаваха цената си като хора. Създаваха и положението си на необходим слой в турската империя. Тези хора, които бяха свикнали сами да решават всички въпроси на своята професия и своята участ, не можеха вече да се примирят с мисълта други да решават обществените въпроси, що ги засягаха. Те, които бяха свикнали да получават почит и уважение към своите качества и трудолюбие, както и към цялата си личност, не можеха да се поддадат на внушението, че тяхната народност, техните обичаи са нещо долно в сравнение с гръцкото. Прочее тези български занаятчийи се срещаха с останалите народи, главно гръцкия и турския, не само в областта на стопанската конкуренция и съревнование, но и в полето на националната чест и на борбата за политическо господство.

Щом като тези занаятчийи усетиха нуждата да бъдат те не само в стопанството, но и в обществения живот, те пожелаха и всичко да бъде тяхно: език, обичаи, носия, просвета, черковна служба. Така се роди борбата срещу гръцката просвета, срещу гръцкото черковно робство, борба за народна просвета и народна черква.

Зовът на Паисия: "Защо се срамите да се наречете българи", не събуди тези еснафи да "опознаят своя род и език", но изрази това, което бе станало в техния бит и в тяхното съзнание, а неговата история даде формули на техните стремежи и едно отлично за времето си научно оръжие за борба.

Същият процес ставаше и при представителите на новия български търговски и промишлен капитал. Всичко това бяха нови хора. Прадедите на прочутите копривщенски родове Чалъковци, Догановци бяха прости овчари. Първият български фабрикант – сливенецът Добри Желязков Фабрикаджията – бе започнал като прост сливенски занаятчия. Ето неговия интересен за случая животопис:

"Той се родил към 1792 година. Останал сирак още от малък. Научил се да чете и пише по гръцки в новоотвореното през 1805 г. сливенско гръцко училище и къде 1825 г. го виждаме като занаятчия сливенец – средна ръка човек, от народа – основателен и настоятелен член на основаното от д-р Селимински през тази година тайно братство, съставено от занаятчийи, хора от народа.

След преселването на сливенци във Влашко и Русия (1830 г.) Д. Желязков през Дунава заедно със съгражданите си се озовава в Севастопол (Кримския полуостров), дето се заселил. Тук той се оженил за една вдовишка дъщеря, също сливенка (от преселените), и се залавя за търговия. В скоро време станал виден търговец на колониални стоки в Крим, с които търгувал в Измир (Никодимия, Мала Азия), внасял кримска вълна в България, а изнасял от нея коприна, която продавал във Виена, а най-вече в Брашов (Трансилвания), дето имал сродници търговци. Д. Желязков като търговец странствувал постоянно по кримските и южноруски градове.

Първата му мисъл да създаде тъкачна фабрика в родния си град се заражда в град Екатеринослав (на юг от Харков). Там той прегледал неколkokратно заинтересувалите го фабрични заведения, купува, па и сам си направил няколко фабрични чарка за вода и решава със завръщането си в Турско, тайно да ги пренесе през границата. Строгите разпореждания на руското правителство срещу лицата, които пренасят в неприятните нему държави фабрични инструменти, не стреснали Добри Желязков. Той скрил чарковете в големи чували с вълна и ги пренесъл в Сливен, където с голяма борба организирал своето предприятие."

Ето началото на кариерата на сливенеца Тодор Козаров, виден търговец, родоначалник на едното коляно от видния сливенски род Козарови:

"Баща му Никола бил козар. Остава го сирак на 12 години. От тази възраст е трябвало да работи, печели и храни къща. "Най-първо хвърлял пепел от Конбаня за 20 пари на ден. Събрал 40 гроша, той си купува едно магаре. С него ходел на работа по чужди и техни лозя. От пресилване магарето умира. Като нямал пари, изважда му петалата и ги продава за един грош. С този капитал започва по-доходна търговия. Купува в съботен ден пастърма и я носи на гръб в Ямбол, за да я продава в неделя. Тая търговия вършил доста дълго, докато спечелил 3000 гроша." Братовчед му Белчев оценил качествата му, взел го на работа в магазина си и така почва бързият възход на този способен и предприемчив българин. За да стигне тази кариера, започвайки с четири вехти магарешки петала, той се е опрял само на личните си качества: "Той имаше бистър ум, бърз и съобразителен. Смяташе чудесно. Помнеше хиляди имена на хора и беше голям физиономист. Беше красноречив, духовит, с отличен и смел говор. Имаше силна памет, която запази до старини". [2]

Всички тези силни и горди хора не само съзнаваха своята сила, но искаха да я наложат като личности и като българи. Затова и те участваха активно или помагаша в борбите за народна просвета и черковна свобода – борбите, които създадоха и утвърдиха нашата нация.

Индивидуализмът намери обаче най-ярък израз в лицето на новата българска интелигенция. В областта на умствения труд проявите на личността най-отчетливо се схващат като прояви на личните й качества. При това тези прояви поради естеството на нещата имат обществен характер, свързани са с известност, обществена изтъкнатост, слава. Понеже старата интелигенция вземаше дейно

участие в обществения живот и играеше ръководна роля, тя се чувствуваше върху сцената на живота. При това пред нея вече стояха примерът на напредналите капиталистически страни, легендите за героите от Френската революция, от Парижката комуна, подвизите на италианските националреволюционери начело с Гарибалди, на руските народници. Тя четеше биографиите на видни личности от историята, политиката и науката. С една дума – знаеше какво значи историческо безсмъртие и се стремеше към него.

Всички даскали преди Освобождението натъкмяваха по-тънки или по-дебели тетрадки от грапави стихове, които минаваха за чиста поезия. В тази поезия имаше и такива образи: Сава Доброплодни в одата си ("скромно стихотворение") към бога пише:

"Забива й бог пръста и я разклаща... получава се земетресение".

[35] (1)

[1 – "Разклатваш ти, когато щеш, земята като лост чрез пръст."]

Дори Левски, най-народният, най-безизкуственият и лично най-безкористният, не се стърпя да не направи опит да закръгли фигурата си с една автобиография в стихове:

Аз, Васил Левски, в Карлово роден,
от българска майка юнак аз роден,
не щях да съм турски и никакъв роб,
същото да гледам и на милия си род –
станах и отидох в Стара планина.
За година време се аз разгледах,
в Сърбия ходих и по Влашко скитах,
отнийде помощ за наша свобода.

По силата на нещата тази интелигенция бе начело на борбите за народна просвета и черковна свобода. Но по-голямата част от нея участвуваше и в борбата за свобода. Разлагащият се турски феодализъм, отживялата феодална държавна форма бяха пречка за капиталистичното ни културно развитие, а интелигенцията, голямата част от която бе добила образование в чужбина и бе запалена от напредналия живот там, гореше от желание да прояви силите си в ново обществено и културно строителство. Турската власт, като отне на тази интелигенция всяка възможност да прояви всичките амбиции на събудения си и жаден за лични прояви индивидуализъм, на който в чужбина бяха създадени такива примамливи образци, я направи свой смъртен враг. Но дори при съществуващите възможности българите като другородци нямаха достъп до обществените служби. Турската власт по изключение правеше някои българи (Г. Кръстевич, Стефанаки бей, Алеко паша Богориди) свои чиновници, но когато бе убедена, че ще й служат по-добре от "рязаните читаци". На трето място – турската власт засягаше интелигенцията и със своята недемократичност, с това, че не питаше всички граждани какво мислят за управлението на държавата, а им пращаше за управници нечути и невидени турски дегенерати и на това отгоре задължаваше българите да правят теманета на тези доказани некадърници.

Изобщо цялата наша интелигенция, която вземаше участие в обществените работи, се чувствуваше върху сцената на историята, схващаше своята дейност от гледище на тази история и се стремеше да запише в нея своето име. Ето доводите, с които Централният революционен комитет се обърна не към автора на "Жив е той", а към Филип Тотя:

"Уважаеми войводо,

Сега е време да покаже всеки своето достойнство и своята любов към отечеството си, сега е време да види и нашият народ бял свободен ден. Вие, уважаеми ни войводо, сте един от първите синове на България, вие сте жертвували и имот, и живот за нейната свобода, вие сте напълнили България с името си и със своите подвизи и вие сте началото на българското движение – не оставайте и сега надиря от своите другари и приятели, покажете, че у вас не е угаснала любовта към отечеството, елате да нанесете страх и трепет на нашите тирани и да оставите името си вечно в българската нова история.

Уверени във вашия патриотизъм, чакаме да ви прегърнеме братски и заедно с вазе да извикаме: Да живеят България! Да живеят нейните достойни синове!"

Комитетът"

Vii Средства за показ на личността. Външни белези

Индивидуализмът, особено прераствайки в егоизъм, създаде и своите средства за показ, за изтъкване на личността.

Понеже личността се изграждаше в едно общество, където обществените различия по сила в стопанство и власт дележа хората на класи, то както силата на отделната личност бе сила и на нейната социална група, така и външните белези на тази сила – средствата за показ – бяха външни белези и на съответната социална група. Тези белези, изтъквайки силата на личността, гъделичкаха, от една страна, нейното самодоволство, от друга страна, сочейки тази сила, действаха внушаващо върху другите, предизвиквани у тях страх, подчинение или почит.

Благодарение на "Спомените" от Никола Начев, едно произведение, което стои наравно с Вазовите "Чичовци" и "Записките" на Захари Стоянов, ние имаме сведения за вътрешния живот на стария еснафски град Калофер, в който обаче много душевни прояви бяха вече израз на егоизъм:

"В черква чорбаджиите стояха до пангара в тронове. Между жените често ставаше препирня за тронове. Миташка ядно крещеше нависоко да я чуят всички жени, че и в черкова чорбаджии и чорбаджийки седят най-напред на тронове и на топло, а сиромасите зъзнат до вратата и на студените камъни – голи и боси; да си изплащат греховете.

Облеклото бе най-важният външен отличителен белег. Потури носеха овчарите, говедарите, чифчиите (земяделците) – изобщо долната класа хора. Хората от обществото носеха шалвари от черен домашен шаяк, изпребен тънко. Галаталийските калфи дохождаха с други, нова мода потури: от много хубав вълнен плат, тесни, с много гънки и отрупани с много скъпи гайтани, обшити във вид на колелета, кепета и най-фантастични орнаменти и между тях тук-там късчета от червена или зелена чоха или кадифе. С туй те омайваха момите и открадваха сърцата им.

Бяха се появили и панталони – пръв ги донесе учител Ботьо. Панталони носеха по-учените младежи, някои богаташки деца и някои чорбаджии. Обикновено на някой голям празник ергените се "опваха" най-първо.

Калеври носеха средната ръка хора, момците – стишали, а чорбаджиите кундури. По подражание на агата някои чорбаджии носеха и галоши.

Фесът бе една от най-важните части на облеклото, представлява човека. Всеки носеше фес освен орачите, копачите, овчарите, които

турците считаха за проста, загубена рая. Най-назик фесчета-азизие алени, калъплии, носеха надошлите от цариградското военно медицинско училище. Шапки носеха – но за малко! – някои търговци по Сърбия, Влашко и Турция, и то астрахански, на върха подгънати, а понякога с демонстративно издигнато дъно.

Фесовете дене никога не се сваляха от главата. Види се, по подражание на турците някои чорбаджии носеха под червения фес и друг, бял, от платно или изплетен от бяла памучна прежда. В черковата сваляха само червения фес и оставаха по белия; някои се изтягаха в троновете, гръмко кашляха и плюеха и преобръщаха седефената или кехлибарена броеница и само когато се четеше евангелието или ставаше великият вход, те се свличаха от троновете и от немай-къде си сваляха фесовете. Право си казваше Кировица Лилова, че и пред бога богатите стоят по-напред, в тронове, с фесовете си; тия, които имат борч, го свалят от черковния праг, а сиромасите – още в черковния двор.

Тютюн с лули пушеха овчарите, младата интелигенция – с тънки цигарета, а чорбаджиите – с дълги украсени чибуци с кехлибарено меме колкото кокоше яйце." [22]

Горе-долу такива разлики имало и в стриженето на брадите, във вида и дължината на мустаците и в реда на причастието, и в местата в кафенето, и в останалите външни белези на личността.(1)

[1 – Дължината на дъното на потурите най-точно измерваше състоянието и ихтибара на еснафа и на човека отпреди Освобождението изобщо. Най-тежките чорбаджии носеха шалвари с дъно, което се влачеше по земята, замиташе сламките и вдигаше прах. Колкото по-тясна ставаше обаче кесията на носителя на потурите, толкова повече се стесняваха те, толкова повече окъсяваше дъното им, докато при най-бедните то залепваше така плътно о задника им, както прилепваха една о друга стените на кесията им, без да ги разделя каквато и да е жълтица.]

Viii. Самодоволство и глад за признание

Индивидуализмът създаде и обогати с нови черти човешката личност. Той създаде в нея две нови явления: самодоволството и глада за признание.

Самодоволството, съзнанието за собствената сила, гордостта, в по-висшата фаза на развитие – егоизмът взема формите на болезнено честолюбие.

Цялата дейност на еснафа е основана върху личната му инициатива. Той създава себе си благодарение главно на личните си качества.(1) В разностранната си стопанска дейност, като се почне от приготвянето на стоки за пазара и се свърши с приготвянето на туршии, той разгръща всичките си дарби. Безспорно еснафът, който благодарение на личните си качества прави такъв успешен скок в живота, се гордее със себе си в най-добрия смисъл на думата.(2) Той изпраща на далечни роднини своя портрет, който го представя с най-добрите му дрехи, включително чадър, галоши, шапка, златен ланец през корема и пр., с надпис "Вижте как от нищо станях нещо". Този българин, пред когото лежаха пространствата на необятната турска империя, всички пътища на която водеха към неговата кесия, който бе стоял в сянката на пирамидите, който познаваше градовете от Цариград до Басра, както собствения си двор, който плюеше с известно високомерие във водите на Златния рог, който познаваше водите на тихия бял Дунав от бреговете на Виена и бе съзерцавал Черно море от

планините на Крим, нима този българин, който мислеше вече с паралели и меридиани, можеше да не се чувства горд със себе си?

[1 - "Никола Ради думаше:

Радо ле, моя пръвнино,
знаеш ли, Радо, помниш ли,
ний като бяхме мънички,
ти беше като сираче,
аз бях чуждо аргатче:
На една врата седяхме,
растяхме, та пораснахме,
зехме се голи и боси,
на керемидата сол си туряхме,
в тиква хляб си носехме.
Молихме се, Радо, на бога,
молихме се и се трудихме,
стигнахме тежко имане,
от сребро злато по-много:
на златна тепсия хляб ядем,
в сребърен бакрач вода си носим,
всичко ни й, Радо, без кусур."]

[2 - Копривщенските еснафи абаджии, чиито грошове пълнеха черковните дискози, от които се издържаха черкви и училища, най-после успяха да вземат в свои ръце откриването, издържането и управлението на девическото училище (открито в 1856 г.), противопоставяйки се на чорбаджиите, които досега ги държаха в сянка в целия обществен живот.

"В празник - пише учителката в същото училище Рада д-р Киркович - от черкова всякой път дохаждаха в училището общинарите от абаджийския еснаф, който издържаше училището, сядаха важно на кьошка и се разговаряха дълго време." Как си я смятате вие тази работа!]

Но похвалите, които другите му отправяха за неговата стока, за неговия дом, бяха похвали за личните му качества. По този път се създаде онзи емоционален въздух от обществено признание на личността, който беше вече една необходимост за индивидуализма. Появиха се понятията за чест, достойнство, личен престиж. Всичко това обаче още щастливо съжителствуваше със стопанското и морално равенство между занаятчиите и дребните собственици. Много рано беше тази емоционална страна на индивидуализма да прерастне в големство, честолюбие, славолюбие, мании за величие, страст към ласкателство - емоционалният въздух на егоизма.(1)

[1 - Когато в 1875 г. при Старозагорското въстание Георги Апостолов във въстаническа униформа и въоръжен тръгнал да излиза от къщи, в отговор на опасенията на майка си потупал я по рамото и засмяно й казал:

- Ех, мамо, утре тук ще се търкалят турски глави и твоят син на бял кон с две заптии българи ще дойде в къщи. [38]

Както ще видим в третата част на тази книга, този същият Апостолов още в Турско репетираше как ще заеме мястото на старозагорския Емин паша заедно с всички белези на власт, сила, почит и поклонение: важна поза, важен говор, бавене отговорите, държане просителите малко прави, преди да ги покани да седнат, и подходящия отговор: "Ще изуча въпроса и ще направя това, което е възможно." С тази мечта този героичен представител на воинствуващия капитализъм падна геройски в четата на Ботева. [38]

Майката на поменатия по-горе Тодор Козарев, възхитена от успехите на синовете си, напук на заядливиите си съседи често

казвала: "Синовете ми ще се качат на два ата, а аз помежду тях на камила и тъй ще ходим да гледаме комшиите."

Но егоистичната жажда за samodържна власт (диктаторство), единовластие, първенство, слава доби най-яръкия си израз в характера на Бенковски, така майсторски описан от Захари Стоянов:

"За обрисувание на тези черти от нрава на Бенковски е достатъчно да посоча, че в разгара на приготовленията за въстание, когато той трябваше да бъде навсякъде, все пак намерил време да изготви и правилник за йерархията във въстаническата армия, в който не забравил да нареди кои лица имат право да подават ръка на воеводата, а в други параграф си запазил правото, "като види за прилично, свободен е от своя страна да си подаде ръката, комуто желае". Бил означил също титлите и думите, с които трябвало да се назовават и поздравяват по-първите лица."]

Еснафът държеше не само да смени калпака си с фес - на което имаше право, когато напусне положението на прост рая, - да се издигне в обществото, та чорбаджиите, като минават край него, да му казват "добър ден", но започна да поглежда и оттатък завесата на живота, към безсмъртието не само на небето, но и на земята. И върху евангелията, които еснафът подаряваше на черквите и в които имаше: "Дясната ръка да не знае какво прави лявата", стоеше написано с разкрити славянски букви:

"Да се знае, како Приложи Петко", "Знано буди како спрелисах аз попа Нико от Рътак сие евангелие", "сию божественую книжицу Акатист", "Да се знае, кога беше Божин на мон. св. Никола", "Тази книга евангелие преповеа еромонах от село Ложани и харч плати Неда Кипровица и за евангелие и за охтоик. Бог да я прости в царството небесно." [37]

Безспорно старите обществени дарители не бяха стигнали дотам, че да турят като условие в своите завещания поставяне на паметници, подобяващи на фигурата им, но все пак не забравяха да напишат имената си на някой черковен камък:

"Пожертвуватели по зографисването: свещеник Константин (600), папа Стиси (2000), Дожо (8000), Миле (400), Огнен (3000), Димо (2000), Ангелко (1300), Стоичко (8000) (1)." [37].

[1 - Интересно е, че в списъка не е спазен редът на чорбаджилъка по големина на сумата.]

IX. Индивидуализмът като надстройка

Когато четете биографиите на велики хора, особено общественици, пълководци, диктатори, царе и императори, вие непрекъснато срещате думите: амбициозен, честолюбив, славолюбив, обичал външния блясък, обичал ласкателството, подражавал на най-великите преди него, обичал да му разказват за тях и пр., означаващи изобщо проявите на прераствания в егоистично славолубие глад за признание. Вие знаете каква роля е играло честолюбието и славолубието в историята, династическите и политически борби.

От всичко това е видно, че в личния и обществен живот с появата на индивидуализма и особено с прерастването му в егоизъм влязоха нови нравствени сили. И когато Цезар е казал: "По-добре пръв на село, отколкото втори в Рим", той е искал да подчертае един нов стремеж на човека, с който той се издига над нуждите на стомаха и кожата. Същото нещо изрази прочутата фраза: "По-добре гладен лъв, отколкото сита свиня." Днес ние непрекъснато наблюдаваме хора, които

търпят непоносими телесни и душевни мъчения, за да станат или останат хора на честта, на известността, на славата. Та какво е героизъм, ако не жертвуване на всички материални и душевни блага за извършването на едно дело, което може да струва дори живота на героя! Та какво е положението на тези, които излизат от суровите битки на гражданските и вътрешните войни с разрушено телесно и духовно здраве и търпят своето полусъществуване до своята смърт.?

Днес в Съветска Русия, страната, където марксизмът е официална философия, може би като никъде другаде обществото е превърнало героизма и саможертвувателността в култ.⁽¹⁾ Никъде другаде проявите на този героизъм, на тази самопожертвувателност, стигащи до истинско мъченичество, не намират такава отплата от страна на народ и власт, такова шумно признание в тържествени шествия, чествувания, ордени, портрети, биографии, непрекъснати съобщения по радио, вестници и всички възможни начини за проява на почит и възхищение. Сам Сталин заяви, че в Съветска Русия трудът е не само стопански фактор, но е дело и на "чест и слава".

[1 - Написаното през 1943 г., непосредствено след първата съкрушителна победа над хитлеризма в света от 1939 г. нататък, показва, че Ив. Хаджийски е вярвал в прогресивността на социалистическите идеи. Въпреки това, що се отнася до Съветска Русия, той си е позволил да напише едно знаменателно "може би". (М.Х.)]

В тези случаи следователно ние наблюдаваме как някои хора заради чисто морални ценности пренебрегват не само стопанските си интереси, но дори и своя живот.

Не говори ли това обаче против основната теза за господство на икономическия фактор в личния и обществения живот? Не говори ли всичко това против положението, че има случаи, където стопанските интереси не са основни и определящи и че като такива се явяват чисто нравствени интереси? И ако това не е така, то как да си обясним появата на фактите, които току-що посочихме? Това обяснение се налага и поради туй, че тъкмо такива факти се сочат като доводи против марксизма.

Ала всички тези факти не само не поставят натясно марксизма, но служат за повод да се покаже всеобхватността и плодородността на метода. Привържениците на марксизма никога не са отричали значението на нравствения фактор, никога не са оспорвали неговата относителна самостоятелност. Те винаги са сочили основната, определящата роля на икономическия фактор, на стопанските отношения, но никога не са поддържали, че личния и обществения живот се изчерпва само с тях, нито пък са смятали, че всички надстройни прояви на личния и обществения живот могат да бъдат обяснени с пряко действие на икономическия фактор. Мнозина от тях изрично са се подигравали с тези, които "вадят всичко направо от икономиката". За такова вадене може да послужи обяснението на еднобожието с това, че световното разпределение на труда създадо един всемирно пазар - всемирно стопанство, един пазар, един бог.

За да се стигне причинно, а следователно и научно от икономическия фактор до едно явление на личния и обществен живот от по-високите етажи на обществените надстройки, трябва да се мине през все повече и повече междинни звена, като в тези причинни зависимости играят роля и редица други второстепенни фактори: географският, биологичният, психичният и пр. Така че в много случаи само при последна сметка (опосредствано) икономическият фактор е основното и определящото в обществения живот.

Наистина, нека приложим сега тези начала за обяснение на порждането и проявите на индивидуализма (и егоизма).

Ние видяхме, че индивидуализмът се появи едва когато обществото под влияние на развитието на производителните сили премина от стопанския колективизъм на родовото общество към частната собственост на цивилизацията. Но тази основна стопанска промяна не роди навсякъде пряко индивидуализма. Непосредствена връзка между появата на индивидуализма, съответно на егоизма, и появата на частния собственик имаме при индивидуализма на притежателите на частни богатства: занаятчии, търговци, земевладелци. Но обществата на частната собственост поради своето класово разслоение трябваше да се организират в държава, която със своята сила да поддържа нарушеното обществено равновесие в рамките на един ред в полза на господстващата класа. Службите в държавната администрация създадоха отново възможности за лична кариера и следователно за поява на индивидуализъм, по-скоро на егоизъм. Появата на егоизма по тази линия не може да се извлече пряко от икономиката, а през едно звено: политическата надстройка.

По-нататъшното развитие на производителните сили доведе до прехода от феодализъм към капитализъм. Новите интензивни форми на индустриално производство и търговията искаха точна наука. С това се даде небивал тласък на умствения труд. Всяка истина, колкото и абстрактна да е, щом разкрива картината за света, в края на краищата се оползотворява практически. Научната дейност отново даде възможност за порждане на индивидуализъм и егоизъм. Но ако потърсим корените, последните причини за развой на науката и научната дейност в познатите днес размери, ние безспорно не можем да ги намерим само в празната фраза: човешката любознателност, защото тази любознателност е трябвало да съществува и сред хунските пълчища на Атила. В края на краищата ние ще ги намерим в основните двигатели на общественото развитие: това е развитието на стопанските отношения, а в последна сметка – развитието на производителните сили.

По същия верижен път опосредовано ще вървим и когато обясняваме появата на индивидуализма (и егоизма) по пътя на индивидуалното творчество в литературата, художеството, театъра и пр. Понеже това са обществени явления, причинно обусловени от общественото развитие, то те са причинно обусловени при последна сметка отново от основния обществен двигател – икономиката.

Веднъж породен по силата на общественое-икономическото развитие, индивидуализмът (и егоизмът) намира своето осъществяване и проява в конкретните форми на общественения живот: стопанство, политика, духовно творчество, нравственост и душевност. Но понеже и тези обществени форми при последна сметка се определят от обществената основа – икономиката, – то и проявите на индивидуализма (и егоизма) по този път и в този смисъл са обусловени от икономическия фактор.

Х. Относителната самостоятелност на индивидуализма като нравствен фактор и условието за това

Но как да обясним онези прояви на индивидуализма (и егоизма), с които той се противопоставя на своята последна причина – икономиката? Ако битието определя мисленето, ако съдържанието на човешкото съзнание, човешката идеология е отражение на обществения бит, в основата на който стои стопанския бит, как да си обясним случаите, когато не е налице такова отражение?

В най-общия си вид този въпрос се поставя при търсене причините за все по-растящото отклонение в отразяване на стопанския бит в по-отдалечените обществени надстройки. Известно е, че в основата на разслоението на обществото на отделни групи (основни класи и прослойки) лежат материалните различия. Тези различия обуславят различни стопански, политически, нравствени и духовни интереси. Тези различия обуславят различен материален и душевен бит на отделните групи. Те обуславят различно образование, възпитание, нрави, мироглед.

Но докато в областта на стопанството ние можем да обособим хората в отделни групи с точност до последната монетна единица, обособяването им в надстройките: политика, право, нравственост, душевност, не става с такава точност. Получава се един ъгъл на отклонение, който се разширява, колкото отиваме по-нагоре.

Математично точното приложение на правилото "битието определя мисленето" би дало, щото както се отнасят хората помежду си при производството и разпределението на богатата, така да се отнасят и при определяне задачите на държавата, така да се отнасят и към законодателството, което санкционира това, що става в стопанството и политиката; така да се отнасят и в областта на неуредената от правото нравственост; такова да бъде и вътрешното им разположение.

Но макар и като изключение, все пак се наблюдават отклонения от това правило. Днес например ние живеем във време на жестока борба, конкуренция и съревнование в областта на стопанство, политика и душевност. В тази борба оцеляват и отиват напред само тези, които се подчиняват докрай на жестоките закони на личния интерес. Въпреки туй обаче дори в това стопанство на егоизма все се намират хора, които не прилагат строго правилото "колко за себе си, за друго не искам да знаеш". Не всички изпълняват договори, в които не е уговорена неустойка. Не всички използват схематичността на нашето право, за да ограбят съдоговорника си. Не всички са в партии, съответни на стопанското им положение – иначе Толстой трябваше да бъде генерал-губернатор и да преследва за противодържавна дейност стражарите мужици, биещи неговите протестиращи мужици. Не всички са обхванати от пороците на завистта, злорадството, човеконенавистта. Не всички са горди, надменни и пр. Най-последно, ако минем към разглеждания тук въпрос, ще се окаже, че има хора, които не се вълнуват особено много от въпросите за производството и потреблението, а заради чисто нравствени ценности, слава, безсмъртие са готови и на най-голяма мизерия. Няма съмнение, че всички тези случаи са изключения, но и изключенията искат своето обяснение.

Отклонението в отразяването на бита в съзнанието се дължи на намесата на един биопсихичен фактор: относителната самостоятелност на мозъка като орган на тялото, чието качество е нашето съзнание, нашият цялостен душевен живот.

В този мозък се слушат главно настоящите заповеди на стомаха, но не винаги. Мозъкът не е екран, върху който снимките минават и заминават без всяка следа. Те оставят следи – това е паметта. В тази памет се наслояват миналите въздействия върху мозъка, миналите преживявания. Върху този мозък могат да окажат обаче въздействие и фактори, които по една или друга причина нямат нищо общо с класовото положение на носителя му: нарочно възпитание, образование, книги, филми, влияние на близки хора и пр., и които фактори могат да организират идеологията на човека върху плоскост, която не само да няма нищо общо с истинските негови и на обществената му група интереси, но да е прямо противоположна на тях.

Така че преди една заповед на стомаха да се превърне в действие, тя трябва да мине през мозъка. Ала тук тя може да бъде пречупена или пренебрегната в зависимост от досегашната нагласа на мозъка, респ. на съзнанието. Това е възможно обаче само като изключение и като преходно състояние, защото новите въздействия върху мозъка създават в него нова нагласа, която в края на краищата замества старата. Но пък и нищо чудно, когато в някои редки случаи това не може да се постигне поради биологични причини.

Прочее това, що ние наричаме нравствен фактор, в рамките на който трябва да сложим и разглеждания от нас индивидуализъм, не е нищо друго освен израз на относителната самостоятелност на нашия мозък, респ. на нашето съзнание. Върху рамките и границите на тази самостоятелност дадохме вече някои указания. Правилното насочване на тази самостоятелност на съзнанието в напредничава историческа насока е един от най-големите двигатели на общественото развитие. В него се крие двигателната сила на лозунга "Трудът е дело на чест, слава и геройство".

Дребният собственик в обществените борби

I. Закон за колебанието на дребния собственик

Нека в осветление на дотук изложеното разгледаме по-подробно закона за колебанието на дребния собственик.

Занаятчийското стокотеклопроизводство не е стопанската основа на самостоятелна обществена форма, каквито бяха родовото общество, феодализмът, сега капитализмът. То бе преходна форма в процеса на обособяване на преработващото производство от добиващото, който процес мина през домашната индустрия, занаята по поръчка, занаятчийското стокотеклопроизводство, за да се развърне в съвременното машинно (фабрично) производство, което, организирано на началата на частната собственост, е основа на съвременното капиталистическо общество. С установяване на фабричното производство занаятчийското стокотеклопроизводство се яви обществен остатък с бляскаво минало, с пропадащо настояще и без всякакво бъдеще. По пътя на конкуренцията то трябва да пропадне и отстъпи място на по-евтините, по-здрави и по-хубави произведения на индустрията - местна и чужда.

Отделни занаятчийски започнаха да пропадат още преди Освобождението с увеличаващото се значение на паричните средства (сермията) в занаятите, плод на което бе сравнително немалкият слой на занаятчийско наемничество. Пропадане не само на отделни занаятчийски, но и на цели занаяти почна главно след Освобождението. Всеки ден в малките градове се чува да изтрещяват сваляни еснафски кепенци, които никога вече няма да се отворят от същия собственик. (1) За да добиете нагледна представа за тази обществена смърт, идете в Дряново и погледнете старата еснафска чаршия: безпомощно спуснатите кепенци, полуизгнили от пръските на дъжда, с краища, оглозгани от зъбите на времето, чакат само музеен архивен номер. [1 - В големите градове това става незабелязано.]

Но от разпадане на занаятите се получават не само пропаднали занаятчийски наемници. Това е пътят на мнозинството. Едно малцинство успява в острия подбор на борбата да се издигне до положение на търговци и индустриалци. Същото или поне запазване на занаятчийското си съществуване с върховни усилия се мъчат да осъществят с все по-

намаляващ се успех занаятчиите от онези занаяти, които все още успяват да се проврат между индустриалното производство, както в приказката дяволът се мъчи да се провре сух между капките.

На почвата на това разпадане на дребната собственост вследствие на концентрация на капитала и свързаната с това несигурност и преходност на стопанското и обществено положение на нейния носител се създават условия за колебанието на дребния собственик във всички области на неговия живот: стопанство, политика, нравственост, любов, чувства. Това колебание създава объркаността на дребнособственическите глави, които не знаят често пъти какво искат и какво трябва да правят, която обърканост можем да наречем с чуждата дума – дребнособственически ирационализъм.

II. Колебание в политиката. Опортюнизъм

Както казахме, дребният собственик като колеблива стопанска единица (поради нестабилността на стопанско-общественото положение) е подложен във всички области на своя бит и на своята душевност на закона за колебанието. Този закон в областта на политиката го движи между крайните точки на стихийната бунтовност и безропотен опортюнизъм.

Дребният собственик бъде ли внезапно ударен в своите стопански интереси, в своя собственически оптимизъм, в основите на своя бит, (1) веднага става отчаян и стихийен бунтар, особено когато може да се опре на силен политически съюзник.

[1 – В такова положение еснафът биде поставен преди Освобождението от черкезкото разбойничество (1860-1876 г.), от Световната война (1914-1918 г.) и от избухването на световната криза (1929-1931 г.).]

Но поради дребнособственическата си природа той няма борческа издържливост. Дребната собственост му осигурява път за отстъпление и нагаждане. Дребният собственик бърза с победата. Не дойде ли тя скоро, почнат ли първите поражения, бъде ли бит съюзникът му, изчезнат ли изгледите за лека и бърза победа, той свива опашка и почва да очаква събитията със същата пресметливост, с която изчаква промяната в пазара на грънците или на сушените сливи. От тук е извадено правилото, че дребният собственик винаги се нагажда към политически силния.

Дребният собственик по положение е човек на мира, реда, тишината и спокойствието. Само при такова обществено състояние може да се върши ежедневната работа: да се отваря и затваря навреме дюкянът, съобщенията да са изправни, стоките и купувачите да пристигат навреме, да не се губи пазарът, да се състояват панаирите и сборовете, да не се отклонява вниманието в посоки вън от работата. За дребния собственик е вредно всичко, което пречи на работата, което му пречи да си "събира ума в занаята". "Единият крак на дюкянджията трябва да е счупен" – така гласи законът на неотлъчността на еснафа и на неговия ум от работата.

Самият факт, че дребният собственик се е дигнал на борба (но борба, свързана с жертва на работа, имот, дом, жена, деца, дори и на живота), показва, че някакво обществено събитие с такава страшна сила е ударило основите на неговия бит (имота, занаята или живота), че му е причерняло пред очите; че еснафското му търпение е стигнало точката на кипене и той с отчаяна решителност е тръгнал по линията между живота и смъртта.

При по-обикновени условия дребният собственик, ако и притиснат от тегло, се свива, превива, търси изход чрез нагаждане; пресмята изтънко всички възможности, отнесени винаги върху скалата на интересите му; и най-много, което прави, е да протестира чрез мълчане в къщи на жената, чрез кавги пред приятели, роднини и близки; да се съгласява с тези, които му сочат пътя на борба, дори да влиза в организации за борба. Но само дотук. Без въздействие на една непреодолима за дребния собственик сила, с никаква проповед и книжна заповед тези организации не могат го дигна на борба, свързана с жертви.

"Един белиосъмец се връща в къщи и казва на жена си:

– Жено, Мичо Думанов не иска да ми отложи записа, докато не му дадох сливите, както ме натискаше. Ама барем му казах всичко: Ти си хайдук, му рекох аз, ти си кръвопиец; цял Бели Осъм пиши от тебе; не те ли е срам да продаваш за лихва на хората чергите, добитъка и имота?

– Ейса, мъжо, ама беки му рече тъй в очите?

А не в очите бе, жена, а когато отидох на Търнето (местност извън Троян по пътя за Бели Осъм).

Участниците в революционно-освободителното движение в Стара Загора бяха движени не толкова от лично тегло, колкото от подтиците на царящата тогава патриархална нравственост, остатък от човешкия морал на братство, равенство и свобода от старото ни родово общество. Мнозинството от членовете на революционния комитет бяха момчета дюканджийчета (бакалчета), които никой турчин не бе обидил или нападнал, на които търговийката горе-долу вървеше, или както казва З. Стоянов: "Без никакво почти изключение, всички поменати младежи имаха горе-долу своето състояние и никак не бяха принудени от глад да тръгнат по гората, както искат да кажат някои богати гюбрета. Единствената тяхна цел беше: пламенната идея да отхвърлят турското иго." [30]

При тези младежи обаче всеки ден идеха мъщери от селата, всеки ден в техните дюкяни преди и след премерването на солта, зехтина и желязото се съобщаваха зулумите, станали в цялата околност. Всеки ден тяхното сърце се свиваше от болки при потресните разкази за мъките на невинните и беззащитни селяни. При това положение не можеше един ден в душите на тези младежи, сами народни синове, да не узрее решението:

– Докога?

"Заарските младежи, пише местният историк, били като опиянени от лъха на революцията. Търговци и занаятчийи стоели като записани в дюкяните си и почти никому не се хващало вече работа. Те всички мислели и мислели, та не знаели често и какво мислят. Като били членове на комитета, на мнозина от тях се вече струвало, че те са вече съвсем преобразени, че не са вече нито терзии, нито обуцари, бакърджии, бакали, праматари, сапунджии, ами като да стоят нещо твърде по-високо от всички смъртни хора на света. Те обичали да дружат помежду си ежедневно, да ходят по лозята, да седят под върбите край Бедечка, да пият ракия, да пеят на тих глас бунтовнически песни и да разговарят за ближущето се въстание и за провала на Турция. Мнозина от тях примесвали в разговора и хвалби за своите нови ятагани, за хубавите си пушки и револвери, за мешинените паласки и за пълните кюпове с барут, които сполучили едва да купят и да спастрят на скришно място. На Узунджовския панаир селяните

откарвали стоките на заарските търговци, а на връщане натоваряли в колята си пушки и ятагани, които спотуляли под сеното и под чувалите. Други превозвали барут от казанлъшкото село Гюсово, насипан в големи стомни и кюпове, които употребявали за правене на фишеци. Така се подготвяли неуморно за въстанието и селяни, и граждани, което щяло да избухне наскор и което всички очаквали с нетърпение."

Но какво станало, когато на 1875 г. Стамболов пристигнал в Ст. Загора, забил развятото знаме в широкия двор на братя Жекови и извикал:

– На оръжие, момчета! Дългът и клетвата ни зоват!

"Опиянените от дъха на революцията" били към 700 души – толкова арестувала турската власт след пропадане на опита за въстание. В организацията влизали само 150 човека.

Под знамето на Стамболова, готови да се бият и мрат, излезли само 25 души. Останалите: "Занаятчиите и търговци, засрамени, се изнизали мълчешката из Заара един по един и хванали пътя към Узунджовския панаир, който бил тъкмо в най-големия си разгар." [4]

Застрашаването на живота на дребния собственик, т.е. поставянето му в положение на отчаяна отбрана, е най-сигурното средство да го накараш да се откъсне от връзките на бита си и да залови гората. Както ще видим, това бе основанието на Бенковски за пускане слуха пред Априлското въстание, че турците през пролетта на 1876 г. ще колят наред българите, които слух игра решителна роля във въстанието, отстранявайки нерешителността на хора като старозагорските "опиянени от лъха на революцията". Почни да бесиш за какво щяло и не щяло дребни собственици, и ще видиш колко бързо горите ще се напълнят с хора, които никакви проповеди и заповеди не са могли дотогава да пратят там.

Това, което навремето (1925 г.) в Троян не можаха да извършат проповедите за необходимостта от чети за поддържане на бунтовно напрежение, нито заповедите за излизане в гората, направи го самата власт в лицето на побойника – околийски началник Тифчев, – който викаше поред млади и стари, тормозеше ги, унижаваше ги, пляскаше им плисници, биеше ги с пръчка по ушите, без да им казва защо и без да ги задържа в ареста, ги пускаше, за да ги повика отново след един два дни. Така се сложи началото на троянското четничество, чийто състав се състоеше предимно от дребни собственици, поставени в положение на необходима отбрана.

Историята щеше да се повтори в 1935 г., но тогавашният плевенски областен директор Ст. Никифоров с особен доклад до Министерския съвет предотврати това. Случаят бе следният: Тинко Симов, един от водителите на предишното четничество, се върна тайно в България. Представяйки се за обществен деец, той бе успял да вербува като ятаци стотина души. Един сполучлив арест разкри на полицията цялата мрежа и помогна за убиването на Тинка. При арестуването на около 30 души ятаци, други седемдесет заловиха Балкана: старата история с нови хора се повтаряше. Но властта пусна без съд задържаните, избягалите се прибраха, дори чиновниците не бяха уволнени и всички в съответна мяра се предадоха отново на мирните си занаяти.

Iii. Условия, при които дребният собственик избухва. Разгромяване на бита

Еснафът у нас почна да чувства обществен гнет, откак с появата на индустриална конкуренция и засилване на ролята на сермията в занаята той трябваше да се бори с призрака на западането и обедняването, когато стесненото му положение бе използвано от търговци и лихвари, за да го изнудват. Но не само това; преди закона за вилаетите (1864 г.), който въведе изборност в общинското самоуправление, чорбаджиите – лихвари, търговци, скотовъдци и земевладелци – ограбваха събираните от него пари в черковните и училищни каси. Най-сетне върху него лежеше неспособността на разлагащата се турска феодална власт да му осигури имота и живота, особено с появата на черкезкото разбойничество. Прочее преди Освобождението върху дребния собственик тежеше турският режим в своето троеличие: турския политически гнет, чорбаджийски стопански гнет и гръцкия черковен гнет.

Общественото недоволство на дребния собственик след Освобождението идеше от притесненото му стопанско положение, причинено по два пътя: 1) от ударите на индустриалната конкуренция и 2) от данъчния товар: средства за стопанско, културно и административно строителство на новата ни капиталистическа държава (създаване местна индустрия чрез високи мита, т.е. чрез изкуствено оскъпяване стоките, постройка на железници, училища, държавни стопански и административни постройки, въоръжаване и др.), по липса на колониални печалби, на печалби от външния пазар, от транзитна търговия, от морски превози, трябваше да се вземат от джоба на местния дребен собственик, и то във време, когато в този джоб влизаха все по-малко и по-малко пари.

На почвата на това недоволство, за премахването на което българската буржоазия нямаше никакво средство, социализмът полелека стана масова идеология сред българския градски и селски дребен собственик. Дребният собственик и досега е силата и слабостта на политическите ни социалистични организации – от революционните до опортюнистичните.

В Сръбско-българската война (1885 г.) за запазване на току-що получената свобода и за запазване на Съединението нашият дребен собственик се би с неповторено до борбата срещу фашизма патриотично въодушевление. Той гледаше спокойно с чувство на героизъм лицето на смъртта. Офицери и войници се надпреварваха да отиват в първата огнена линия. Частите оставени за резерв в тила, плачеха от мъка и унижение: неучастие в боевете бе за тях гражданска смърт. Фронтовите войници, презирайки смъртта, летяха след младите си храбри командири: Хр. Попов, Бендерев, Паница, Узунов, срещу сръбските куршуми на открита позиция и макар и безспирно покосявани, изтласкваха с щикове противника из окопите му. В тила цялото население доброволно предаваше на реквизиционните власти: коли, добитък, храна, сено, дрехи, платна за превръзка, като за изупотребимите вещи искаше квитанции, но не за да търси после пари, а като документ за патриотичност. Само така младата българска войска без бойна опитност и без военни запаси от храни и облекло можа да бие по-старата сръбска армия, да опровергае песимизма на чужденците и да се утвърди. [25]

В Балканската война нашият дребен собственик, особено интелигенцията му, влезе с подобни чувства. Но неравенството в снабдяването на офицери и войници, в липсата на грижи за войнишките семейства, протакането й поради дипломатическите игри на Фердинанда и особено нейният печален край, организиран от Фердинанда и неговото

оръдие пом. главнокомандувания ген. Михаил Савов, изпари всичките му чувства на патриотичен ентузиазъм. [57, 58, 59]

В Европейската война (1915-1918 г.) дребният ни собственик влезе насила. Тя му тежеше в пълния смисъл на думата. Нейното водене, подчинено изцяло на интересите на германския империализъм, липсата на добро снабдяване, никакви грижи за войнишките семейства, корупцията в тила застрашиха без всякаква полза за него живота и имота му. Разложението на фронта бе израз на бунтово негодувание срещу войната и виновниците за нея. Това бунтово негодувание създаде Добро поле, радомирските и владайските събития. [60]

Краят на Европейската война постави остро борбите за разрешаване на социалния въпрос. Октомврийската революция бе победила. Борбата за социалистическа власт кипеше навсякъде. Буржоазията бе в отстъпление. За да предотврати революционния пожар, тя създаде аграрни реформи, социално законодателство, повика на власт левобуржоазни партии. Нашият дребен собственик бе увлечен в тези борби. Селските дребни собственици повече влязоха в редовете на земеделския съюз в борба за собствена съсловна, дребнобуржоазна власт. Градските дребни собственици, виждайки в лицето на Съветска Русия мощен съюзник на всички трудещи се и малоимотни, влязоха в редовете на комунистическата партия в борба за социалистическата власт. Тези борби стигнаха своя връх в отпора срещу преврата на 9 юни и в Септемврийското въстание.

Относителната стабилизация на капитализма, израз на която у нас бе поменатият преврат, създаде временно затишие (1924-1929 г.). Настъпилата световна земеделско-индустриална криза (1929-1932 г.) удари жестоко нашия дребен собственик и го хвърли в нова борческа треска. Комунистическата партия и земеделският съюз поотделно и с единогофронтовски усилия свалиха на 1931 г. Демократическия стовор от власт. През 1931 и 1932 г. работническата партия разгоря масови героични борби, в които дейно участие вземаха селски и градски дребни собственици – нейни членове. Тези дребни собственици, дълбоко вярваха, че кризата ще прочете дните на капитализма.

Установяването на открита фашистка диктатура у нас и нейният невиждан терор стъписаха дребния собственик.

Започването на днешната световна война и излизането на сцената на Съветска Русия като мощна стопанска, политическа и военна сила дадоха нов тласък на дребнособственическото негодувание и дребният собственик от градове и села зае пак мястото си в борбата против фашизма, която доведе до победата на 9 септември 1944 г.

Всички описани патила на нашия дребен собственик (кризи и войни) лежах в основата на обществените му борби преди и след Освобождението. Начупената крива на неговото обществено положение бе начупената крива и на неговия стопански оптимизъм, на неговите собственически илюзии и разочарования, на неговите бунтовни избухвания и опортюнизъм, с една дума – на закона на неговото колебание.

Iv. Хегемон на слабия в борбата му. Хегемонът (съюзникът) на дребния собственик в борбата за българска просвета, българска черква, за свобода. Русия като съюзник в освободителната борба и в Априлското въстание

Слабият (за какъвто трябва да смятаме и дребния собственик – стопанската слабост обуславя политическата) минава към рискована

обществена борба само когато намери или сметне, че е намерил силен съюзник, който да ръководи и изнесе главната част от борбата при допълваща помощ на слабия.

През националноосвободителните ни борби въпросът за съюзник стоеше така: Възраждането бе процес на създаване на капиталистическото общество у нас. Негов носител бе капиталистическата класа, която преди Освобождението се състоеше от търговци, лихвари и малко манифактурни промишленици. Носителка на новото общество, тази класа със своите интереси, със своята дейност, със своите борби бе изцяло в пътя на историческия напредък. Като стопански и политически най-силна, на нея се падаше ролята на хегемон, на обществен ръководител на борбите срещу турския феодализъм. (1)

[1 - Класическият начин на развитие е следният: капиталистичната класа се образува още във феодалното общество. Стегната в своето развитие от феодалната политическа обвивка, тя я разчупва и организира своя държава, като с това добива не само стопанското, но и политическото господство в обществения живот. Като нейна обществена противоположност се явява работничеството. Между тези два обществени полюса се люшкат средните (междинни) слоеве, които в процеса на разпадане отиват: едни наляво, други надясно.]

В борбите срещу старите чорбаджии - мемлекет чорбаджии, - срещу троянското и еленско чорбаджийство, които бяха поставили в крепостна зависимост селското население от Троянско и Еленско (1), дребните собственици се нареждаха зад първата линия, заета от новите търговци и заможни занаятчии, чиято търговия бе ограничена от феодалните стопански и политически привилегии на чорбаджиите.

[1 - Троянските чорбаджии си бяха поделили нахията на три "феодални" владения. Всеки от тях имаше при себе си заптие, помак, което изпълняваше със сила неговите заповеди. Чорбаджиите бяха едновременно: земевладелци, скотовъдци, джелепи - търговци на добитък и вълна, - кръчмари, бакали, събирачи на данъка (кабакчий), и лихвари, т.е. всичко. Селяните не можеха да продадат другиму добитъка и вълната си, преди да ги предложат на чорбаджията, който ги купуваше по цена, каквато сам намери за добра. Ако някой въпреки тази забрана купеше добитък, чорбаджийското заптие го пресрещаше и връщаше заедно с добитъка в конака: купувачът трябваше или да се откаже от покупката, или да заплати на чорбаджията печалбата, която чорбаджията ще има, ако сам купи добитъка.

Който минеше край чорбаджийска кръчма, трябваше да се отбие и да пие една ракия. Но ако много бърза, можеше и да не се отбива - Васил и без отбиване му пишеше една ракия в тефтера.

Щом се чуеше гърмът на х. Петровия пищов на Присоето, хората от Попишка, Трапето, Рундешкото отиваха да работят ангария нивите на х. Петра, да му косят, жънат, вършеят, берат сливи.

Но чорбаджията не плащаше срещу получения добитък; само минаваше стойността на последния по тефтер. Срещу това даваше на селянина сол, цървули, въжа, железни сечива; плащаше му данъка или го прихващаше, ако сам бе кабакчия, и само сегиз-тогиз даваше малко пари за арашлък. Какво е разбирал селякът, тънещ от поколение на поколение в пастта на този тефтер, можем да си представим, имайки предвид, че той доскоро смяташе на пръсти и казваше двадесет и десет на 30, без да може да брой повече.]

В борбата си да отстрани чрез началото на изборност от общинското самоуправление окупиралите го чрез административно назначение стари чорбаджии, младата капиталистическа група увеличаваше

дребните собственици, сочейки им не сам: теглото на крепостната му зависимост от тези чорбаджии (Троянско и Еленско), но и грабителството на обществените средства на черковните и училищни каси (Котел, Калофер, Габрово); злоупотребите във връзка със събиране на данъците и разпределяне на ангарии; случаите на изнудване и пр. В Котел водач на борбата срещу старите чорбаджии бе бащата на Раковски – търговец (в начало терзи-чорбаджия, после предприемач – доставчик на турската държава на котленски шаяци); в Калофер – Петко Векил, в Троян – Никола Думанов, млад търговец на добитък, който поради чорбаджийската привилегия не можеше да купи добитък от подведомствените раи на чорбаджи Петра, чорбаджи Спаса и чорбаджи Василя.

В борбата за български училища и българска църква дребната собственост отново се нареждаше зад гърба на едрата. Знае се ролята в това отношение на Стоян Чалъкоолу, на Васил Априлов, на Палаузов, на братя Тъпчилещови и на други търговци.

Но в революционната борба настъпи раздвоение. Търговците (не всички) в Габрово, Тетевен, Копrivищица и Панагюрище, които бяха засегнати от черкезкото разбойничество и за които не само външният, но и вътрешният турски пазар бе колкото поле за търговия, толкова и бойно поле за спасяване на кесия и глава, бяха за революцията, която единствено можеше да очисти от черкезите поне вътрешния пазар. Останалите търговци, лихвари, да не говорим за едрите земевладелци и скотовъдци, които не бяха в такава мярка засегнати от черкезкото разбойничество, държаха за запазване външния турски пазар, искаха само реформи – участие на българите в администрацията и войската; и най-много се издигаха до идеята за лична уния между Турция и България с държавен глава – султана (програмата на дуализма).

Коя обществена група бе хегемон в националреволюционното движение? Мнозинството от революционните дейци бяха дребни собственици: занаятчии и селяни. Пари повече даваха търговците. Големият успех на революционната работа в Тетевенско се дължеше на това, че председател на тетевенския комитет бе дядо Станьо Врабевски, най-богатият тетевенец, а най-деятелни членове – богатите търговци братя Станеви, Петко Милев Страшния и др. Бенковски не мърдаше в Панагюрище без дядо Искро Мачев, който със своя търговски авторитет го представяше на дребните собственици, които сверяваха часовниците си от по-първите хора. Интересите обаче на участващите в освободителното движение търговци и дребни собственици в момента бяха едни: отърване на живота и имота. На плоскостта на тази общност на интереси застанаха революционните дейци, макар че повечето субективно клоняха към дребната собственост. Поради това никой практически въпрос не постави проблема за хегемон. [39] (1)

[1 – По един каприз на историята се получи дори нещо нетипично: разчистването на пътя на капитализма у нас, макар и в ограничените възможности на един стеснен вътрешен пазар, бе извършено повечето с усилията, жертвите и инициативата на дребната собственост и занаятчийското наемничество, макар че те най-малко щяха да спечелят от това.]

Но целият български народ, като национално потиснат и по-слаб от господстващата над него политическа сила, турската феодална власт, диреше съюзник, помощ отвън. След като царска Русия почна да прилага плана на Петър Велики за ликвидация на турската империя и се обяви за защитница на християнските народи под турска власт (издигайки при това идеята за панславизъм) и почна войни за осъществяване на този план, по силата на нещата (враговете на един

общ враг са съюзници) нашият народ почна да вижда в лицето на "дядо Ивана", на Русия и на нейния цар самодържец, своя съюзник. Но понеже Русия без въстание, без поставяне чрез огън и кръв нетърпимостта на турското робство пред света не смееше да нахлуе на Балкана по пътя към Цариград, то по съветите на руския пълномощен министър в Цариград граф Игнатиев [40] нашите революционери трябваше да дигнат въстание, което, потушено с пожари и кръв, щеше да постави ребром българския въпрос и щеше да даде основание на Русия да възстанови в България реда, гарантиращ живота и имота на християнското ѝ население, което турската власт не бе в състояние да направи.

Но понеже съюзникът щеше да се намеси едва след неуспеха на въстанието, поканен от ужаса на този неуспех, то, за да се дигне въстанието и се увлече в него масата, този съюзник бе изграден като една лъжа: че с избухване на въстанието в България ще нахлуят руски и сръбски полкове. (1)

[1 - Тази лъжа бе истина не само за българите, но и за турците. Затова те през въстанието, докато не видяха с какви куршуми ги обстрелват, от което заключаваха дали българи с шишанета и лети куршуми имат насреща, или "московци" с фабрични патрони, не предприемаха решителна атака.]

Така и стана.

V. Опити на дребния собственик да бъде политически хегемон, да има самостоятелно политическо управление. Либералната партия и нейното разложение

След Освобождението естествено бе в новото капиталистично общество политически хегемон да бъде партията на капиталистическата класа, която бе носител и организатор на това общество. В действителност стана нещо друго.

Неучастието във въстаническите борби на голямата част от буржоазията политически я толкова изложи, че тя не можа, опирайки се на съответна популярност, да образува свое мнозинство както в Учредителното, така и в първите обикновени народни събрания. Тук тя бе жестоко бита. След разгрома на консерваторите в Учредителното събрание и бламирането още в първото заседание на Първото обикновено народно събрание на първия български кабинет на Т. Бурмов, съставен от консерватори, консервативната група като обществена политическа сила престана да съществува чак до падането на Стамболова (1894 г.). Отделни атомизувани консерватори влязоха в кабинета и в Държавния съвет през време на пълномощията, но за да се оттеглят с увеличена непопулярност.

Само южнобългарските чорбаджии се организираха в Румелия около Ив. Ев. Гешев в т.н. "Гешева партия", която бе на власт, докато българският елемент взе надмощие над турския и гръцкия в управлението на Румелия, т.е. докато представяше интересите на цялото българско население. [41] След като се обяви против Съединението и стана оръдие на руската политика за поробване на България и особено след като нейните първенци подадоха махзар до султана да окупира България, тя изчезна от политическия небосклон, за да намери своето възкресение в народната (народняшката) партия, образувана на 1894 г. от д-р К. Стоилов главно с южнобългарските консерватори: Ив. Ев. Гешев, Мих. Маджаров, Ст. Бобчев и др., за заместване на Стамболова.

Тази политическа слабост на българската едра буржоазия идеше и отдругаде. Освобождението, отнемайки на нашата търговия и индустрия широкия турски пазар, стеснявайки ги в тесния вътрешен пазар, забави процеса на съсредоточаване на богатствата. Богатствата (златото) на котленци, копривщени, панагюрци, калоферци отидоха не в индустрия и търговия, а за покупка на турски чифлици, в заеми на земеделци за покупка на турски имоти (т.е. бяха изнесени от България), за възстановяване на разрушенията, за консумация, за учене в чужбина. Новите богатства почнаха да се създават от износно-вносна търговия в пограничните градове, от зеленичарско лихварство, от едра вътрешна търговия, от държавни доставки – предприемачество – и по-после от индустрия. [12] Но този процес в началото бе бавен, поради което България си оставаше предимно страна на дребна собственост.

Така че едрата капиталистична собственост (поради известни нетипични страни на нашето обществено развитие) нямаше нито достатъчна стопанска сила, нито пък си бе създавала политическа сила чрез участие и ръководство на въстаническите борби, където да представя целия наред, да понесе жертви, да намери нравствени връзки с него.

Прочее на обществената сцена по силата на нещата остана само дребната собственост, организирана в единствената в България партия – либералната. На нея се падна да играе ролята на хегемон, на обществен ръководител, и то на една страна, тръгнала в пътя на съвременното капиталистическо развитие. Но това значеше държавната политика да има само една задача: опазване и небезпокоене с обществени тегоби на дребните стопани.

Да се запази дребната собственост значеше: да се затворят границите за всякакви чужди фабрични и занаятчийски стоки и да не се позволява откриването на индустриални заведения в страната – иначе по пътя на конкуренцията от дребния собственик нямаше да остане и следа. А това значеше: да се спре стопанското и обществено развитие на България. Да не се безпокои пък дребната собственост значеше: да не се събират данъци от нея – пряко или косвено. А откъде щеше да се организира, поддържа, въоръжава и брани новата държава от апетитите на големи и малки съседи?

И понеже никой не е в състояние да разреши тези невъзможни и реакционни задачи, либералната партия, въпреки гения на П. Каравелов, първия български дребнобуржоазен бог, се разложи, следвайки стопанското и политическо разложение на дребния собственик. Ние после подробно ще разгледаме този процес на разложение. Тук трябва да отбележим още следното: П. Каравелов – финансовата глава на либералната партия, – от една страна не даваше на Батемберга никакви средства за модерно обзавеждане на държавата, стискайки най-скъпернически държавната кесия, от друга страна, за да образува държавен златен фонд, собствената държавна икономическа сила, събираше немилостиво данъците, като не се спираше и пред екзекуции въпреки обещанията на либералните агитатори, че ще намалят, дори премахнат данъците, с което главно обираха гласовете на дребните собственици. Поради първата част от финансовата политика на П. Каравелов Батемберг свали от власт либералната партия и мина към режима на пълномощия, а поради втората част народът напусна Каравелова и неговата партия. Либералната партия се развенча пред дребния собственик особено през режима на Стамболова, който за да утвърди нашата независимост срещу домогванията на русите, трябваше да прави свръхразходи за засилване на административния апарат, за създаване шпионска мрежа, за увеличаване заплатите на армията –

основата на всяка власт, - за да може да се бори против руските конспирации в България и с русофилството на самия народ, използвано от опозицията, на която Стамболов не даваше да подаде глава. Тези разходи бяха стоварени върху дребния собственик, който по това време почна да чувства особено болезнено конкуренцията на западната индустрия. Независимо от това Стамболов провеждаше вече политика на бързо развитие на капиталистическите сили у нас. Работата стигна дотам, че дребният собственик в борбата си срещу Стамболова почна да пълни събранията на социалистите и видя в лицето на "народната партия", партията, която възкресяваше старото чорбаджийство и обединяваше старите консервативни политики, своя спасителка. (1)

[1 - Поемането на властта от народната партия не се дължи само на това, че бе русофилска - а Фердинанд искаше да се споразумее с Русия, - не се дължи само на благоволенieto на короната, която, хванала здраво в ръцете си армията, т.е. офицерския корпус, въведе личен режим, но и на нарасналата стопанска и обществена мощ на развиващата се вече доста бързо едра капиталистическа собственост.]

С това се ликвидираха за известно време илюзиите на дребните собственици да бъдат политически хегемон. Тази дребна собственост остана да се люшка между партиите на едрата собственост и между тяхната крайна опозиция - социалистите.

Vi. Земеделският съюз - теория и практика за съсловено управление на дребния земеделски собственик като политически хегемон

Но още преди Световната война селската дребна и средна собственост, разочарована от партиите на едрата собственост, нямаща, от друга страна, време да чака разрешение на обществения въпрос по формулите на социализма (обещаващ това да стане в далечно бъдеще - след като се изчака развитието на капитализма и пропадането на самата дребна собственост), се организира в самостоятелно политическо движение - земеделският съюз - съгласно началото на съсловността.

Земеделският съюз има възможност да поеме управлението и да провери на практика първоначалните си теоретични схващания от времето преди вземането на властта. Поради това, че командните лостове останаха в чужди ръце, той биде свален от власт чрез преврат. Поуката бе налице: част от земеделците през 1931 г. образуваха народен блок с буржоазните партии: демократи и националлиберали (бившите "котерии"), друга част тръгна по пътя на единен фронт с комунистическата партия в борба срещу фашистката диктатура.

Vii. Непосредните интереси - двигател на дребния собственик. Използуването им за привличане дребния собственик като съюзник

Какво трябва да има предвид този, който търси дребния собственик за съюзник?

Дребният собственик се надига на рискована борба само когато са засегнати неговите непосредни интереси - за да ги защити. Не го ли стяга лично него чепикът, не играе ли мечката до неговия двор, не опре ли ножът до неговия кокал, дребният собственик може да се занимава с всичко, но не и с борба. Улисан, замотан, потънал и оплетен в своите безбройни дребни интереси (безбройни, защото са дребни: от всякъде по-малко, та да стане повече; и всеки от тях от

катастрофално значение за тънката му сланинка), той почва да чувства обществените сили едва когато почнат да се късат тънките и гнили конци на неговата жизнена плетка. Едва тогава той оставя игла, чук, аршин, подава глава от дюкяна, за да се огледа, и тръгва да търси лек за пламналата си в свещен ужас глава.

Вие знаете прочутата Ибсенова история за херингите в иначе обърканата му пиеса "Бранд". Смахнатият Бранд, със своя още по-смахнат принцип "всичко или нищо", повежда селяните през снежни планини, през бури и виелици, за да ги заведе в храма на новата религия сред планините, на които стени са белоснежните планински върхове, покрив – синьото небе, а свещи – трепкащите звезди. Ибсен подкарал селяните след Бранда. Фогтът (кметът), представителя на еснафското отношение към живота, остава изоставен на брега на фиорда. Внезапно лицето на фогта просветва – той се затичва и стига селяните:

– Вие луди ли сте бе? Къде сте тръгнали? Фиордът е пълен с херинги.

Големи, празни идеи сред студени планини и снежни бури пред херингите – о, това е вече много – и селяните като луди се втурват към мрежите и лодките си.

Има обществени групи, чийто непосредни интереси в известен момент от историческото развитие изразяват обществената необходимост, съвпадат с интересите на цялото общество и тяхното осъществяване е осъществяване на самата история. Дребната собственост и нейното производство обаче, не са от такова естество – няма историческа епоха, която да е организирана върху основата на занаятчийското стокопроизводство, поради което интересите на дребния собственик нямат историческа посока; напротив тяхното удовлетворение и така, както го иска дребният собственик, означава връщане историята назад, спиране на общественото развитие, обществена реакция. Бъдещето не гледа към умиращия.

Но ако искаш да използваш обществената енергия на дребния собственик, ти с оглед на обикновения случай не можеш да му говориш така, защото той ще дойде при тебе не да му четеш смъртната присъда, не да го караш да се чувства слаб, безсилен, отритнат от бъдещето и историята, мъртъв, защото той ще дойде да му дадеш сили за борба, вяра в съдбата и успеха му. Той иска живот, бъдеще, перспективи.

Може ли този, който е дошъл да се бори за спасение на своята малка собственост, ти да го посрещнеш с думите:

"Слушай, с твоята дребна собственост е свършено. Тя ще се стопи и погълне от едрата. Всяка борба за нейното запазване е безсмислена. Тя при това е и реакционна, защото спира историческото развитие, прогреса. Ти се примири с това. Ела обаче да се борим на базата на пропадането на твоята собственост. на превръщането ти в наемник, та като те освободя от всички илюзии на твоя собственически оптимизъм, пречистен през седемте кръга на историческото чистилице, да почнем борба за едно общество, дето едрата капиталистическа собственост ще погълне дребната, или пък дето изобщо няма да има частна собственост."

Та нима този собственик е дошъл при тебе да се бори за собственото си пропадане?(1)

[1 – Точно така се обръщаха към него тесните социалисти в своя календар от 1908 г.: "Докато дребните производители въпреки смъртната присъда, която им произнася историята, експлоатират безжалостно себе си, фамилиите си и работниците си, като ги лишават от животворящите лъчи на културното слънце; докато те в

предсмъртната си агония страстно се впиват във фиктивната си частна собственост на мизерните си средства за произвеждане, които днес са източникът на тяхното нещастие; докато те се чувствуват свързани с частната собственост върху средствата за производство и нейния обществен порядък – дотогава те са врагове на социалдемократията. Оная част от тях обаче, която се прости с традициите и принципите на буржоазното общество и в името на бъдещите си изгряващи интереси, като войник от класосъзнателната бореща се наемна армия, прегърне социалистическия идеал, тя се посреща с братски разтворени обятия в редовете на социалдемократията."]

Viii. Широките социалисти и дребния собственик

Въпросът за отношението към дребния собственик и към неговите непосредствени интереси навремето игра голяма роля в борбите между широки и тесни социалисти, които дори взеха тези прозвища във връзка с тяхното тясно и широко гледище по този въпрос.

Водачите на широките социалисти се стремяха към бърза обществена кариера: оратори по многолюдни събрания, водачи на широки обществени движения, депутатство, парламентарно трибунаство. Но социализмът е идеология на работническото движение, а когато тези социалисти почнаха да го проповядват, в България още нямаше съответно голямо работническо движение. (1) Социализмът се явяваше идеен внос. Вместо едно неосъзнато работническо движение да търси своята идеология, то идеологията тръгна да търси и създава работническо движение.

[1 – Тогаваша България представляваше още страна, в която господствуваше само дребнобуржоазният начин на производство; тенденцията на капиталистическо производство още не се виждаше; за работническа класа не може и да се говори, и изобщо да се обоснове почвата на социализма в България, тогаваша не можеше нито с тенденцията на развитието на страната, нито с факти за съществуването на тази тенденция. [18]]

Но широките социалисти по обвинение на тесните не се интересуваха главно и изключително от организиращото работниците действие на пренесения у нас от чужбина (от развитите страни) социализъм, (1) а повече от неговата социална романтика, от неговата бойка терминология, която така успешно въодушевяваше недоволните дребни съществувания и особено дребнособственическата интелигенция, която в социализма намери идеи, които другите партии не ѝ даваха. Жадна за знания, тя намираше там и социология и философия, и литературоведение, изобщо миоглед. (2)

[1 – "Забележително явление в първия конгрес (1894 г.) на Раб. соц. демокр. партия съставяше това, че абсолютно се забрави работническата класа и значението на изборителната борба за нейното възпитание. Нито една резолюция конгресът не взе за участие на партията в градовете и за апел към работниците в тях за участието им в предстоящите избори. На опитите да се обърне внимание главно на градовете се изтъкваше "закъснелостта на нашите икономически условия", че в градовете за дълго време не ще можем да имаме успех и че без дребните производители нищо не може да се направи." [18]]

"Съвсем друго поглъщаше вниманието тогаваша, а именно: как в предстоящите законодателни избори да се привлече народът, за да гласува за кандидатите на партията. Това ново направление в

социалистическото движение господствува още дълго време след това." [18]]

[2 - "Появяването на социалистическото движение преди работническото беше неблагоприятно в този смисъл, че при отсъствие на последното мнозина от социалистите схващаха социализма не като научен израз на работническото движение, а като най-прогресивна или истинска и хуманнодемократична идея, като стремеж за общочовешко щастие." [18]]

Широките социалисти се интересуваха повече дали със своите проповеди ще повлияят на избирателната маса. Затова те не си поставяха въпроса за отношението между наемничество и дребна собственост като хегемон към съюзник и не полагаха грижи предимно за изграждане на политическата сила на хегемона, който после на базата на борба за непосредствените интереси да увлече като съюзник и дребния собственик и в тази борба да го издига на все по-високи политически и борчески становища.

Тесните социалисти пък, искайки да бъдат догматично сектантски правоверни, гледаха с ужас тази разстлала се в целия ни обществен живот дребнособственическа стихия и търсеха да намерят за обществена опора на своите проповеди работничество и работническо движение. И понеже не намираха лесно и в достатъчен размер главния предмет на своята дейност, и понеже не бяха в борба за власт, и наум не им идваше въпросът за използване на дребната собственост като съюзник. Напротив, при липса на съответно голямо работническо движение те смятаха успехите сред дребната собственост като опошляване на задачите на соц.-дем. работническа партия и превръщането ѝ в радикална дребнособственическа партия.(1)

[1 - Р.С.Д. партия след 1894 г. и за дълго време след това и по организация не представляше една пролетарска политическа организация, а просто една дребнобуржоазна демократическа партия. [18]]

От друга страна, те смятаха всяка борба за непосредните интереси на дребната собственост за историческа реакция, за дейност, която създава исторически и обществен пакостни дребнособственически илюзии, вместо да насочва погледа на масите към истинско обществено и политическо развитие.(1)

[1 - "Една програма с такива искания (искането да купува държавата машини и да ги даде на селяните с нищожна кирия, или общините, които да ги дават на селяните безплатно; искането евтин кредит; освобождение селската собственост от различни тегоби), които очевидно ще вдъхнат на селяните убеждението, че с тях може да се запази собствеността им, се явяват цяло противоречие с основните възгледи на с.д. партия". [18]]

Затова тесните социалисти бягаха като дявола от тамян от дребната собственост и особено от нейните интереси. Те гледаха с безкрайно възмущение, презрение и истински нравствен ужас как "мнозинството от социалистите, от членовете на партията (бъдещите широки) се трудят начело на разни собственически организации като еснафските сдружения, македонската организация, учителския съюз и дори комитета на Цар Освободител.(1)

[1 - Преките задачи на с.д. партия все повече се изтикваха на заден план и се забравяха. По такъв начин социалистическото движение от научен израз на работническото движение се преобръщаше в един идеалистичен дребнобуржоазен израз на всички буржоазни обществени движения, на "общочовешка идея".

Партията твърде много занимаваше селският въпрос, пропагандата в селата, кооперациите, а по-сетне и други въпроси, които стоят

далеч от преките й соц.дем. задачи, като учителското движение, македонския въпрос и т.н. [18]]

Следните техни оценки и изрази:

"Говореха (Янко Сакъзов и Н. Габровски – като депутати) буйни и пламенни речи против подтисниците, насилниците, грабителите и експлоататорите на народа, против заплатата на княза, против дворците, перачниците, конюшните на двореца и против големите заплати на чиновниците – граждански и военни", "свързване съдбата на работническото с учителското движение", "съединението на социализма с целия угнетен народ" и пр. – бяха формули на жестоки и презрителни правоверни социалистически присъди на политиката на "изгубване на социализма сред народа". [18]

IX. Тесните социалисти и дребния собственик

Но дребната собственост като преобладаваща обществена среда с неотразима сила се налагаше и на тесните социалисти. Гонена през вратата, тя се промъкваше през прозореца. Те я намираха в избирателната маса, в своите събрания, дори в своята партия (доста време мнозинството от работническото в партията бе занаятчийско наемничество, намиращо се под пълно влияние на дребнособственическия оптимизъм). (1) Тесните социалисти, къпайки се за голямо свое неудоволствие в тези неизбежни собственици, в тази "реакционна социална напаст", трябваше да вземат някакво отношение към нея и то с оглед да я привлекат към себе си. И тъкмо в изказванията за това отношение съществува обърканост, резултат от обърканото обществено положение на самия дребен собственик. Видният теоретик Г. Георгиев в статия "Дребната собственост и партията" пише:

[1 – В синдикатите на тесните социалисти през 1907 г. от 1689 работници само 676 бяха фабрични, останалите – 1013 – занаятчийски наемници. Съотношението в полза на фабричните работници се промени едва в 1910 г., когато от 4981 членове 2466 (49,5%) бяха индустриални работници.]

"Разбира се, че интелигенцията и дребните стопани в партията могат да бъдат полезни (като чуждица – м.к.). Интелигенцията – като развива класовото съзнание на пролетариата и му помага в неговата класова борба. Но те могат да спомогнат за успеха..." [18] – продължава авторът по-нататък като прескача обаче въпроса, с какво могат да бъдат полезни дребните стопани. Конгресната резолюция (1901 г.) пък иска:

"Средните и близкостоящите до пролетариата елементи из градските и селски среди могат да представляват за партията известна сила дотолкова, доколкото те се проникнат от класовите интереси на пролетариата."

Д. Благоев в бр. 41 на в. "Работник" на тема "Предстоящите избори" пише:

"Дребните производители, които, като не виждат никакъв изход от своето положение, съчувствуват на социалистите и на тяхната програма и изказват съчувствието си по един несъмнен начин." [18]

А в бр. 71 на същия вестник на тема "Селският въпрос" пише:

"За нас е важно селското население да съчувствува на нашите идеи, да разбира нашето стремление и полезността им за него." [18]

Ясно е от приведеното, че тесните социалисти искаха дребните собственици да идат при тях не върху "наклонената плоскост на своите близки интереси, които водят към демокрация", а като социалисти; и

понеже по обществено положение като неработници дребните собственици не можеха да бъдат истински социалисти, то поне да бъдат такива по убеждения, по съчувствие, теоретично, защото, докато не станат работници, те ще си останат чужди в движението. (1)

[1 - "Никой не е отричал и не отрича, че нашата социалистическа пропаганда ще засяга и дребните производители, но, първо - нашата пропаганда трябва да бъде чисто социалистическа, а не специално приспособена към техните дребнобуржоазни искания, т.е. не радикалска и демократическа, в каквато неизбежно ще се обърне тя при предполагащата тактика, и, второ - не трябва да се лъжем, че додето тези утрешни пролетарии не станат същи пролетарии, резултатите от нашата пропаганда не могат да бъдат нито на йота по-големи от ония, които и тъй ще имаме, ако ще би да издаваме и хиляди вестници." [8].]

Понеже не се водеше непосредна борба за власт (която по необходимост поставя въпроса за съюзници), а борба за теоретично спечелване на дребните стопани, агитацията между последните трябваше да бъде чисто социалистична, чисто теоретична, лекции по социология и политическа икономика с главна цел: освобождаване на дребните стопани от собственическия им оптимизъм и основаните на него илюзии.

Прочее казваше Д. Благоев:

"Нашата агитация (през време на изборите) трябва да бъде открито социалистическа навсякъде. Само победа с такава агитация ще бъде победа на с.д. партия." [18]

Но докато изборната агитация на широко настроените членове на партията вървяла в съответна мяра с успех, чисто теоретичната агитация на дядо Благоев върху законите на икономическото развитие (и то не другаде, а по изборни събрания) мъчно била изслушвана дори от самите партийци (дребни стопани) според признанията на самия Благоев:

"Сполуката на Р.с.д. се дължеше на най-вулгарна агитация с някои минимални искания от програмата. Факт беше, че съчувствието на селската маса и дребната собственост беше плод на безизходното им положение, за поправянето на което социалистите им посочваха някои точки от минималната програма на партията.

Също факт беше, че никакви успехи на социализма в народната маса нямаше."

В VI конгрес Д. Благоев, избран в Ямболско, разказва каква е била агитацията във време на изборите. Той разправи как враждебно посрещнаха ямболските партийни членове неговата агитация, която не се спираше на минималната програма, а разправяше пред избирателите в града и селата за законите на икономическото развитие и за крайните цели на Р.с.д. партия. Ямболските социалисти намират такава агитация за ненужна, дори за пакостна, и настояваха да се говори главно върху някои точки от минималната програма, като за прогресивно-приходния данък и против постоянната войска." [18]

Опозиционните собственически партии винаги поставяха агитацията си на основа на непосредните интереси. На тази основа те биеха и агитацията на широките, основана също на непосредните интереси. Първо, те наддаваха отчаяно в обещанията си (а понеже тази агитация по естеството си е агитация на чувства и афектация, печели този, който говори последен и който направи по-силно театрално впечатление) и, второ - накрая нанасяха решителен удар със следния довод:

"Всичко, което казват социалистите, е вярно и добро, но ако гласувате за тях, само ще се загубят гласове в полза на

правителството, защото социалистите, и да спечелят изборите, няма да бъдат допуснати до властта, така че няма да могат да изпълнят обещанията си."

Това съображение се поставяше дори в борбата на опозицията през 1931 г. против Демократическия стовор.

Х. Слабият – ремарке на победоносния си хегемон

Как гледа сега пък дребният собственик и слабият изобщо на своя съюзник?

Дребният собственик и слабият изобщо нито мислят, че могат, нито се наемат да излязат начело на борбата, да изнесат решителната ѝ част и да я ръководят. Ако биха могли да направят това, нямаше да търсят да стават помагачи, а сами щяха да търсят помагачи.

Дребният собственик гледа на себе си обикновено като на ремарке, закачено на хегемона двигател. (1)

[1 – При действията си срещу сърбите майор Паница, понеже разполагал с по-малко, по-лошо обучена войска от противника, възприел следната тактика: добрите стрелци с добри пушки стреляли и напредвали, а останалите викали зад тях ура, за да мисли противникът, че тази войска брой няма. Ако питате слабия къде му е мястото: в първата група или във втората, той обикновено ще предпочете да помага с викане на ура, отколкото да иде в първата линия.]

Той предпочита да поизостане, да отиде да си гледа частната работа, да прати други да свършат обществената работа, да оберат нейните рискове и отговорности, а той да ги срещне – забързан, развълнуван от изхода на борбата – и да пита с нужната тревога:

– Какво стана? – прикривайки с това положението си на публика, и научил положението, да тръгне гордо и самодоволно да разправя наляво и надясно "какво направихме ние".

Дребният собственик обикновено влиза в борбата, за да запази и спаси малката си собственост и живота, когато рисковете от безропотността на мирния живот са не по-малки от рисковете на борбата. "И така, и така няма живот – ако ще се мре, поне в борбата да се мре" – окуражава се той, но мисли все пак, че си е направил добре сметката в сравнението на двата риска.

Дребният собственик и слабият изобщо обикновено влизат в борба с колебливи изгледи за успех. На тях не им правят впечатление борби, които не дават преки положителни резултати. Те мъчно се жертвуват за протестна, пропагандна цел, за създаване примери на несломимост на духа и на героизъм. Такива подбуди мъчно влизат в техните дребни души, изпълнени с тревогата на толкова по-прозаични неща. Дребният собственик лесно не мре за другите. Прекарал целия си живот в треперене над участва на дребното си сиво "аз" и своето имущество, той не така лесно го жертвува. Много скъпо му е то. Много усилия и неволи му струва неговото създаване. Пък и ходейки винаги наведен, принизен, с подтиснато чувство за своята дребнаост, за своята слабост, нему мъчно са достъпни суровите тонове на зова на личната гордост и обществената чест, които се съдържат в простото правило: noblesse oblige.

За слабия е ужас мисълта, че може да излезе победен и отново да попадне в ръцете на стария си гнетител, за да изпита сега не само силата на клещите му, но и гнева на неговото отмъщение. Той най-добре разбира ужаса на израза "Горко на победения". Затова слабият

заема мястото си на ремарке при гаранция или при убеждение, че неговият хегемон ще спечели борбата.

На своето участие в борбата слабият обикновено не гледа като на изпълнение на дълга: да даде и той жертви за извоюване на общата победа. Той гледа на това повече като въпрос на нагаждане към по-силния, към бъдещия победител. С участието той се пише в списъка на приятелите и почитателите на победителя. Манифестира се като свой, "наш човек".

Разбира се, хегемонът не губи нищо от това по много причини. Първо – той печели от факта, че дребният собственик и слабият изобщо не е в противния лагер; че не е пасивен, а все помага с нещо; и, второ, – защото действителността е по-силна от отнасянето ни към нея и дребният собственик, стъпил леко и предпазливо (с всички резерви на своята изтънко пресмятаща душа) на края на чергата на борбата, бива подет от нея и увлечен, въодушевен, поставен в положение на необходима отбрана, накървявен, поел отговорности, с изгорени мостове за отстъпление, често върши работи, геройства и чудеса, които изненадват и самия него. Героизмът, който проявиха дребните собственици по време на Априлското въстание, особено при отбраната на Панагюрище, е най-добра илюстрация на тази мисъл.

Xi. Рискът на слабия. Вярата в успеха. Роля на оптимистичната пропаганда

Рискът (алеата), който слабият може да приеме, застрахователно изразен, е почти сбъдващата се вероятност, чието осъществяване е въпрос само на кратко време (седмици, месеци), и на леко усилие от страна на хегемона.

Затова всеки, който иска да въздействува на нерешителните, колебаещите се, върху неутралните с цел да завие посоката на тяхното нагаждане към себе си, най-после да засили и решителността и у себе си, прави винаги оптимистична пропаганда: крие лошите страни на положението си, слабостта си, неуспехите; подчертава добрите си страни, победите си или изгледите за победа; като се отнася с обратна мярка към предимствата и недостатъците на противника си, крие успехите му, а подчертава неуспехите или изгледите му за неуспех. Нашият народ казва: "Кураж до дупка: когато ти се влачат червата, ще казваш, че ти се е разпасал поясът. На нашия и гърбицата му прилича, на чуждия – и леко наведения гръб е сакатлък."

Вярата в успеха, това е половин успех – за самия действащ и с оглед спечелване на съюзници. Без тази вяра сигурно се пропускат обективни възможности. Победеният няма приятели.

Мъчно побеждава един командир, който не е успял да създаде вяра за непосредна или крайна победа у войниците си. И когато е най-зле, спокойствието, оптимистичната усмивка, гневът срещу всеки, който изрази съмнение, колебание, уплаха (макар че и той ги споделя), трябва неуклонно да поддържат вярата. Хората, бити в себе си, лесно могат да бъдат бити вън – тяхната енергия вече е парализирана. Те гледат не напред, а назад. При зова за атака тяхното решение се движи само между две възможности: "ке бегаме или ке се предаваме". Една армия с нападателна стратегия учи войниците си и рядко прави маневри за отстъпление, т.е. не създава навици за отстъпление и убеждението, че такова изобщо е възможно.

Безспорно най-лесно е да си силен и да подчертаваш тази сила. Фактите на силата и победата не се нуждаят от показване, а само от

обобщаване. Те нямат нужда от красноречие, защото никакво красноречие не може да надмине красноречието на фактите.

Но само геният може да спаси положението в случай на неуспехи, на продължителна, затегната борба; борба, чийто край и естеството на чийто край не се виждат или се виждат в много неопределен вид.

В такъв случай пропагандата трябва да бъде изобретателна до виртуозност. Досега историческата практика е установила горе-долу следните правила:

Непрекъснатото, непоколебимо и постоянно повтаряне и набиване: "Въпреки всичко крайната победа ще бъде наша." Във всички писания и речи трябва да се говори и пише така, че заключенията да свършват с думата "победа". Никакво колебание не трябва да проличава, защото колебанието на ръководството превръща колебанието на масата в отчаяние.

Всяко поражение трябва да се представя като успех: добиване опит, изтощаване на противника, губим територии, но войната се печели не с превзети територии, а с унищожение живата сила на противника.

Знае се, че военни успехи печели само този, който напада – отбраната е половин поражение. Но това схващане може да се маскира с понятието – успехи в отбраната или успехи в поражението: разгромяване живата сила на противника; отстъпление, което не му позволява да ни огради и плени, а неуспехът на противника да ни огради трябва да се представи като неуспех на плановите му изобщи. Когато се оттеглиш поради пробив, ще заявиш, че става скъсване на фронтовата линия, за да се осуетят целите на пробива: разделяне на силите ти и биенето им поотделно без възможност за връзка, подкрепа и маневриране с резерва. Когато отстъпваш, ще казваш, че се оттегляш на по-добри стратегични позиции макар че за голямо съжаление по-добрите стратегични позиции на бития и отстъпващия да се намират все в гърба му и той да забелязва тяхното стратегично предимство не когато са пред него, а когато са зад него, и макар че тяхната стратегична стойност се състои не в даване предимства на бягането, а на настъплението. Отстъплението ще представяш като непрекъсната смяна на все по-добри и по-удобни стратегични позиции и дори когато те се слеят с границите ти, когато минат в противоположната граница и дори я прескочат и ти се окажеш в територията на някоя неутрална държава, която те разоръжава и приключва борбата.

Когато претърпиш тежко и нескривано поражение, ще съобщиш: "Ние претърпахме поражение, но от това поражение излязохме с още по-твърда воля за борба, която е единствен залог за крайната победа." Или пък ще тонираш на това, че нашите войски се били с нечувана храброст, но и една свръхчовешка храброст не е могла да противостои на силно превъзходящото число на противника. Когато напускаш един град, ще пишеш по стените му с гордо спокойствие: "Ще се върнем пак." Изобщи при поражения ще се употребяват изразите: твърдо мъжество, гледаме със спокойствие развитието на събитията, не е дошъл моментът, когато ще бъде казана последната ни дума, противникът ще има възможност скоро да види резултатите от нашата забава (алюзира се за направена подготовка), нашият народ винаги е имал непоколебима вяра в силите си и с тази вяра винаги е побеждавал.

Особено честа трябва да бъде употребата на думите "гордо" и "мъжествено", та със свързаните с тях стари асоциации на сила да се покрива трагичността на новото положение: гордо посрещане изпитанията на борбата, гордо оттегляне пред фаталните решения на

съдбата, мъжествено спокойствие, мъжествен отказ за капитулация, мъжествена саможертва.

Xii. Тактика на отстъпление на хегемона и слабия

Ти не можеш да възприемеш тактика на отстъпление и заедно със съобщенията за това отстъпление да търсиш съюзници и да заповядаш или очакваш от такива съюзници тилови въстания за облекчение положението на фронта: за оттегляне резервите на противника, за заангажиране сили.

Дребният собственик и слабият изобщо не стават съдружници със слабия; те не се нуждаят от компания за взаимна утеха и за солидно ядене на бой. Слабият отива при съюзника си да жъне поражения, а успехи; не да се жертвува, а да се ползува от чужди жертви. (Вие ке я освободите, ние ке я наредим.)

Нещо повече – дребният собственик и слабият изобщо, когато само мислено са със съюзника си, а телесно са при сукмана на жена си и с озъртане наоколо и с едва доловим шепот обсъждат развоя на борбата, често пъти се сърдят защо хегемонът (на когото не са, защото не смеят да станат, действителни съюзници) се бави, защото отстъпва, защото не нанася бързи успехи. Дори в пристъпи на негодувание те се провикват насаме или пред жена, дори и пред приятели:

– Хайде бе, джанъм, защо ги държиш още? Право по мордата, и толкова! – чувствавайки се обидени и подиграни в очакванията си, като че ли са подписали договор с капаро и протестират за връщане на двойно капаро.

Поради това през Освободителната война на малко места в смесените българо-турски селища станаха издевателства от българи над турци и обратно. Навсякъде се сключиха приятелски споразумения за взаимна защита при промяна на положението и нито турци, нито българи вдигнаха навсякъде военно-тилови въстания: турците невярвайки в силата си, а българите в съюзника си, с когото веднъж бяха излъгани в Априлското въстание и който при Плевен почна да търпи поражения.

Xiii. Дребният собственик бърза с победата

Дребният собственик бърза с победата. Само при това условие той влиза в борбата. Всяко бавене за него е смърт: малката сермийка се топи, мющерииите се разбягват, къщата се разтуря, плановите на бъдещето се провалят, животът отива напразно, време се губи.

Почнат ли първите поражения(1), почнат ли да падат снаряди и в двора на дребния собственик, той започва да се озърта и да търси пътеки за бягство по правилото: мишките първи бягат от потъващите параходи. "Изиграх се, направих си лошо сметката" – удря той с все сила клетата си объркана глава.

[1 – Затова основен закон на всяко въстание е: всеки ден някакъв успех – малък или голям.]

Изчезнат ли изгледите за лесна и бърза победа, дребният собственик си командува отстъпление, за да спаси това, което е останало, което може да се спаси. Неговата дребна собственост не само го принуждава да се приспособява за целите на нейното запазване и разширение – тя му осигурява и възможност за това или поне вярата в тази възможност.

При нея се връща той, навел принизено глава, молещ унизително пощада с извиненията: "Заблуден бях; прости сме, не разбираме; друг път такива работи няма да правим вече" – и с душа, изпълнена с топло доволство: "Моят дом е моята последна крепост."

През време на пълномощията (1881-1883 г.) къщата на сваления министър-председател Драган Цанков, както винаги, продължавала да бъде непрекъснато върволище на народа. В нея този майстор на интимната беседа със своето остроумие минирал и без това гнилите основи на режима. Най-сетне правителството се вижда принудено да интернира тази запалена главня във Враца – първото политическо интерниране. Но и тук твърдата и безстрашна натура на дядо Драган не се отдава на посещения на врачанските лозя, а почва да организира митинги и въстанически надигания за сваляне на режима.

По негово нареждане Панайот Михайлов, учител от с. Тишевица, поискал разрешение за митинг в с. Голямо Пещене. Задържан от полицията, Михайлов подава "прошение" до врачанския окръжен управител, в което между другото пише: [43]

"Драган Цанков, като беше министър и като съм по-слаб в паметта, затова ся поведох, та правихме митинг и прочие. Сега, като видох, че им била целта да ударят управлението и да заемат тлъстите плати и повторително пак да му смучат кръвта на народа, затова, като видох намерението им, отказвам се от намерението си.

Това всичкото мое престъпление, като съм го направил, е с погрешка (с недоразумение). Молим ви да ми упростите, защото занаятчийство няма да бъде в такова зло приключение.

Молим ви, Господин Управителю, аз като човек беден, час по-скоро ме упростите и освободете ме, за да ида да си гледам своята работа, защото в това работно време кърската ми работа остана назад.

22 юни 1882 г.

С почит: П. Михайлов".

След това с ново "прошение" до министър-председателя ген. Соболев, същият обяснява защо е подал първото унизително "прошение". Като пише, че това станало по съвета на председателя на окръжния управителен съвет, за да бъде освободен продължава:

"От този отговор на председателя на Окръжний управителен съвет аз останах стреснат: тогава, за да се отърва от мъките ми, които представляваха, и друго, като си повече имах и земеделско производство, сиреч ситната сеитба – ечемик и овес – ми прекапа, на ливадите сеното ми презря, друго съм окосил, като нямам как да го пластя и изгни и пр., и пр., то най-после реших да подам на управителя едно прошение в този смисъл: Драган Цанков, ако и да ни е казал да правим митинги и прочие, но аз съвсем ся отказвам от такова нещо."

Интересно приложение намира законът за нагаждане към силния при произвеждане на избори.

В изборите, въвн от обективните условия, под чието въздействие стават изборите, от значение са: активността на правителствената партия, активността на опозицията и отношението на изборните бюра към опитите на властта да подправи изборния резултат.

Създаде ли се господстващо мнение, че правителството ще загуби изборите, то сигурно ще ги загуби, ако остане в обикновените рамки на изборното "морално влияние" и насилие.

Първо – активността на правителствената партия, на нейната полиция и на нейните сътрудници (разни селски и градски търговци, кръчмари и безпартийни, които са с всяка власт) отпада.

Службогонците от правителствената партия виждат вече местата си изстинали; неназначените виждат, че губят играта. Полицията чувства, че ще мени своя министър. Сътрудниците ясно виждат новите "силни на деня". Активните изборни правителствени дейци не смеят да прекаляват в "моралното си влияние" над избиратели и противници. Знаят, че за извършените нарушения новата власт ще потърси сметка. Полицията също не смее да върши издевателства пред същата опасност. (1)

[1 - През 1931 г. смяната на стовористкия режим под натиска на световната криза с Народния блок на земеделци, демократи и либерали като отдушник за негодуванието на масата бе станала държавна необходимост. Сам министър-председателят А. Ляпчев въпреки възможностите даваше пълна свобода и пълни улеснения на земеделския шеф Д. Гичев. Неизбежността на смяната се чувствуваше от всички. Чувствуваше се и от полицията. В участъците се чуваше само шеговитата, но горчива дума: "А бе ти какво си се разшетал, разтичал, загрижил? Колко дена ти остават до 21 юни (деня на избора)?" - отправена към всеки който правеше, ковеше, чукаше, купуваше, нареждаше или проектираше нещо за по-дълго време. Как ще спечелиш ти избора при избирателите, когато си ги загубил вече при полицията?]

От друга страна, активността и смелостта на опозицията порастват неимоверно. Тя е бъдещата власт; утре тя ще решава всички въпроси. Опозицията започва да се държи храбро, не се бои от арести, от поемане отговорности, дори от нарушения и престъпления, защото утрешната нейна власт ще ги амнистира (остави в забвение) със закон или фактически.

Селските кръчмари и безпартийните, които са с всяка власт, не раздават, както досега, бюлетините на правителството, а бюлетините на опозицията. Те ревностно вървят "в крак с времето". (1)

[1 - Особено интересни, обикновено смешни прояви даваше нагаждането на чиновниците - зестрата на властта - към силния, към настоящите и бъдещите управляващи партии. В Троян чиновниците в Земеделската банка бяха членове на Младежкия стовор (управляваща партия), имаха тайни членски карти от Младежкия земеделски съюз (бъдеща управляваща партия), а един се ожени за дъщерята на комунистическия депутат - за всеки случай. Това е т.нар. система за преосигуряване за всички условия и за избягване всякакъв риск.

От троянските търговци братя Вачеви Иван бе комунист - за да осигури за съдружието комунистическата клиента и малки общински данъци; Георги бе "реакция", за да осигури буржоазната клиента и облагите на властта, но оризът продаваха от един и същ чувал.]

Най-сетне изборният апарат - бюрата - стои на точката на най-строга неутралност и не позволява никакви злоупотреби в полза на властта - днешната опозиция е утрешна власт и първата ѝ работа ще бъде да потърси отговорност от учителите - най-малко да ги премести, ако не ги уволни.

Разбира се, тъкмо обратното става с всички тези субективни фактори при избори, в чието спечелване властта е сигурна, а и общото убеждение е такова. Ако борбата за избирателя е изгубена, борбата за кутиите и бюлетините още не е. Докато стигнат до съда, има доста път. Като вкарам полиция в изборното помещение, като разгоня застъпниците на опозицията, като скръцна на кмета и на даскалите: "Ако не ни дадете избора, в понеделник вземете си всички шапките" - при положение, че тази закана има всичките основания да се сбъдне (било че властта не държи много на парламентаризма и че може без

всяка намеса на общественото мнение да разтуря камарата; или пък че ще остане на власт въпреки частичните успехи на опозицията) – да видиш как общият сбор на правителствените бюлетини и малкият (за прошарване и вид на обективност) брой на опозиционните може да надмине дори числото на избирателите. (1)

[1 – При бързо и невнимателно броене на приготвените предварително за смяна изборни кутии често стават такива грешки. Същата грешка става и когато без смяна на кутии се мушне в общия куп по-голям куп правителствени бюлетини под мишницата на някой прикриващ този внос стражар.]

Затова силният или който иска да мине за силен, трябва да поддържа с всички сили представата за силата си, т.е. за зависимостта на съдбата на дребния собственик и слабия изобщо, от него.

Xiv. Постоянна болест на социалистическите партии: флукуацията

Това приспособяване се изразява у нас между друго и в постоянната болест на социалистическите организации: флукуацията, минаване и заминаване през тях, връщане отново и повторно отдръпване на дребните собственици. И наистина, колкото повече един дребен собственик е под гнета на дребните си, близки, непосредни интереси, толкова повече е изложен на изкушението да се откаже и забрави далечни идеали за радикално разрешение на обществените въпроси.

Този закон най-добре се наблюдава в развитието на народната (на дребните съществования) интелигенция. Тази интелигенция, разпъвана от амбициите на индивидуализма при жестока невъзможност да ги удовлетвори; унижена и ударена от мизерията на положението си, на младини естествено е най-пригодна почва за идеите на свобода, братство и равенство. И голямо мнозинство от учениците на дребните слоеве, особено под влияние на литературата бяха под дълбокото или по-повърхно влияние на социализма.

Този висок процент се запазваше и през първите години в университета, когато с бурните си прояви младото студентство създаваше доста работа на полицията. Това е време, когато издръжката на младежа е осигурена от горе-долу понасящата я заплата, пенсия, доход от земята и дюкяна на бащата. Това е време на буря и устрем, на бурна ферментация на идеи: философски, социологични, политични, народни и международни; процес на създаване на мироглед и установяване на отношение към всички обществени въпроси. Никакви субективно тежести връзки на дребнособственическия бит; никакви специални грижи за удобства, хубаво облекло, подражание на живеещите по-нашироко; напротив – презрение към такива противонародни прояви. Никаква грижа за изпити, дипломи с оглед заемане някаква служба, правене на кариера; никакви грижи за авансиране в службата със съответно увеличение на заплатата поради порастване на децата и разноските; никакви мечти за собствен дом, изтягане след вкусния обяд на кушетката с унес в тихата лека музика на радиото. Никакви грижи за рокля на жената, за устояване срещу непрекъснатите ѝ атаки в полза на дребнособственическото благополучие: "Виж какво правят хората, къде ходят, какво носят, какво купуват чуждите мъже на жените си, а ние се свиваме тук с тези дървени столове, с тези басмени пердета, с тези парцалени черги. Как ще женим децата; къде ще посрещаме гости? Всичките ми приятелки имат всеки голям празник нова рокля; децата ни ходят окъсани като цигани; срам ме е да изляза

между хората. За какво съм се оженила; за какво живеем на този свят, като не ходим между хората? Хората ходят на курорт по Банки, по Бояна, по Варна, неделя вечер на ресторант, през ден на кино, на театър, а ние сме се сгънали като последни сироти" и т.н., и т.н.

Но последната година, когато приближава края на бащината издръжка и началото на срама от "почтените хора, със здрав разум и правилно чувство за живота", студентското съзнание почва да се вълнува от подобни грижи и интереси, а с излизането от университета потъването в тях расте в непрекъснато разширяващ се ъгъл. В резултат: или ренегатство, или безразличие, или потайване със скрити мисли в душата (аз съм си същият, само че скришната).

След известен горчив опит, създавайки от изключени студенти професионални революционери, полицията по време, когато политическата дейност бе в рамките само на агитация и пропаганда, не смущаваше този път на развитие с даващо обратни резултати вкарване в затвора на провинени студенти и ученици. Тяхното отстранение от революционна дейност тя остави на закона за приспособяването и потъването в неизбежните връзки на дребнособственическия бит.

По същите съображения буржоазията не правеше от осъждането по Закона за защита на държавата пречка за ставане на адвокат.

Xv. Готовността за борба у дребния собственик

Силата на обвързаността на дребния собственик о неговите интереси се проявява най-добре, когато под натиска на неволята той реши да се откъсне от своя тезгях, от кепенците на своя дюкян и влезе в борба, свързана със загуба на време, средства, здраве и живот.

Тази зависимост се използва по обратен път за измерване температурата на недоволството и на готовност за борба на дребния собственик. В каквата степен той е готов да се откъсне от бита и да го зареже за целите на борбата, в такава степен е порасла решителността на неговото нетърпение. Щом почне да отлага не обществената работа заради частната, а частната заради обществената, това значи, че дребният собственик е минал на бунтовна плоскост и е станал опасен.

Заради това силата на опозицията и опозиционното настроение се мери не толкова с резултатите от депутатските избори, колкото с тези от общинските. С първите избори са свързани по-отвлечени съображения на политика, която не така непосредствено засяга интересите на дребния собственик, когато той е в голяма степен в ръцете на общинското управление. Най-рисковано нещо е да се опиташ да проведеш изборен бойкот чрез гласуване с протестни лозунги, бели бюлетини или празни пликосе на общински избори, когато здравомислещите дребни собственици, разсъждаващи с езика на дребните факти, са изправени пред възможността правителството с един-единствен глас (който в случая е мнозинство) да си нагласи управа, която ще бъде смърт за дребнособственическата опозиция.⁽¹⁾

[1 - Поради това през време на общинските избори (1936 г.), когато цялата опозиция, обединена, искаше чрез бойкота им да направи протест против премахването на парламентаризма, тук-там опитни партизани в напълно опозиционни селища не дадоха всичките гласове за бойкотно гласуване. Те отделиха от избирателите необходимото количество за мнозинство на опозиционната листа, а остатъкът гласува за бойкота.]

Xvi. Дребни собственици - революционери

Дребните собственици и преди Освобождението даваха професионални революционери - организатори, четници, хайдути, харамии. Характеристиката на тяхната безбитност най-добре разкрива силата на връзките на уседналия бит на имотника. (1)

[1 - Най-добра формула на тази безбитност даде Н. Кючуков, чийто белетристичен дар го издига до най-добрите ни книжовни постижения: [20] "Бай Васил се беше приготвил (да ходят някъде с Кючукова). Само аз нямаше нужда да се готвя: аз си бях всякога и за всичко готов."]

Това бяха хора, неспособни за уседнал живот с неговите сковаващи връзки на дребни грижи и задължения. За тях уседналият дребнособственически бит: "хиляда бода за пара", "единият ти крак трябва да е счупен", "покорна главица остра сабя не сече", "трай си, по-лесно да поменуеш" - бе непоносим.

Те не можеха да счупят единия си крак по старата дюкянджийска философия и да останат приковани към дюкянския тезгях; още по-малко бяха в състояние да изкривят крака на кравай по турски, да затиснат със задник канджата и да дупчат цял живот шаяк и гайтан; или да набиват, докато са живи, клечки в кундурите.

Тяхната буйна кръв търсеше въздуха на борбата. Ако нямаша известни кръвнишки наклонности, то поне бяха хора, за които разликата между живота на човека и на дървеницата не е особено голяма; хора, чиято ръка не трепваше пред нищо, и затова те търсеха за своите издуващи ги нерви силните усещания на борбата, на приключенията, на авантурите. В това намираха простор за разперените си криле. В българската държава тези хора биха били отлични пълководци или водители на опозицията, но изпълнени със съдържанието на историческото време, в което живееха, те бяха верни синове и израз на това време.

Когато в България нямаше предпоставки за обща национална борба за освобождение, те бяха хайдути кокошкарари. Щом като по някъкъв повод: обида, спречкване с турци, насилие върху тях и близките им (при което те не можеха да реагират по другояче освен съобразно с бурната си непокорна природа), разбираха, че нито те са за мирната среда на преклонената глава, нито тя е вода за тях, забиваха в шумата.

За преживяване те трябваше да правят обири. По естество на нещата годни за обирание бяха богатите турци и българи, богати, защото са грабили народа. Ограбването им за хайдутите бе въпрос за препитание, а за народа - въпрос на отмъщение. За да имат народната подкрепа, хайдутите не само че помагаша с крадените пари на нуждаещите се, но и в нужните случаи играеха роля на ексекутива на народните решения за очистване на някой нетърпим турчин или българин. Стефан Цоцеин пък във Върбишкия проход играеше роля на българска полиция: пропускаше и пазеше българите, а обираше само турци.

С почване на освободителна четническа борба за честолюбието и самосъзнанието на тези силни личности се създаде историческо поприще: те покрай кокошкарлъка можаха да запишат името си в историята; дори с маската на освободителната борба можаха да прикриват отделни кокошкарски прояви. Тази смесица от идеализъм и кокошкарство, от нехранимайковщина и историзъм Вазов по несъмнено

гениален начин даде в най-хубавата и ненадмината досега пиеса "Хъшове", която заслужено не слиза от нашите сцени.(1)

[1 - Преди да стане сътрудник на Раковски и Каравелова, дядо Панайот Хитов бе успял да смени и приключи с фалит и борчове пет занаята, бе станал герой на един шумен кокошкарски обир (на Али бей). Той бе вече волна птица, без уседнал бит, владеещо четничеството горско пиле. Достатъчно бе неговата енергия да се насочи в революционното русло и на способностите му да се възложат обществени задачи, за да се получи миналият в историята ни професионален революционер. Такъв беше пътят и на Х. Димитра, който започна с гуляйджийски бабаитлъци и свърши с подвига на Бузлуджа. И ако нашата история чакаше такива хора да излязат от еснафските миндери или от търговските кантори, т.е. от средата на почтените търговци и еснафи, добрите къшовници, загрижените бащи и съвестните съпрузи, много би имала да чака. Не съвсем безосновна бе злобата на Бенковски против граматичите и философствувачите собственически глави. Умните със своите проповеди и писания подготвят събитията, но обикновено лудите глави, хората без бит, професионалните революционери обръщат колата на историята.]

Освобождението ни, борбата за Македония, за нашата независимост, войните ни дадоха терен за проява на едро и нестройно скроени хора, с авантюристичен дух, като Бендерев, Паница, кап. Делчев, Сарафов, Д. Ризов, Радославов.

Бабаитлъкът, гордото съзнание за силата си, търсене възможност за проявата ѝ, искане на признанието ѝ, никакво покорство и ограничение, този бабаитлък, който не подбираше средства за осъществяването си и не признаваше никакви ценности над себе си, нито чуждия, нито своя живот и имот, бе обща черта, доколкото се простират моите сведения, на всички стари хайдути, на Раковски(1), Бенковски, Караджата, Х. Димитър, Никола Кючуков, Паница, кап. Делчев, Бендерев, Радославов.

[1 - Така ковладеха пред турската власт котленските чорбаджии своя опасен гражданин Раковски: "Ат язди, калъч върти, султана псува."]

В следния саможивотопис на Н. Кючуков, който оставил твърде рано училището, станал кундурджийски наемник, за да отиде след това при Жельо войвода и Странджата в Браила, оттам - в Сърбия (за участие в Босненското въстание), а оттам отново в Румъния, ще намерим разковничето за намиране на формулата за разбирането на тези силни и ръбати хора:

"Тогава (1860 г.) аз съм бил 10-годишен. Все пак като днес се помня що за човек бях.

Страшен немирник и непослушен бях, човек авантюрист. Тогава, когато извърших някакъв бабаитлък: да бия някого или да ме бият или въобще каквото и да бъде, само тогава си отивах доволен у дома. Мене не ме задоволяваха моите връстници. Често ми се искаше да имам работа с по-големи. Това и правех понякога. Много хубаво помня как веднъж, като се връщаха работниците турци от голямата фабрика, аз, въоръжен с камъни, прицелих едного от тях и хлоп в кокалчето на крака. Прекриви се и изохка като смазан, ма с турчин, а това, не ще съмнение, ми направи голямо удоволствие. Тогава чак, весел и доволен, търтих да бягам. Върлук баир нищо не ми се видя. Двамина от другарите му ме погониха малко, след което се върнаха. Аз се спрях на върха да си отпочина и насмея. Твърде смешно ми се видя изреваването на турчина. Вечерта и аз у дома си се върнах весел и засмян като всеки победител - зер връщах се от бойното поле. Още влязъл-невлязъл в къщи, майка ми и сестра ми ме посрещнаха с плач и заплашвания. Майка ми със сълзи на очите казваше:

- Синко, не си вече за търпене. И съседите реват от тебе. Кой да се бие, кой да пукне глава - се ти. Не стига това, ами почна да се сражаваш с възрастните турци. Ами не знаеш ли, че те на човека главата отрязват? На хайдутите войвода ли ще ставаш?

Нея вечер аз прекарах гладен. Това беше наказанието ми. Детинството ми е препълнено с подобни примери.

Все по това време баща ми материално твърде много отпадна. Воденицата и фурната той продаде, за да изплати дълговете си към Али бей. Ужасна сиромашия царуваше в семейството ми. По-големият ми брат беше при господар. Трябваше да направя и аз същото. Ходил, неходил 3-4 години на училище, ето ме във от него, човек в обществото. Избрах си занаят кундурджилък. Прилягаше ми да работя. В късо време бях признат за калфичка. Почнах да работя с надница, където намеря. Честоменявах господарите си. Зер - остро черясло в торба не седи." [20]

Априлското въстание и дребният собственик

I. Причини за въстанието

Априлското въстание бе въстание на дребния собственик. Селяни и занаятчийски образуваха мнозинството от въстаническата маса, макар че мряха за разчистване пътя на едно общество, което щеше да ги помете.

Априлското въстание като въстание, като проява, намираща се напълно в противоречие с опортюнистичната обществена природа на дребния собственик, най-добре разкрива законите на тази природа.

Кои бяха причините на въстанието с оглед на непосредните интереси на участващите в него дребни собственици и с каква сила бяха ударени или застрашени тези интереси?

Когато се говори за причини на въстанието, обикновено смесват два различни въпроса: причини за недоволството изобщо на потиснатия ни от турската власт народ с причините за въстанието. Това са качествено различни въпроси - недоволство има във всяко класово общество, когато въстания не стават всеки ден. Само при известни особени условия недоволството стига точката на кипене, на отчаяние: когато счупването на установения ред чрез въстание се явява едничка възможност за народа, който не може вече по старому.

Така че под причини на Априлското въстание разбираме именно онези нови условия, които създадоха качествено новия момент в старото недоволство от турското потисничество, и то с оглед състава на въстаническата маса, в която влизаха не хъшове, не нехранимайковци, хора без занятие, без дом, челяд и бит, а селяни и занаятчийски - хора собственици, хора стопани, привързани с тяло и душа към последната клечка от своя имот, спестен с ручей пот, с непосилен труд "хиляда бода за пара".

Нима могат сочените досега причини за недоволство от турската власт да накарат тези отчаяни опортюнисти, привързани за пеша на дребнособственическите си интереси, да сложат глава в торба, да препашат саби и да застанат под кървавите байраци? Противното могат да мислят само хора, за които въстанието е нещо като скарване на слугинята или написване на протестна телеграма, а не въпрос на живот и смърт.

Какво е обикновеното обяснение за причините на Априлското въстание? Завладяването ни от турците установило петвековно "тъмно" робство. (1)

[1 - Най-сетне един официален учен се реши да дигне тъмнината около лъжата за "тъмно" робство. [61]]

Турската феодална власт подложила на нечуван произвол покорените рай: непосилни данъци, насилия, убийства, безчестия. Въпреки това обаче народът, вместо да поеме борба против угнетителите си, подивял, оскотял и скрит зад мъдростта "покорна главичка остра сабя не сече", заспал дълбок, непробуден вековен сън. За негово щастие обаче в 1762 г. припламва искрата на Паисия - искра на народно осъзнаване, искра на стремеж към свобода. Веднъж породена, макар и в много ситен и скромнен вид, идеята за свобода започва да едрее като пролетен ден: от искра става лъч, после пламъче, пламък и най-сетне избухва като пожар в Априлското въстание.

Но пита се тогава защо в 1856 г., когато дядо Никола (1) с руски рубли в кесията канеше габровското население не към въстание, а към протест срещу неприлагането на дадените на българския народ с хатишерифа и танзимата правдини, той биде подгонен и убит не от башибозуци и низами, а от габровски "рай" начело с габровския чорбаджия Христо Джустабанов и защо само 20 години след това, през 1876 г., синът на чорбаджи Христо - славният воевода Цанко Хр. Джустабанов - поведе в габровския балкан чета от 400 души габровци? Какво е станало между тези две дати?

[1 - Във връзка с Кримската война между Русия и Турция.]

Ако сочим като причини за въстанието: непосилни данъци, ангарии, произвол на турската администрация, произвол на отделни турски чапкъни, тогава защо не се създаде вътрешно въстаническо движение преди издаване на хатишерифа и хатихумаюна, дори преди реформите на Митхад паша, особено закона за вилаетите (1864 г.), а едва след тях?

Нима е случайно, че масова вътрешна въстаническа организация се създаде едва от 1869 г. насам? Нима Раковски е бил по-прост от Левски и Каравелова, за да не дойде до тази идея, а да се занимава цял живот с четничество? Нима преди Раковски, Каравелова и Левски не е имало просветени, смели и с обществено чувство българи, които да изразят нуждите на народа? Как да обясним, че бащата на Раковски беше мемлекет-чорбаджия на Котел, т.е. султански чиновник?

Нима е случайно, че през кърджалийско време (1792-1808 г.) турската власт без всяко колебание въоръжаваше раите и с тяхна помощ отбиваше нападенията на кърджалиите?

Турската власт, първо - като всяка власт, второ - като феодална власт и на трето място - като чужда власт, със своето потисничество е създавала недоволство в национално и социално потиснатите рай, но това недоволство не всякога и навсякъде е било толкова силно, колкото ни го представят някои писачи.

Аз ще разгледам тежестите на турската власт по време на Априлското въстание не с оглед на това, дали те са будели недоволство - въпрос, по който не може да има спор, - а с оглед на това, били ли са те в състояние да създадат въстаническо кипене.

Не е вярно, дори смешно е да се твърди, че въстанието било предизвикано само от непоносими данъци, произвол на турската администрация, безчинства на частни лица турци, обезчестяване на жени, дишхакъ и други насилия.

Данъците преди въстанието решително не са били непоносими. Известни злоупотреби при събиране на данъците били възможни в по-

затънтени краища и почти били изключени в места, където избухна въстанието, защото там винаги българщината е била будна и не е позволявала такива безобразия поне малко преди въстанието. При това десетъкът като натурален данък е най-поносимият вид облагане, предвид безпаричността на селянина, поради което бе запазен дълги години и в свободна България.

Смешно е да се говори за системен произвол от страна на турската администрация. Какъв произвол е имало в един Калофер напр., където всеки пратен мюдюрин е треперел да не засегне нещо старците, защото достатъчно било те да напишат два реда на дядо Тъпчилеша в Цариград, за да изстине мястото му в Калофер, и той да си замине между два дни?(1) Какъв произвол е имало в Копривщица, Панагюрище, Тетевен, където турчин не е имал право да минава яхнал на кон, където кадъна не е могла да роди? Какъв произвол е имало в Котел или Казанлък, управлявани фактически от българи – мемлекет-чорбаджии? Какъв произвол е имало в Сливен и Ямбол, където за най-голяма турска храброст се е смятало минаването нощем през Клуцохор или Каргона (българските части на тези градове) и където, когато турчин искал да се похвали, че е храбър, казвал: "Наемам се да мина нощем през Каргона"? Какъв произвол е имало в Габрово, където дядо Илия Видинлията, личен приятел на султана, е обуздавал дори изпратените там турски офицери?

[1 – "Турското правителство – пише в Записките си Захари Стоянов – при всичката си деморализация винаги е държало страната на народа срещу тиранията на различни забити, аени, чорбаджии, па дори и на подвластни князе. Много паши и каймакани са били изгонвани и сваляни от своите постове вследствие на най-малкото оплакване от страна на населението без разлика на вяра и народност. Достатъчно е било един махзар и забитинът отивал да се не види" (с. 259).

Не може да се обясни дълголетието на турското владичество, ако се нямат предвид и тези грижи на султаните за запазване вътрешния мир, макар че тяхното осъществяване не нарядко е било осуетявано от провинциалните административни органи, надзорът над които поради феодалната организация на държавата не винаги е бил успешен.]

Вярно е, че тук-там (в Габрово, Калофер, Клисурса) конашките заптиета устройвали обири и убийства, но това били редки, единични случаи.

Що се отнася до крадене на моми за турските хареми и потурчването им, за такива случки, ставали десетки години преди въстанието, при обиколката си на въстаническите места никъде не можах да узная.

Обезчестяване на жени, принуждаване на населението да храни насила турци, дишхакъ и други подобни насилия е имало само по старозагорските села поради това, че там малобройното българско население било пръснато между гъсто турско население и разни турски чапкъни и нехранимайковци превърнали в занятие миткането по българските къщи, където принуждавали беззащитните българи да ги хранят безплатно, а на това отгоре посягали и на жените. Това обяснява масовото участие на старозагорските селяни в революционните комитети и готовността им да участвуват в Старозагорското въстание през 1875 г.

На други места, особено в градовете, за конак на турците са били определени специални ханища, като разноските за конака били плащани от общинските каси.

Но казаното дотук в налагащата се заострена полемична форма не трябва да се схваща в абсолютен смисъл, че българското население

гледало на турската власт като на пратена от провидението да му осигури ред и благоденствие и че то в сърцето си непрекъснато отправяло молитви към всевишния да продължи колкото може по-дълго годините на тази власт.

Убийство ли станеше някъде, произвол ли, насилие ли, за народа виновна беше властта, която, когато се отнася до събиране на данъци, е усърдна, обаче когато се касае за запазване на реда, предпочита да сърба кафе на сянка с познатото ориенталско безгрижие.

Биваха ли извършени тези безобразия от турчин, особено от орган на властта, тогава недоволството преминаваше в ярост: ако властта не беше турска, сигурно нямаше да бъде така – омразата против турското владичество ставаше от двойна степен.

По този начин в течение на векове се напласти омраза, свързана с името "турчин", като в съзнанието често избуяваха чувства, несъответни на истинското положение на нещата. Върху основата на тази омраза срещу турчина потисник, омразен и поради битово-верските различия, дойдоха новите условия, за да превърнат тази омраза във въстаническа ярост и решителност.

Кои бяха тия условия?

Участници в революционните комитети и във въстаническите редици идеха по следните шест главни линии:

1. Неспособността на разлагащата се турска феодална държава да осигури живота и имота на своите поданици, особено на българите. А сигурността за търговия и съобщения бе станала вече крещяща необходимост за младия български търговски капитал, за разширяващото се у нас от Хviii век насам разменно стопанство. Тази негодност се разкри най-вече, когато след Кримската война (1856 г.) в България бяха преселени към 200 хиляди черкези, които подложиха на грабеж селяни, търговци и занаятчии. По тази линия в революционното движение влязоха заможни еснафи, имотни селяни и малкото чорбаджии в Габрово и Тетевен.

2. Инородността на държавната власт, както и феодалният ѝ характер, неща, които държаха настрана от държавното управление и от важни клонове на обществения живот мнозинството от българския народ независимо от предимствата, които бяха запазени за господстващия турски народ във вреда на българския.

3. Грабежът на чорбаджиите от стария тип, които разполагаха безнадзорно с общинските и черковни пари, а въвн от това грабежа вулгарно невежото и уплашено население, на много места бе премахнат след дълги борби между чорбаджии и еснафи. Но тук-там все още имаше такива хайдуци, за да наливат масло в огъня на народното негодувание.

4. Пролетарската линия, линия на недоволство на занаятчийското наемничество и на близките до него зависими от търговците дребни занаятчии.

И наистина, какво друго освен борба против всяко потисничество оставаше на тези хора (особено на синовете им), получаващи 3 гроша надница, с която едва се прехранваха, камо ли да отделят, за да си направят къща – най-голямата мечта на стария, па и на днешния българин? Какво друго оставаше на тези хора, натъпкани по 5-6 души под наем в една от стаите на т.нар. "чифлици" (казарми от стаи за наемане)?

Мнозинството от четата на Цанко Дюстабанов бяха железарски, обущарски и гайтанджийски работници. "Хайдушкият Сливен, по изрази на З. Стоянов, не беше нищо друго освен синовете на обеднелите сливенски еснафи, синовете на кръчмарите и кираджиите, които от

"казак алая" на Садък паша (Чайковски) се прехвърляха в четите на Панайот Хитов и Х. Димитър. Чираците и калфите на цариградските занаятчийски бяха пилише, което непрекъснато попълваше опразнените хъшовски редици в Румъния. В чорбаджийска Копривщица имаше над 500 души майстори наемници във от другата беднота: кираджии, дървари и овчари. Да не говорим за Карлово и Калофер, родните места на Ботев и Левски.

Социалните черти във възгледите, проповедите и песните на много революционни дейци изразяваха интересите на тази група участници в освободителните борби, която търсеше в тях освен национална още и социална правда.

5. Линията на селската безимотна беднота, която гледаше от своите гладни балкански зъбери турските чифлици или работеше в тях като ратаи и изполичари.⁽¹⁾

[1 - Една от задачите, които нашето освобождение разреши, беше оземляването на безимотното балканско население със земята на изселените се от България турци - нещо, което по силата на нещата стана твърде евтино.]

6. Нравствена линия. Най-малобройната група, като старозагорските младежи напр., която сложи глава в торба не защото беше непосредствено материално засегната, а защото поради господстващата тогава патриархална нравственост не можеше да търпи и да "гледа как турчин бесней над бащино огнище".

Докато последните пет линии засягаха отделни части от населението, първата засегна мнозинството от народа било пряко, било по пътя на нравствения потрес, на патриархалното негодувание. Във всяко въстанало място поставях ясно и разбрано въпроса: "Без черкезките обири щяхте ли да въстанете?" Отговорът навсякъде бе един:

- Никога.

Така че на черкезките обири бе писано да направят повече невъзможна турската феодална власт като политическа организация, играейки ролята на случайност, разкриваща необходимостта от премахването на турския феодализъм.

II. Черкезкото разбойничество: непоносимо застрашаване живота и имота на дребния собственик

Стопанската основа на турския феодализъм, както и на всеки феодализъм, бе затвореното натурално стопанство. При това той има историческото щастие да не бъде изложен на нахлувания от преселващи се народи, тъй като турците бяха последната преселническа вълна от Азия в Европа. Затвореното натурално стопанство създаваше условия за дълги периоди на вътрешен мир, а победоносните турски войски векове наред осигуряваха външния.

Турската феодална експлоатация (данъци и повинности) в никой случай не е превишавала тази във Второто ни българско царство. Нещо повече - привилегированите раи получиха положение, по-благоприятно от това, което имаха при българската власт. Вън от това, турското завоевание освободи българското население от българска феодална кристализация, военна повинност, непрекъснати вътрешни размирици, както и от военните ангарии: хранене на войски, превоз, строеж на крепости и пр.

Тази феодална идилия обаче се пръсна при първите военни неуспехи на турците. Кърджалийството най-напред показва негодността

на турската феодална власт да поддържа вътрешния мир и ред. И само поради това, че тази власт в сътрудничество с българското население героично се бори против кърджалиите, това народно бедствие не беше вписано като пасив в тефтера на турското управление.

Но това, което кърджалиите не можаха да направят, направиха си го самите турци, като след Кримската война преселиха от Русия в България към 200'000 черкези. От една статистика на населението в Дунавския вилает, направена преди въстанието, се вижда, че тези черкези били разселени (1863-1864 г.) из цяла България, за да засилят турския елемент в стратегически места. [45]

При пристигането им българското население било заставено ангари да им изкорени гора за ниви и да им направи къщи. Обаче тези диви номади и пастири не били свикнали да превиват гръбнак зад ралото. Те счели за по-лесно и удобно препитанието от грабеж. Започнала ерата на черкезките обири. Засноваха по беззащитните български поля на своите номадски коне тънките, опечени от слънцето фигури на черкезите разбойници. Пропищяло дете в майка.

Неспособността на турската власт да се справи с черкезите вдъхнала смелост на хайдуците от другите народности - турци, българи, цигани. Всеки харамия навивал червен месал на главата си, обувал колчаклии потури, опасвал сабя, нарамвал шишане и тръгвал да граби за сметка на черкезката племенна чест. Такъв разбойник бил напр. калоферският Добри войвода, когато в началото се представял за човек на освободителното движение. В с. Енина, Казанлъшко, имало цяла махала "хайдуци", които пролет нарамвали мотики, коси, вили и тръгвали към равна Добруджа или към Румъния за работа, за да ги скрият още в съседното село и заменят с пушки и саби.

Нещо повече - в разбойническата армия влизали дори свещеници. Другар на крайдунавския главорез Ферада бе свещеник от Беленско, който деня с калимавка, с дълга подрасница, а нощно време с гъжва на главата и колчаклии потури съпровождаше Ферада, с когото обираха пътниците.

Какъв режим на сигурност и психология установиха тези разбойници - "бич за земеделците и ужас за търговските кервани", по изрази на Иречека?

"В селата - четем в една дописка до в. "Македония", - откакто са дошли черкезите, селянинът не знае кое е негово, кое - черкезко."

Вкусът на черкезите към предмета на кражбите им не познавал никаква възискателност. Принципът бил - "Каквото падне": закачена дреха на някое дърво, козинява торба, добитък, черга и всичко останало, което отговаряло само на едно-единствено условие - да може да се носи на кон или да тича след него. Особено любим предмет били белите български навуца, каквито черкезките дами не знаели да тъкат. Българин, обут с бели навуца, виждал ли, че срещу него препуска черкезин, още отдалеч почвал да ги сваля, иначе черкезинът теглел куршума и го събувал.

Жените не смеели вече да излязат сами на нива, нито да се връщат късно. Ако не им направели друго, най-малко им вземали торбите с хляба. За да пазят добитъка си, селяните го прибирали от къра по домовете си.

Черкезин срещнал ли невъоръжен, сам човек да води добиче, без всякакви думи вземал добичето и препускал през полето. Ако човекът не водел добиче, вземал му торбата или навуцата, или пък горната дреха, но във всеки случай не го пускал да си отиде, както е тръгнал. Това принуждавало селяните да пътуват винаги на групи.

Най-страшно било минаването по пътища, които навлизали в гористи дерета. В тези дерета винаги имало разбойнически засади. Поради това, който наближавал такова дере, чакал, докато се съберат повече души, и тогава всички групово минавали.

Вие можете да си представите в какво душевно състояние са се намирали селяните от селата, изложени на ежедневни обири, с какви чувства са лягали, с какви са ставали, с какви мисли са отивали в полето на работа, в града на пазар, с какво спокойствие са прасали жените вън от къщи. И тъкмо този ужас, тази ежечасна тревога изпълня нервите на тези кротки и незлобливи хора, докара ги до границата между живота и смъртта, където те пред ужаса на живота предпочетоха рисковете на смъртта в борбата.

Бяла черква, Мусина, Михалци – селата, които дадоха четата на бачо Киро – въстанаха само поради тази причина и поради нищо друго – никаква беднота, никакви данъци, никаква липса на земя, никакви борчове.

"До черкезите – казваха ми всички – никой не е помислял за въстание. Но откак дойдоха те, не можеше вече да се живее, не можеше да се търпи. Животът стана непоносим."

Точното изследване на всяко село потвърждава истината: има ли черкезки обири, има масов деен революционен комитет; няма ли тези условия, ако има комитет, хората му гледат на свободата като на една възможност за по-добър живот, не като на нужда, която да отстрани опрения до кокала нож. Такъв бе случаят със Самоводене.

И наистина Самоводене, в което имаше революционен комитет, не въстана, понеже не бе подложено на обири. Хотница също не въстана, макар че това село беше без земя, препитаваше се от правене на метли и друга ръчна работа и гладуваше върху голите камъни на един безлюден баир.

Населението не на всички градове бе изложено на черкезки обири, както и не всички части на това население. Поради това масова революционна дейност имаше само в градовете, изложени на обири, като в революционната дейност участваха повече съсловията, засегнати от тези обири.

В Дряново и Търново напр. комитетите се състояха само от по няколко разпалени на нравствена почва хора, които не смееха да се обаждат пред обществото, защото бащите им публично, за общ позор щяха да им издърпат ушите, задето са зарязали златната, сигурна и благословена търговия и са тръгнали по ума на "нехранимайковците".

В Панагюрище, Копривщица, Клисурса, Карлово, Тетевен, Стара Загора, Сливен, Ямбол, Севлиево, Ловеч комитетите бяха масови.

В големите градове Русе, Пловдив и София имаше най-малко любители на въстаническа дейност, макар че там от най-отдавнашно време живееше будно българско население.

Около Тетевен имаше помашки села. Който е ходил в Тетевен, знае, че някога този град се е сношавал с Троян, Южна България и Етрополе по балкански пътеки. А пътят към Дунавската равнина и сега минава през тясната долина на Вит. С една дума, на всеки път и пътека, които излизали и влизали в Тетевен, можело да се сложи разбойническа засада. И нашите помаци не закъснели да се възползват от тези обстоятелства.

На Петко Милев баща му е убит от разбойници. Бащата на братя Станеви също. Над главите на тези тежки търговци по няколко пъти свирили хайдушки куршуми и само крилатите нозе на аждраханите им ги спасявали от сигурна смърт. Дядо Станьо бил длъжен да се грижи за

повече от двадесет вдовици на кираджии, убити при пренасяне на стока.

Не могло да се диша вече при тази атмосфера на непосредна и ежечасна заплаха на човека да бъде убит и ограбен.

Габровските кърджии, за да получат големи печалби, ходеха да продават гайтан на турците чак до устието на Дунава. Но откакто почнаха черкезките обири, тази златна търговия стана невъзможна. Ако разбойници не ограбеха кърджията на отиване, това сигурно ставаше на връщане. Ако се отървеше жив той, отиваше зян конят му, а често пъти и кесията му. Но от това страдаше не само дребният кърджия. Той купуваше обикновено на вересия, и на висока цена. Убиеха ли го, изгаряше вересията на търговеца.

Панагюрците бяха ограбвани в "Окопан", когато отиваха в Пловдив. Досега там се употребява поговорката: "Обраха ме като в "Окопан". Копривщенските търговци бяха ограбвани при Балван дервент, и то не на отиване, когато всички отиваха групово, а на връщане, когато някой изостанеше поради недовършена работа, несъбрана вересия и пътуваше сам. Карловските, казанлъжските търговци бяха обирани в "Лешака", а карнобатските при отиване на пазар в Бургас.

Това бе прочее причината, която хвърли във въстанието пътуващите търговци и занаятчии. Търговията "на място" в големите градове: София, Пловдив, Русе, Търново, както и в редица други градове, където беше осигурена от обири, не се нуждеше от свобода, добита по революционен път, и затова носителите на тази търговия, както и търговците от Търново, Габрово, Котел и др. места, които препращаха стоките си на кербани с тежка охрана и следователно бяха осигурени от обири, в желанието си да запазят широкия турски пазар най-много стигаха до идеята за дуализъм с Турция, изложена в прословутия мемоар до султана, в който от него се искаше: самостоятелно конституционно парламентарно управление на българските области, като султанът се венчее за български цар, т.е. персонална уния, в каквато се намираха тогава Австрия и Унгария. Ужасът и потресът от тези ежедневни обири и убийства надвисна като тъмен облак над нещастната ни родина и даде сила и тласък и на останалите линии на недоволство от турската власт, които сами, без тази причина мъчно биха довели до въстание, и то при толкова малко изгледи за успех. Само тази причина бе в състояние да докара "причерняване пред очите" на приспособяващите се към всички условия дребни собственици – занаятчии и еснафи, – да не говорим за търговците, и да ги хвърли в една такава отчаяна акция, каквато беше Априлското въстание.

Iii. Непосредната цел на въстанието: хвърляне народа, т.е. дребния собственик, във въстание, което по план трябва да свърши с неуспех, с пожарища и сеч. Средства за това

Организаторите на въстанието имаха една-единствена задача: да дигнат въстанието и да вкарат в него колкото може по-голяма маса. Останалото щяха да свършат турците, а след тях русите.

Тази задача, да се вкарат дребни и едри собственици във въстанието, което по план трябва да свърши с неуспех, с пожарища и сеч, бе гениално разрешена от стратега на въстанието Гаврил Хлътев, който, понеже, както много велики хора, не бе признат в родното си място, се принуди да работи под името Георги Бенковски.

Пред Бенковски прочее стоеше следната цел: въстаническата маса от едри и дребни собственици при наличните мизерни условия и за една

толкова рискована цел да бъде дигната на въстание като един човек, и то само за три месеца.

За постигане на тази цел трябваше да се разрешат следните задачи: 1) да се разгроми окончателно фактически и мисловно собственическият бит на стопаните, за да се накарат да забравят дюкяните и оборите си, та да могат да ги зарежат в деня на въстанието; 2) да се създаде безусловна вяра в успеха на въстанието, за да превърне опортюнизма на дребните собственици във въстаническа решителност и готовност за носене рисковете на борбата; 3) да се създаде революционно напрежение, което да очисти всяко място за колебание и да постави пред всекиго въпроса: "за" или "против" въстанието, "за" или "против" свободата.

Iv. Разгромяване чрез лъжа бита на собственика. Роля на самоотбраната

Черкезките обири и другите тежести на турското робство бяха вече разбили значително бита на мнозина българи. Но за да се дигнат всички на въстание, ударът, действителен или въображаем, трябваше да надвисне над всеки българин. Цялото българско население трябваше да се почувствува нападнато, застрашено, за да се възбуди в него отчаяният отпор на самоотбраната. Тази задача изпълни съзнателно разпространяваната лъжа за "бозгунлука": че пролетта (1876 г.) турците ще нападнат българите, за да ги изколят до един. И наистина, нищо по-гениално не можеше да се измисли в случая, което да накара всекиго да се хване за ножа и пушката, за да брани себе си, дом и челяд:

"Първото нещо, което всеки апостол трябваше да каже в селата - пише З. Стоянов (с. 254), - започваше с въпроса за самосъхранението:

- Известно ви е вече, братя, че турският комитет в Цариград, който се състои изключително от фанатици-софти, е решил всеобщо клане на българите!... Това клане ще започне от идущата пролет. Цял рой от ходжи и софти пъпли вече из турските села да разгласяват своето решение. Джепанетата във всеки град са отворени вече за турското население, на мало и голямо се раздават оръжия и фишеци, джамииите са се превърнали на дебои, страшни времена ще настанат за нашия народ, дете в майка ще заплаче.

Разбира се, че в истинността на горните думи по него време нямаше човек, който да се усъмни. Начаса още между присъстващите започваше разговор, кой какво видял и научил, било в града, като ходил на пазар, било в близкото турско село, а апостолът, който беше вече пуснал мухата, се радваше, че стрелата му е ударила на място."

Само така поставеният в положение на самоотбрана, настъпен и ужилен в най-чувствителните струни на бита си дребен (фактически или по душа) собственик можеше да стане въстаник. (1)

[1 - Няма спор, че най-пламенни, предани и решителни борци идеха от средите на пролетаризираниите еснафи и на бедните селяни, т.е. от тези среди, които имаха да губят в борбата само веригите си и следователно нямаша за какво особено да жалят. Но като доскорошни собственици или собственици в надежда те носеха голяма част от душевността на дребния собственик. А повечето едри собственици бяха току-що излюпили се дребни стопани и носеха още старата си душевност.]

Откъде бе дошла в главата на Гюргевския революционен комитет идеята за тази спасителна лъжа, на този въпрос трябва да отговорят

историците специалисти. Но в това отношение ние имаме още преди въстанието собствен български опит, който сигурно не е останал неизвестен на членовете на комитета, защото е бил разтръбен от в. "Македония" на дядо Славейков. Случаят е следният:

Казанлък и досега си остава град на най-ревностно читалищно дело. Преди Освобождението пък е бил образец в това отношение. В Казанлък е нямало революционен комитет, но още преди Освобождението там освен читалище имало и женско благотворително дружество, развиващо трескава дейност. Цариградските вестници са пълни с дописки за дейността на читалището и женското дружество.

Но на тези кротки еснафи, добри книжовници и балкански феминисти било писано веднъж да станат революционни лъвове, и то чрез вълшебното средство за поставянето им в положение на самоотбрана, както това е описано в долната дописка във в. "Македония", бр. 22 от 29 IV 1867 г.:

"Имами предъ очи три-четири разни дописки, които говорятъ за едно жалостно приключение, което стануло по Великденъ въ този градъ, отъ тези разни дописки ний изваждами следующето:

Отъ времето на грецкуту заверу кажи, че комай всяка година по Великденъ вся ся попушват празни слухове за едно каняние на турците да колятъ ужъ християните, но тазъ годину, не зна какъ, тези слухове беху повече разпространени и безъ малко да станутъ причину на едну нечакану злочестину въ Казанлъку.

Казанлъшките мюджуринъ, поканенъ отъ Дунавский Управителъ Метхад паша, въ денътъ срещу Великденъ билъ отишелъ да ся види съ него на Балканътъ, дето и останули да пренощуватъ въ мѣнастирътъ нареченъ Габровский. Между това той билъ оставилъ наместникъ некого си Мустафаа – членъ отъ мезлича, комуто и заповедалъ да бди надъ благочинието и особено презъ ношу на Великденъ, когато обикновено християните подраняватъ на черкву. Мустафаа, инакъ добръ и честенъ мюсюлманинъ, но който ималъ само този недостатъкъ – да си посръбнува повечко, като поискалъ да изпълни тузъ на мюджуринъ заповедъ съ възможнута точностъ, намерилъ заптиетата недостаточни, затова и заръчалъ на едного отъ турците, мюхтаръ въ този градъ, да му събере частни лица, няколко мюсюлмани, които могатъ да носетъ оръжие, но без да му разправи, както казуватъ, защо му су. Мюхтаринътъ, Паташ прекоросванъ, види ся да е билъ некой отъ твърде неразбраните или от твърде лекомислените, щото да си въобрази, че тузъ заповедъ на мюджуриновийтъ наместникъ имала некои свръзку съ пусканите слухове за кланието на християните, като изпълнилъ ревностно задачата и натъкмилъ до 20 души юнаци, сколасалъ да иде и да посети едну свою приятелку, на която съобщилъ, казуватъ, да не ходи тузъ ношъ на черкову, защото не ся знае да не станутъ зиянъ некои отъ християните. След неговото заминавание приятелката сколасала да съобщи този секретъ на комшийките си и отъ уста въ уста това ся разчуло изъ градътъ, но хората или всички не чули, или повечето не поверували и отишли пакъ въ черкву.

Като чукала черква, Мустафаа повелъ натъкменните отъ мюхтарина юнаци и тръгнулъ да обхожда градътъ и окло черквите но, както ся разбира, трябва да е билъ глътнулъ повечко и да му била зашеметена главуту, защото като дошле до черквуту във калпакчийскуту махлу, позволилъ си да влезе съ юнаците си въ черковнийтъ дворъ. Подскриженните отъ предварителните слухове жени, които били по двора, като видели, че навлизатъ въ двора турци, обржени и не въ жандармску форму, още повече ся подскрижили за това и побързали да влезатъ въ черкву; "Турци напълниху дворътъ", като извикали,

произвели смущение въ черквуту, тъй щото следуванието на службуту ся пресякнало.

Друго едно обстоятелство въ сущото време послужило, за да увеличи страха и смущението въ черквуту. Точно не ся знае, какъ е стануло, защото и дописките не говорят еднакво, едни казватъ, че отъ сподирниците на Мустафаа некой, като влезълъ чакъ въ черквуту ударилъ една плесница на едно момче, други - че го уловили да го разтръсватъ, има ли оръжие у него си, а други - че го сплашили ужъ, че щя го колятъ, но всички съгласуватъ, че момчето изпищяло, жените, които видели и чули, извикали повече, този викъ билъ вече белегъ на всеобщо уплашване. Децата писнули, жените отчаянно викали и тичали за защиту къмъ мужиете, но, притискани едни отъ други, падали, баялдисвали. Мужиете, едни търсяли на куде, да ся скриутъ, други разграбили дръжките на свещните и изпочупили троновите да докопатъ нещо да ся бранятъ, други чупили джамовите да видят, какво става по вънъ, други, по-сърчени, кой съ каквото докачилъ, затекли ся къмъ вратата. Мустафаа, виновникътъ на всичко това, смаянъ, и не по-малко уплашенъ, и той викал "коркмаинъ" (не бойте се), но в врявуту на страха и на отчаянието гласътъ му не ся чувалъ вътре, и тези, които излезли навънъ, уловили ся, кой на кавга, кой на разправия съ него, тъй щото доде да ся разбере работата, да доуспокояватъ уплашените мъжие, жени и деца, трагическата, а въ същото време и комическа тая сцена траяла отъ половинъ часъ."

V. Създаване вяра в успеха чрез лъжа за помощ от Русия като хегемон съюзник

Най-важното условие обаче беше да се създаде вяра в успеха. Само тази вяра щеше да изкара хората под байраците. Тази вяра, понеже не можеше да дойде от собствената сила на революционната организация, бе потърсена отново в една спасителна лъжа: че апостолите са пратеници на руския император и че въстанието ще бъде сигнал за нахлуване в България на сръбски и руски полкове.(1) Вярата в успеха следователно трябваше да промени посоката на нагаждане на нерешителните.

[1 - Външната помощ беше въпрос за съюзник в борбата. Без помощта на този съюзник всички смятаха, че не може да се направи нищо.]

Ето с каква агитация П. Волов образувал комитета в с. Синджирлии, Карловско, по сведенията, които Ботьо Иванов дал на З. Стоянов:

"Тоя П. Ванков (лъжеиме на П. Волов) ни обади такива неща, щото ние, колкото бяхме събрани при него, прехапахме уста. Най-напред ни каза, че хиляди-хиляди турски софти пъплели вече из България, които насъсквали турското население вече да се приготвява за напролет, защото всичката рая щяла да бъде турена под нож, никакво правителство не щяло да бъде в състояние да ни защити и пр. От друга страна, прибави той, всичко угнетено и поробено на Балканския полуостров е дигнало вече пушка за свое лично съществуване и независим живот. Храбрите ни братя херцеговци, година ще стане, откак се кланят на нож и куршум. Босна гори на огън. Черна гора се е дигнала с жени и деца, гиритлиите, според последните вестници, точели своите ножове. Сърбия и нощта прави на ден да се приготвява, православна Русия провожда много здраве на своите деца, с една реч - Изток гори на огън. Трябва ли ние да стъгнем ръце и да стоим мирно пред тая буря, когато сме народ 7 милиона?"

Събранието – продължи Ботю, – което с отворени уста гълташе тези думи, същата вечер реши, че и тяхното село трябва да се приготвява. От този ден Ботю не е влязъл вече в дюкяна си с чисто сърце" ("Записки", с. 768)."

За вярата в успеха допринасяха и редица още неща: гордата самоувереност и решителност на апостолите, особено на майстора на позата и театралните жестове Бенковски, чиито очи дишаха огън и плам, чието гърло не преставаше ден и нощ да зове като тръба; изключителният характер и ум на всички апостоли, които бяха все едро скроени хора; учеността на някои от тях, което като образец поразяваше и заразяваше; знаменитото доказателство "Турция ке падне", симпатичното мастило и всички лъжи и доводи, които можеха да убедят слушателите в силата на апостолите, на организацията на българите и в слабостта на прогнилата турска империя.

Vi. Създаване на революционно напрежение за скъсване връзките с бита

Революционното напрежение, което бе нужно, за да се очертаят фронтовете и изпъкнат двете възможности: "за" или "против" въстанието, се получи в хода на приготвянето. Комитетите почнаха да се въоръжават – купуваха пушки, пищови, саби, барут. Самочувствието на младите въстаници, които държеха вече в ръце лъснати пушки и правеха с тях редовни упражнения, се преобрази: те вирнаха глави на турци и на чорбаджии, кривнаха калпаци и почнаха да не се покоряват. Турците подушиха това и почнаха и те да се приготвяват за отпор. Техните приготовления обаче превърнаха лъжата на апостолите в истина и наляха ново масло в огъня. Напрежението започна да расте от ден на ден. Дъхът на бурята се носеше вече във въздуха. Място за неутралитет нямаше. Всеки трябваше да бъде готов да посрещне събитията, макар и да не знаеше точно какво ще става. Личните грижи за самосъхрана се сляха по силата на нещата с общата подготовка на въстанието.

Минеше ли пък през селото Бенковски със своя щаб на коне – една малка дисциплинирана военна команда, първообраз на бъдещата българска войска, – то не оставаше вече никакво съмнение върху това, че в най-скоро време царство ще се превзема, сеч ще става. Тази малка военна дружина, за която вече не съществуваше никаква турска власт, пръскаше като дим обвързващата сила на представата за силата на турската власт. Тя беше олицетворение на българската независимост. (1)

[1 – В Карлово напускането на неопределеността станало така: там народните борци се делели на "стари" и "млади". "Младите" обаче в 1872 г. представят на сцената "Иванко". Въодушевението било толкова голямо, че още вечерта "старите" подали ръка на "младите" – разбрали, че връщане назад няма. "И още на другия ден баша ми си купи пушка" – разказваше ми бай Чернев, когато разпитвах.]

Vii. Поддържане на духа през време на въстанието чрез накърняване и чрез палене на къщите на въстаниците

Прочее мнозинството от въстаническата маса се дигна на въстание с мисълта да се спаси от готвената от турците сеч и да посрещне победоносните освободителни руски и сръбски войски.

На апостолите оставаше сега втората и не по-малко важна и трудна задача: да поддържат духа на въстаниците, а с това и тяхната съпротива колкото може по-дълго време. Трябваше да се прекъснат всички възможни пътища за отстъпление и предаване. Трябваше да се скъсат връзките с напуснатия дребнособственически бит. С една дума - трябваше колкото може по-дълго време да се отстрани действието на закона за колебанието: колебание между разтревожената грижа за запазване на бита и неговото рушение от пламъците на въстанието.

Това ставаше чрез две средства: накървявяване на въстаналите селища и запалването им.

Накървявянето на въстаналите селища ставаше чрез избиване на няколко турци. Това беше минаване на Рубикон, изгаряне на всички мостове за отстъпление, разчистване с всяко колебание. Да чуем по този въпрос пак З. Стоянов (с. 405):

"Преди селяните да тръгнат за своите села, Бенковски ги събра на едно място и им прочете следните наставления:

- Щом пристигнете в селото си, първата ви длъжност ще бъде да разкажете всичко на комитета каквото видяхте, че стана в Панагюрище. После ще изколите селските пъдари (които обикновено биват турци), ще забиете черковните клепала да се приберат всички хора в черкова, на които дядо поп трябва да прочете накървяването писмо.

Когато забелязах на Бенковски защо той дава подобни заповеди да убиват всички пъдари без разлика, между които твърде е възможно да има добри хора, той отговори, че това е една бунтовническа тънкост, недостъпна за всеки ум.

- Аз съм уверен - прибави той, без да го чуе някой от страна, - че при най-малката несполука от наша страна тия, които гледаш да се прегръщат напреде ни, ще захвърлят пушките и отново ще преклонат глава пред ятагана на тирана, а особено селските ни бунтовници. Друга е работата, когато се намърси селото им с няколко трупа. Като виновни ще бъдат по-ревностни и от теб и от мене. Има и друго: докато окото на петстотингодишния роб не се накърва, докато не се възбуди в него жаждата за отмъщение, той не върши работа. Тежко нещо е да бъде човек бунтовник!..."

Прочее накървяването имаше за задача да преустанови поне в началото действието на закона за колебанията на дребния собственик.

Подпалването на селата имаше за задача, "каквото всички въстанали да не мечтаят да се връщат в своите гнезда и да бъдат по-дълго в горите".

Дребните стопани искаха свобода, искаха въстание, но то по техните схващания трябваше да стане някак тъй, че да не станат зян селата и добитъкът и да се не пролее много кръв, защото инак щяло да бъде много "тежко и жално". Селските въстаници, както се предвиждаше, не преставаха да мислят за къщите, хамбарите и добитъка си и постоянно напускаха позициите, за да отиват да ги наглеждат. Тъкмо това дребнособственическо малодушие наложи прилагане мярката за подпалване селата, за пълно разбиване и заличаване на дребнособственическия бит, който със своите връзки връзваше ръцете и ума на въстаниците. И когато съобщи на тези въстаници, че трябва да запалят къщите си, те нажалено се поглеждаха и питаха:

- Че и това имаше ли го в сметката?

За да разберем смисъла на горната въстаническа мярка, достатъчно е да изслушаме обясненията на гениалния свидетел на самите събития - Захари Стоянов:

"Баташките въстаници престанали да се покоряват на своите войводи, на които по-напред зяпали в устата твърде послушно. Те

започнали да работят всеки по своему, оставили позициите и събрани по няколко души из селото в къщата, въртели се около семействата си с пушките в ръце, като зашеметени. Това е обща черта между нашите въстаници; същото това ние виждаме да става почти навсякъде: в Перушица, в Панагюрище, в Ново село и Батошево, в Клисуре и пр. Въстаниците, като се сражавали с неприятеля край селото, зад гърба на своите мили семейства, ни на минута не са преставали да мислят за тия последните много повече, отколкото за успеха на сражението. Доволно е било само от някъде да се чуе глас "нападнаха децата" и на минута още би опустяла и позиция, и окопи, и стража. Съвсем друго би било, ако например въстаниците от Перушица бяха отишли в Батак, а тия последните – в Перушица., т.е. да бяха отдалечени от огнището на своите фамилии. Жив пример за това са нашите чети, преминали от Румъния с Хаджията и и Ботьова. Тук ние виждаме не постоянна грижа за жени, деца, къща, имот и пр., но хора решителни, мъже със саможертвеност, готови да се хвърлят в огъня, да се хвърлят всеки час и минута, щом го изисква за това нуждата.

Но що ни трябва да ходим по-далеч. Да поставим въпроса така: от хора трудолюбиви българи, хора работници, притежатели на различни имуществва, които през целия си живот не са лягали ни един път с празен стомах; най-после от хора женени, с тежки семейства, може ли да стане отчаян бунтовник в пълния смисъл на тая дума? Всичките хора не могат да бъдат като Кочо Чистеменовски, Михаил Жекова и други.

Но само това ли? Представете си, че вие сте един от горещите патриоти, живеете с цел, имате завидно положение, имате си в допълнение на семейната и общежителска картина и млада женица, с която ако и да не се обичате идеално, живеете мирно, не се карате един с други; имате си още една или две рожбици, които съставляват и за двамата ви скъпоценно богатство, които са щастие и веселба за къщата ви. Поискали го обстоятелствата, ударил вече определения час – вика ви отечеството да му заплатите дълга си. Песни се пеят, пушки се гърмят, другари бързат, неприятелят настъпва, положението е опасно. Дали сте клетва, трябва да вървите. Когато се готвите да излезете вече на вратата, вашата млада жена, на която било припаднало от по-напред, дохожда в съзнание, пробудена от дрънкането на сабята ви. Тя се изпречва напред ви, кърши ръце, подава ви да прегърнете за последен път рожбата си и със сълзи на очите говори:

– Ако не за мен, то поне за Иванка и Марийка се смил! Убий по-напред мене, после тях, а тогава върви свободен... – Говори тя това а Иванка или Марийка си играе с дръжката на пушката ви: хили се насреща ви невинно и иска да ви опъне подсукания за бой мустак.

Всеки е свободен да говори каквото ще, но аз утвърждавам, че пред подобни семейни картини едва ли на десетте един би се намерил, който да подритне настрана наскърбената жена и майка и да се присъедини в редовете на борците, без да му тежи на съвестта (т.е. без мисълта му да бъде все в къщи – И. Х.) (из "Записки", с. 720–721).

Viii. Колебанията на въстаническата маса

Априлското въстание бе пълна илюстрация на закона за колебанието на дребния собственик, защото няма нито една негова промяна, която да не протече под знака на борбата между дребнособственическата стихия и нуждата от въстаническа самоотверженост. Не можеше да бъде и другояче. Това бе въстание на

"един вид частна собственост против друг неин вид", следователно наистина бе смърт за всеки въстанал стопанин "всяка свобода, която не е свързана с къща и покъщнина, нива, лозе и дърт пелин".

И известният бай Иван, (1) и храбрите панагюрски граждани, и копривщенци, и всички останали въстаници, заедно и поотделно, минаваха всичките криви на посоченото колебание.

[1 - Гениалният и ненадминат майстор на българското перо Захари Стоянов, чиито "Записки" за всеки, който се занимава с масова психология, представят българската "Илиада", по повод въстаническите колебания на панагюрските еснафи бележи: "Далеч от мен е да обвинявам бай Ивана в нерешителност (бай Иван е онзи панагюрски еснафлия, в чиято къща бил отседнал Бенковски със своя щаб преди обявяване на въстанието и който преди пукването на пушките, непрекъснато се препоръчвал пред воеводата, че "едното му око все в шумата гледа", а когато гърлата на апостолите и на шишанетата възвестили въстанието, се въртял като ударен и с пресъхнал език едва бърbral: "Къщата ми!... Къщата ми запалихте! Смилете се поне за децата ми!"). Както той, така и панагюрските граждани, които искаха да почакаме още малко - хора еснафлии, с тежки семейства и известен имот, - не им беше така лесно да презрат всичко това и да грабнат пушката заедно с отчаяните и компрометирани апостоли, за които отдавна нямаше прибежище в България. Не е така лесно за един довчерашен мирен гражданин да стане от един път бунтовник" (с. 397).

"Поради това и първата жертва на въстанието беше оплакана така: - Мъжо! Мил мъжо! Стопанино! Дали воловце си нямаше, или сюрия овце? За какво беше петимен на къщата си, та отиде да се биеш с турци и черкези? Пусто останало и българското царство" (с. 447)]

Докато не бе замирисало още на барут, докато работата се въртеше още около мечтите и пожеланията, бай Иван гордо заявяваше, че окото му все в шумата гледа. Припукаха ли обаче пушките, дойде ли работата да се палят къщите и да се мре, устните на бай Иван пресъхнаха и се напукаха. Той загуби ума и дума и само повтаряше: "Смилете се поне за децата ми!" Въстана ли обаче цяло Панагюрище, видя ли бай Иван около себе си сила, той незабавно влезе в редиците, тъй като по-рано "не знаел каква е работата".

Панагюрци се готвеха за въстание с вярата, че ще се закрепят достатъчно дълго в Средна гора, за да могат да посрещнат своя съюзник - руските и сръбски полкове. С тази вяра техните делегати гласуваха на Оборище въстанието.

Но когато Каблешков обяви въстанието в Копривщица, комисарите на панагюрския комитет, които първи получиха кървавото писмо, трепнаха като бай Ивана.

Дълго време това писмо ги пареше по ръцете, докато се решат да го дадат на Бенковски, защото знаеха, че той веднага ще дигне въстанието и в Панагюрище. Най-после те отидоха да го занесат с надеждата, че ще успеят да убедят Бенковски да не дига въстание.

- Да почакаме малко!... Да разберем по-добре работата... Не му е още времето, нямаме нищо приготвено - опитваха се те да убедят Бенковски с логиката на собственика, който лесно и залудо не се решава.

Но когато техните слаби гласове заглъхнаха във виковете "Бунт! Въстание! На оръжие!" - на ревящите от възбуждение апостоли и разбраха, че жребият е хвърлен, тичешком отидоха да се приготвяват за излизане на улицата.

Настъпиха няколко дни на небивал ентусиазъм, докато вместо руските полкове към Панагюрище почнаха да настъпват турските низами

и башибозуци. Първите сражения бяха прояви на небивал героизъм – личен и масов. Храбрите панагюрци умираха, без да трепнат, зад своите пукащи се черешови топчета, с кремъклийки пушки в ръка. Те стреляха из засада от къщите си по навлезлите в града турци. Някои се бяха барикадирали в здравите джелепски къщи и стреляха до свършване на куршумите, а някои запазиха последния куршум за себе си.

Но силата на противника надделя. Поражението стана очевидно. Състоянието на разгромените панагюрци мина в своята противоположност. Отчаянието, паниката и личният егоизъм на обезверените и оставени на собствените си сили дребни и едри собственици бяха неописуеми пред вида на горящото Панагюрище. И тези, които до вчера се прекланяха пред Бенковски като пред цар, сега замисляха да го убият.

Селяните от десетина села около Копrivщица с въодушевление бяха отишли в града да търсят свобода и ново царство.

Но когато започна поражението и те разбраха, че няма да дойде очакваната външна помощ, че са сами, без съюзник, почнаха да се бунтуват. А когато мъката за селата, храната и къщата стана остра, настъпи началото на края. Псувните вместо към турците се насочиха към главатарите на бунта. Вместо да ловят и връзват турци, те извързаха и затвориха тези главатари и ги подложиха на нечувани оскръблени и унижения, за да угодят на чорбаджии и турци. Започна приспособлението към по-силния. Народните гугли бяха свалени и заменени със захвърлените вчера фесове.

Но пристигна Иван Ворчо:

– А бе вие, луди ли сте, или нает имате да полудявате? Наши братя, 12'000 сърби и 3000 души българчета от влашката земя, с девет байряка дойдоха в Панагюрище, до довечера половината са тук в Копrivщица! Къде са поповете? Скоро всеки да се облича в най-хубавите си дрехи и да излезе на посрещане!

Всички прехапали устни. Центърът на силата се преместил – с нея се обърнали и сърцата на въстаналите стопани. Фесовите били натъпкани в джобовете и върху главите отново цъфнали народните калпаци, за да бъдат разменени след няколко часа отново.

Тъкмо този танц на фесовите и калпаците върху въртящите се ту наляво, ту надясно объркани дребнособственически и тям подобни глави най-образно изразява разглеждания закон за колебанието на дребния собственик.

Нека, за да приключим, да прочетем един документ за тези събития, написан от очевидец:

"1876. Априлът. Комитетът повече отъ страхъ, а по-малко отъ съветъ, приготви ся зя бегъ. Сутрена рано испроводи човеци да викатъ по всичкото село, всякой да вземе оръжието си и да дойде на пазарището. Множеството устрашено отъ всяку страну събрася на уреченото место. Излезе (Каблешковъ) и просте слово къмъ събранието, че сега е веке нужно да излеземъ, из селото по горити на безопасни места и тамо да ся биемъ съ турцити за веру. Множеството почна да мисли. Комитетътъ, като беше обралъ отъ църквити восъка, заповеда да ся даде на всекой войникъ по едно парче воскъ да носи съ себе. На питание отъ събранието зачто имъ е тоя воскъ, отговори имъ ся отъ комитета, че това е за нужду, ако би да бъдатъ негде обсадени, и останули безъ хлебъ, то да могатъ съ глътание по един кусъ (парче) воскъ да траиуъ на глада. Тоя отговоръ бяхе доволенъ да възбуди народа възъ комитета. И като мнозина веке беху ся научили за Панагюрското опустошение, всичкити извикаху съ големъ гласъ: Тия

прелестници ни лъгах толкова, догде ни доведустъ подъ ножа, а сега искат да бегатъ и учятъ ни да оставимъ женити и детцата си да ги колятъ, турцити, а ний да бегами въ горуту и да ся хранимъ съ воскъ. Селачете викаху: не стига ли ни това тегло и състояние, на което ни докараха съ измами тия проклятници?! Най-после извикаху всички съвокупно: дръжте ги брее, да ги избиемъ до единъ.

Това ся изрече, и за единъ мигъ ся спусти множеството възъ начялниците на бунта, излови ги до единъ, свърза имъ руцете назядъ, и отведе ги въ затворъ у новите църкву подъ караулъ. Разумева ся, че въ тоя случай кой как можеше удряше и мушеше злочинниците. Каблешковъ съ други троица утече, та ся затвори въ спицариу. Поставиху караулъ да ги варди, за да ся предадутъ. Некои отъ тяхъ ся беху скрили по махалуту, но селачети обсадиху кушити, уловили ги и съ бой закараху въ затвора...

Привечеръ пристигнуху въоружени неколко душъ конници отъ Панагюрище бунтовници, строшиху вратити на Спицариу, и пустиха Каблешка съ дружинуту му. Също насилили и вратата на Църквуту, та пустили и другити затворници. Тия Панагюрци били побегнули отъ войнута и изгора на селото имъ, и некой испроводенъ отъ нашия Комитетъ ги намерилъ, та имъ казалъ затворкуту, и тий дошли да ги освободятъ. Тука освобождението много мъчно щеше да имъ мине безъ лъжата къмъ простити селаче, а особно къмъ стрелчани. Въоруженити панагюрци имъ казали: что правите безумни! Ний ся бихми съ турцити, надвихми имъ, избихми ги и прогонихми, а вие сте си затворили главатарети. Така и съ силу пустиху затворниците.

1876. Априлъ 30. Презъ нощъ среща априлъ, 30. Повечето членове отъ комитета побегнаху, кой на къде види. Сутрена останулили веке беху ся смирили така, като овчици. Ний чяхахми тоя денъ смъртѣту или спасението си. Пришълцити селаче като несмееху да пуснутъ добичетата си на пашу отъ башибозуцити, спустихуся изъ Копривщицу да пленятъ силома ахурети, гдето имаше сено. По край това одързостиху ся и почнаха да грабятъ жито, после и покушнину по кушята. Най-после като почнаху копривщене да имъ ся каратъ и мумрутъ, а тий явно са възбуниху, и събрани на купове на купове викуху: грабайте Копривщицу, па палете кушити, както сви ний станули, и тий така да станутъ. Презъ тоя денъ гулемо смущение и викотъ ся слушаше по всичкото село, и много вещи оплениху селачети. Тия синковци рушително ся заговориху да опленятъ селото, да си натоварятъ колата, па да запалятъ къшити ни и да излязут да ищетъ помилование отъ турцити, като кажутъ, че Копривщица ги излъгала и тий си отвърнули за измамуту...

Свършися до тука десетидневното царуване на Копривщицу."

Бит и душевност
на нашия народ

Том втори

Бит и душевност на еснафа и дребния собственик преди Освобождението

Дял втори

1945

Нравственост на дребния собственик

I. Противоречивата обществена среда на еснафа. Обществени и нравствени групи и кръгове

Старият задругар живееше в проста обществена среда, отношенията му с която бяха ясни и прости. За него имаше три групи хора: 1) задругари; 2) съселяни и другоселци (ябанджии) и 3) феодална власт (българска или турска със своите боляри или спахии).

Отношенията между задругарите, основани на стопанското и нравствено единение на задругата, разгледахме в първата част на книгата.

Отношенията на задругаря към съселяни и другоселци бе под знака на човешината, защото, ако не го ползуваха, те най-малко не му вредяха.

Отношението на задругаря към властта личи от липсата на историческа памет, на легенди, на песни за стари царе и боляри.

Еснафът и дребният собственик изобщо живееха вече в сложна обществена класова среда. Тази среда се разпадаше на обществени групи и слоеве (основни класи и прослойки), към които еснафът имаше различно отношение поради различните интереси, които го свързваха и разделяха с тези обществени групи. (1) Пред еснафа стоеха: семейство, род, съседи, съграждани еснафи, чираци и наемници, чорбаджии (едри търговци, лихвари, скотовъдци и земевладелци), чужденци – сънародници, държавна власт, чужденци – инородци.

[1 – Копривщенецът Тодор Колаксъзов оженил една от дъщерите си за домазлъкчия (овцевъдец и говедовъдец), другата оженил за търговец в Египет, а третата – за абаджия в Анадола. Дошли си зетъвете в Копривщица. На общата трапеза дядо Тодор искал да им благопожелае каква да бъде идущата година. Обърнал се към домазлъкчията:

– Дано тази година бъде добра за добитъка; да отгледате добра стока и да струва повече пари. Зимата дано е лека.

Другият зет се обадил:

– Ако зимата е лека, нашата работа е лоша – няма да можем да си продадем облеклото – ще е топло времето.

Доброто време противоречело на работата и на третия зет – щяла да поскъпне вълната.

Така нещастният объркан дядо Тодор не знаел как да угоди на всекиго от зетъвете. Общата семейна идилия се била пръснала под противоречивостта на интересите.]

Ii. Семейството на еснафа

Семейството на еснафа не бе вече старата задруга. То се състоеше от него, жена му, родителите му, ако живееха при него, и от неженените му деца. По селата имаше занаятчии, които оставаха членове на задругата, но само докато бяха занаятчии по поръчка. Станеха ли стокопроизводители, те трябваше да имат своя собствена, отделна кесия, съдържаща сермията му, която кесия непрекъснато трябваше да се надува при най-тънка сметка за приходи и разходи.

Еснафски съдружия по силата на нещата бяха мъчно осъществими. Трябват особено силни нравствени връзки и съответни характери, които да противостоят успешно на еснафския сметкаджилък и на противодействието на жените. В една дейност, където капитал се трупа чрез непосилен труд и от мъката на лишенията, при най-тънка сметка,

малцина биха издържали това при съзнанието, че друг поне за миг ще се ползува от тяхната мъка; нито пък най-тънката сметка би била в състояние да изравни разликите в напъванията на съдружниците в работа и гладуване.

По този въпрос еснафът правеше следните разсъждения:

"Всеки да си вземе хляба на ръцете. Башка (отделно) да си работи; сам си умен, сам си знае работата. Всеки сам: брат с брата не уйдисват в труда; Тинко пие, Тодор работи за тоз, който духа. Един яде сух хляб, другият си угажда, уйдисва си на волята, пита си гъза. Никой не е слуга и самар на другия. На вълка вратът е дебел, защото сам си гледа работата. Орташката кобила и кучетата не я ядат."

Еснафското семейство бе едно стопанско и нравствено единство. Началото за разделност на имотите на жената от тези на мъжа намираще малко случаи на приложение.

И досега мнозина биха помислили, че правим виц, ако кажем, че в Германия най-обикновено нещо е следното: пристигат на гости на родителите дъщерята и зет им. Гостите носят печен заяк. Вечерта се слага тържествена трапеза поради срещата. На трапезата старите съпрузи с децата си се отделят на единия край на масата, по-младите – на другия край. Родителите слагат пред себе си това, което са наготвили; гостите слагат заяка си и всеки яде от своето.

У нас и досега всички бъркат в една торба с хляб, ядат от една тенджерата, ако не и от една паница. Везспорно имаше известна борба за мръвките, твърде редки в чорбата и твърде редки на трапезата, но тя почваше между децата едва след като старите в съответна йерархия бяха взели своя дял. (1)

[1 – Щом майка ми – последният член на йерархията – вземеше мръвка, разказва моят учител М. Шейтанов, ние децата се нахвърляхме с лъжиците да докачим кой каквото може. Успявах ли да докопам мръвка, криех я от другите под паралията, докато изядяхме чорбата. Но често пъти котката ме преварваше и когато после бръквах под паралията, напипвах само малко събран влажен прах.]

Iii. Романтиката на стария бащин дом. Минало и бъдеще

Еснафският дом с дълбоко привързаните един към друг съпрузи, с домашното огнище, в което майката светица простираще грижовно крило над съпруг, деца и старци, с добродушно усмихнатия дядо, с галювната баба; с издадените стрехи, с дворчето, постлано с камъни, обрасло в трева; с лехите цветя около оградата и около пътеките; изпълнен с полусенките на лозниците, с тихото шумолене на минаващото поточе, което леко люлее надвесените над него тревници, този мил и незабравим бащин дом в Копривщица, Трявна, Елена, Котел, Жеравна, Градец, който или е останал само скъп и тъжен спомен, защото върху неговото място е построена някоя съвременна безвкусица, или пък пустее, обитаван като от призрак от бледата фигура на някоя леля или баба, този бащин дом е обвит с оная романтика, която струи от Дебеляновите стихове:

Да се завърнеш в бащината къща,
когато вечерта смирено гасне
и тихи пазви тиха нощ разгръща
да приласкае скръбни и нещастни.
Да те посрещне старата на прага

и сложил чело на безсилно рамо,
да чезнеш в нейната усмивка блага
и дълго да повтаряш: мамо, мамо...

Към тази романтика се връщат онези наши писатели и поети,
които, стиснати в клещите на дребнавостта и жестокостта на нашето
време, не виждат друга романтика на бъдещето.

Тази еснафска романтика е един обществен факт, който ние не
можем да прескочим. Тя ще изчезне заедно с тия, които са я преживели
като действителност, и това ще бъдат последните буци пръст върху
ковчега на стария еснафски свят.

Нас – които сме живели в този свят, в този дом с малко, но
толкова обични вещи, от които всяка има своето място и своето
предназначение; всяка е част от общия живот на семейството и носи
къс от душата му; тези вещи, които са неделими от целия ни живот;
които са участници във всичките ни спомени, във всичките ни радости,
тревоги, мъки и мечти; всяка от които знаем къде е, каква е нейната
история, която е и наша история; всяка от които ни говори на езика
на толкова чувства и спомени – тези вещи ни вълнуват винаги, когато
си ги спомним, защото всяка една от тях ни пренася в онова минало на
стари мечти и напразни илюзии. (1)

[1 – За нравствената привързаност към предметите на бащиния дом най-
добре ни говори следният истински разказ на писателя К. Петканов:
Един тракиец се завръща от Беазкале, дете бил заточен. В двора чак
вън от вратата е нареден да го посрещне целият му род. Той минава
мълчалив през редиците, без да погледне някого, с поглед, устремен
към стария орех, отива при него, засмива му се, потупва го с ръка по
дънера и му казва:

– Върнах се, хей... върнах се.

Този орех, под чийто шумящи клони се е люшкала люлката му; до
чийто дънер се е подпирал, прохождайки; под чиято сянка се е борил с
прасето, котето и кучето; по който се е катерил за орехи; където в
онази топла нощ е почувствувал за първи път тръпката на незначайната
любов; където е почивал след работа; където са ставали най-хубавите
летни празници и са се слагали дългите трапези; под който е станала
и сватбата му – този орех е пълнил неотлъчно душата му през цялото
заточение не само със себе си, но и със спомените, свързани с него,
по-многобройни от спокойно потрепващите му листа.

Към този орех като представител на всичко най-свидно и красиво
в неговия живот се обръща заточеникът и в негово лице изразява
радостта си, отправена към всички:

– Върнах се, хей... върнах се.]

Животът на нашето семейство минаваше пролет и есен около
огнището във втория кат на къщата, зимно време – в собата на долния
етаж, а лятно време – на двора под сайванта и асмата.

На лавицата до огнището висяха калайдисаните менци, които всяка
сутрин и вечер с мелодичен звук минаваха през вратите от лавицата до
чешмата и обратно. Те бяха подарък на тати от чичо за сватбата му. В
тях мама преливаше лугата, когато вареше сапун, и шарата, когато
вареше маджун от сини сливи. Над тях бе голямата паница, в която
сутрин ни правеха сирена попара. Тази паница, чийто ръб бе олющен от
дървените лъжици, ако би могла да разкаже за чувствата ни на малки
зверчета, когато гладни, дебнещи се кой да застане откъм страната,
дето има най-много сирене, лакомо грабехме с бързи и строги погледи
към онези, които правеха пробив в чужд край за докопване на някое
по-голямо парче сирене, за да се бием най-после кой да грабне

последната хапка и да си припомним в гневен спор, във вид на взаимни изобличения цялата история на други подобни престъпления. (1)

[1 - В Шипково сега има трима братя Балкански на възраст 61, 65 и 73 години, които, щом се съберат и си пийнат, почват да плачат за майка си (умряла преди тридесет години).

- Батьо, помниш ли голямата паница, дето мама ни правеше попара? - рони сълзи единият.

- Ауу - пригласят с рев останалите.

- Батьо, дай да та цалуна, че приличаш на мама.]

До паницата стоеше изправен тасът, с който ходехме да раздаваме на съседите: от варения ориз, от вареното жито, от варените и печени тикви, от гроздето, от ябълките, от пържените мекици, от сливения маджун с тикви, от тънките пити.

До таса, внимателно захлупена, бе счупената малко порцеланова чиния, заради чието изтърване ядох най-незабравимия бой в моя живот. Там бяха паниците за чорба и кисело мляко, гърнето за боба и олющеният, сякаш пратен от вечността, опушен пръстен гювеч.

Този гювеч, този гювеч - и сега е жив пред очите ми. Всяка неделя от фурната до дома той пареше по ръцете ми, а след това по устата ми, защото мама от пестеливост режеше наред чушките, без да отделя лютивите. Когато случайно гювечът не лютеше - това чувствах от миризмата му, - възбуден от тази миризма, която с чувство на глад и повишен апетит изпълваше цялото ми същество, съблазнен от препечената му повърхност, над която се подаваха така сладко хрускащи парченца балканско овнешко, прегорели картофи или чушки, аз бързо топвах залък или тайно, със съответна прикриваща бързина наляпах парче месо, за да почна да "чета гредите": дигах глава и духах парещото устата ми парче.

Но този гювеч ме помни и с друго. Един неделен ден, събрани около него, изпълнени с въодушевлението на неделния апотеоз - главно дейно лице в което бе именно гювечът, - когато в необичайно благоразположение баща ми вдигна ръка и след поканата всички бързаха да натопят залък, аз започнах да ям отделно счукан кромид, посолан със сол.

- Какво правиш?

- Няма да ям вече месо. Ставам вегетарианец.

Баща ми сви недоумяващо лице, което взе бързо свиреп вид, и ми залепи един теоретичен довод срещу вегетарианството, изпълнен с такава логична сила, че отхвъркнах от стола сред двора... Може ли по-голяма обида: да се навежда той цяла неделя над антерията; да изкара този гювеч бод по бод, и ти... да плюеш отгоре му? Та ти плюеш върху бащиния си труд, върху бащината си грижа, върху бащината си чест, върху неговото еснафско самодоволство и самолюбие.

Отдолу на лавицата беше широката плоска тепсия, в която мама или ние чистехме ориз, боб и леца и на Коледа върху ѝ слагахме нарязаното месо от свинята; с нея си служехме, когато цепехме за сушене сини сливи. До нея бе по-малката, дълбока тепсия за баница със сирене - единствената баница, която познаваше мамината неписана готварска книга. Тази баница у нас се точеше само на Св. Васил. За мама да бъде хубава тази баница значеше: да сложи повече мас в нея, защото да сложи повече брашно или сол нямаше смисъл, а повечето сирене и яйца - нямаше сметка. Но макар че блажнотата ѝ не ни създаваше гоненото удоволствие, баницата винаги ни вълнуваше, защото в нея напрегнато дирехме нашия късмет. До тях се мъдреше голямата стара делва. В делвата пролетно време мама правеше гулиена чорба: прекипял сок от залени с вода гулии (гърдули), а когато излезеше

зелето – в нея кипеше резливата претрия: ситно кълцано и претритото зеле, посолено и заляно с вода.

До огнището бе тъмната стаичка. Там бяха дървените ракли от наставени без пирони дялани дъски, пълни с надиплени сукмани, миришещи на нафталин, топчета шаяк и платно за ризи, покривките, кърпите за ядене и дългите трапезници. Над раклите бяха окачени дрехите. Този свят на дрехите от различни стилове, на различна възраст, възстановяваше и напомняше за редуващите се поколения на нашия род: дядо Пенчо – първия троянски учител, дядо Банко – фалирал троянски кръчмар, борча на когото баба със стан изплати, за да спаси къщата, вуйчо Иньо – който свършил-несвършил гимназия, притиснат от бедността и дребните възможности на Троян и България, замина за Америка – страната на неограничените възможности, – за да работи, учи и стане артист от световна слава.

В тази стая аз тръпнех пред загадките на съдбата, пред надеждите и катастрофите на тези, които бяха преди мен и чиято кръв, име, а може би и съдба носех и аз.

Пред огнището към улицата бе малката стая. Там бе леглото на майка ми. Над главата ѝ на стената имаше пирон, побит кой знае кога. Над него чернееше малко опушено петно от петролната лампа, която неотлъчно висеше на пилона. Всяка вечер до късно мама, лежейки в леглото, четеше и учеше това, което не бе могла да научи в четирите отделения. Когато тя се помина, покосена от туберкулоза, наследство от моминска бедност, от борчовете на дядо и от непосилен еснафски труд (особено през Световната война, когато тя бе първият търговец, защото единствена от чаршията можеше да изписва стоки), аз заех мястото ѝ под пилона с лампата, наследявайки големия сандък с нейни и на забягналия ми вуйчо книги. На тази умна майка светица, почитана от цялата махала, до която се допитваха близки и далечни съседи, аз дължа всичко.

В тази малка стая за пръв път познах аз що са сълзи от радост, когато една сутрин през войната, заинтересуван от необичаен шум, влязох в нея и там ме посрещнаха засмените и щастливи лица на мама и на върналия се в отпуск татко.

В тая малка стая издъхна мама.

До нея бе голямата стая. Там посрещаме гости; там стоеха шевните машини; там зимно време шиеха престилки, блузи, ризи и гащи за дюкяна; там спяхме и играехме ние – децата; там на нашия широк креват прекарахме половината от детския си живот: сутрин – в борба из неразтребените черги, дърпайки ги за изпитване на силата, правейки опит да завием някого и да му не даваме да шава. В него вечер търсехме отмора от привечерните буйни игри на улицата, а зимно време – от игрите с шейни по снежните склонове на Капинчо. Колко зъзнене падаше през зимата, когато стаята бе изстинала и ние, обикновено мокри, се завирахме като в ледена дупка в алишето, изнесено от съседната тъмна и студена стая.

Върху това легло лежахме, когато бяхме болни. В неговите железни пръчки се впираха нашите ръце, когато, превити от болка, се гърчехме. Там познавахме нежността на майчините грижи. Върху него се изправяхме за пръв път, освободени от замаята на болката. Седнала на него, втората ни добра майка ни прегръщаше, за да оздравеем, и ние наистина се чувствавахме по-добре и по-здрави. По ръба на това легло прохождаха новите ни малки братчета.

Зад голямата стая към двора бе задната тъмна стая. В нея спеше чиракът на тати. Може би тя му помогна да умре от туберкулоза. В тая стая в двукатен долап стояха старите икони, кандила, дългите тесни

листчета на баба с имената на живи и умрели – които носеше в черква за поменаване от попа, –помениците, чието писане бе моя привилегия; в нея на дървения одър държахме завивките за спане. А върху една подвижна лавица стояха зимно време квасните хлябове, а по Великден – козунаците. От тази стая имам два незабравими спомена:

В ранни години, когато през учебните ваканции вуйчо Иньо се връщаше от Плевен, там сутрин под лавицата намирах наредени два реда лимонадени шишета. Когато пораснах, разбрах, че това било финалът от бохемските гуляи на тогавашната троянска интелигенция, която по липса на вино търсеше опиянение и силни преживявания в студената и греяна троянска сливовица и в лимонадените шишета.

Една година в тази стая внесохме изгорели несполучените, некипнали (сигурно поради опит за по-пестелив състав) козунаци, които при печенето се бяха овъглили и вкоравили дотолкова, че решително всички се отказахме да ги ядем, дори и тати, макар че той неотстъпно прилагаше за себе си правилото "пени се, не пени – ке го ям" и затова обираше всичко, което ние поради прекалено посолване, подлютване, поизоставяне, вкисване, дори и вмирисване не можехме да ядем. Та, казвам, след като и баща ми не можа да намери сили в горното правило, за да почне да чупи със зъби печената керемидна козунака, тази задача се възложи на баща Нена – чирака. В това отношение имаше само едно улеснение, че козунакът съгласно реда на къщата бе до него, до леглото му. Ма с чирак – нали идеше от Чифлика, от мечите дупки, дето мечките слизат из букака по задник, изяде не само козунака, но обра и трохите му.

В долния етаж бе дюкянът, за който няма да ви кажа нищо, защото той от осъзнаването ми като човек е бил за мене гнездо на ужас, мъка, досада и смърт. Заради този дюкян тати и досега в душата си ми е смъртен враг и никога няма да признае, че и аз съм направил нещо на този свят – по простата причина, че не исках да го заместя в него и че неговите дребни еснафски интереси, сметки, мисли и чувства още от малък ми вдъхваха непреодолимо и нестихващо отвращение и не представяха за мене дори и научен интерес.

Зад дюкяна, издигната и свързана с тъмно коридорче, което често бе причина нови гости да си удрят главата в прага и доста време да не могат от срам и смущение да проговорят защо са дошли, беше зимната соба. По-голямата част от собата бе заета от един одър с козяк, върху който тате шиеше антерии, обърнат с лице към малкото прозорче в стената, през което се виждаха улицата и дюкянът, а ние, легнали по корем, четяхме и пишяхме – събирахме от книгите наука, а от козяка бълхи. Върху одъра ядяхме и спяхме, завити с алишето, наслагали глава върху твърди сламени възглавници. По-после се пренесохме в по-голямата стая, а там остана да спи само тати: да варди дюкяна, по-право, да е спокоен, че с него не става нищо.

До одъра бе желязната печка, ниска, дълга като сандък за захар. На нея готвехме. В ъгъла бе една подвижна двукатна лавица. Лавицата с менците, тавите, саханите и паниците бе в тъмното коридорче.

В началото целия си зимен живот прекарвахме в тази стая, а после там само днувахме. Но с тази ниска, тъмна и студена в ъглите стая са свързани най-хубавите ми спомени, защото в нея прекарвахме зимните празници.

С най-голямо и радостно оживление тази стая бе изпълнена по Коледа.

Прасето цяла година бе под грижите на децата: беряхме му бурен, носехме от Попишка тикви, които му цепехме с малката балтия в коритото, бъркахме му помия от царевично брашно и трици, къпехме го,

ринехме му кочината – най-послед пред Коледа заемаше обема, който баща ми вследствие дългата си опитност с точност бе предвидил, когато избираше от докараното за продажба свинско стадо някоя дръглива, но голяма на кокал свиня. Сега той самодоволно я обикаляше, дори ѝ отправяше гальовни думи, каквито ние, децата, никога не чухме от неговата уста.

С известна мъка и тревога ние посрещаме на Малка Коледа колачите. Ставаше ни жал. Щеше да умре един живот, с който ние бяхме свързани, макар че между нас и прасето стоеше неотлъчната миризма на неговия задник. Но пред лицето на смъртта тази подробност изчезваше и ние, изтръпнали, чакахме развързката. Но влезеше ли един от колачите в кочината да изкарва свинята, застанеха ли другият колач и баща ми до вратата, за да я уловят, хванеха ли я, почнеше ли да квичи тя с отчаяния квик на загиващия, нашата настръхналост се превръщаше в студена решителност, дори жестокост, и ние, обладани от амбицията да не се изтърве свинята, се нахвърляхме върху нея и почвахме да я натискаме там, дето се докопвахме; дори имахме вече сили да помислим за заемане на по-изгодна позиция до голямата четина на предната част от гърба ѝ и дърпахме бързо и отсечено в надпревара четината от топлото тяло на хъркащата с последни хрипове и стонове свиня, пъдени от колачите, които бързаха. Срещу тази кървава плячка, която обикновено при скубането прерязваше и разкървавяваше пръстите ни, ние получавахме бонбони и локум от дядо Иван Вачката.

Сега прасето, закачено с ченгел за устата, се прърлеше над силен огън. През това време ние носехме съчки за огъня и държахме мокрия парцал, с който триехме препечената кожа, застрашаваща да се надуне и пукне.

Най-послед прасето биваше опърлено и нежно, като бебе, се полагаше върху няколко дъски, поливаше се с вода и се завиваше с черга или чувал, за да омекне изгорялата кожа. Докато над чувала, или чергата се дигаха в зимния студ тънки струи пара, колачите почиваха, пушейки цигара, а ние носехме тепсии, нощви и медници за вътрешностите на прасето.

Сега почваше стъргането му, в което ние с домашни ножове, загладени о каменния праг, вземахме дейно участие. С какво удоволствие от лекотата на нашите успехи правехме ние чиста и бяла кожата на прасето.

Почистено, прасето се обръщаше на гръб и от разрязаният му корем майсторът колач почваше да вади червата, дроба, булото. Този миг даваше апотеоза на детското ни участие в разправията със свинята – когато майсторът ни предаваше мехурът ѝ, чието пълнене с въздух, хвърляне и ритане ни създаваше най-големи радости.

Вечерта късно пристигаше отново колачът, за да насече прасето на едри късове и отдели сланината. Останалото бе наша работа.

На Коледа старите отиваха на черква. С връщането си ни събуждаха. А често пъти ни събуждаше миризмата на свинското, което мама на скара печеше върху дебела жерава в желязната печка. Тогава имаше и вино.

Сега вече всяка сутрин, всеки обед и всяка вечер имаше свински пържоли. Но какво разбирате вие от вкуса на свинските пържоли, щом можете да ги ядете всяко време, и то не от свини, които са дишали балкански въздух, които са хранени с миризливи балкански бурени, с тикви и царевица? Трябва цял месец пости да сте яли клин чорба и боб, та на Коледа не с апетит, не с глад, а с устременост на всяка клетка от тялото да се нахвърлите върху пържолите, за да можете наистина да изпитате силата на техния примитив.

На втория ден собата ставаше малка консервна работилница. Тати режеше месото, аз въртях машината, а мама държеше червата на фунията на машината, източваше надениците, внимавахе върху дебелината им. Рибиците на прасето отиваха в качето със сланината за "кръвтиня" – осолено свинско месо в саламура. Тази кръвтиня се ядеше сурова главно на Троянския панаир, когато поради работата не можеше да се готви, а лятно време от нея правеха превъзходна кръвтинява чорба.

Дебелите бутове се нарязваха на пържоли, които, навалени в смес от сол и червен пипер, бяха нареждани в специално кринче и слагани на студено. От там се пълнеше скарата непрекъснато до свършването им. Дробовите на прасето ставаха на кървавица, варената глава на бабе, а ребрата се отделяха за кума.

Това бе време на ядене без мяра, когато никой не се биеше за мръвки, защото имаше за всички и защото всеки след няколко дена тъпчене се чувствуваше преял.

Напролет животът на семейството с тенджерите, саханите, паниците и лъжиците се пренасяше на двора около летния оджак под сайванта. Този оджак бе върху издигната с високи камъни плоскост. Отдясно бе лятната лавица, отляво долапът в дебелия каменен дувар. На този оджак се печеха чушките, пресните царевици; там тичахме, когато прекипялото мляко почваше да пращи в огъня и мама от мазето, дето размекваше хляба, нададеше вик:

– Иване, Банко, млякото!

В долапа в стената (пезула) стояха делвите със свинска мас, с маджун и сливов мармелад.

Над двора бе голямата асма, разстлала се върху здрав дъбов скелет. Гроздето бе единственият строго забранен за отделно късане плод. Ние можехме – всеки отделно за себе си, и то когато иска, да друса узрели присади; можехме да си брулим зелени и узрели ябълки от шекерката, която узряваше към Петровден; можехме да висим колкото искахме по черницата и джанката, но гроздето се береше само пред всички и за всички.

Баща ми предварително прочиташе гроздовете. Тежко ни и горко, ако някой грозд липсваше и ако нашето оправдание – че плъх прегризал дръжката, та паднал гроздът, а ние сме изяли само запазените здрави зърна – му се видеше не подозрително, а направо неубедително. Затова ние се опитвахме най-много да се качим на асмата и да късаме зърна от горния край на гроздовете, които не се виждаха отдолу.

Но понякога по цели часове трябваше да седим приковани неподвижно между шумата, ако баща ни ненадейно влизаше в двора с работа, която го занимаваше по-дълго: да тупа (разчепква) памук за антерията си, да я настила, да мери и сортира стока, да вади каче от мазата, да му подтяга обръчите и да го налива с вода.

Ако ни забележеше при весело настроение, той само подигравателно се обаждаше: "Тези плъхове пак нагънаха гроздето" – но ако, както обикновено, бе разлютен, ние слизахме под барабания огън на здравата му дрянова пръчка, с която той тупаше антериите, за да разстила равномерно памука им.

В дъното на сайванта до външната стълба на къщата, отделени с нарядко наковани букови дъски, бяха дървникът с цепените дърва, нощвите с брашното и големият пън, на който понякога кълцахме месо.

От двора по каменна стълба се влизаше в мазето. Това мазе с потъмнели от влага дувари, с почернели дебели греди, изпълнено с тайнствен полумрак, сред който едва се очертаваха силуетите на големите каци за сливова каша, за зелето, бъчвите за вино и ракия, отново говореше за вечността на времето, изпълваше ме с някакъв

трепет, странна смесица от страх от тъмното, от тайнствеността на обстановката и от смътната надежда да открия в някое тъмно къоше или в ровката влажна пръст на земния под някоя стара чудновата вещ, остатък от миналото. За голямо мое разочарование обаче освен два стари позеленели бронзови свещника и едно ръждясало конско чесало намирах само парчета стъкла от счупени прозорци и ръждясали пирони от горели греди.

На една дъска до най-близката до вратата стена бяха подредени: качето със сланина, в която се бъркаше всеки ден, а понякога и по два пъти, сутрин – да се вземе за гозбата сланина, пръжките от които се ядяха на закуска, а след обед за ядене на тези, които отиваха на работа по къра.

Ние децата бъркахме в качето, когато отивахме да се къпем, да берем ягоди или да играем на свинка с ядене.

До него бе качето със сирене, в което бъркахме за сиренова попара и за баница. Да ядем чай със сирене ни бе непознато, а сирене с хляб – невъзможно, защото баща ми за да трае сиренето на топлината и на детския глад, купуваше гергьовско сирене, най-бедно откъм масло, което стоеше твърдо като камък – саламурата не можеше да го разяде, та детските ли ни езичета.

След това идеха качетата за зелена туршия, които лятно време стояха обърнати, за да не се прашат, а зимно време, пълни, бяха покрити с венци от лозови пръчки, затиснати с плоски заоблени речни камъни, които троянци и сега пращат с куфари на софийските си зетъове, за да си затискат туршията.

На висока скеля до другата стена стоеха бъчвите с ракия и с вино от нашите сливови бахчи и от лозето ни. От тези бъчви аз от малък не се интересувах, тъй както не се интересувах и от тютюна. В нашия бащин род няма пушачи.

В мазата бяха големите каци, заети само няколко месеца за прекипяване на сливовата каша. Не особени симпатии ми вдъхваха тия каци, защото брането на сливи, катеренето в най-силния припек и суша по дърветата, боден от сухите им клони, събирането цял ден с наведен гръб на сливи из тревата, жилин от оси и мухи, боден по босите крака, обливан немилостиво от жарко слънце и пот, и то когато волните викове на къпещите се в реката мои свободни другари се носеха над бахчите – всичко това бе истинска мъка за мен.

Тази мъка продължаваше с пренасяне за пестеливост на набраните сливи с количка или на гръб, омокрян от гнили и размазани сливи, с вадене с медник кашата от каците, сипването ѝ в казана за варене на ракия и приключваше с изваждането ѝ оттам след изваряването на ракията.

Единствено весела бе мазата, когато режахме зелето. Тогава в нея грееше с обилна светлина голямата лампа и ние в най-интимно настроение образувахме кръг, в който ни събираше тясното място, нуждата да се душим срещу студа и най-последно разположението на баща ни, който нямаше какво да прави отрязаните от зелките листа и кочани и по неволя трябваше да ги оставя на нас. Ние лакомо обирахме здравите части от листата и белехме кочаните, молейки се в душата си дано тати си е объркал сметката, та да остане някоя и друга зелка, след като се напълни и препълни кацата и след като той се опита да натисне безуспешно, друсайки се с цялата си тежест, наредените зелки, за да ги сбие и намери място и за тия "пущини".

– Не потъват, тяхната мама – ръмжеше, задъхвайки се той, – какво ще ги правя?

Но нали и той бе не само еснаф, но и човек, чието сърце можеше някога да се поразпусне, опитвахме и ние сегиз-тогиз от някоя рязана с широк тържествен жест цяла зелка:

- Яжте, момчета, и поменувайте.

Таванът непрекъснато ни напомняше своето съществуване. Лете през него минавахме, за да излизаме на покрива да сушим върху горещите му плочи орехи, цепени, попарени сливи, джанки, домати, боб.

Зимно време по него разстилахме кочаните царевица. В единия ъгъл бе сандъкът със сушени сливи, до него този с орехите, а на гредите бяха наредени да съхнат едрите - за пране, дребните с миризма - за лице и ръце - калъпи на домашния сапун.

По тези царевици, особено зиме, всяка вечер мишките водеха танкови сражения, за които целият таван от край до край с всичките си ъгли бе бойно поле. Въпреки това тати не вземаше котка. Не търпеше той гърла, които подядат хляба. При това той бе направил дупки за комшийските котки. Но вместо котка ние често изпъждахме мишките, за да ги заместим в сандъците със сушени сливи и орехи.

Мотиките, кирката, търнокопът, казмата, с които се запознах още твърде малък, стоеха зимно и лятно време дигнати на гредата на сайванта. Още от първо отделение аз лично обръщах с казмата градината зад къщата, в която мама садеше боб, лехи с чесън, врачовник, а по края бяха лехите с мерудия, момина сълза и зюмбюлите. Несвършващите се плодове на боба бяха обикновената ни храна през лятото.

А изпитвах особена гордост, когато като ученик през войната наред с баба Рада прекопах царевицата в Попишка и край нас минеше старият ни учител дядо Бочо Марковски, който, усмихнат добродушно с широка сърдечна усмивка, весело ми подвикваше:

- Помози бог, Иване! Браво, bravo, така те искам.

Ние децата вземахме участие в прекопаване на лозето, носехме вода за пръскането, правехме разтвор, сами го пръскахме, беряхме гроздето и за нас бе юнашка гордост, когато, порасли, сами можехме да прегърнем тежките футии и да ги товарим на магарето без чужда помощ.

Привързани към този имот, в който бяхме вложили част от детската си душа, в чийто цъфнали поляни, побелели от лайкучка, под сянката на сливите ние правехме гергьовската си трапеца и често ядяхме неделния си гювеч, ние го пазехме от хората и от ронещата го река. Цяло лято през войната ние отбивахме малката вода в странични вадички, ровени с гола ръка, с надежда, че те ще поведат голямата вода на наводнението.

Зад предния двор (до къщата) беше задният двор (черният), отделен с преграда от високи стоборки, над които цъфтеше старо бяло цвете.

В задния двор бе дървникът, малкият дървен сайвант с оджака за варене на ракия, курникът, кочината, леглото на козата и най-сетне нужникът, скован от дъски от сандъци - бащино произведение. Този нужник играеше роля в сравнителната зоология на най-малкия ни и най-весел брат Тончо.

- Какво си мислите вие бе - обръщаше се той към децата с нужния научен авторитет, примесен с леко презрение към слушателите си и с израз на най-голямо самомнение, - слонът е по-голям от нашия нужник.

Задният двор бе поле за ежедневно обучение в трудолюбие на децата.

В градината, която бе част от задния двор, извисяваха клони черницата и джанката. На тази джанка, покатерен за полузрели джанки, под впечатление на Гоголевия "Тарас Булба" аз се опитах да издекламирам първите си и последни стихове:

Гърмят литаври, бият барабани,
мигом казаи сбраха се на сбор.

От задната улица градината бе отделена с дувар от камъни, наредени без всякаква мазилка за спойка. Между неспоените камъни имаше по-големи и по-малки дупки. С този дувар и с тези дупки е свързан единственият може би младежки сантиментален спомен на моя баща, който обаче вълнуваше нас децата повече, отколкото самия него.

Целият живот на моя баща бе непрекъснато стискане. За него нещата имаха значение само ако бяха съотнесени по някакъв начин към дюкянските му интереси. Той бе влизал в кафене само два пъти в живота си – един път преди Балканската война, когато похарчил 5 пари, и веднъж след Европейската война – 2 лева. (1)

[1 – И макар че и от двете посещения бе спечелил, защото научените там новини го бяха спасили от сделки, от които щял да загуби, той не промени навика си и смяташе за престъпление, ако сутрин напусне дюкяна или козата и иде да го хапят мухите в кафенето.]

Дори когато преди време поради тежка операция беше пред смъртта, той не забрави непродадените си чумбери, от които печелеше по два лева, макар че мама, фактическият управител на дюкяна, бе там и по-добре от него го управляваше. Макар че лекарите му бяха забранили по-дълго ходене пеша, след изписването му от болницата, вместо да вземе файтон, той дойде с тежък куфар пеша в къщи, по-право случайно го намерихме премалаял и озъбен на външната каменна стълба на къщата, сложил глава върху куфара си – сиромашът нямал сили да се надигне и натисне звънеца. Когато ни даваше два лева, и то не за харчене (за харчене дума да не става – такива пари тайно ни даваше мама), а за учение, като че не бе наш баща, а като че Везувий дни наред тресеше земята със земетръсни удари, преди да пусне малко лава... И ето този мил баща, който от стискане не дава да го напуснат дори младежките му сили, и сега е по-прав, по-силен, по-младолик и с по-малко бели косми от нас – той бе имал рядкото щастие да преживее следния романтичен миг.

Баща ми е домазет. Една от главните причини на неговата любов към мама е бил дядовият дюкян на чаршия.

Една сутрин старата ни прабаба – баба Хаджийка – забелязала, че на едно място в дуvara в няколко намиращи се една под друга дупки имало остъргана кал. Тя се сетила веднага от чии подметки е остъргана тази кал, и тихо и доволно се усмихнала. До вечерта не забравила да направи практически извод от това си радостно наблюдение. И когато на другата вечер младото, засукано, стройно, русокосо белиосъмче – човек с бъдеще – се покатерило пак на дуvara и надвесено с провиснати крака над градината, почнало с върховете на обушата да търси в тъмното дупките; по които слизало при своята чернокоса Жулиета, краката му опрели на твърдо – баба Хаджийка била завряла в дупките здрави клечки. По тези клечки вече почнал свободно да слиза и да се качва нашия Ромео, за да влиза в къщата, в която един ден като годеник влязъл през портата. (1)

[1 – Баща ми говореше с почит за покойната ми майка (макар че той изобщо малко говореше), хвалеше баба, че била умна жена (макар че малко се занимаваше с хората и още по-малко бе наклонен да ги

хвали), но единственият човек, за когото, когато почнеш да говори, променяше тон, примесвайки в него нотки на нежност; когато студеният дюкянски блясък на очите му се прошарваше с фосфоресциращи светлини на мечтателност – бе баба Хаджийка. Може би в изстиналата му за сърдечни чувства счетоводна душа появяваше лъх от романтиката на онези клечки, когато слизал и се е качвал по бабините хаджийкини клечки, макар че тогава го е вълнувало не толкова вниманието на майка ми и на баба ми, което той е смятал за напълно заслужено с оглед на тяхната бедност и неговото настоящо и бъдещо положение, колкото вниманието на баба Хаджийка, която сигурно бе първото външно лице, проявило такова трогателно и вълнуващо внимание към този довчерашен белиосъмски чирак, презрително отминаван от момите.]

Можем ли обаче да мислим не за представно, а за фактично връщане към тази романтика на стария еснафски бит? Можем ли да изнасяме тази романтика в нашите романи, противопоставяйки я на настоящето?

Това може да стане само когато оживим отново затворената дряновска чаршия, когато отворим прогнилите тетевенски кепенци в страничната улица, когато наредим по сънните копривщенски веранди отново редица от калфи и чираци... Т.е. никога.

Не само това. Дори да е възможно това връщане, то няма да ни ползува по чисто психологически причини. Какво впечатление ще ни правят простата храна на еснафа, гергьовското агне, коледните пържоли, когато ние ги ядем колкото пъти има месо на месаря или поне имаме тази теоретическа възможност? Нима могат да ни правят впечатление старите театрални обреди? За еснафа, който не е виждал нещо повече, който няма по-силни преживявания, те са най-доброто и най-интересното, но какво могат да дадат те на уморените от шума и разнообразието на новия живот? Ние се вълнуваме от представата на старите народни трапези по курбани и сватби, но можете ли тури един залък в уста на такава трапеза, на която гозбата е приготвена от старо жилаво месо, което не се дъвче, а се гълта несдъвкано: която е или солена, или безсолна; която, люти, та се къса; която няма никакви подправки и никакъв вкус; където всички ядат с пръсти, оцапани чак под мишниците, мляскащи, оригващи се безцеремонно. Легендарното печено агне често пъти представяше само полусуrowо месо.

И ако посещението на старите еснафски градове ни прави романтично впечатление, то е от тишината и спокойствието на техните писти улици и дворове, от чистотата на въздуха, от спокойствието, безневрастеничността на хората, от стария стил на улици и къщи, който така успокоява умореното око и освобождава душата от подтиснатостта на градските блокове, най-сетне от добротата, старата доброта и човешина на хората.

Но всички тези неща: спокойствие, доброта, човешина, ние можем да получим не само чрез връщане назад, но и чрез отиване напред – върху една по-висока от занаятчийското стокопроизводство обществена основа.

Iv. Родът (роднинството)

Родът бе вторият роднински кръг, който пазеше известни остатъци от старата задругарска нравственост.

Стопанското обособяване на отделните семейства, техните отделни интереси, пренасяни в областта на нравствеността от новите хора в

рода, съпрузите, които не бяха свързани с него с такива дълбоки нравствени връзки, неравномерността в забогатяване на отделните семейства, всички тези условия охлаждаха отношенията между роднините и ги караха понякога да се чувствуват чужди, дори врагове.

Но, общо взето, след семейството родът бе най-здравата нравствена опора на човека: "Свой своего не храни, но тежко му, който го няма." Трудовата взаимопомощ широко се практикуваше между роднините. Всички общи трапези и веселия ставаха "в рода". Първа помощ при тежка болест, при смърт, при сватба се търсеше в рода. Отказването ѝ бе най-долна степен на нравствено падение. Бездомните стари хора и сираците се гледаха от най-далечна рода, ако нямаше по-близка. Родът бе интимна среда, в която тайна нямаше; където се намираще възможно най-ценният и безкористен съвет. При всички важни решения, особено от интимен, съдбоносен характер, като женене на младите, повторно женене на вдовци, разгодяване и подобни, се решаваха от рода. Роднините бяха съгледниците, годечарите, шаферите, деверите. Те бяха гръбнакът на шествието при сватба и смърт. Техните викове огласяха сватбата, а високите им плачове (виявици) – погребението.

Изобщо родът бе дейна школа за човештина, която и досега не е загубила своята сила. Роднинският съвет и досега доста пъти е не само организация на закона, но и на нравствеността.(1)

[1 – Раждането от родителите на едно-единствено дете, т.е. оставането му след тяхната смърт самичко, е най-голямо престъпление спрямо него, защото с това то е лишено от сравнително най-добрата при господстващия днес морал обществена опора; особено ако не е свързано с някаква идейна организация, която да го крепи в нужда и неволя.]

V. Съседство

Съседството бе нравствен кръг, който стоеше много близко до роднинството. В села със запазен стар бит и сега смятат съседството за роднинство.(1)

[1 – Недавна питахме в съда старец от Радомирско род ли е с една от страните по делото.

– Е па комшии сме.]

Това преплитане се дължи и на една традиция. Обикновено къщите на близки и далечни роднини бяха в една махала поради общия произход и наследяването.

Отношенията между съседи бяха по-оживени и по-сърдечни, отколкото между рода, защото бяха ежедневни. Но във важните, тържествени и интимни случаи съседството отстъпваше на родството – съседите все пак си оставаха чужди хора. Но трудова взаимопомощ, общо ядене, дълги софри се практикуваха колкото между рода, толкова и между съседите.

Днес в големите градове ние най-много се пазим от съседите си: да не узнаят тайните ни; да не ни издадат; да не ни прескачат стобора за изневяра; да не ни заразят с някоя болест; децата им да не развалят нашите и пр. Ние нарочно страним от тях и често пъти не им знаем имената, камо ли историята.

Старата поговорка обаче казваше: "Къща без съседи не купувай, къща с лоши съседи не държи." В Македония по искане на населението злите съседи се изселваха от турската власт. Когато днес си избираме апартамент или къща, ние най-малко се интересуваме от личността на

съседите. Нас по-скоро ни интересува общия стил на квартала. Първата грижа обаче на стария купувач не само на къща и на селище, но и на нива бе да се осведоми за съседите, ако не ги познаваше. Това съображение обикновено бе решаващо.

Който иска да има идея за нравствената сила на старото съседство, трябва да посети Банско. Това е град, чийто строителен стил е въплъщение на тази сила. Понеже градът се събрал от околните махали, за да се пази от нападение, той е построен съобразно с идеята за обща помощ и защита. Неизброими са приложенията на тази идея: общи махаленски каменни скривалища; такова разположение на малки коридорчета, врати и посока на отварянето им, че всяка отворена врата закрива вратата на друга стая, в която се е скрил беглецът, и с това преследваният се обърква за достатъчно за избягване секунди. Улиците са начупени през две-три къщи, за да служат като заслон от куршуми. Всеки дувар (там дуварите са каменни и високи по няколко метра) има врата, през която се прибягва направо в съседната срещуположна врата. Тези стоещи една срещу друга врати дават на бягащия неограничени възможности за бягане във всички посоки с всички възможни маневри. За това турците наричали Банско "град под земята": влезе ли в него комита, потъва и никой не е в състояние да го намери.

Vi. Еснафът като господар: чираци и калфи

Сега вече идеха нравствено по-отдалечените, дори противоположни обществени кръгове, които образуваха населението на селището, чираци, наемници, еснафи, чорбаджии.

Чираците и калфите в най-старо време се считаха членове от семейството на еснафа. Те спяха в къщата му и се хранеха на трапезата до коляното му. И досега, когато се върна в Троян и чичо Илия – кожухар – ме покани на обед, на масата заедно с нас са и калфата, и чиракът му. Няма криене на месо или на десерта. Всеки получава своя равен пай. Всеки е зачетен по човешки.⁽¹⁾ Чирашкото тегло, което разгледахме, в началото не бе израз на нравствено отношение към личността на чирачето, а изискване на занаята от техническо, учебно естество.

[1 – Както знаем, при чужбинуващите занаятчии спането под една черга, яденето от една паница на чорбаджии (майстори), калфи и чираци бе закон.]

В най-старо време връзката между чирак и калфа и чорбаджия (господаря им) клонеше да съдържа елементи на роднинство, нещо като връзка между кум и кумец. Те се имаха за свои, близки. Чорбаджията участвуваше във всички интимни тържества на бившия си чирак и калфа като стар сват, наред с кума и свекъра.

С въвеждане на наемничеството старото нравствено положение на калфата се запазваше, докато бе ерген, и не бе прилично да бъде отделен в храната. Но оженеше ли се, отделеше ли се, тогава връзки между чорбаджия и работник оставаха само работата и заплатата.

Но дори и калфите да бяха ергени, станеха ли много (при по-едро организиран занаят и особено при производство на манифактурни начала), тяхното отделяне в храната се налагаше по силата на нещата. С това отделяне, с отделното по място и време хранене на калфи и чираци, се даваше възможност да се крие по-добрата храна за чорбаджията, а за калфите и чираците да се готви отделна, по-лоша храна.

С отделяне на софрите старите, несъответни на новото положение на експлоатация, на ограбване, нравствени връзки се скъсваха, за да направят широк път на егоизма и да подравнят морала със стопанството. Калфата бе не само стопански наемник, той зае мястото на наемник в нравствеността, очертавайки се като човек, от чийто гръб трябва да се смъква колкото може по-голяма печалба чрез повече работа и по-евтина храна. Чорбаджията, улисан в своите работи, в своите грижи, с все по-големия недостиг на пари за все повече растящата му работа (или по-скоро за все по-разширяващия му се апетит за по-голяма работа), нямаше време да се спира и мисли какво прави чиракът със своята заплата, каква ще бъде бъдещата му участ с тази заплата. Примирението идеше от философията: какъвто му умът, такъв му и домът.

Старото чувство за морално равенство бе премахнато относно наемника и на тази база за калфенската трапеза се търсеше евтино "измежарско" (позапарило се) брашно, търсеше се бито сирене, бито кисело мляко, извара, а месото бе замествано от неотлъчния, ангелогласен боб.

Vii. Отношение между еснафите

Към своите съеснафи еснафът пазеше в значителна степен традициите на човешина и морално равенство. Това личеше от сърдечността, с която еснафите устройваха своите сватби, своите общи трапези, своите еснафски гуляи, своите гостета.

Във време на занаята по поръчка между еснафите нямаше условия за никаква конкуренция, нито пряка, нито косвена. На чаршия излизаха толкова еснафи, от колкото имаше нужда. При това те създаваха пазара, въвличайки в него все повече и повече хора от натуралното стопанство.

Тези еснафи не само не се конкурираха, но еднаквият им занаятчийски бит, еднаквите грижи, мисли и чувства – въвн от общите нравствени връзки на старата човешина, която нямаше от какво да бъде смутена – ги правеха приятели по еснаф –еснаф-кардашлар.

Тази стопанско-нравствена идилична картина се промени в стопанската си основа след появата на занаятчийското стокопроизводство, на наемничеството и засилване ролята на сермията. Стопанските пътища на отделните еснафи започнаха да се разклоняват (макар че не се пресичаха) и с това се създаваха елементи на начално класово разслоение, което със стопанското напредване и установяване на капитализма все повече и повече се задълбочаваше в стопанство и нравственост.

Но преди Освобождението поради силното нравствено наследство на човешина и поради липсата на пряка и видима конкуренция между еснафите нравственото обособяване силно изоставаше след стопанското. Все пак с оглед на ихтибара (уважението) помежду им и от страна на общество и власт, според облекло, възможност за масраф и други, такива се отделяха в някой и друг случай: наемници с наемници, дребни еснафи с дребни, средни със средни, заможни със заможни. Така по им се "уйдисваше приказката".

Пряка конкуренция между еснафите преди Освобождението нямаше. Условията за това бяха следните:

1. Заплатеността на труда бе намалена и без конкуренция дотам, че нямаше повече къде. Нямаше от какво да се наваля. Всяко наваляне бе не продажба, а подаряване.

2. Можеше ли еснафът да продава на загуба (най-честата практика на силните предприятия в борбата им за смазване чрез конкуренция на по-слабите), когато капиталите бяха малки, а пък даване на заем пари на лице, което продава на загуба, би било истинска лудост.

3. Ако един занаят не даваше достатъчно приходи, прехвърлянето в други бе най-лесното нещо.

4. По-главните занаяти имаха достатъчно неразработена целина, за да не се борят помежду си за един завършен, ограничен пазар.

Затова еснафите си сътрудничеха, съветваха се, съобщаваха си кой какво е произвел и какво ще донесе на панаирите и често правеха съдружия за общи продажби.

Само при тези условия беше възможно съществуването на старите еснафски организации - руфети, - които имаха за задача да препречват конкуренцията между еснафите. Ето увода на "Законите на руфет папучийски и купчийски" в Копривщица от 1859 година:

"Ний майсторе от руфетъ папучийски и купчийски като познаваме доброто, което произходи отъ общобратствено съгласие съ единъ еснафъ, и като слушаме священо писание да ни учи да живеемъ съвокупно въ братска другъдруговъздавателна почестъ и любовъ, и говори: "Братъ отъ брата помоществуемий, яко градъ твердъ и високъ възможетъ же..." за това пожелахме, както и стари наши майстори са живели въ любовъ и съдружество, така и ний съгласно съ твърдъ съюзъ да съвокупимъ всички майстори, които су отъ нашый руфетъ да живеятъ въ общобратствена любовъ и съгласие подъ следующите закони, - които съ клетва и наши подписи потвърждаваме, за да съхраняватъ отъ всякой майсторъ, калфа и ученикъ, които су отъ нашый еснафъ на днешний день и подиръ насъ до векъ." [29]

Представа за липсата на конкуренция ни дава положението в долните градове:

Копривщица: временни еснафски съдружия за покупка на аби бяха нещо обикновено. Отиват един-двама абаджии на Мараш панаир в Пазарджик и купуват аби повече и после честно и почтено представят сметка за разноските.

На панаир сергиите на абаджиите бяха една до друга, а в Цариград имаха към 200 дюкяна сергии един до други. Но никога еснаф не канеше мющерия, особено пък ако последният се бе запътил към друг еснаф или пазареше с него. Съседът чакаше да види спокойно какво ще стане, дори помагаше да стане пазарлъкът:

- А бе ти, божи човече, какво искаш? Дрехата ти стои, като че ти е правено по мяра, шаяка не можеш го протри цял живот и на туй отгоре човекът ти я дава почти без пари.

Сопот: конкуренция нямаше. При износ еснафите не се криеха един от друг, а си казваха кой каква стока е приготвил. И какво ще се крият, когато предвид общата опасност от черкезкото разбойничество запазването на имота и живота им бе общо дело. Къде обективни условия и нравствена сила за борба помежду им? Ако някой си продадеше стоката, той вземаше на заем стока от съседа си.

Карлово: майсторите виждаха в лицето на бившите си калфи, сега самостоятелни майстори, не конкуренти, а другари и ходеха сегиз-тогиз при тях (обикаляха ги), за да видят как работят, да ги посъветват и улеснят в каквото могат.

Калофер: един от най-силно нравствено егоизирани градове: еснафите се съветваха и учеха един от друг какво да правят.

Сливен: нямаше конкуренция между еснафите. Еснафите се съветваха, споделяха ум и опитност.

Viii. Липса на пряка конкуренция. Мерки за отстранение на конкуренцията. Общи покупки и продажби

Всеки пристъп на конкуренция се отстраняваше с общи мерки: общи покупки на сурови материали, обща продажба на готовите стоки; чрез обща борба срещу конкуренцията на големите търговци и търговски съдружия и най-сетне чрез еснафските организации (руфети). (1)
[1 - След Кримската война в Цариград идвали араби от Египет да купуват на високи цени копривщенски чорапи и терлици. Х. Иванчо Маджаров и Д. Палавеев решили да отворят кантора в Египет. И когато в Цариград престанали да идват вече арабите, еснафът се заловил с разни ограничения да възвърне старото хубаво време. Почнала борба между търговското съдружие и еснафа. Препятствия се правели и в Копривщица и в Цариград. В Копривщица не им позволявали да произведат повече стока, отколкото по-рано са произвеждали. После отменили това нареждане, но задължили съдружието да носи стоката си за Египет през Цариград, дето да купуват допълнително от еснафа. Съдружието се борело за свобода на търговията, а еснафът - за запазване интересите на всички. Съдружието, разбира се, победило (М. Маджаров, Спомени, с. 55).]

За да избягнат конкуренцията помежду си на панаирите, майсторите от отделни еснафи се кооперирали за обща продажба, като определяли според положението си кой колко стока ще занесе на даден панаир. Под надзора на устабашията ставало разпродаването на стоката и разпределянето. Освен това имало коопериране за общи покупки.

На "сборът" - годишния панаир в Трявна - отивали всички габровски сапунджии със сапун и свещи. На този панаир се харчело повече от 15'000 оки сапун и няколко хиляди оки свещи. За избягване конкуренцията помежду си сапунджиите се споразумявали устно и писмено. Ето един такъв документ от 1869 година: [1]

"Ние отъ долоподписаните сопончии отъ Габрово иснафски като додохме вовъ Тревна споразумехми са сосъ добаръ разомъ и са опазарихмо съ остабашията си продаваме мо сапунат си, дето всеки ще подпише отъдоло своеручно оките и го дадохме отъ цена 3,30 или три кила изола оката и со съ условия да мо помагаме на продаването доде се продаде и като са продаде сапунатъ, колкото спечелиме ще ни даде кяръ на връхъ ока или ако артиса сапунъ секи ще земи на връхъ ока кои колкото и подписалъ нема власъ нито ни една ока да дониса ако някой донесе отъ колкото подпиши ще му са сваля отъ оките долуподписани.

1869: ноемврия 16...

Андрея Иосифъ - 1000, Рачко поп Илия - 1500, Ботю Георгювъ - 1500, Андрея Ионковъ - 1000, Христо Ионковъ - 500, Станчо Геню - 800, Георги К. Спасич - 800, Бончо Ивановъ - 600, Георги Петков - 800, Христо Ненов - 500, Косю Шарилов - 800, Иванъ Цанков - 500, Иван и Добри - 1000, Иванъ Христо - 600, Никола и Минчо - 800, Иоцо Георговъ - 500, Иордан Драголъ - 550, Иванчо Те. Селдаръ - 1500"

Іх. Еснафски организации (руфети). Ферман. Организация. Устави

Старите еснафи по неписано право пазеха отношенията си от всичко, което можеше да ги zlepостави един спрямо друг или да подбие изобщо занаята.

Възможностите за еснафски прегрешения бяха следните: 1) примамване чужд мющерия; 2) приемане чужд избягал калфа; 3) отваряне дюкян в празник; 4) продаване на чужда стока освен еснафската и други подобни.

Специално в Габрово майсторите били привиквани в еснафския съвет по следните причини: 1) за "калпава работа"; такава се смятала, когато някой ножар напр. работел ножове без стомана, с което подбивал реномето на изработваната от еснафа стока; когато гайтанджия напр. правел топа гайтан по-къс от приетата дължина в лонджата или недобре го боядисвал; ако коюмджията турял в сребърните изделия повече бакър, отколкото било прието, и пр.; 2) за нелоялна конкуренция и различия в цените, определяни от голямата и малката лонджа; 3) когато някой се ползува без разрешение от чуждо точило, каквито ножарите имали по река Янтра и притоците ѝ; 4) когато майстор зле третира чирака и калфата си или примамвал и прибирал такива от друг майстор, без негово съгласие; 5) който не заплаща на работника си или калфата и чирака уговорената надница, годишна заплата или полугодишна заплата; 6) когато някой майстор се провинял против обществения морал, работел в празнични дни, и пр. и пр. [1]

В Русе по сведения на Зах. Стоянов смятало се за еснафско нарушение, когато някой стипца майстор отвори дюкяна си в празничен ден и продаде нещо; ако някой извика мющериите на съседа си, преди те да са тръгнали от дюкяна му; ако друг някой е продал по-евтино, отколкото е трябвало, с цел да привлече повече покупатели; ако някой остър калфа е показал непокорство пред майстор, и пр. и пр. [30]

Прочее, за да се отстрани, колкото е възможно, влиянието върху еснафа на новото стокопроизводство, влиянието на новата егоистична среда, създавана от търговци и лихвари; за да се даде средство (правна санкция) и сила на еснафите да се справят с конкуренцията и раздорите между тях; да се установи морално равенство и единство помежду им - с особен султански ферман от 1773 г. старите еснафски обичаи бяха превърнати в закон, който създаде съдебна автономия за еснафските спорове; създаде санкция за еснафските нарушения и уреди начина за производство на майстори с цел да се запази колкото може по-дълго и по-добре това ценно за турската империя производително съсловие, което обличаше и хранеше народ и войска.

Този ферман, издаден от султан Мустафа Iii, изпратен като окръжно до всичките централни градове и пунктове на каазите, що се намират в цялата османска империя (в Европа, Азия и Африка), гласи (без повторенията): [46]

"До високо просветените, справедливи и достойни мевляни-кадии (съдии) в каазите (околии) на Румелия, Анатолия, Египет, Тунис и Триполи - съдии, които, като истински образовани чеда на исляма, като заместници и наследници на светите пророци и пазители (хафуз) на пророковото вероучение, са повикани да заемат в империята ми важните съдебно-шериатски постове и да раздават в името на шериата и законността справедливи и законни решения (илиями) за всякакви спорове, възникнали между поданиците и раята, живущи в османската империя. Дано всевишният бог продължи за дълго време славата ви и увеличи силата и властта ви!

Също до славните и достойните ми военно-административни чиновници, в лицето на мютеселимите, войводите, сердарите, мирмираните, диздарите, забитите, аяните и всички други власти,

имащи служители. Нека всевишният бог продължи дълго време славата ви и увеличи силата и властта ви! От духа и смисъла на настоящият ми царски височайши акт, надлежно украсен с височайшите царски знаци, който акт ще ви пристигне там, вие ще узнаете следното обстоятелство:

Носителите на настоящия ми височайши царски акт ферман са от съюза на еснафското братство. Това братство е организирано и съставено още от старо време от починалия шейх Ахи-Евран-Вели, чийто смъртни останки се пазят в градеца Кър-Шехър (Мала Азия) в особен мавзолей (тумбе). За съществуването на този "братски, еснафски съюз" в империята ми е имало още от старо време, при първите османски владетели (халифи), султански ферман, имащ сила на закон, който се уважавал и почитал като царска височайша грамота.

Пратениците на еснафите от това братство Ахи-Евран-Вели като пристигнали благополучно в престолния ми град Константиние, явили се пред императорското ми правителство, пред което те заявили, че искат узаконяването отново правата и наредбите на хората, които се занимават постоянно с разни индустриални занаяти.

От направената справка, която в резюме ми се докладва от главния ми дефтердар (архивар), се заключава следното:

Според старите традиционни наредби на държавата изисквало се е живущите в османската империя турски поданици и други, които специално се занимават с някое индустриално занятие и които се числят като членове на някоя индустрия, занаят или изкуство, като напр.: табаклък, бояджилък, терзилък и др. подобни занаяти и изкуства, трябва да бъдат обвързани помежду си с особени закони и правилници. Последните, като гаранция за тяхната здрава връзка и за процъфтяване на техните занаяти, били уважавани и ненарушими и още от най-старо време са се считали за законни. Старият законопроект напълно отговарял на държавните наредби и бил одобрен с царски ферман и санкциониран като закон. По-главните основни постановления за организирането на еснафството в империята се състояли в следните точки:

I. Ученик чирак при един майстор е длъжен да се научи и да привикне на смиреност, благонравие, мъдрост, послушност и добро поведение – качества, без които той не може да стане майстор и да отваря на своя нога самостоятелен дюкян и тезгях за работилница.

Ii. Ученик чирак след като възприеме горните качества и след като майсторът му съгледа в него зрелост и умение да управлява самостоятелно занаята, на който е бил посветен да го изучава, става калфа. Майсторът в присъствие на няколко души калфи и майстори препасва през кръста на ученика за отлика особен пояс с реси по краищата.

Iii. Майсторът, при когото ученик чирак или калфа е чиракувал и изучил занаята, издава писмено свидетелство, в което се удостоверява честността, опитността, знанието и изкуството на занаята, както и че му е препасан през кръста "майсторски пояс". Управата на еснафа въз основа на това свидетелство издава на правоспособния чирак калфа един вид официална диплома, надлежно подписана и подпечатана с главния печат на еснафството.

Iv. Ученикът, калфа снабден с еснафския документ, може и има право да отваря свой дюкян, да поставя тезгях в дюкяна си и се зачислява в списъка на еснафския главен тефтер за майстор.

Понеже от направената справка в императорската ми архива се оказва наяве фактът, че еснафството в империята ми почива на стари традиционни принципи, които не могат по никой начин да се

нарушават, отминат и унищожават, понеже искането на еснафите просители почива на духа и справедливостта, изложена в старите царски фермани, както и в наредбите на държавното ми управление, то молбата на еснафите се уважава. Затова благоволих в горния смисъл да издам за тая цел настоящия ми царски височайши ферман.

Прочее, щом настоящата ми царска грамота пристигне там, по вашите места, заповядвам ви да се разпоредите, да внимавате и действувате, щото занаятчиите тайфи, които изключително се занимават с индустрия, занаяти и изкуства, по еснафски сами да разглеждат, разследват и разрешават възникналите помежду им разпри и дела от характер чисто еснафски.

Разглеждането и решаването на такива дела да става по старите основни постановления, които имат сила на закон.

Само управителният съвет на еснафа има право да постановява и решава дела от престъпен характер за еснафството. Съветът в текста на решението си може и има пълно право да наказва с укорство, с публично опозорване, с изгонване от еснафа, със запрещение да работи занаята си, с телесно наказание и временно запиране.

Всички онези от еснафа лица, които нарочно и умишлено нарушават правилата и старите наредби на еснафството, ще се смятат за виновни пред управителния съвет на еснафите. Такива провинени лица публично се опозоряват пред еснафа и обществото; сетне се подлагат на телесно наказание – биене с тояги по задника и по босите крака на обвиняемия.

Трябва да се стараете да не се допускат в съвета на еснафа чужди личности, които със своя авторитет и със заплашване се мъчат да всеят раздор по дела чисто еснафски, зависещи изключително от компетентността на еснафския съвет. А онези външни лица, които се втурват насила в еснафа, спират изпълнението на решенията, предвидени от еснафския съвет, не позволяват да се извърши телесно наказание върху обвиняемия и не искат да слушат височайшата ми царска заповед по това, властта има право да упражнява над тези насилници груба сила, с оръжие и с бумбасиир царски да ги отстрани, да ги преследва и да ги наказва с тежко наказание, както се пада като немирници и като незначителни законите на страната. Независимо от това вие, като мои царски достойни служители, сте длъжни да преследвате и наказвате с тежко телесно наказание (биене) всички онези агитатори (фесади) и бунтовници (ихтилями). Последните всяват раздор, несъгласие и караници между еснафа, като се силят да предизвикат по един зловреден начин премахването на старите традиционни наредби и узаконения по еснафството.

Членовете на еснафския съвет, избрани от еснафите като представители на еснафството в империята ми, са облечени в царската ми власт и се смятат за духовни чада, като разпространители на изкуствата, занаятите и индустрията в империята ми. На тези лица вие, като мои царски служители и чиновници, ще им отдавате прилична чест, уважение и почит. Спрямо тях не ще вършите, нито ще допускате да се вършат от някое външно лице, беззакония и груби насилия. Нито вие, нито друг някой отвън нямате право да им се намесвате в техните чисто еснафски дела, чието разрешение зависи изключително от тях.

Недейте върши, нито допускате действия, които явно противоречат на закона, на духа и смисъла на тези ни царски заповеди и които са против мярката. Отваряйте си добре очите, щото по тоя въпрос недейте ме предизвиква да издам повторно височайши царски акт, защото зле ще се отрази върху вас!

Тъй да знаете, тъй да действувате! Чест, слава и пълна вяра отдайте на височайшите ни императорски знаци – туграта и монограма ми, – попълнени отгоре и начело на настоящия ми височайши царски ферман, съставен и написан в славния ми престолен град Константиние, издаден в началото на месец Шабан, 1187 година от егира (1773 г. от Р. Хр.)

Издаден от султан Мустафа Хан Iii."

Въз основа на фермана е било нужно, щото занаятчийските ни сдружения да въвеждат писмени закони и правилници, а не както дотогава – ръководенето и направляването им да е ставало по обичай и традиция; и действително от тая дата вече се срещат написани устави, съгласителни, регули, закони и пр.

От досега запазените писмени паметници за нашето еснафство най-стар е тефтерът на Софийското кройческо дружество от 1807 г., после на Софийското бакалско дружество от 1812 г., съгласително на гайтанджиите в гр. Габрово от 1835 г., уставът на общарския и манифактурджийския еснаф от гр. Копривщица от 1838 г., на абаджийският еснаф от Жеравна от 1842 г., регули на дългерския еснаф в Брацигово от 1845 г., тефтерът на семенопродавците в гр. Елена от 1859 г., законът за бозаджийския еснаф в Панагюрище от 1866 г., уставът на гайтанджийския-абаджийския еснаф в гр. Трън от 1869 година.

Органите на еснафската организация били: 1) първо майстор (устабашия – глава на майсторите); 2) чаушин (разсилен) и 3) голяма и малка лонджа – общо събрание на еснафите.

Всеки самостоятелен майстор със собствен дюкян, от един и същ занаят влизал като равноправен член в организацията на тоя занаят и се подчинявал на еснафските наредби.

Всеки еснаф имал свой годишен патронен празник.(1)

[1 – Няколко дни преди празника събирали пари от всеки един самостоятелен майстор без разлика на вяра и народност. Освен тая, тъй да се каже, "патронна такса" майсторите от българска народност давали още восък, от който се приготвявали свещи, нужни за празника. От събраните пари бивали изразходвани за жито приготвено: 1) за срещу празника; 2) за деня на празника и 3) за раздаване коливо на следующия ден на празника – спомен за умрелите еснафски майстори. Срещу празника от приготвеното жито се туря в малки чинийки (пияти) и направено с разни украшения отгоре, се поднася на всеки майстор, с което му се известява да присъствува на дружествения празник. Винаги пред празника имало вечерня – служба "петихлебие" в черквата, – дето присъствували майстори, калфи и чираци. В самия ден на празника имало литургия, откупена специално за еснафа; бивала извършвана от архиерей – владиката (ако имало в града), – придружен с няколко свещеници.

На литургията се споменували всички живи майстори за здраве. След черковния отпуск се раздавало жито на присъстващите, а еснафските членове начело с първомайстора отивали в дома му, дето ставал водосвет и пак се раздавало жито на членовете. След това се слагала трапеза – един вид гошавка – с нужното пиене. Всичко това бивало приготвено по разпореждане на първомайстора, разбира се, за сметка на еснафа. Гошаването и пиенето продължавали целия ден – едни идат, други отиват. На следния ден отивали пак на черква, дето имало парастас – помен за умрелите майстори – и пак се раздавало жито.]

В този ден след тържествена служба в черква се събирали в черковната одая всички майстори на общо годишно събрание, наречено голяма лонджа. На това събрание майсторите избирали измежду си

един вид постоянно присъствие на еснафа – еснафски съвет. Според броя на организиралите се в еснафа този съвет се състоял или от двама души – устабашия и чаушин – или освен тях още и един помощник на устабашията с 2-3 съветници. Съветът бил натоварен с административни и съдебни функции. Длъжността чаушин била платена, а длъжността на останалите членове от съвета като почетна била безплатна.

Лонджата освен избиране на първомайстор преглеждала еснафските сметки, записвала и улавяла чираци и калфи, разглеждала и разрешавала спорове между еснафите, определяла известни такси и т.н.

За устабашия се избирал обикновено един от по-старите, по-интелигентните и по-заможните майстори, почитан и уважаван от всички. Той могъл да бъде и преизбран, както и помощникът и съветниците му.

Освен годишното общо събрание (голямата лонджа) майсторите се събирали и на извънредно такова през годината, но в твърде редки случаи: когато устабашията се провини в нещо, когато трябвало да се разрешават неотложни въпроси от по-широк обществен характер, като постройка на черква, училище и др., или пък да се определя и разхвърля някакъв нов данък по заповед на хюкмата.

Устабашията водел еснафските сметки в еснафския тефтер и държал еснафския сандък (кутия) и печат, като се отчитал на редовното годишно събрание. Той се грижил за добрия вървеж на еснафските работи, свиквал редовно според нуждите еснафския съвет, наричан малка лонджа, за разрешаване възникнали недоразумения между еснафлии. А когато възниквало недоразумение между майстори – от една страна – и калфи, чираци или техни родители – от друга, устабашията сам отсъждал и привеждал чрез чаушина решението си. Присъдите над калфи и чираци били различни, според постъпката: имало и бой, раздаван от чаушина. Устабашията е представлявал еснафа пред властите и се застъпвал за него, когато е имало да се извоюват или запазват права. Мандатът на първомайстора бил една година. Знаците на неговата власт били: предаването на тефтера и кутията на еснафа.

Чаушинът изпълнявал службата на разсилен и изпълнител на решенията на устабашията и на лонджата: събирал глобите и гощавал провинените с присъденото количество бой. За чаушин избирали млад, по-беден, пъргав, отворен и съобразителен майстор, предвид на деликатното естество на неговата задача: ексекUTOR на позорящите отделния еснаф присъди.

Главната му задача като разсилен била да призовава членовете на голямата и малка лонджа, обвинените майстори, както и тъжителите им. Когато чаушинът не намирал обвиняемия майстор, съобщавал на домашните му да му обаждат. У ножари, ковачи и куюмджии обичай било чаушинът да им оставя следната своеобразна призовка: кожената престилка на майстора, която стояла закачена на гвоздей до тезгяха му, когато излизал от дюкяна си за по-дълго, била снемана от чаушина, който увивал с нея тезгяха и напускал дюкяна. Това означавало, че работата е сериозна и че майсторът няма право да почне работа в дюкяна си, преди да се яви при устабашията.

В случай на еснафско нарушение майсторите били съдени и наказвани. Наказанието било обикновено глоба в натура по 1-5 оки восък в полза на еснафската каса или на черквата. Плащало се от провинения и на полицейския чиновник ("забитина") в натура една ока кафе и захар. Това навярно за страх на членовете на еснафа, да не нарушават лесно еснафските правила, а от друга страна – за ангажимент на чиновника да съдействува на устабашията.

Когато провинилият се мастор не се подчинявал на решението на еснафския съвет, устабашията пращал чаушина да му затвори дюкяна. У ковачите налбанти, ножарите и куюмджиите чаушинът снемал от тях кожената им престилка и с нея увивал тезгяха, на който работят; у гайтанджиите чаушинът прибирал "гребена" от всеки чирак и плетенето на гайтана ставало невъзможно, а на ножарите обръщал казаните и табаханата надолу с отвора. В повечето случаи думата на чаушина била закон: майсторът се подчинявал, плащал си глобата и отварял дюкяна си. Ако ли някой осъден майстор упорствувал и не се подчинявал на решението на еснафския съвет – нещо много рядко, – тогава съветът чрез устабашията се отнасял до "конака" (полицейското управление), откъдето заставяли непокорния да се преклони и изпълни решението на съвета. [1]

Ето едно прекрасно описание как бил наказан един шуменски майстор – дикиджия турчин, – задето примамил мъщерия на съседа си Ганчо Косерката, разказано от чаушина на еснафа – х. Добри, – което описание ни дава не само наказателната процедура, но и указание за силата на еснафа да наказва дори и турци:

"Али Мустафа потръпна и кротко повдигна лицето си. Той искаше от погледите на членовете на лонджата само да схване какво ще бъде наказанието.

– И решихме – много ни е мъчно, ама няма какво да се прави – да ти покрием пангото (тезгяха).

Али Мустафа се полюшна като ламбен пламък при отворена врата.

– Виждаме – продължи все така спокойно устабашият, – тежко е наказанието, но не можехме да изберем по-друго. Накажехме ли те по-леко, целият еснаф щеше да си рече: "Е, нали е ага"... Пък такава не е била волята на падишаха. Той казал: "Всички, които хранят, обуват и обличат войската, да бъдат равни"... – Па като помълча малко, едва прошепна: – Още – да дадеш пет оки лоени свещи за джамията и пет оки восък за черквата.

В петък сутринта, неделен и пазарен ден за турците, когато мало и голямо се спуща от селата в града, ние се събрахме в дюкяна на устабашията. Всички бяхме облечени в най-новите си дрехи, а той беше наметнал и дебелия си самурен кожух, макар да не беше студено. Когато се отправихме към дюкяна на Али Мустафа, подир нас се повлече цялата чаршия. Скоро улицата се задръсти тъй, че и губерка да хвърлиш, на фес или на гъжва щеше да се забодее. Пред пангото седеше Али Мустафа, тръпен и бледен като жълта мешина. Когато се качи устабашият при него, той стана и прилично поздрави. Ние го наблюдавахме от всички страни. Навалицата се сбута, заживя и се притисна към дюкяна.

– Али Мустафа, ние като верни чада на нашия общ баща падишаха – вечна му слава! – идем да изпълним решението си, взето от негово име за гордост на цялото ислямско царство и в полза на обушарския еснаф.

Като изрече по големски тия думи, устабашият ми даде знак, аз разпасах престилката на Али Мустафа и я поднесох напред. Устабашият я взе от ръката ми и я преметна като пелена на двете си ръце.

– Еснаф аркадаш, днес целият еснаф ти взема всичките мъщерии, както ти си взел един само от своя съсед!... И за да знае цялото йехалие, че ти днес нямаш право да търгуваш, аз ти покривам тезгяха с твоята собствена престилка. Това ще каже, че не някой друг, а ти сам си попречил на своята си работа.

След това той го приближи, улови го за раменете, натисна го леко към скемлето, "отуртиса" го и му скръсти ръцете като на мъртвец.

Между народа се почувствува едно вълнение, което, изглеждаше, всеки миг може да стане по-силно. Българите едва въздържаха своята радост, че техни сънародници наказват един турчин, а турците – че гяурите са вдигнали глава. Устабашият схвана това и се обърна към сбраните:

– Синове на славния и мъдър падишах, яшасън! Това, което виждате сега, то е само наша еснафска работа. Правиме го пред вашите очи, за да видите вие и чрез вас да види свещеното лице на нашия богоизбран цар колко много тачим законите му и как ние еснафите скъпим неговата царска чест. За него има мюсюлмани и християни там, дето няма еснафи. Има ли еснафи, тогава всички стават равни пред светлите му очи. Защо? – Защото и царщината е като човека: живее, когато се храни и облича. А кой храни и облича човека? – Неговата работа. Кой храни и облича царщината? – Работите на еснафите. Тъй както се хвалиме и наказваме – ние се учим да работим за царя и за царщината... Яшасън! (Да живее!)

– Яшасън – отговаря множеството."

Проектоуставът на копривщенските сапунджии от 1857 г. най-добре и най-подробно урежда всички случаи, когато може да се яви конкуренция между еснафите: 1) покупка на сурови материали в брой или чрез трампа (размяна); 2) влошаване качеството на сапуна чрез произвеждането му от евтина долнокачествена мас; 3) при работа на ихчилик и 4) при продажба на сапуна: [29]

"Во славу светия единосущния и не разделимия троици отца и сина и светого духа, как са собрахме ние руфетъ сапунчие, що са потписваме синца свое ручно да станеме еснавъ спроти царския заповед на неговатъ животъ и на занаятатъ си да си туриме закони, каквото ние редатъ вовъ 1857 летъ рождество Христово февруариа 13 число и законето пишемъ надолу:

Перво, на трисветителе нарекухме да имаме петохлебие, и имената да ни ги спомене свещеникатъ такожде и на божествената служба и сто драми свящъ на иконата и на божественната трапеза две свещи и на проскомодиата една свещъ и отъ ка пусне църквата, който е настоятелъ, да направи више речените работи, щемъ да идемъ у него на поздравление на празникатъ на нашите спомоществователи за многая лета; ако да дерзне някои отъ майсторете да разори тойзи законъ, да го разори богъ совсемъ.

Второ, като дойде време да се заема лой нова или япракъ или нова топена, неможе никой да дерзне да си пазари самъ за себе, но кугото поставимъ настоятелъ, той ще пазари за синца ни, и секи да си земе со съ редъ и ако би някуму повече потребенъ лой, да си търси колайлъкатъ от ванъ да си земе; и ако преступи някой от майсторето више речените думи, да са накаже на църквине; по ока восокъ и на кутията що определятъ майсторето да го даде. (1)

[1 – Въ устава на копривщенския механджийски (кръчмарски) еснаф тази точка гласеше така:

"И ако докара някой ябанджия вино, ракия; има длъжностъ надзирателятъ да го пазари за сичките, а не другъ." [29]]

Трето, ако би някой да донесе лой от ванъ или отъ тука, та иска да я стори трампа со съ сапунъ, пакъ настоятелатъ ще да я пазари за синца ни да сиа разделимъ еснавски и ако би някой да дерзне да земе скришомъ да стори трампа отъ майсторето да му са земе тази лой отъ десетъ оки више и пакъ да са накаже по ока восокъ на църквите и щото видатъ майсторете мунасипъ за вкутията.

Четверто, ако би някой отъ майсторето да направи сапунъ от свинско или мечешко да са накаже тойзи такъмъ: да му са затвори

дигениятъ совсемъ да не работи; ама непослушалъ майсторето, да го предадемъ на турскиятъ судиа и спроти царски канонъ да го наказватъ.

Пето, ако би някой да иска да му са праватъ свещи со съ ихчиликъ, пакъ настоятелатъ ще пазари за синца ни, да ги уработимъ общо от десетъ оки нагоре, и ако би някой да дерзне да пазари сами и да направи шото земе от оная работа парите, да му са земе за вкутията.

Шесто, кугато са согласиме да са збереме о лонджа за коя да е работа, да имаме властъ да речемъ на кой да е отъ подписаните майсторе, дету сме са собрале: излязъ ванъ! да излезе; влязъ ватре! да влезе; да не повръща на майсторето думата.

Седмо, ако би някой да са престапи (почине) отъ майсторето, които са потписватъ, ще му са спомене името ката година во уреченното време, кугато правимъ парастасъ на празникатъ на вечерно. (1)

[1 - В механджийския устав:

"А който братъ нема възможностъ отъ дома му да харчатъ заради тоя человекъ преставлениятъ който е нашъ еснафъ, ще да се вдигни чисто со съ еснафски пари." [29]]

Осмо, и като са потпишатъ майсторете, секи ще да даде по петдесетъ и петъ гроша на кутията (еснафската каса), която я имаме еснафска; ако е некои отъ ванъ, та иска да се пише въ иснафътъ, нему ще да са зима по 55 гроша; ако ли е - некои за масторъ отъ иснафатъ, той ще да заплаща по 100 гроша на кутиата, и така ще да са нарече масторъ.

Девето, шото ни стане харчъ за коливото за петохлебие за летургията за свещенници за парастасъ и други харчъ, шото trebuva, общо да го поберемъ отъ майсторето.

Десето, ако би някой отъ майсторето да има земано или давано помежду тях си или отъ някой търговецъ, зелъ стока со съ ваде (срокъ, падеж), и чиниму на вадето каршиа (въртел), да имаме согласие да го судиме еснафски да са погодатъ по между си; да не има изинъ (разрешение) да идатъ на конакъ, дурде са не сбератъ майсторето да им видатъ хасапатъ; ако ли иде, безъ да попита майсторите на конакъ, ще да съ наказва иснафски, както определитъ масторете за кутиата." (1)

[1 - В механджийския устав:

"И дету имаме зимане даване почтенно да са наплащаме: и праведното е благословено отъ Бога." [29]]

Нашето изложение няма да бѣде пълно, ако не дадем в цялост най-интересния еснафски устав "Законите на руфетъ папухчийски и купчийски" в Копривщица от 1856 г. [29]

1. Нашето намерение да ся умножава еснафътъ ни съобщественно съгласие помежду, каквото съ любовта ни да имаме похвала между народатъ: по това за да ся истреби с всякоя причина, която ражда разногласие, узаконяваме за напредъ, никоя обща работа да ся невърши без известие на майсторети, зачтото който отъ еснафатъ ни върши така, и самъ работи обща работа ще ся наказува съборно.

2. Който майсторъ сее раздоръ между еснафъ за развала на общето ни съгласие, то таквъвъ требува съборно да ся обезчести и накаже: ако ли не послуша, то ще ся изважда отъ еснафътъ ни и ще има честъ между еснафатъ ни като единъ предателъ и езичникъ.

3. Майсторети согласно щатъ избиратъ отъ еснафа ни едно почтено лице и щатъ го поставятъ Устабашия. Той ще държи тевтеръ на

приходити и на разноските еснафски и всяка година ще предава точна сметка на вземанието и на даванието си предъ майсторети. (1)

[1 - В "Закони на Руфетатъ механджийски и все общопродаватели" в Копривщица подробно е обяснено:

"Но таковъ намъ подобае, да бѣде надзирателятъ еснафски (устабашиятъ). Не злобивъ; добронравенъ; кротокъ; смиренъ; чистъ сердцемъ; и не винопияница; милостивъ; и честенъ; камто всякаго брата; и да има попечение (грижа); за сичкий еснафъ; и да бѣде богобоязливъ; и равенъ сосъ сичките; и на всяко лице милостъ да има; правда ради; и всякому да бѣде помощникъ съ божия помощъ и сила. Обаче тебе и малко да е ученъ да разбира и да исполнява законатъ божий. Сосъ десѣттѣхъ заповѣди божии." [29]]

4. Устабашиятъ ся избира за една година, и никогашъ своеволно не може да остане и друга година Устабашиа, освенъ ако го искатъ майсторети. Устабашиятъ ще държи и кондикатъ и еснафските тахвиле, или ако изволятъ майсторети могатъ да поставятъ и друго отъ себе за касиеринъ на еснафский имотъ.

5. Устабашиятъ е длъженъ да внимае общий редъ и съгласие въ еснафатъ ни да ся съхранява точно. Ако ся появи негде разпря между майсторити, и повикася Устабашиятъ, той е длъженъ незабавно да ся яви и да реши и суди разпрята праведно. Ако безчинний не послуша Устабашиятъ, тогава непослушливиатъ ся наказува съборно.

6. Всякой чиракъ, който ся учи нашый занаятъ, требува да стои цели три години при майсторатъ си. Подиръ трити години требува да стои при майсторатъ си калфа и още една година съ заплата, колкото майсторети намерятъ благословно.

7. Ако некой чиракъ или калфа не доседи до узаконенното време при майсторатъ си, и иска да иде безредно при другъ майсторъ, то който отъ майсторети прибере такъвъ законопреступникъ да ся суди отъ всички майстори соборно, и да ся наказува съ глоба на общината, колкото майсторети намерятъ благословно.

8. Кога некой калфа доседи при майсторатъ си узаконенното време, и иска да излезе майсторъ да работи особно, то задлъжавася прѣво да даде на общата кутия 100 гроша, и тогава да отвори дуканя да работи.

9. Ако некой отъ нашый еснафъ стори некая грешка, той ся суди обще отъ майсторети: ако не послуша майсторети то ся предава на заабитский конакъ да ся накаже като непокорливъ на еснафатъ ни.

10. Ако некой вънкашенъ человекъ пожелае да ся пише въ еснафатъ ни, то такъвъ требува да даде некая помощъ въ общата ни кутия, колкото майсторети намерятъ благословно спорядъ прилика.

11. Кога нашый чаушинъ повика некого отъ еснафатъ ни за еснафска потреба, то повиканий е длъженъ да се покорява на еснафското повеление и да се яви незабавно, гдето ся вика: ако ли не послуша, то ще ся наказува съ глоба на общината ни съ глоба спорядъ грешката на непокорството му. (1)

[1 - Механджийските "Законе" поясняват:

"Такожде и за чаушинъ ще да ся избиратъ отъ еснафа ни съгласно; за година; обаче да е скороходенъ; чисто речивъ; праведенъ и возрастомъ младолетенъ: а не винопияница." [29]]

12. Кога ся представи некой, който принадлежи на еснафско домочадие, и домакинятъ позове еснафатъ ни, тогава ний сме длъжни да ся съберемъ и да испроводимъ покойникатъ съ почестъ на погребението му.

13. Еснафътъ ни има длъжностъ съ свое иждивение да държи служба на святаго отца Спиридона: сиречь требува да прави пятихлебие; да

дава свещи за лития и за големите свещници; да дава заплата за коливо, за литургия, въ която съ помянуватъ живи и мъртви отъ еснафатъ ни; подиръ литургия еснафътъ черпи всички майсторе по едно кафе и по една ракия, и не трябва никъви други иждивения за ястия и пития.

14. Има длъжностъ еснафатъ ни въ субота подиръ денятъ на святаго Спиридона да прави общи парастасъ за усопшити майсторе, и да дава на църквата по 100 драмъ свещи на тия празници: Рождество Христово, Богоявление, Воскресение и Свята Троица.

15. Има длъжностъ еснафътъ ни да прави калдаруматъ отъ църковните врата до горенилото; и на Бяла река пътятъ, и на Петрешка калдаруматъ; и всякогашъ да има еснафски свещникъ в църквата да се свети на иконата предъ аналогити за вечно въспоминание.

16. Въ манастирятъ на святаго Иоана Рилскаго имаме ктитория един свещникъ, что свети предъ мощити на святаго отца Иоана, и задлъжава ся еснафътъ ни всяка година да дава на манастирятъ по петдесетъ гроша за свещити, что горятъ на тоя свещникъ.

17. Въ Краставо село имаме ктитория въ църквата едно кандило на престолатъ. Длъженъ е еснафътъ ни да заплаща всяка година по две оки масло за горението му.

18. Въ тукашната църква святаго Николая имаме ктитория два свещника, что ги наричатъ гезеци; ако някогашъ тия свещници ся изгубатъ или повредятъ, то еснафътъ ни е длъженъ да ги подновява.

Тия закони за еснафатъ ни наредихме с общобратствено съгласие спорядъ примератъ на наши стари отци, деди и прадеди. Който ся труди за доброто имъ потвърдяване и упазване, богъ да благослови неговий домъ и да го изпълни с всякое благополучие и изобилие отъ рода в родъ довека. А който (да не даде бог) поиска да развали това общобратствено наше съдружество, и сее раздоръ между еснафътъ ни, него да развали господъ богъ, и да ся изпълни на неговий дом клетвата отъ святое писание, което говори: "Да будетъ дворъ ихъ пустъ и въ жилищахъ ихъ да не будетъ живий." За да ся упазуватъ точно тия закони подписуваме ся саморучно и по първити майсторе отъ еснафътъ ни.

Богъ да благослови нашия руфетъ и да го умножи на многая лета, амин.

Динчо Салчовъ, Цанко, Неделу, Драгия, Никола, Вело Динчов, Динчу Веловъ, Иванъ Ангеловъ, Христо Генчовъ ...

Х. Човешината в отношенията между еснафите

Така еснафите се бореа срещу влиянието на новото време за запазване стопанските основи на старата човешина, която те описваха в своите нравствени благопожелания – увод към всеки еснафски кодекс, от който един от най-интересните е нравственият увод в "Общонародний еснафски кондик" на град Копривщица от 1864 г.:

"Еснафски братие; Перво това да знаиме: всякуга любовъ да имаме камто другите; и да си спомагаме; и никога да не завиждаваме си; но да са радваме единъ другиму; и яростъ да немаме никому; но да живеемъ любовно братски; и никому да немислимъ зло но добро; и някогашъ да не помислимъ разорението на тая книга законна: и на всяко лице честъ да въздадемъ; лоши и гнуснави речи никогда да не употребим; но да будемъ чинно и законно да ходимъ. И да не речешъ Азъ есамъ силенъ и богатъ имамъ дарба со еснафска сила и зла мисълъ,

и да разоришъ някой братъ от еснафатни безъ правда и с'мюзевирликъ; безумие, не; не! Богъ куготу варди ти що щешъ сторишъ; нищо; само показвашъ со твоята хитрина дяволска разорение еснафско; и тебе совсемъ богъ ще та докара в.конечно разорение що си братъ сатанински; Не; Не! брате, но да живеемъ братски любовно; и света неделя никои да не отваряме да не отваряме дигенъ; и да не работимъ и да не зимае и даваме нищо. Защо проклятие вносяме въ къщите си..." [29]

И трябва да се признае, че тези усилия, в които вземаше искрено участие основната маса от еснафите, даваха в съответна мяра и в съответни граници добри резултати:

"Всички наши занаятчи - разказвал н проф. Б. Цонев софийският майстор шивач Манол Багдатлийски - не могат да забравят онова блажено време, когато еснафлиите поменували честно и почитено помежду си; когато си имали ихтибара (уважението) един на друг и когато и самото правителство ги почитало и слушало думата им. Тогава нямаше имот, а имаше живот, а сега имат имот, но нямат живот.

Между нас нямаше никакви закони, правилници, както сега, а пък всеки знаеше и вършеше своята работа като по закон (силата на общественото мнение) и еснафите вървяха по-добре отсега.

Едно време като кажеха "човек еснафлия", по турски "еснафадам", разбираха и турци, и българи човек солиден, важен, почитан човек, у когото можеш да имаш пълно доверие. Колко пъти това почетно звание "еснафадам" (с оглед на опортюнизма му) е спасявал човека от турските напасти." [3]

Честността от задругарския бит беше дейна сила при сделките на еснафа. Той създаде практиката на заемане пари между четири очи без писмени документи. (1) Много редки са случаите на измами между съдружници еснафи. При малкия размер на тогавашните селища, при познаването на хората още от детинство, при пълната осведоменост на всекиго за всичко, твърде малко място оставаше за прояви на лъжа и мошеничество. Еснафът нямаше сила да върши безнаказано неща, осъдени от патриархалния морал, както правеха чорбаджиите, опрени на турската власт и на своята икономическа сила.

[1 - Еснафлиите едно време без разлика на вяра и народност имаха голямо доверие помежду си: даваха си големи суми назаем без запис и без поръчители и свидетели. Дори нарочно си броеха тайно парите, за да не види някой, но се връщаха честно (М. Багдатлийски). [3]]

Xi. Човешината на стария дребен собственик

След еснафския кръг, за еснафа и дребния собственик изобщо, идеше друг кръг от дребни и средни еснафи и собственици, т.е. кръгът на равните им по обществено положение.

Отношенията в този кръг бяха изградени в рамките на човешина и морално равенство. Тази човешина се крепеше върху остатъците от външните условия на старата задругарска човешина, на условията на еснафския бит, както и на силното нравствено наследство, на продължаващото влияние на старата задругарска нравственост.

Старата задругарска човешина се изграждаше върху две условия (едното положително, другото отрицателно): трудова взаимопомощ и дружно потребление, от една страна, и липса на противоречиви интереси от друга.

Във време на занаятчийското стокопроизводство тези условия бяха преустановили в значителна степен своето действие. За трудова взаимопомощ в чисто занаятчийската работа имаше много малко място.

Такава оставаше да се упражнява допълнителната земеделска и домашна работа на занаятчиите. Поради липса на достатъчно максул (на собствени произведения) липсваше външно условие за широко и често упражнявано дружно потребление във всичките му видове.

Съгласуваността и противоречивостта на интересите между дребни и средни еснафи и собственици изобщо бе едно подвижно състояние. Колкото по-назад се връщаме, толкова по-пълна бе липсата на противоречиви интереси между тези хора; и - обратно - колкото повече общественото развитие напредваше към занаятчийското стокопроизводство, към манифактурно производство, колкото повече паричното стопанство нахлуваше в живота, колкото повече растеше значението на парите и пазара, колкото повече се изостряха отношенията между продавачи и купувачи - толкова по-големи предпоставки се създаваха за по-постоянни или по-случайни сблъсъци в интересите на хората изобщо. Следователно колкото повече се връщаме в занаятчийското стокопроизводство към стопанската и нравствена идилия на времето на занаята по поръчка, толкова повече картината на еснафската и дребнособственическа нравственост се приближава до картината на задругарската нравственост. И - обратно - колкото повече се приближаваме до включването на занаятчийското стокопроизводство в господстващите форми на капитализма, толкова повече картината на еснафската нравственост се приближава до картината на еготиичната нравственост на капитализма. Така че с напредъка на общественото развитие дребнособственическата човештина търпеше все по-силно и по-силно разводняване и заместване от еготиични нрави.

До Освобождението поне в личния си и обществен живот кръгът от дребни съществования бе повече свързан с връзки на единение, отколкото разделен от противоречиви интереси. В личния си живот те не се конкурираха и съревноваваха, а в обществения живот бяха на един фронт в борбата си срещу чорбаджии и власт. (1) Еднаквостта на общественото положение обезпечаваше моралното равенство помежду им. [1 - Тези борби даваха и главното съдържание на националната връзка между тези хора.]

Аз няма да забравя, когато като малък бивах пратен с поръчка в някоя непозната за мене къща, с какво внимание и любезност ме ограждаха домашните (жените), с какви сърдечни усилия и усмивка се мъчеха да посочат в отношенията между нашите семейства нещо, което ги свързва и прави близки: или бяха другарки с баба (заедно, момували) или съученички с мама, или най-често преравяха цялото тяхно и наше родословие, за да намерят някоя далечна роднинска връзка (на баба баба била сестра, кумица или сватя на бабата на нейната леля), с какви черпни и подаръци гледаха да изразят човешкото си внимание към мене и към невзрачното ни еснафско семейство. Е, как тези отношения да не са среда за цъфтене на човештина и за предаването ѝ по пътя на подражание и възпитание на поколенията.

Тази човештина даваше нравствен смисъл дори на сделки, в които сега единствена роля играе паричният интерес.

През 1939 г. като адвокат посредничих за купуване на един апартамент от стария търговец бай Иван Х. от гара Белово. Той постоянно повтаряше:

- Като ви продам този имот, ще станем роднина. (1)

[1 - Така беше в стария свят:

"Аз - гласяха старите продавателни - Пенчо Данчов продавам на Стаю Крекляка бащината си къща - да ѝ види хаират - за 3000 и по словом три илйди гроша."]

Моят купувач, млад човек, неразбирайки душата на старото време и на бай Ивана, почна да го нарича не "моят продавач", а "моят братовчед".

Баба до смъртта си считаше свои имотите, които дядо бе продал, и при всяко минаване се отбиваше да си къса овошки.

Xii. Нравите на Котел - преход от задругарска към еснафската нравственост

Като преход между старата задругарска нравственост и еснафската нравственост могат да се посочат нравите на полуеснафския, полускотовъден град Котел. Котленските стада пасяха в Добруджа - тогава обширно пасище. Вълната от тези стада се преработваше в Котел, от пословично трудолюбивата котленка, а част от нейните шаяци минаваха под ножиците на котленските терзии.

Младото котленче след като свършеше отделенията или класовете на котленското училище, отиваше чирак една година при някой терзия: да се научи да яде чужд хляб и да се научи да се кърпи. След това, натоварено на една от колите на кервана, който връщаше в Добруджа върналите се в отпуск от овците овчари, заминаваше за равна Добруджа при бащиното стадо или като аргатче при някое чуждо стадо. Там то оставаше докъм 18 години, когато получаваше любовно писмо от майка си(1), че са му избрали и харесали мома. Връщаше се в Котел, оженваше се, порадваше се на млада булка месец-два най-много и отново се връщаше да прегръща блеещите овце и шилета в Добруджа, да ги дои и стриже. Оттогава, докато станеше къшлар-чорбаджия, котленецът се връщаше дома в годината само за два месеца: това му бе отпуската от овците за прекарване между жена, деца и хора.

[1 - Гледай главата за любовта.]

Какво ставаше в Котел? Котел се управляваше от сенат - да, да, истински сенат от патриции, наричани по български (котленски) "старците"(1). Съветът на "старците" заседаваше в черковната одая. В този съвет влизаха къшлар-чорбаджиите и терзи-чорбаджиите. Къшлар-чорбаджии бяха богатите скотовъдци, а терзи-чорбаджии - богатите терзии и търговци на аби. Първата задача на котленските чорбаджии бе общата задача на всеки чорбаджия: да се грижи за стоката и парите си. Но имаше и нещо друго в задачата на котленските чорбаджии от чисто нравствено естество, което ги представя в една особена светлина.

[1 - Думата "старец" изразяваше не възраст, а обществено положение, чиято главна съставка бе богатството. Колкото по-рано някой стигнеше онова богатство, което бе нужно, за да се смята чорбаджия, толкова по-рано (дори и в средна възраст) ставаше "старец", заемаше своето място в сената, броят на чиито членове не бе определен.

Освен "старците" и простолюдието в Котел имаше още един кръг от хора. Това бяха хората на синята кръв. Техният обществен кръг се определяше по сой, от произхождението им, което се смяташе за болярско. Те се наричаха банове, боляри. Те бяха на равна почит със "старците", дори се смятаха за нещо по-горно, макар и да не бяха винаги толкова богати. Мъчно ставаше брак между синята и червената

кръв. От болярското коляно излизаха повече интелектуалците: свещеници, учители, общественици.]

Чорбаджията се грижеше за своята стока, но от Котел. Фактически тя бе в ръцете на неговите кехаи (главни овчари) и на обикновените овчари. Но за да се грижат от все сърце за овцете, за да си събират целия ум в овчарската работа, овчарите не трябваше да отделят грижа и внимание за семействата си в Котел. Тази грижа лежеше върху "старците". И те я проявяваха по начин, с който създаваха нравствения стил на Котел.

За създаването на този стил допринасяше и еднаквостта на занаятието - овчарлъкът - и еднаквостта на живота, грижите, мислите, чувствата на повечето котленци. Понеже мнозинството мъже бяха овчари; всички овчари в Добруджа; всички с овце, шилета и агнета; всички занимаващи се с вълна, сирене, суджуци, саздърма, кожи; понеже мнозинството жени бяха овчарски моми, съпруги, майки; понеже всички овчари заминаваха на керван за Добруджа, на керван се връщаха и на керван прашаха максула - вълната, тулумите със сирене, нанизите със суджуци, качетата с масло, то всички деца, жени и майки дружно изпращаха и посрещаха колите с максула, дружно плачеха и дружно се утешаваха (бивайки на зареда раздумачки на младите булки). По този начин личният живот на котленеца прерастваше по неделим начин в масова проява. Личното действие ставаше обществено движение.(1)

[1 - И понеже изпращането, посрещането ставаше дружно, то биваше винаги тържествено: свирци свиреха, тъпани думкаха, пушки пукаха, песни ехтяха, цветя кичеха гърдите на хората и рогата на воловете, па и ритлите не биваха забравени.]

Вълната пристига в Котел. Харарите са натъркаляни из дворовете. Сега Котел, по-право котленският леген с буйния извор сред него, се превръща в истинска фабрика. Вълната най-напред се простира из ливадите, затиска се с вършини и камъни и се оставя да я пече слънцето, като от време на време се пръска с вода.(1)

[1 - От това печене котленската вълна добива специфичен червеникав цвят, който не избелява, поради което котленските шаяци минават за едно качество по-горе.]

След това вълната се изпира, влачи (още преди Освобождението в Котел имало вече дарази - машини), жените забождаха хурки и напевно "врѣн-врѣн" изпълваше котленските дворове, стаи и улици. Жените не се делеяха от хурките: с тях отиваха на гости, на изпит, на къра, за дърва, посрещане на паши и султани - навсякъде. Тези двукраки селфактори не знаеха неделна почивка и работна смяна.

Но трябваше не само да се работи, а и да се яде. За яденето се грижеха старците.

Пристигат след вършитба коли с жито. Селяните с житото влизат в града и ако не знаят нравите му, канят първия срещнат:

- Жито не ти ли трябва?

- Трябва ми, но идете при старците - отговаря им той кротко и ги отминава по работата си.

Селяните се изчервяват: гледай какъв човек - с хляб го каниш, а той ти се подсмива.

- Не ти ли трябва жито, булка - питат пак селяните някоя подала глава през портата булка, заинтересувана от шума на колата.

- Ами ще вземем. Иди най-напред при старците.

- А бе, булка, вие подигравате ли се с нас? Какви старци ви патило?

Най-после след триста мъки селяните се запознават с нравствения строй на Котел - единствен в цяла България.

Житото се пазари от старците. След това всеки махлебашия (махленски глава, нещо като кметски наместник) взема по една-две коли и тръгва от къща в къща по махалата.

Слушайте сега какви разговори се водят, като имате предвид, че става въпрос за покупко-продажба, за пазарлък, за пазар на крака, пазар, където не питат имаш ли нужда, а имаш ли пари.

Спира колата пред вратницата и махлебашията тропа и вика:

- Стоянице, имате ли жито, как сте с брашното?

- Свърши се, чичо Божиле.

- Ами да стоварим ново?

- Не мога сега да платя. Ще взема само малко, колкото за прекарване.

- Кой иска сега пари ма, булка. Ще земете жито, па за пари лесно. Има хора да мислят за парите.

Булката Стояница изниса чували, пълни ги според децата (гърлата, нуждата) и пълни хамбара. (Житото е платено на селяните от старците.)

Тръгва след време махлебашията да прибира вересията. Ето ви нов разговор, в който вие чрез разбор трябва да отделите търговията от човешината.

- Добър ден, булка Стоянице. Какво правите дома? Обаждат ли се вашият човек от Добруджа? Дойде ли ви максулът? Продаде ли вълната? Можеш ли да дадеш малко пари?

Булка Стояница дава колкото може.

Махлебашията не тропа за пари на вратите на десетина-петнадесет бедни вдовишки къщи: тяхното жито минава в общата сметка.

По същия начин (на един пазарлък) котленци си набавяха свине. Търговците на свине докарват свинете, пазарят ги със старците, претеглят ги, вземат си парите от старците и си заминават весели и доволни. На Игнажден всеки отива да си "лови свиня" според вкуса, гърлата и състоянието... На Малка Коледа (срещу Голяма Коледа) всеки коли свинята, очиства я, изправя я на кола и чака махлебашията, който, придружен от кантарджия, претегля свинете и ги записва в тефтера. Прави се обща сметка и се пресмята общата цена. Събирането на парите става по описания начин. На бедните се делят няколко свини от общата сметка.

Между съседките в Котел съществуваше най-широка трудова и морална взаимопомощ; при приготвяне на консерви, погрелки, при посрещане на гости (шеталки), при утешаване на младите булки, които за пръв път изпращат и за пръв път се разделят от първите си либета.

(1)
[1 - Понеже трудовата взаимопомощ ще разгледаме на своето място, тук ще кажем само две думи за котленските шеталки и раздумвачки (тешалки).

Когато на една съседка отива голямо госте или прави сватба, кръщение, или има смърт, съседките отиват да ѝ помагат в домакинската работа, носейки названието "шеталки".

Когато след раздялата при Плачикамък младата булка се върне, обляна в горещи и горчиви сълзи, съседките не я оставят сама. Сладкодумни жени ("раздумвачки") на зареда я обикалят, правят ѝ смях, записват я:

- Той ще си дойде. И с нашите мъже беше така. А виж сега - всяка година отиват и се връщат. Тъжни ги изпращаме, но по-весели ги посрещаме.]

Xiii. Стопанско и нравствено разслоение на градовете

Сега иде ред да разгледаме обичаите на еснафската човештина. Понеже носителите на този морал бяха голямо мнозинство, то този морал заемаше съответно значително място в общата нравствена картина на градовете. Безспорно тази обща картина се образуваше в рамките на класовото разслоение на градовете, плод на класовото устройство на новото общество. Груповото обособление на градовете бе добило пространствен израз в разполагането на отделните махали около средището. Средището се заемаше от големите търговци, скотовъдци, лихвари и заможните еснафи. След него следваха махалите на дребните и средни занаятчийи и дребните собственици, а по краищата бяха махалите на бедняците: занаятчийи наемници кираджийи каруцари, които бяха обикновено и полузеделци.⁽¹⁾

[1 - В Сливен жителите на центъра се наричаха "вътрешни", "гърци" (видни хора), а на покрайнините - "крайчани", "турлаци", което имаше плебейски смисъл.]

Най-добра картина на такова разслоение сега ни дава Ямбол със своя център около павираната главна улица, със своя Каргон - квартал през реката на дребните съществования - и Хаврен махала - заселена само със зеделци, преселници от Беломорието.

Вечер в центъра движението на коли се спира, за да могат охолните ямболци спокойно, без да им се дига шум и без да бъдат прашени и смущавани, да си правят разходката по паважа, да пият на наредените пред ресторантите маси прочутата ямболска мастика с шест мезета и да хрускат дебелиите - отгоре препечени, но вътре пръскащи от сок - кебапчета.

Каргонът започва с търговска чаршия (връзка с центъра); след това дюкяните почват да редят, за да дадат място на чисто домакински дворове: и най-сетне остават напълно зеделски дворове, над чиито плетове се подават купища тор и слама, коли, ритли, обори. Каргонът свършва с хармани. И докато по паважа на центъра привечер чуруликат и друсат линия и издатини "хайлайфните" дами, из праха на Каргона реват и друсат дебели вимета каргонските крави.

Хаврен махала е чисто зеделска махала.

Ние вече отдавна сме наясно, че нравственото обособяване следва стопанското и че нравствеността, която ще намерим в Хаврен махала, няма да намерим или няма да я намерим в такива степен в Каргона, още по-малко, дори и никак няма да я намерим в центъра с неговото Гражданско дружество, което е образувано, за да се създаде все пак една нравствена връзка, след като роднинските, съседски и махленски връзки са се скъсали от груповото разслоение.

Поради това, ако събираме материали за нравствената характеристика на Копривщица пред кръчмата на Лютовци, ще получим една картина, наситена с егоизма на новото време, а ако това става в Ламбовската или Торман махала, ще получим съвсем други резултати, които говорят за силни остатъци от старата задругарска нравственост и човештина.

Xiv. Обичаи на трудова взаимопомощ

Изчезването на стария патриархален морал на човештина върви не само от центъра към периферията, но в съответна мяра изчезва и в цялото селище поради нарастващото значение на егоистичния морал на новото капиталистическо общество, домогващ се до господство. Поради

това, че законът за неравномерното развитие на обществото важи и за отделните селища, всяко селище има своя собствена нравствена история, своя собствена нравствена карта. Възстановяване на тази карта към редицата исторически моменти тук е невъзможно. Ние даваме само законите и главните линии на развитие във формата на отделни примери.

В следващите глави най-напред ще дадем обичаите и проявите, които рисуват еснафската и дребнособственическа човешина малко преди Освобождението, а след това новото, новите нрави, които капиталистическото развитие внесе в еснафската и дребнособственическа нравственост при постепенното включване на нейните носители в рамките на новото общество. При описване на обичаите ще спазваме реда, който употребихме при съответните обичаи в първата част на книгата.

Каргонът в Ямбол познава и досега заема на работа ("Съберат се повече хора, лаф по лаф – по-лесно се работи").

Крайните махали на Копривщица и досега упражняват тлаката (на отработване). Практикува се обаче между момичетата на по-бедните. ("Когато идете да събирате сено, ще ми кажете да дойда да ви помогна на тлака"). На тлаката се готви хубава храна и се меси прочутият копривщенски тутманик. На зареда, на отработване, тлака се ходи също при жетва, копане, садене и вадене на картофи. Попрелки няма. По-заможните момичета си помагат при приготвянето на чеиза.

В Котел между жените в женската работа имаше най-голяма взаимопомощ: при кълцане на месо за суджуци, варене на саздърма, варене на кокалите за червиш, при приготвяване на какач с ребра (варено и сушено на слънце месо), при белене на царевица. Жените при гости, сватби и годежи си помагаша взаимно като "шеталки". Жените от махалата заедно с хурки, песни ходеха да си носят на гръб сухи дърва – т.нар. "женски дърв".

На всяка кола в Копривщица преди Освобождението трябвало винаги да има мотика и лопата за поправяне на постоянно измиваните от пороищата балкански пътища. Ранобудни старци – абаджии – наблюдаваха кой не носи лопата и мотика.

- Добър час, Иване, защо не си турнал лопата и мотика?
- Нямам, дядо Радоя.
- Ще намериш, ще намериш.

Като дойде лонджа, виновният се изобличава и глобява. Няма правилото: "След мене и потоп."

Още преди Освобождението не се помагаше при строеж на къща в Сопот, Карлово, Котел, Ямбол, Ст. Загора ("Всеки сам"). В занаятчийски градове с дребно земеделие тлаката при строеж в по-ограничен вид съществуваше до Европейската война, в Н. Загора и Айтос – до Освобождението. В Троян и Карнобат доскоро махалата хранеше по един ден работниците и помагаше при вдигане на големи тежести: камъни, дървета.

В Сопот и Карлово само даряваха майсторите, а в Карнобат ги хранеха. В Копривщица около Освобождението центърът не помагаше в строежа на къща. Само на "честитка, на ново влизаха с подарък". Периферията не само помагаше с работа ("помощ") с возия на тухли, пръти (главно приятелите и роднините), но даряваха и майсторите и им даваха по един обяд. В Хаврен махала в Ямбол аз чух най-крилатите думи за тази помощ:

- Ново се прави, темел се хваща, вървете да помогнем; да помогнем да се замогне, добитъкът починат, хората починати – какво ще ни струва.

В старите еснафски градове махалата живееше като нравствена единица. Нравственият мир много рядко бе нарушаван от кавга. Сговорът бе пълен и между съседите се упражняваше постоянна домакинска взаимопомощ. (1) ("Ела ми помогни на тлака.") Оградите доскоро бяха пробити с малки вратички ("комшулуци"), които никога не се затваряха и които правеха дворовете скачени съдове; през тях комшийките си оказваха всяка помощ: наглеждаха малки деца, болни, манджата на огъня; помагаша си при сватби и погребения, при варене на сапуна, което като важно събитие събираше около казана загрижените лица на всички жени, и пр. През тези вратички си услужваха с разни съдове, сечива: лопати, кирки, колички, казани, бърда, станове, каравани; правеха си заеми на брашно, хляб, чер пипер, червен пипер, захар и зехтин; събираха се на седенки и сладки приказки, на варени царевици и тикви, на пуканки и тънки пити; през тях си раздаваха нови плодове за опитване; през тях бягаха подгонените, защото, минавайки през десетина дворове, излизаха на друга улица и т.н.

[1 - Иречек разправя следното за София наскоро след Освобождението: "Никакъв светски живот, разбира се, не съществуваше още в София. В целия град само едно семейство имаше ренде в кухнята си и то минаваше от къща в къща в трите махали." [25]]

При сватба еснафите чрез подаръци обзавеждаха младоженците с покъщнина: бакърени съдини - главно: ператен медник (за топлена вода при пране), менци, кобилица, тепсии, сахани, тенджери, бакърено корито и др. Този обичай е запазен и досега. Големината на подаръка измерваше близостта на родството и приятелството. На тази големина съответствуваше и дарът, който невестата окачваше на рамото на свата: риза, пешкир, чорапи, кърпа. Принос (неща за ядене) се носеше само символично, за символизиране на традицията. В Ямбол, в Каргона преди Освобождението носели вино, жито, агне, но сега само подаръци за обзавеждане. В Троян и досега съседите пращат в събота в къщата на младоженеца по една голяма прясна пита и шише вино (помагат на хляба), а подаряваните съдове запрашват с тънък слой от ориз. "Празно не се носи" - до тази тънка философия бе сведен по пътя на изчезването му обичаят да се носят на сватбата торби с жито, брашно и боб.

Помощта на бедните се състоеше вече в милостиня, раздавана на големи празници, а там, където някои храни не бяха още станали стока: боб, мляко и пр., често жените приглеждаха някоя сиротиня с такива неща.

XV. Остатъци от дружно потребление

На почвата на максула бяха запазени и доста остатъци от обичаите на колективно потребление.

Курбани бяха запазени в разни градове, както следва:

Троян: на Св. дух - до Европейската война. На Турлата клисарят готвеше яхния и жените и децата ходеха с хляб и баници.

Копривщица: на Св. Илия, Св. Никола. Без общ казан. Всяка къща си носи: пита, маслини, мед, плодове. Ходят само мъже и жени. Мъже по-рядко, и то старци. Упражнявали са частни курбани за здраве: свещеникът благославя трапезата, разнасят из махалата, а после семейството обядва само. Курбанът се повтарял всяка година.

Калофер: на св. Богородица събират пари, купуват провизии, готвят общо и готвеното се разнася по къщите.

Сливен: общи курбани няма. Всеки имал обаче частни. Познатите, съседите и роднините се събират на дълга софра. На недошлите и непоканените раздават от курбана със сахани обикновено – варено месо от агне, от млад овен, посолено с червен пипер.

В Сливен и досега са на почит гуляите, които дават основание да го наречем "гуляйджийски град". Тези гуляи се устройваха по курбани, по сватби, при раздяла на съдружници (с гуляи се разделяха старите съдружници, а не с процес за даване сметка), при сполучлива търговска сделка. На тези гуляи на дългите им софри се нижеха куйруклии гювечи, шишкебапи, печени по хайдушки агнета, гърмяха пушки, въртяха се ножове, викаше се от все сърце и гърло. Па и как да не гърмиш и викаш, когато гуляите не ставаха в опушени апартаменти, в прихлупени банкетни зали, в омирисани на кухня ресторанти, а на зелената трева край долапите, аязмите, кайнаците и вадите. (1)

[1 – Половината от Сливен на 1829 г. забягна поради безобразията, които бяха вършени в турската махала след превземането му от Дибич Забалкански, който след това го опразни. "Но половината от забягналите сливенци – пояснява Зах. Стоянов – се върнаха отново от Брашов, Бесарабия и Румъния, в Сливен неможейки да забравят и прежалят куйруклиите гювечи и сливенските милинки."]

Служба бе запазена само в Тетевен. На Св. Сава, Св. Варвара и на Св. Никола всяка от трите махали угощаваше на дълга софра останалите две. Това бе време на всеобщо ядене, пиене и веселба.

В Копривщица на Св. Никола (Никулден) всички само разнасяха и раздаваха от рибника.

Общата гергьовска трапеза на много места бе запазена преди Освобождението: Сопот, Калофер, Троян, Габрово. В Карлово в нея вземала участие цялата махала. В Нова Загора гергьовската трапеза се слагала сред селото, а после по махали. В Калофер, Карлово и Сопот общата гергьовска трапеза изчезна след Балканската война, а в Троян – след Европейската. (1)

[1 – Спомням си дългата трапеза, която махалата слагаше върху побелялата от лайкучка бахчия на дядо Кольо Червенковски под цъфналите сливи, които ронеха бял цвят над главите на веселите, безгрижни и сърдечно пируващи еснафи. Пред всяко семейство стоеше препечено балканско агне, захапало глава чесън. До агнето бе подпряна бъклица с натопена в нея цева дивисил за смукане от бъклицата, защото на Гергьовден вино не се пие с дигане на бъклицата, а се смуче с дивисил.]

На други места, където агнето се ядеше в къщи, от стария обичай бе останало раздаване по махалата на парче хляб с мръвка от агнето отгоре или с малко сирене (Сливен, Копривщица).

Раздаване от първия плод бе всеобщо. Този обичай бе запазен с такава сила, че се простираше и върху първата печалба (заплата), както и върху първите купени плодове.

Копривщица: раздаваха всички, от чорбаджии до сиромаси. Купуваха, за да раздадат: "Мъртвият да лапне, па тогава живият", но в центъра купено не се раздаваше. Раздаваха кравайчета на роднини и на махалата от първото брашно, максул, от първата пита. Първата купена любеница се раздаваше на заобиколилите колата деца и чак втората се заяждаше. Раздаваха първия кяр (печалба) на момчето, напр. първите набрани за продан ягоди и малини. Първият товар дърва, които момчето е набрало за продан, се раздава дърво по дърво на съседите. От първата заплата се раздават няколко гроша с

обосновката: "На, пални една свещ." Ако момчето не даде, съседите викат:

– Иване, първи кяр донесе, няма ли да ни дадеш от него?

Карлово: раздаваха (сигурно по към края) от грозде, просфорки от първото брашно, от овошки, от свинята на Коледа.

Сопот: раздаваха символично по малко грозде, чупеха от първия хляб парчета на намиращите се на фурната или на срещнатите деца или познати. Всичко друго се заяждаше направо.

Котел: раздаваха скотовъдни произведения: масло, сирене и др., както и мед, поради слабото земеделие.

Карнобат: от новото брашно месеха няколко питки ("просфорки"), раздавани на съседите. Овошки не раздаваха.

Айтос: от първото брашно месеха голям хляб – "чупник", – който разчупвали из махалата. Там се раздавало още овошки, вино, от питите.

Ямбол: раздаваха питки, череша, грозде.

Калофер: раздаването бе почти на изчезване – лесно обяснимо поради силното егоизмуване там на морала. Но от особено обяснение се нуждае липсата на този обичай в Стара Загора.

Раздаването през годината като краен продукт от разпадането на старото родово и задругарско колективно потребление се практикуваше навсякъде. Еснафът не можеше, носейки храна, да подмине някого, познат или непознат, без да му отдели от тази храна, макар и в повечето случаи символично.

Излишно е да споменуваме общите трапези при сватби, умирения и поноси, които и сега са запазени на доста места, но повече като въпрос за показ и отбор на домакини и гости, отколкото като сърдечни, изпълнени с човешка събирания.

Xvi. Отзивчивост, благопожелания

Отзивчивостта не бе чужда на еснафската душа и на душата на дребния собственик изобщо.

В Копривщица изгореше ли къщата на някого, махалата или еснафът му струпваха малка къщица, колкото да прекара зимата ("Да има над глава керемидата"). Изгуби ли еснаф стока по път от грабеж, потъване на параход, еснафите му дават нова стока на кредит, за да си образува нов капитал.

Тази помощ, както и милостинята, която даваха еснафите, не бе чорбаджийска. Тя идеше от сърцето и бе израз на сърдечното и искрено участие в нещастieto на пострадалия. Тя не се даваше като въпрос на блясък, показване на богатство, за реклама ("за лъгане бога и хората"), и то на същите хора, които чорбаджийската алчност преди това бе обединила или ограбила ("Мамънце, с кои ме пари черпиш?").

Дори в Габрово за сираците се грижеше по-близки или по-далечни роднини.

Старата дребнособственическа човечност намираще известна проява дори в чорбаджийските среди. И в Елена (еленските чорбаджии), и в Котел, и в Копривщица чорбаджиите вземаха при себе си момичета за слугини. Положението на тези слугини не бе обаче като на днешните. Те се смятаха членове на семейството, макар че на тях се товареше най-тежката работа. Те знаеха всички семейни тайни. Положението им обаче на слугини никога не се подчертаваше, за да няма повод за никакво обидно чувство и чувство на унижение. Те им викаха "нашето момиче". Чорбаджиите им правеха чеиз и ги женеха обикновено за някой

свой наемник или зависим занаятчия, който с това си осигуряваше покровителство и сигурен кредит. Естествено, и тези момичета, щом като са се задържали в чорбаджийската къща, са били лично добре одарени.

При среща дребните собственици си разменяха същите сърдечни благопожелания, както и селяните:

На път, при среща или настигане още е останал обичай да се казва: "Добра среща", "Добра стига" на което се отговаря "Дал бог добро", "На добър път" и подобни.

Разправят, че когато някой тръгнел по печалба на по-далечен път и бъде срещнат мълчаливо от когото и да било, отправял му клетвата:

– Таз година ням, догодина сляп. [5]

Xvii. Честност

Старата дребнособственическа честност е толкова позната, че не се нуждае от дълги и широки описания. Но това не бе честност от един кръг благовъзпитани хора, срещу който стоеше друг кръг от посетители на затворите, а масова нравственост със свършено редки изключения.

Че измами ставаха свършено рядко, личи от начина на наказването. Когато някой ставаше мюлюз: вземаш назаем пари уж за търговия, а ги загубваше с лекомислие или зломислие в лек живот и завличаше кредиторите си, при първа несъстоятелност му слагаха с горещо желязо мюлюз – дамга на вътрешната страна на китката, – та като поднася втори път шепа за пари назаем, да знаят хората в каква ръка ги насипват. При втора несъстоятелност дамгата отиваше на челото за знание не само на заемотавците, а на всички хора. В Сливен мюлюз, дамга, била сложен на ръката на Кисъов, а на челото на Пет. Данчев.

В старото българско право за кражба наказваха с отсичане на ръката. Изключителността на тези наказания показва, че тук се касае до редки изключения, плод на такава биологична разкапаност, че средството за борба с нея е само едно: окончателно физическо или морално изрязване. Какво би станало, ако сега гласуваме закон, по силата на който да се режат ръце или да се слага мюлюз, дамга, на челото? Та с дигане на крака ли ще бъдат гласувани последващите закони?

Поради тази честност заемите ставаха насаме, между четири очи, в мазетата. Вярно е, че причината за тази скритост бе несигурността за имота, страхът от грабежи, но тази форма на заеми бе възможна само при гарантиращата я честност.

И докато сега много длъжници спокойно, дори подигравателно казват на кредиторите си:

– Ей съда, съд като слънце, иди ме съди – тогава те внушаваха такова доверие, че кредиторите им даваха заемите с думите:

– На ти пари, но да не казваш никому.

Според Берлинския договор Г. Джумая трябваше да се опразни и предаде на турците. Опразването при действието на старата честност ставаше така:

Всеки един товареше и изпращаше арабаджиите в известно село и къща с поръчка, като разтовари, пак да се върне, и то без да му знаят името и селото. Просто само на доверие и с едно: "Грях ти на душата, братко."

Дадена дума, сторено обещание, сключен договор се считаха от всекиго за свещени и никой не смееше да се повърне. Повръщането се

считаше за лошо и греховно. Работата се уреждаше само на дума, защото никой не смееше да го "земе на душата си", на съвестта си.

Това нещо видях, когато купувахме апартамента от познатия ни бай Иван от гара Белово. Сделката трябваше да стане вечерта от първо виждане без възможност за събиране сведения за честността на бай Ивана, който искаше капаро 200'00, а външността му не вдъхваше никакво доверие, още повече че отказваше да подпише договор, с каквато и да било неустойка, обуславяйки се така:

- Аз съм честен човек. За мене е обида да ми слагат в договорите неустойка. Това значи, че ми викат, че вземам капаро само да прибера на хората парите, а после да не изпълня договора; та после - вървете ме търсете чрез съд за неустойката. Аз ви продавам апартамента и ви продавам такъв имот, че ще станем роднина. Нямам нужда и от договор. За мене честната дума е повече от договор.

Всеки ще каже, че това са думи на типичен мошеник, който крои да направи тъкмо това, което отрича. И въпреки всички настоявания да се съгласи поне на неустойка, равна на капарото, бай Иван остана непреклонен.

- Аз съм честен човек - повтаряше непрекъснато той - и неустойката ме обижда. Аз ви продавам имот да станем роднина, а не да се влачим по съдилища.

Работата дойде до скъсване, макар че покупката бе рядко изгодна за нас. Най-после прежалихме капарото и подписахме договор - любовно писмо с нашия "братовчед", с когото почна вече да ни свързва едно хумористично в началото роднинство.

Но в бързината пропуснах да впиша устно обещаното инсталиране на един самовар - струващ към 5000 лева. Бай Иван имаше пълното основание да го не инсталира, защото писменото съглашение отменя устното.

Нашата изненада от бай Иван почна с поставянето още сутринта рано на самовара на мястото му, продължи с бързането от негова страна да ни прехвърли нотариално апартамента, макар че почнаха да му предлагат много по-висока цена, от която той можеше да върне двойно капаро и пак да остане значителна горница, и свърши с интимни "роднински" отношения между него и моя купувач. Бай Иван винаги се отбива в София при новия си "роднина", който го посреща най-сърдечно с весело ядене и пиене.

Старата честност най-сетне личеше в липса на каквито и да било кражби в повечето градове, особено в по-малките, по-интимни градчета, където всички бяха познати, дори свързани с връзките на роднинството, кумство и приятелство. Ако и досега в Троян, Котел, Сопот и Градец(1) няма кражби и хората държат цялата си покъщнина по двора, то можем да си представим какво е било някога. Кражби ставаха в Сливен, Калофер и големите градове поради причини, които ще разгледаме след малко.

[1 - "Крадци, подпалвачи, убийци за мъст и грабежи са изключение за Габрово - пише д-р П. Цончев.]

Xviii. Гостолюбие

Гостолюбието, гостоприемството, посрещането на гости бе също една от проявите на старата човештина. За нея ще приведа само един документ, описващ гостоприемството на нашите весели и симпатични гуляйджии - сливненците.

"Условия за сливенското гостолюбие бяха: широките дворове, големите къщи, многото стаи, богатата домашна покъщнина и изобилие на плодове. Винаги в нова къща се предвиждаше стая за гости – "като ни додат гости". Идващият от друг град по работа стои по цели дни "на гости" в дома на познатия си или търговския си приятел. Повече от гостите на града са отивали не по ханищата, а по частни къщи и на гости. Тях са гощавали с най-хубавото, с храна, каквато скромният сливенец си позволява само през празник. Най-добрата стая за спане, най-чистите черги за завиване. Оплаквания: "Таз година имаме малко гости", "Какво правите, та не ни идвате? Много сте се заголемили. Ако не ни додите, и ние няма да ви додим".

Идващите на пазар в града околни селяни рядко "слизат на хан" или спят в колата си "на пазара". Всеки от тях си имаше "конак" у някой "стар дост". Срещу една гаванка сирене, малко мисир, диня или едно-две пилета, носени като подарък, те могат да прекарат като "гости" 1-2-3 дни заедно с колата, воловете и често пъти с цялото домашадие. При пръв удобен случай те се отсрамваха още по-щедро и гостолюбиво." [6]

От Освобождението насам тези черти са значително отслабнали.

Xix. Пазител на морала – общественото мнение. Оpozоряването – санкция

Най-тежката и обикновена санкция срещу тези, които нарушаваха понякога правилата на патриархалния морал и не държеха в поведението си за това, "какво ще кажат хората", "що ќе рече светото", бе присъдата на общественото мнение. Най-често тази присъда се изразяваше само в криво поглеждане, но острието на това криво поглеждане имаше по-силно възпитателно въздействие, отколкото острието на меча на китайския палач или острието на френската гилотина, които премахваха престъпниците, но не и престъпността.

Опозоряването, ставането за показ пред хората бе гражданска смърт, най-тежкото наказание. А ако пък към опозоряването се примесваше елемент на присмех, та човек на всичко отгоре ставаше и за посмешие, тогава работата вземаше вид на истински нравствен ужас. Това обяснява защо "Уставът на Копрившкътъ церковнъ общинъ" от 1871 г. създава тази санкция: [29]

"Който преступи горните узаконения ще ся изобличава предъ общото събрание."

Колко хора днес нямат нищо против, дори търсят такава печална слава, щом е слава, известност?

Старият почтен еснаф Найдено Конишът на стари години загубил сили да се справя с професионалния навик да яде максул или нещо, срещу което въобще не е давано пари, и един нещастен ден бива заварен от пъдаря да бере с торба круши от чуждо дърво.

Причерняло на бай Найдено. Разбрал той изведнъж какво е направил. Легнал и почнал да плаче като дете:

– Моля ти се, убий ме, главата ми отрежи, само не ме карай из пътя с торбата към полицията.

Пъдарят бил неумолим. Паднало му случай да докаже честността си и да оправдае заплатата си, па може би и похожденията и на собствената си торба. Как е отишъл бай Найдено до полицията (с кои очи и с кои крака) и как се е върнал, не смея и не искам да си представя, защото и мене почва да ме боли глава от ужаса, от нравствения ужас на положението.

След като се върнал дома, залупил се по очи на одъра и през плач ревал:

- Правете ме каквото щете, само на Пенка бацьов не казвайте!

Пенко Конишът бе махленският Настрадаин ходжа и тежко и горко томува, който паднеше между дългите му издадени навън зъби.

Хората се смееха със случката като с нещо шеговито, несериозно, по-скоро весело, но въпреки външния смях в душата ги потискаше чувството, че е станало нещо тежко и непоправимо. Това чувство не позволи на бай Найдена да подаде вече глава от къщи и го смъкна преждевременно в гроба.

Опозоряването водеше до нравствен остракизъм, нравствена изолация.

Ето каква бе последната санкция на решенията на Прилепската община - една организация от чисто нравствено естество:

"Общинуту ке има някои работи що да не може да ги тури въ действие. Тогава ако посака помощтъ на народу, ке найде ли отзив? (отговарят: естъ). Общинуту издава едно решение такъва, що съ политическу, властъ не може да го положитъ въ действие. Ако, прочее, су отхвърлитъ отъ тогозъ, на когото су относитъ, що може да направитъ общинуту? Тогава употребява вероисповядно наказание, т.е. да не му пуца попа. Но ако той си приберитъ влашкийотъ попъ, тогава за да не става разединение се сака помощтъту на народу, т.е. махалелиите или еснафлиите да го повикаятъ и да му предложатъ, че ако не приемва решението на общинуту, ке го направятъ отлъченъ, нито да зема и дава некой съ него, нито да сборува, множеството одобрява и се нахваща (Из протокола на учредителното събрание на общината)." [52]

Ако някой ерген излъжеше мома и после откажеше да я вземе, църквата не го годяваше и венчаваше за друга. В Троян никоя мома не тръгваше вече с него. Не само в Троян, но и в околните градове, където измамникът напразно се мъчеше да се промъкне покрай присъдата на общественото мнение, която обаче навсякъде го преварваше.(1)

[1 - Много женитби в Троян наскоро станаха под давление на общественото мнение. Младежи, повлияни от новия морал, лесно обещаваха женитби, за да станат лесно мъже без съпруги. За тази цел те дружаху с по-лекомислени момичета, успехът пред които бе по-лесен и за които не биха се оженили. Но веднъж минат Рубикон и казали "а", общественото мнение ги принуждаваше не без малка борба да кажат найсетне и "б", а "в" бяха законните деца. Има случаи, където развалени момичета се отдаваха на почтени момчета само да ги вържат, което и стана. Новото не можа да надвие старото и му стана жертва.]

"В Калофер постите се спазвали строго. Еднъж през Петрови пости у Бобьови турили да полеят яйца, но сладкият дъх на прясното калоферско масло тъй обхванал цялата махала, че още до вечерта половината Калофер узнал туй. На следната сутрин Бобевото дете било посрещнато с подигравки и ругателства в училището от другарите си и разплакано, си отишло у тях. Поп Кръстьо не отишъл да им свети вода, ако и дважди да го викали - за комка пък и дума не можело да става, - и жените, като срещнали госпожа Станка, изглеждали я с неописуема злоба и отвращение, искали да я бият с хурките си и чакали кога гръм ще падне върху тяхната къща или децата им да измрат, или въобще да ги сполети някое зло. Нещо повече, миналата суша насталата болест по децата отдали на развалянето на поста." [22]

Общественото мнение контролираше всичко: трудолюбие, поведение, дали държането на всички е "каквото правят всички хора", дали всеки

прави изобщо това, което предписват изискванията на неписания морал на добросъвестността, превърнат в лична съвест.

Показването и проверката на трудолюбието на момата – бъдещата майка и съпруга – ставаше в петък преди сватбата, когато тя в най-широката стая върху въжа излагаше като на истинска изложба всичко, което щеше да занесе у момъка и което бе плод на нейния труд, откакто е станала човек. Тази изложба даваше пълна представа за нейното умение и прилежание.

За тия, които не бяха дошли в къщи, се устройваше подвижна изложба, като дрехите на момата се занасяха в събота в къщата на младоженеца, разперени на няколко коли, а по-дребните работи бяха носени от десетина момченца и момиченца.

Арсени Костенцев разказва за следния безуспешен опит на стария оригинален учител Вълко Нейчов, който след Освобождението бе и депутат, дори редактор на вестник, да заобиколи общественото мнение, неговите правила за редно, прилично, за пред хората. Случката става в Битоля: [40]

"Като тръгнахме от бръснаря, каза ми да го заведа при някой папуджия (папукчия). Заведох го. Пита папуджията:

- Кой ти е най-големият калъп?

- Този е най-голям.

- По-голям от него нямаш ли?

- Не само аз, но нито един папуджия тук от този бой по-голям няма - отговори му бай Миле, като гледаше към мене и въртеше пръстите си към главата, с което искаше да пита да не е нещо с акъла побъркан. Дадох му да разбере, че не е.

- Добре - каза г. Нейчов, - за два дена ще можеш ли да ми направиш едни папуци с този калъп, но по два пръста по широки да са от четирите страни.

- Добре - каза бай Миле.

След два дена отидохме и ги взехме. По пътя всички почти в нас гледаха, а някои мои познати ме питаха защо ви са тези бешици (лؤلکی за малки деца).

- Заведи ме сега при някой кожухар - каза бай Нейчов.

Аз го заведох.

- Слушай, майсторе, ще можеш ли на тези папуци да им сложиш кожена подплата от всички страни, но подплатата да е по-дебела.

- Ще мога - каза майсторът. Спазарихме ги и си отидохме.

Питам го: "Защо ти са тези папуци, бай Нейчов?"

- За в училището - да си ходя с тях, за да не ми мръзнат краката - ми отговори той.

Гледам след 4-5 дена ги донесъл в къщи.

- А бе, бай Нейчов, нали бяха тези папуци за училището? - питам го аз.

- А бе остави се, проклети деца, не си гледат уроците, ами гледат у папуците и се подсмиват. Затова ги донесох за в къщи, но и тук тези проклети хазайки ми се смеят."

В черква всеки бе под контрола на всички останали:

"От пролуките на решетката на женската черква чорбаджийките можеха да наблюдават най-малкото движение в храма: кой кога влиза и излиза из черквата; спира ли се на пангара; каква свещ купува; с що е облечен; как и колко пъти се прекръства; зема ли нафора; пуца ли нещо в дискаса... и щом направи нещо несъобразено с положението, думата му веднага излиза, за да се разнесе из града и да остане като пример в местната история." [22]

Но в Габрово това обществено мнение бе по-организирано - имаше си и съдии: [53]

"Освен правосъдието от турски чиновници и управления (наипин, кадия, каймакамин, идаре и дабие мезлиши) (1) и прочее, както и от чорбаджиите, които по-рано си присвоявали и съдебни функции, в Габрово е съществувало и друго правосъдие, което по характера си може да се нарече народно. То било, така да се каже, първата инстанция във всяка махала на града и селските общини, дори във от длъжностните лица (кметове, аази, махлебашии и чорбаджии), имало отделни лица, издигнати в очите на съмахалените си по възраст, почтеност, справедливост, честност и други положителни качества. [1 - Съдия, околийски управител с права на съдия, управител и съдебен съвет, създадени от закона за вилаетите.]

Тия лица имали доверието на всичките си съмахленци и всеки се обръщал към тях по свое вътрешно побуждение за съвет при разни разпри и недоразумения както между близки, така и между съвсем чужди хора. Съветът и решението на тия самозародили се съдии рядко са пренебрегвани. Когато трябвало да се ограничат рамките на дейност на някои неблагонадеждни хора от махалата, всички останали обличали, така да се каже, тия свои доверени и почитани съдии с власт да привличат провинените на съд. Често пъти тия съдии и сами, по свой почин, влизали в ролята на такива, за да запазят интересите на отделните семейства, съмахленци или на цялото селище. Обвиняемите били съветвани, мърени за направени грешки, изобличавани публично и най-после непокорните били наказвани с бой от самия съдия или от упълномощено от него лице. Ако и това не помагало, което се случвало много рядко, тогава провиненият се посочвал на властта, която го поставяла на мястото - в затвора. За дребни кражби, ако уловеният бил млад, два-три шамара били достатъчни да го изправят; ако ли бил по-възрастен, откраднатата вещ му се окачала на шията и го прекарвали с нея из махалата, за да го види всеки. Като прибавка към наказанието крадецът получавал и прякора "хайдутин" или най-често името на крадената вещ: "сукманя", "рубето", "стамболката", "чергата" и пр. При семейни недоразумения, лошо третиране на жена, деца, пиянство, "ходене в крив път" и пр., провиненият бил съветван от тия почитани съдии да се поправи; ако това не помогнело, тогава бил гълчан в присъствие на други съмахахленци; най-после, когато и това не помагало, бил причакван да се завърне в къщата си и - вътре в нея или на улицата - опердашван добре пред очите на домашните му и цялата махала. Резултатите от такова правосъдие били, с редки изключения, всякога положителни и провинените влизали в "правия път". Такова правосъдие в Габрово съществувало до Освобождението (1878).

Хх. Самосъд на съвестта

Но обективната нравственост (обществените отношения с тяхната необходимост) така бе просмукана в характера на хората, че исторически и обществено необходимото поведение бе станало субективно необходимо, личен нрав; общественият закон бе станал личен закон в лицето на съвестта и нейния глас, чиито присъди бяха неумолими. Присъдата на съда често пъти закъсняваше или беше излишна пред присъдата на общественото мнение и неговия израз - съвестта; полудяване и смърт от срам бе обикновеният край на хората, провинили се тежко и непоправимо.

Синът на най-видния в Калофер чорбаджия х. Недялко Кьойбашев Иван, ученик, писал няколко думи на една ученичка. Това било, разбира се, детска постъпка, в която нямало никаква неморалност. Бащата узнал това, разгневил се и сам бил сина си в училището на фалата пред всички ученици и учители. Честолюбивият момък не могъл да понесе тежкото наказание и посрамен, от същия ден залянял, заболял и най-сетне умрял. Бащата после се разкайвал за постъпката си, но било вече късно. [5]

"Аз знам много шпиони – пише Зах. Стоянов, – които след Освобождението ни или полудяха, или пък умряха без време по причина, че тяхната нечиста съвест не ги е оставила на мира. Така например поп Кръстьо от Ловеч, който изпи кръвта на Левски, след Освобождението ни умря без време. Главната причина за неговата безвременна смърт бяха няколко дописки, в които се говореше открито, че неговата свещеническа десница е предала Левски на бесилката. Полудя след Освобождението и Величко Симеонов от Шумен, който предаде двамата революционери в парахода "Германия". Стефан поп Гецов от Русчук, на когото така също не беше чист косъмът, като влязоха русите в Русчук, захванаха оттук-оттам да му подшуват, че бил шпионин. Стефан мълчал, но вътрешно не бил спокоен – борбата със съвестта вървяла по своя установен ред. Един ден, ден празничен, Стефан отива при бръснаря. "Обръсни ми брадата, мустаците, веждите и главата", казва той. Бръснарят го послушал, без да се договеди каква е работата, т.е. без да познае, че на Стефана била изхвъркнала вече едната чивия. Хората се връщали от черква, а Стефан отивал да ги среща и вика: "Не съм шпионин!" След малко той умря в един манастир. Такъв е краят на шпионите; не само на ония, които са шпионствували при турците, но изобщо на всичките." [61]

В Троян през годините 1923-1925 г. умряха от съвест двама души: Калчо Лингорски, който в пияно състояние уби един селянин по най-дребен повод и бе оправдан от съда, и едно момиче, което предаде на властта един политически престъпник, убит на самото място.

За силата на тази съвест ни говорят следните думи на една героиня на Ст. Чилингов:

– Страх от мъж, страх от чужди, страх от бога, страх от самата себе си, страх от всичко. То нашето живот ли беше? Като добичета: роди се, раждай и мри. [47]

Xxi. Разлагане на морала на човешината. Влияние на пазара. Спирала на капитализуването. Токсинации на парата. Противоречието "купувач – продавач"

Описаната дотук картина дава еснафските нрави непосредно преди Освобождението: когато занаятите бяха минали към стокопроизводство; когато занаятчията работеше вече не за определени лица (роднини и приятели) и стопанската връзка по силата на нещата бе и нравствена връзка, а работеше за един неизвестен потребител, който за еснафа се явяваше обикновено като кесия пари, в която последният се стремеше да бръкне колкото може по-дълбоко; когато в занаята започна да играе голяма роля сермията; и нуждата от колкото може повече пари от обективно изискване на занаята започна да се превръща в сметкаджилък, алчност и скъперничество; и най-сетне, откак върху обществената нравственост започна да влияе все повече и повече новият егоистичен морал на чорбаджиите, на едрия капитал.

Занаятчията не почваше вече деня върху предмет, за който предварително знаеше къде ще отиде, къде ще бъде поставен, каква ще бъде участва му; за който предмет получаваше строго премерено възнаграждение – нито голямо, нито малко, – толкова, колкото да си "изкара хляба", поминъка (да поминува). Поръчката на този предмет не бе приключване на предълга драма от посрещане, изпращане, дълги и широки разговори за здравето на всички членове на семейството, на близки и далечни роднини и приятели, за състоянието на плодородието, за изгледите на времето, за цените на храната, сеното и добитъка, за всички случки, станали след последното виждане. Направата на занаятчийските произведения не бе вече обект на грижливо приятелско обсъждане, придружено от всичките вълнения на собственика, при дълги и нескончаеми уверения, че работата ще бъде направена като "за своя душа", като "за пред кума", при хиляди благословии за "носене живо и здраво", за "хаир от парите"; с една дума, в изпълнение на нравствен дълг към приятеля, който не може да бъде мъщерия, ако не е приятел, и който, ако е от друго място, ако не е преспал вечерта у занаятчията, на закуска или обед е бил на трапезата му, почетен с "каквото бог дал".

Еснафът сега отиваше като студен продавач на пазара, който имаше вече и по-друг език, по-други теми, по-други чувства и създаваше полека-лека все по-нови отношения, които, макар и бавно, не можеха да не проникнат в душата на еснафа като нова егоистична нравственост, изместваща, макар и не във всички случаи и не спрямо всички и не в такава силна степен старата човештина.

На пазара, от който живееше, еснафът водеше борба с продавача на сурови материали и с купувача на своите стоки. И в тая борба за грош по-долу и грош по-горе започна да се създава онази нравственост, онези отношения между хората, които днес са обикновената практика на егоизма. Още тук, макар и в по-ограничен размер започна да се прилага лъжата, използване на невежеството, за да се вземе за една стока колкото се може повече пари, да се прокара лошо качество за добро, изобщо да се излъже и ограби съконтрагентът.

(1)

[1 – През Габрово минава чужденец и пита един еснаф колко струва някакъв предмет:

– Толкова гроша – отговаря еснафът.

Чужденецът плаща исканата сума, взема предмета и си заминава. Габровецът, изненадан, че му дали колкото иска, извиква след заминалия купувач:

– Хей, господине, я ми върни стоката, на ти парите.

– Че защо, как тъй?

– Ти защо не се пазариш бе, ами даде колкото ти искаш?

– Трябваше да се пазариш, иначе няма да спя цяла нощ. –

Всъщност габровецът съжалява, че не е искал повече. [53]]

Следното описание ни дава най-"човечната" атмосфера на пазара:

"Всички викаха, пазаряха се и се сърдеха. Всеки искаше туй, което не можеше да му се даде. Някъде се плясваха ръце и се започваше дълъг и опънат пазарлък. Често се намесваха и други отстрани; понякога те повече се запинаха и от самите заинтересовани.

– Е, придай му още нещо де! Ама и ти ще отстъпиш! Тъй му е ред. Какво се инатиш толкова?

Продавачът и купувачът едновременно поклащаха отрицателно глава: не може.

– Може, може! Дайте си ръцете! Кола дини пазарите, не пазарите на царя сараите...

Ръцете се улавяха с помощта на посредника и се задрусуваха до отмалвяване.

- Дванайсет гроша!

- Единайсет!

- Дванайсет!

- Единайсет!

- Дай му ба, дай му още гологан. Виждаш го колко е опърничав я!...

Селянинът се обиждаше. Опърничав! Я той да ги сее и гледа, че да видим... Някой, бръкнал в колата, вади диня и я реже...

- Ей, остави динята! - Продавачът се тегли, като неволно дърпа купувача и пресяга през ритлите.

- Остави динята - на тебе думам!...

- На ти я! Голямо чудо станало. От една диня светът ще се свърши! - Па като се обръща към купувача, натъртва укорно-наставнически: - Ами ти, като ще купуваш, къорав ли си да видиш каква е стоката! То не е дини, а тикви. Пфю!... - И той изплюва семки от погълнатия резен.

- Тикви! Майната ти!... - Но това го прави отстъпчив и той, като се обръща, натъртва: - Даде ли единайсет и руп!

Доброволният посредник влиза пак в ролята си:

- Дай му, дай му, ба! - И като им задрусува ръцете, приключва сам пазарлъка: - Хайде вар хаириния гьор!"

Стопанската дейност на задругата с достатъчно земя се движеше в един кръг: труд и потребление, при което потреблението беше цел, а трудът - средство. Задругарите прилагаха своя труд от особено капитализуване. Догодина кръгът започваше отново. И това отношение на потребление към труда, като цел към средство, съвсем ясно изпъкваше в съзнанието на селяка задругар.

Стопанската дейност на занаятчията стокопроизводител се движеше в една спирала, която се стреми да разшири своя диаметър до безкрайност. Занаятчията се нуждае от капитал и колкото повече капитал има, толкова по-добре се чувства и в покупката на сурови материали, и в продажбата, и в кредитирането на клиентелата, и в осигуряването си срещу евентуални загуби. Стане ли занаятчията търговец, тогава в борбата за пазара, в конкуренцията по-големият капитал решава победата. А стане ли лихвар, там сухата пара е всичко. Завъртян в движението на тази спирала, еснафът определяше своето отношение към нещата и хората. В началото, за да натрупа първоначалния си капитал, еснафът трябваше да пести, да отделя от залъка си. Селякът задругар, когато имаше, ядеше и пиеше с широко, безгрижно сърце, защото нямаше нужда да капитализува. Той беше при неизчерпаемите извори на природата, която при малко труд удовлетворяваше простите му нужди. Затова, докато задругарят схващаше нещата от гледището на потреблението, занаятчията виждаше във всеки предмет една "цена", една сума пари. Ако задругар разтвори един пакет, той ще каже: "Не е за ядене"; ако това направи еснаф, той сигурно ще каже: "От това икономия или кяр не може да стане."

Селякът създаде култа на хляба. Еснафът, първият представител на паричното стопанство, създаде култа на парата. В неговото съзнание отношението между парите като стока, като въплътен труд, и потреблението се обърна. Парите станаха цел и мярка за всичко.

Занаятчията казва: "Ще си четем парите след някоя и друга година" - и иска да рече: "Ти ми се смееш сега, но ще видиш кой какво ще направи занаятчията."

Последният му довод да се отиде на разходка или на гости е:
"Ела бе, там поне пари не искат."

Той мери с парата дори и това, което няма стойност:

– Знам колко пари струваш. За грош си скъп.

Докато селянинът казва: "Перушина чок – патка йок" – или:
"Чорба чок – мръвка йок", занаятчията в същия случай ще каже: "За пара работа, за грош гюрултия."

Селянинът-задругар гледа на хората като сътрапезници, с които весело може да си хапне и пийне, защото сам не му се услажда и защото работата му не го поставя в борба с тях.

Между занаятчията и "хората" е застанала в повечето случаи парата. Тя определя отношенията му към тях; повечето хора за него са купувачи и продавачи, с които той води борба за цената. После той почва да се бори и в полето на конкуренцията с колегите си и едрите търговци.

Логиката на парата се промъкваше в душата на еснафа и по най-различни и дребни поводи.

Най-напред тя създаваше повишено самочувствие у притежателя си:

– Какво си мислите вие там! Ако може всеки пари да печели, бедняци нямаше да има. Ама не може. Това не е лъжица за всяка уста.

Тупайки кесията си, тръпнеш във възторг от самия себе си, той говореше на невидима публика:

– Така, а, няма да излезе нищо от мен, а? Елате сега да си четем парите.

Ценейки в парата силата на силите, той се обхождаше с нея със салтанат (тържественост). Ето картината на този салтанат: (1)

[1 – Героят е циганин, но това е без значение. Парата е международна вещ. Тя говори на всички с еднакъв език, непризнавайки народност, вяра, граници.]

"Надвечер един от циганите, познат на баща ми, като надзърна в дюкяна, каза: "Хаджи, кажеш на момшето, да донесеш една тепсия – днес алъш-вериш йок... Не искаш да връщаш стока в село..." – Тати кимна с глава и аз донесох тепсия; циганинът я изкомули с меки ароматични кърски круши.

– Колко?

– Колкото дадеш, няма видиш...

Тати му подаде някаква монета. Циганинът извади от пазвата си дълбока басмена кесия, улови гайтана, с който беше завързана, и я отпусна; тя се завъртя десетина пъти и падна чак до коленете му. В нея издрънкаха няколко медни монети. После я улови за горния край и започна да я завъртва около гайтана. Цялата тази работа циганинът извърши с една бавна тържественост, която издаде неговото самодоволство." [23]

Точно същите движения правеше и копривщенският занаятчия, който при изпращането му, малко пийнал, възседнал на коня, който постоянно го клатеше, бръкваше бавно и тържествено в силяха си, изваждаше с неописуем жест кесията си, развързваше връвта и почваше да я отвива от врата на кесията със съсредоточена тържественост и самодоволство толкова бавно, че имаше времето да обърне вниманието на всички околни хора, за да извади най-сетне най-дребното и предварително приготвено петаче за изпратетек.

Логиката на парата проникваше и в случай на най-интимни отношения.

При годеж годеникът носи златни монети (пендари, махмудии), а и годежарите роднини даряват момата с пари, понякога и златни. От полученото от годеника и годежарите злато момата си прави наниз

(рифце). Този наниз като че ли почва да играе роля на мярка за човека, защото първият въпрос, след като хората узнаят, че една мома е годена, е:

- Какво ѝ даде?

Логиката на парата проникваше и в душата и морала при надиграването в цена и тегло между купувач и продавач. Това надлъгване е характерно за търговците, но поради превръщането му в обичай при тези сделки и занаятчията трябваше да се подчинява на него, за да не изостава (да е конкурентноспособен).

Преди продажбата на прежда за гайтан продавачките се ухитряли да я понавлажнат, оставяйки я в мазето с цел да стане по-тежка. Гайтанджиите обаче със своите кантарчета успявали при тегленето да балансира тази загуба от навлажняването на преждата. (1)

[1 - За сведение на читателя: продавачите на каменни въглища сега ни лъжат в кантара обикновено като слагат в него една надигаща пружина. Ролята на пружината при купуването на стока, теглена на топузлия кантар, който се закача на върлина, държана на рамо от продавач и купувач, и на който е закачен чувалът, играе подложението под чувала крак, надиган леко на петата според степента на гризене на съвестта или страха от хващане поради прекомерно надигане. За да отклонява вниманието на продавача, купувачът непрекъснато го "загълча" - говори му разни смешки и врели-некипели.]

Xxiii. Парични интереси в роднинските връзки. Сметкаджилък

Парата като молец ехидно пълзеше и към роднинските връзки, най-напред по пътя на накърненото честолюбие от неравномерното забогатяване.

Младият брат имаше самочувствие на успял човек и простираше това чувство и към неуспелия или по-малко успелия стар брат, който пък имаше старото самочувствие на по-възрастен брат, на бацько; и когато тези две самочувствия не можеха да се съгласуват и всяко от тях искаше снижаването на противното и отдаване на нужната му почит, стълкновението бе неизбежно. (1)

[1 - Тази борба между старото и новото в областта на честолюбието бе фактор не толкова между еснафи, колкото между братя - единият еснаф, другия - търговец.]

Такъв бе случаят с разбратяването на двамата братя Тодор и Симеон Козарови от Сливен, които вече споменахме: [22]

"По-старият брат Симеон бил типичен сливенец: веселяк, шегобиец, "несериозен", с една дума. Селяните използвали мекия му характер, за да експлоатират добрината му, като не му плащали редовно работата. Той си останал домошар по сливенските села. Работил за малко пари и за повечето шегички с моми, момци и булки.

Симеон трябвало да работи аби в съдружие с брат си Тодора. От съдружието обаче се счел за ограбен и унижен. И когато Тодор въпреки обичая не кръстил детето си на него, разривът станал пълен. След това Тодор ходил в къщата на Симеон, когато последният го нямало, но Симеон никога не стъпвал у Тодорови, чийто дом му напомнял превъзходството на малкия му брат и личната мизерия." [2]

Но рушителното си влияние парата почна да оказва във връзка с гледането на братята и на сестрите си като бъдещи съделители. Тук е изходното начало на онзи сметкаджилък, който сега руши безпощадно роднинските връзки.

За този сметкаджилък свидетелствуват сметките, които занаятчии и търговци водеха в тефтерите си за похарченото от тях при годежите и сватбите на сестрите си, при погребението на родителите си, за да предавят салдото в деня на делбата:

В Троян иначе добрият еснаф бай Иван Русинов бе вписал в такава сметка! Дори и свещите, изгорени в къщи до вдигането на трупа на тъща му.

Ето една габровска сметка: [53]

1869 януарий 13 ден сгодяваме Цана

Пониделник вечер - 100 драма сладко за черпене - 3 гроша

Втор.: през деня жени и прочие масраф - 14 гр.

едно живре (похче) клободанено проводетник на момчето (годеника) - 12 гр.

Сряда: проводетник две живрета за момчето и зет му - по-прости - 14 гр.

Жени дохождаха: сладко, ракия, вино - 7 гр.

Четвърт.: Денчо идва и леля Велика черпеше - 2 и 1/2 гр.

Събота: баба идва и още много други - 12 гр.

Неделя: идва момчето (годеника) със зетя си, ядене, готвена, мисирка, кокошка, кюфтета, кокоша яхния, вино, пастърма, пилаф, кафе и прочие - 85 гр.

Половин ока свещи спермацетени (за осветление) надолу-нагоре отидоха - 5 гр.

Понед.: проводиха със саханите назад един млин, 2 лимона и 1 ока пелин - 12 гр.

Втор.: Дядо... черпеше до вечерта роднини - 4 гр.

Идва Енчо за ядене, готвене за него - 25 гр.

Сряда сутр.: леля Тота, Мария идваха - 3 гр.

Четв. сутр.: идва Енчо, саралии, пелин, кафе, туй-онуй - 8 гр.

вечер: идва Енчо - мисирка с армея, кокошка, кафе, спермацетени свещи и пр. - 30 гр.

Съб.: Енчо идва вечерта и Малешка, Стефан, вуйна; готвихме мисирка, кокошка и прочие и прочие - 48 гр.

Неделя през деня: роднини, жени от махалата 6 и 1/2 гр.

вечер: идва свекърът и неговите роднини и други четири чифта и откъм нас 6 чифта (мъж и жена); стояхме до 2 часа след полунощ - мисирка, печено и пр., вино и пр. - 70 гр.

Понед.: Енчо, леля Елисавета ядоха - 12 гр.

Вторн.: Енчо, мазачка, Пена, Елисавета - 7 гр.

Сряда: Енчо идва - готвено постно - 12 гр.

Четв. сутр.: събраха се жени за поздравлене: сладко, млин - 7 и 1/2 гр.

вечерта: готвихме да ходим у сватови с 2 мисирки, с 3 кокошки, с 2 медника вино и прочие - 118 гр.

Пет.: Леля Цана гошавахме и други жени с октопод - 12 гр.

Събота: Натито, леля Велика, леля Цана, Димитър - 7 и 1/2 гр.

Неделя сутр. като се върнахме от сватбата 8 чифта поканихме да ядат готвено и прочие - 78 гр.

вечер: дадохме да ядат Иван М. и Д.Т. и леля - 27 гр

Понед. сутр.: счупиха чении, боци (стъкленици), стомни, паници - 40 гр.

И "прочие и прочие", както казва авторът на сметката, всичко 16'242 и 1/4.

Читателят не може да направи в тази сметка разлика между роднини и грошове, между годеник и спермацетови свещи, между лели и кокоши яхнии, между хората и чифтовете, защото и самите еснафи и търговци не можеха докрай да правят тази разлика - във всичко те бяха почнали да виждат само парите. Безспорно горните цифри са надуты, грабителски и са увод в крамолите при делбата.

Xxiii. Поява на престъпността

Във връзка с постепенната ликвидация на еснафската човешина започна да се появява тук-таме и престъпност, колкото и зачатъчна да бе тя в началото. Тази престъпност бе по-честа в големите градове: Пловдив, Русе, Шумен, а от по-малките - в Сливен и Калофер.

Причините за поява на престъпността бяха същите, които разлагаша стария патриархален морал: напредващото влияние на търговския, лихварския и индустриалния (манифактурния) капитал, което насаждаше в областта на нравствеността морала на егоизма. С това се утвърждаваше вълчето отношение между хората, виждането в лицето на човека враг или жертва (купувач или продавач за ограбване, наемник за експлоатация). Това доведе до продаване за борч и лихви земята, чергите на хората, до откритото им ограбване без трепване на око, с твърдост, спокойствие и невъзмутимост, присъщи на утвърден и безспорен морал.

Нравственото разслоение отне силата на общественото мнение, създаде немара към него от страна на стопански и политически силните чорбаджии, разслаби старата здрава нравствена среда и съчуи нейните нравствени стеги и задръжки. На тази нравствена почва лумпенизираната беднота от наемничеството започна да немари нравствените ограничения и да върши престъпления.

Крадци и разбойници станаха биологично лошо одарените, които нямаха сили да изтраят жестокото менгеме на еснафския живот и окапваха на дъното на живота; които още от малки бягаха от училище, ходеха в учебно време за риба, за плодове от чужди градини; които се интересуваха от градинарската география на бостаните, пълни с краставици, дини, тикви, ябълки, орехи и пр., повече, отколкото от таблиците на Бел Ланкастера, (1) които имаха непокорни глави и при това ги помързяваше - както сутрин, при огряло слънце, така и през деня - при палещо слънце.

[1 - "Когато гръцкият учител ни преподаваше буквите: алфа, вета, гама - разправя за себе си Симеон Козаря, - аз винаги извивах главата и гледах козите по Хамам баир." [2]]

Но занаят не усвояваха и буйните натури от рода на Пан. Хитова, които от апашлъка, през Казак алая отиваха в кокошкарските чети, за да постъпят после в революционните чети, без окончателно отказване обаче от старите навици.

Образец на нравствено разложение и престъпност бе Калофер.

Нравственото разложение на Калофер се дължеше на това, че бе престанал да бъде предимно еснафски град, а поради гайтанджийската манифактура бе станал полуиндустриален град със значително наемничество. (1) С това новата егоистична нравственост, бе доста

напреднала и изместила патриархалната нравственост, която с пълна сила продължаваше да цари напр. в Тетевен или Котел.

[1 – Поради това в Калофер раздаване нямаше, делбите ставаха с кавга, завистта се ширеше: Видиш ли сиромаш, тури му чатал на врата. Щом прогледне, почва да те гони; той има, аз нямам.]

На второ място, биологично най-годното отиваше да чужбинува и в Калофер оставаше само биосоциологичната утайка. Последната причина обяснява и липсата на революционна организация в Калофер.

В Калофер се подвизаваха професионални крадци като Васил Аръкат. Калофер даде разбойническата банда на Добри войвода:

Ето по какъв начин се прибираха в Калофер и влизаха в обществото хора от стила на Добри войвода:

"А имаше и такива: скитаха неизвестно де цяло лято и към зимата се присламчваха късно някоя вечер в Калофер да се операт и избръснат, та да заприличат на честни хора. Щом някой от тези дръзки, неканени и неблагонадеждни за турците гости се мернеше из улиците и това отиваше до ушите на агата, ще се почне таен полицейски надзор: в коя кръчма най-вече ходи гостът; вечер късно ли се връща; с кого се събира; какво и как говори; каква пара харчи; как изглежда заптиите и пр., и пр. Ако от всичко това нищо не излезе, агата ще повика госта в конака, ще го изгледа от глава до пети с неговите дрехи, обуца, физиономия, очи, мустаци, ръце, ще го разпита престорено любезно за тескере; де е бил досега и какво е вършил; има ли жена, деца; и ще му напомни, че е срамата, задето досега такъв разълия човек не си е платил царският данък, ами се пренася от страница на страница в кабзамалския тефтер и е доста нарасъл; сетне ще му насипе, без някой да му ги иска – куп бащински съвети. Най-сетне всичко се свършва с това, че гостът или баща му, или пък роднините му изпратят на агата ока кафе, две-три оки шекер и след един-два деня оглашеният гост се разхожда вече свободно из улиците с нов ален фес като турско ефенди из пловдивския конак и сега всеки говори с него. Ни лук ял, ни лук мирисал" (Н. Начев, "Спомени" в "Сборник на Калоферската дружба", кн. 1, с. 195).

Престъпността в Сливен съществуваше с най-добре запазен патриархален, весел, гуляйджийски бит. Причината бе лумпенизуването на синовете на беднотията поради масовото пиене. Имаше още една причина, която караше известни хора да търсят по-преки пътища за забогатяване и за намиране средства за охолан живот. Сливен се посещаваше от своите стари забягнали роднини в Брашов, когато отиваха на Божигроб. Минавайки през Сливен, те демонстрираха такъв бляскав начин на облекло, харчене и живот, че синовете на свитите еснафи изтърваха старата нишка на живота и казваха:

– Как живеят хората?! – тези думи, които винаги предшествуват или по-право, от които започва нравственото крушение на дребния собственик.

В Сливен не само че постоянно се крадяха аби от долапите и се обираха дюкяни и пощата, но там е отбелязан първият грабеж между роднини:

Това било през 1829 г. след Одринския мир, когато сливенци бягат и се преселват във Влашко и Бесарабия. Тогава и баба Николина се решава да бяга, и то с Коста Волентиря – втори мъж на зълва й Янка. Този дядо Коста излиза хитрец. Натоварва покъщнината ѝ на четири кола и ги пуца с кервана, а на нея казва, "че ще мине после да я вземе". Така той я измамва. Като разбрал лъжата, син ѝ Симеон хуква да стигне колата и успял да ги догони, но нямало как да се върне и него го завели в Болград, Русия.

И все пак тази престъпност бе зачатъчна. Както казахме вече, изключителността на наказването ѝ (прелюбодейците с разкарване из града, качени голи на магаре; крадците с разкарване, окичени с крадените вещи; батакчиите – с лепване на мюлюз, дамга) показва, че такива неща са ставали толкова рядко, та това не е могло да се счита като грешка, увлечение, подхлъзване по пътя на подражанието и заразяването от чужд пример, а като израз на толкова непоправимо лично нравствено разложение, което чисто и просто трябва да се чисти с горещо желязо.

Xxiv. Групови борби на дребния собственик с чорбаджийството. Морал на борбата

Същите стопанско-обществени причини, които водеха до разложение на стария морал на човешина, водеха и до класовото разчленяване на обществото на отделни групи с противоположни интереси, които ги поставяха в положението на постоянен стопански и морален, личен и класов сблъсък. И тъкмо този морал на класова борба с нейната омраза и ненавист представляше най-силният израз на нравственото обособяване, причинено от стопанското.

Обществената класа, която се обособи с противни на занаятчиите, на дребните собственици и на наемниците интереси, бе чорбаджийската, групата на едрата собственост, на търговско-индустриалния капитал: търговци, джелепи, закупчици на данъците (бегликчий) лихвари, скотовъдци, както и земевладелците.

До закона за вилаетите (1864 г.) на великия турски реформатор и организатор Митхад паша, въвеждащ известно общинско самоуправление чрез управителни и съдебни съвети (мезлиши), в които от страна на българите участваха избрани чрез всеобщи избори народни представители, градовете се управляваха от мемлекет-чорбаджии (градоначалници, префекти), назначавани между българите от турското правителство. Тези чорбаджии в административен смисъл на думата, разбира се, се избираха между чорбаджиите в стопанския смисъл на думата, още повече, че административният чорбаджилък чрез несмущаван и неограничаван грабеж бързо прерастваше в стопански чорбаджилък. В това си качество чорбаджиите бяха оръдие на турската власт за потискане на собствения си народ. Използуването на тази власт за ограбване на населението и обществените средства ние вече посочихме по-рано. С него подробно ще се занимаем в третата част от книгата ни, посветена на българското чорбаджийство преди Освобождението.

След въвеждане изборността в общинското самоуправление "народът" – дребните собственици под ръководството на занаятчиите и на по-младите търговци – измете с широката метла чорбаджийската воня из училищните, общинските и църковните настоятелства, като предостави на тези обществени врагове само един-единствен път към политическо влияние – шпионството и участие в специалните съдилища за бесене на революционерите (Юрданчо ефенди, х. Иванчо Пенчович).

Но тези чорбаджии бяха носители на големи парични средства, с които поставяха в зависимост чрез заеми, чрез наемничество, работа на парче, по-дребните еснафи и останалите дребни съществования, която зависимост не бе от платонично естество, а зависимост на ограбване.

Най-сетне мнозинството от това чорбаджийство бе реакция в освободителното движение. То дори се бореше срещу народа за

запазване на турската власт и на турските пазари; и най-много си позволяваше идеята за дуализма.

Срещу тези хора у народа вече се градеше нов морал, пълна картина за който ни дават огнените противочорбаджийски писания на революционната ни предосвободенска преса. Това бе моралът на класовата омраза, ненавист и мъст. Никаква човештина нямаше място спрямо хора, които сами бяха престанали да бъдат човечи и бяха престанали да гледат на другите като на равни с тях поне в нравствено отношение. Те бяха врагове на народа, а срещу враговете е позволено всичко.

Отделни чорбаджии с добър личен такт бяха предмет на двойствено отношение – като личности бяха почитани, но като членове на обществената си група се излагаха на същите удари, на каквито бяха изложени и останалите им обществени събратя.

Благодарение на тази борба между еснафи и чорбаджии първите успяваха да се освобождават от политическия гнет на чорбаджиите още преди 1864 г. Благодарение на борбата и на жертвите на хора като Петко Векилин, в "Закон-устав, по който ще се управлява селото ни Калофер" от 1857 г. е поместена точка 11:

"Селските управители са длъжни, който ги попита, беденъ и неукъ ако и да е, и по което време и да е, да отговарятъ и разправятъ за всичко и да даватъ слухъ на всяко криво нечто."Ч [5]

Д-р П. Цончев пише за Габровското училище:

"От отварянето на училището (1835 г.) до идването на Т. Бурмов (1859 г.) управлението на училището било в ръцете на няколко чорбаджии, които не давали никакъв отчет по приходите и разходите."

От 1859 г. в училищното настоятелство почват да се избират и хора от еснафите. През 1864 г. еснафите успяват да се наложат на чорбаджиите, като за настоятели избират хора от своята среда и турят началото на свободно изборно управление на училището с отговорен касиерин.

С тези обществени борби еснафите още преди закона за вилаетите успяха да превият дебелия вратове на чорбаджиите и да им поискат сметка ("хесап") за обществените средства:

"Понеже свитлейший дервишъ бей ефендимисъ и славнейший, Хакимъ ефендимисъ и пречеснейший нашъ Г. Митрополитъ Герновски Г. Иларионъ, показаха големи и безчислени милости на насъ, защото чрезъ техното отеческо предстояние и попечение оудостоихме да се приемеме помощъ отъ каазата заради претяжките наши харчове и защото по високото техно повеление дадоха изинъ да се вижда хесапатъ секоя година на настоящите чорбаджии. Требува прочее да имъ се вижда хесапатъ ката година, сиречь въ первый денъ новата года (на С-ти Василия) сосъ всичката рая и сосъ иснафите, които са достойни да хесапатъ..." [1]

На почвата на този морал народът приемаше ограбването и избиването на богати турци и българи от страна на старите ни хайдутини, като в лицето на последните виждаше изразители на мъст. Убийство, което, извършено над други, извикваше такъв нравствен потрес, че създаваше психоза за вампири, сега се посрещаше с радостно одобрение и похвала. Не казваха: "Пекат го, изпиха му кръвта", а: "Постреяха го с нажежена верига и после, като изказал де са парите, го очистили."

На тази почва, въпреки свещеността и неприкосновеността на собствеността, революционните обири за набавяне на средства за организацията, придружени често пъти с убийства, се смятаха за израз на най-висша нравственост, на доброта и смелост. Може ли да бъде другояче, щом това се вършеше лично от Левски, който би отрязал

главата всекиму, дръзнал да открадне един грош от организационните пари?

Тези чорбаджии бяха хулени, обиждани, проклинати, позорени по вестници, по събрания, в разговор, дори в очите по най-злобен, нечовешки начин. Тези относби, които относно други хора се смятаха за най-тежки и непростими престъпления, тук бяха не само приети, но считани за изпълнение на най-висш обществен дълг.

Ххv. Борба с турците за освобождение. Морал на ножа

Борбата с турската власт окончателно запозна нашия стар човек с правилото "целта оправдава средствата", което най-добре изразява подвижността на морала, подвижността на оценката за добро и зло, нравствено и безнравствено в зависимост от съотношението на преценяваните факти към подвижността на нашите лични и обществени интереси. Сега вече истината спокойно преливаше в лъжа, лъжата в истина, кражбата в благотворителност, апашлъкът в геройство, убийството в нравствено благо. Достатъчно е описанието на един истиндак (разпит) на някой наш окомуш (събуден) революционер, за да се види новото отношение към въпроса за истината и лъжата. [20]

Въстанието бе върховният израз на борбата на живот и смърт срещу врага, който сега не бе ни съсед, ни съгражданин, ни човек, ни баща, ни брат, ни син, а "зелка" за наточените остриета на ножовете, наточени не само с брусове, но и на камъка на най-свещена злоба и жажда за кръв. Работата стигна дотам, че нашите безобидни еснафи и дребни собственици избиваха спокойно, без всяко гризене на съвестта, дори с известна гордост не само срещаните в боя войници и башибозуци, но и най-кротки и невинни турци – за целите на една висша и непостижима за всекиго историческа нравственост: накръвяване на въстанието. Никакво лошо – напротив, – възторжено впечатление правеше на народа, когато писарите топяха в топла човешка кръв пръстите си, за да подпечатват "Кървавото писмо", с което се известяваше на останалите пунктове избухването на въстанието. Това увлечение, в което липсваше всяка човешина към турците, защото бе пълно с човешина към българите, доведе дори до изстъпление: един тип се навел и почнал да лочи с уста шуртящата от врата на един заклан турчин кръв.

Ххvi. Подвижност (относителност) на морала на дребния собственик

Така че моралът на еснафа не беше единен: разслоението на морала, продукт на стопанското разграничение, разслои и личния морал. Еснафът имаше вече различна мярка и различно поведение към различните лица и обществени групи съобразно със своите материални и морални интереси. По един начин се отнасяше той към своето семейство, по други към рода си, по трети към останалите еснафи, по четвърти към наемниците си, по пети към чорбаджиите и представителите на турската власт. Неговото отношение към хората се изменяше съобразно с това, дали те му бяха сътрапезници, продавачи, купувачи или съдружници. Той променяше отношението си дори към един и същ човек в зависимост от промяната на тези качества: купувач, продавач, съдружник, сънаследник, зет, сват и пр. Днес ние, които определяме отношенията си с хората (общо и към всекиго едного поотделно) напълно съобразно с паричните интереси, които ни свързват

или разделят с тях, най-добре разбираме подвижността на този морал, която при стария еснаф бе дадена само в начален вид и бе спъвана от силното нравствено наследство.

Бракът и любовта на еснафа

I. Положение на жената в семейството като трудов другар на мъжа. Права на пълно равенство

Оста на напредващото еснафско колело се въртеше върху два лагера: непосилен труд и ограничено потребление. Жената на еснафа завеждаше изцяло втория отдел, а в свободното време вземаше участие и в първия. Освен това тя допринасяше за увеличаване на сермията на мъжа си чрез домашна капиталистична индустрия: плетене на чорапи за продаване, тъкане на шаяци, предене на прежда за гайтани и др. На-сетне на нея изключително лежеше отглеждането и възпитанието (разправията) с децата. С една дума – тя бе незаменим трудов сътрудник и другар на мъжа.

Някогашната еснафска жена – това бе майка светица, предадена изцяло на семейството, съпруг и деца. Бледостта и бръчките на нейното лице бяха израз на майчинското ѝ мъченичество.

Сутрин тя осъмваше над нощвите. Докато хлябът втаса, тя приготвяше закуската. След това, докато другите закусват, тя разплескваше хляба и натоварена тежко с дъска на рамо, превита под тежестта, бързаше да го отнесе, за да не закъснее за първа фурна, когато хлябът се пече най-добре. Върнала се в къщи, тя бързаше да закуси с това, което е останало, и почваше да готви – по-право, – слагаше манджата на огъня, влизаше в стана и през работата наглеждаше яденето. Ако не бе в стан, тя сучеше циви, сновеше, наводеше или приготвила сутрин рано яденето, отиваше на лозе, нива, бахчия или бостан. Вечер посрещаше коза, крава, доеше ги; слагаше и дигаше вечеря; и привършила всичко, сядаше до ламбата или до оджака с хурка или шиш в ръка. Между другата ежедневна работа тя отделяше дни за пране, за кърпене на прането, за шиене на нови долни дрехи, за варене на сапун и мармалад, за приготвяне на зимнина. Всяка останала пролука използваше да помага на мъжа в дюкяна или да приготвяла дребни парчета от чеиза на дъщерята.

Жената наред с мъжа не подгъваше крак. От тежката работа тя почиваше, вършейки лека работа: плетене и предене, което ставаше на махленска събиралка пред някоя сенчеста порта или в някой по-удобен двор.

Беше ли мъжът чужбинар, жената, ако нямаше свекър, бе глава на семейството с всичките права на инициатива, решаване и изпълнение. И често пъти, когато мъжът се връщаше дома, той заварваше в чорапа на жена си повече грошове, отколкото тези, които изсипваше от своята кесия.

На тази роля на жената в стопанския бит на семейството съответстваше и нейното почетно положение в него. Това положение на пълно равенство с мъжа: с право на инициатива, с право не само на съвет, но и на глас по всички, особено по основните въпроси на семейството.

"Аз не викам "моя" къща – наставляваше сина х. Иванчо Маджаров, – защото тя не е само моя, а наша къща. Наистина, че майка ти не е взела мираз от дядо ти, но всичко, което е в къщи, е минало през

нейна ръка... Тя е сигурна, че ще живее докрай в тази къща. А какво става с туркините, особено богаташките? Даже децата, които дават, не са техни. Туркинята не може да работи на двора, на нива, защото трябва да се пази да я не види някой чужд мъж." [7]

Ето какво пише за жената и за положението ѝ в Габрово, където всичко – мало и голяма, мъжко и женско – бе впрегнато в работа:

"Габровката е добра съпруга, майка и прибрана къшовница с пословично трудолюбие. Третирана била много добре и уважавана от своя мъж като най-близък другар в живота. "Да си жена в Габрово и мъж в Дряново", гласяла поговорката." [1]

Ето с какъв обичай на почит влизаше съпругата в семейството на мъжа си:

"В Котел в понеделник след сватбата у юнака (младоженеца) има софра. От майката на булката идат роднини, наречени "каначки", с малко млин (баница) и вино, да канят булката да яде, понеже като на чуждо място се предполага да се е срамувала. Каначките питат една след друга:

– Па булката да не е гладна?

– Нахранихте ли я?

– Сита ли е?

– Па поспа ли си?

– Питайте нея сита ли е, гладна ли е – отговарят весело свекърът и свекървата.

На невестата не остава, освен да навежда очи и да се черви от радост за това трогващо внимание.

Но това си почитано положение жената запазваше докрай в семейството, особено пред мъжа си, защото по обичай тя заедно със зълвите си се считаше подчинена на свекървата.

В Сопот жената се радваше на пълно равенство. Тя бе касиерка с главната задача да скътва. Имаше право на пълна инициатива. Считаше се за другарка и помощница на мъжа. (1)

[1 – В Котел след сватбата поздравляваха юнака:

– Честита ти другарка.

Когато някои жени сега се тревожат от невниманието на мъжа си, първият въпрос, който трябва да си поставят при търсене цялостно от положението, е да се питат: "Каква роля играя аз в живота на мъжа си?" Същото важи, разбира се, и за мъжете.]

В Котел отношенията на мъжа към жената бяха като към равен. Той се съветваше с нея по всички важни въпроси: да залови ли търговия, да направи ли къща, какво да правят с децата и пр. Бащата и майката се надпреварваха да си създават взаимно авторитет пред децата, а не както сега: с унижителни разправи и обиди пред самите деца да унищожават този авторитет.

Майката казва на децата:

– Ние, деца, сме под покрив. Баща ви пътува. Пътуването е опасно. Баща ви и когато вали и гърми, пътува.

Бащата така защитава майката пред децата:

– Не виждате ли как майка ви се мъчи и изтезава да ни храни? Какво ще стане без нея в къщи? Ще уморите майка си. Кой нощем ще стане да ви завива, да обиколи къщата и да угаси огъня?

Но вместо да говорим, макар и истината, така голословно, както някои, които, непознавайки положението на жената у нас, го представят съгласно с формули, важещи за други места и други времена (както направихме и ние едно време(1), нека дадем думата на достоверен свидетел – М. Маджаров [7]:

[1 – Ив. Минков. Любов и брак, София, 1936 г.)]

"Аз произлизам от буржоазно семейство. Баща ми бе син на свещеник с малки печалби, но с голямо уважение; а неговият баща – занаятчия търговец на платна и кърпи (чухлар), който отивал в Серес и Солун да купува суров памук, донасял го в къщи, гдето неговата извадена съпруга завеждала цялата работилница и приготвявала стоки за износ. Прадядо ми (дядо Динчо) бил прост човек и извършвал само вънкашната работа: да купи памук и после да продаде стоката, но всичко останало извършвала баба Динчовица. Тя му контролирала парите, тя му правела сметките, тя управлявала работилницата, тя уславяла работниците и ръководела както занаятчийската, така и търговската работа.

Моят дядо поп разправяше разни анекдоти за своя небрежен баща и за своята енергична и опитна майка. Някои от тях характеризират отношенията между половете и свободата, при която всяка от страните е могла в онова време да се издигне над другата. Никакви законоположения, никакви местни обичаи не са ограничавали жената в нейната обществена деятелност. Ако тя се оказала по-способна от мъжа, вземала в ръцете си не само управлението на къщата, но и търговията на мъжа си.

Когато дядо Динчо тръгвал с конете за Серес, баба Динчовица му приготвявала пари, указвала му какви количества стока да купи и горе-долу на каква цена. Когато се завръщал, давал точна сметка на съпругата си не само по купената стока, но и по изхарчените на път пари. Той е ставал пълен господар само тогаз, когато се напивал и в развеселеното си положение забивал ножа на трапезата и карал заповедницата си да му пее и да му носи сама вино от зимника. Подчинеността на дядо Динчо е била следствие на икономическите интереси на семейството. Той се опитвал няколко пъти да покаже мъжката си независимост и неподчиненост, но нуждата пак го е накарвала да се върне на старото си положение. Подчинеността била полезна, съзнателна и доброволна.

Аз знам и други подобни случаи в Копривщица, гдето жената със своите по-големи способности от мъжа си си създаваше първенствущо положение. Майката на бившия министър на народното просвещение Ив. П. беше истинска ръководителка и заповедница на мъжа си в търговските му работи. Колкото за управлението на къщата, за възпитанието на децата и пр., в Копривщица всякога са се считали повечето за женски, отколкото за мъжки работи. Госпожа П-ва беше и по-грамотна, и по-развита от мъжа си, който, макар и доста своенравен, бе принуден да се подчинява всецяло на нейните заповеди. Отначало се стесняваше да проявява пред чуждите хора своята подчиненост – даже търсеше случаи да покаже своята мъжка власт (и жена му се вдаваше съзнателно на тия негови мъжки желания), но след няколко години изчезна и тоя вънкашен изглед на независимост. Той купуваше на дребно чорапи от копривщенските работници, правеше ги на тестета (дузини от по десет чифта) и ги препродаваше на баща ми, който заедно със съдружниците си ги експедираше в Египет и там се разпродаваха. Чорапите се нареждаха в един салон у х. П-ви, където отиваше баща ми с другите съдружници да ги преглеждат и пазарят. Хаджийката всякога присъствуваше и догдето не дадеше съгласието си, пазарлъкът не се считаше за окончателен.

Една година баща ми и едни съдружници, след като прегледали чорапите, съгласили се да не извършват пазарлък, разбира се, с намерението да купят по-евтино от мъжа. И наистина, на другия ден го завеждат у дома, захващат сладки разговори, пили по една, по две и свършват пазарлъка, като му броят и парите. Хаджията се възраждавал,

че извършил една сполучлива работа, връща се в къщи и предава парите на хаджийката. Тая последната започва да брои парите, да прави тънка сметка, да дели чорапите на категории и намира, че са били продадени много евтино – без печалба. Обяснява на хаджията работата и го кара да се повърне. Хаджията се срамува, като казва, че той се съгласил на пазарлъка, че "пили кръчма" и присъствували дори жените и децата (майка ми, аз и някои от слугите). Вечерта баща ми изпраща хора да приберат чорапите, но хаджийката ги изпраща назад, като им казва, че ще се срещне с баща ми и тогава ще предаде чорапите. И наистина, тя дойде сутринта у дома с парите, вързани в кърпа, и седна при баща ми комуто държа следния език:

– Това не бе право, гдето го направихте вчера. Вие знаете, че хаджията не може сам да продава, и аз ви казвам, че вчерашният пазарлък не е пазарлък. Аз ви донесох парите...

И като каза това, остави кърпата с парите и си отиде. Вижда се, че цената е била малка, защото след няколко дни стана нов пазарлък в присъствието и съгласието на хаджийката, от който останаха доволни и съпругата, и съпругът. След тоя инцидент не се опитваха вече да купуват чорапи от мъжа, без да получат съгласието на жената. Имаше обаче и противоположни случаи – дядо ми поп. М. беше контраст на баща си. Той разпореждаше не само попските и вънкашните работи, но дори и ония, които по онова време в Копривщица се считаха за женски."

II. Участие на жената в обществения живот. Женска просвета, училища, женски дружества. Жената и националната революция. Женското самосъзнание

Това положение на жената у нас обяснява широкото ѝ участие в обществените борби, в революционното движение, в просветното дело.

Жената вземаше дейно участие в революционната работа. Тя шиеше революционните знамена, лееше куршуми. Със своята насърчителна усмивка тя увеличаваше героизма на героите: с какъв героизъм се мреше под знаме, шито от ръцете на някоя девойка със сини очи и светло лице. Да не говорим за дейността на легендарната баба Тонка. Това участие на жената в подготовката на въстанието направи съвършено естествен жеста на Бенковски: да качи на кон като знаменосец на четата си и на въстаническата войска въобще Райна княгиня. С това Бенковски сигурно искаше да посочи жената като пример за мъжете.

Когато след Освобождението турският пратеник Шмид тръгна да приема и инспектира финансовото ведомство на Румелия, жените, хванати ръка за ръка, оградиха държавните ковчежничества и не пускаха да припари до тях Шмид, колкото и да ги теглеха за косите жандарите.

– Не даваме турците да ни вземат пак парите! – крещяха по женски те и свършиха работата, която мъжете не се наеха да свършат.

Благодарение на видната роля на жената в семейството и обществото еснафите много скоро се простиха със селската формула за женското невежество: "Защо е на жената образование" – и осяха България с женски училища наред с мъжки: Г. Оряховица (1827), Плевен (1840), Панагюрище, Свищов (1841), Враца, Котел, Сливен (1844), Елена, Габрово (1845), Трявна (1854), София, Ловеч. Класни девически училища били открити във: Шумен (1856), Габрово (1862), Ст. Загора

(1863), Копривщица (1864), Русе (865), Пловдив, Казанлък (1866).
[48]

Жените взеха под свое покровителство женските училища, като за тази цел създадоха масово женски дружества.(1)

[1 - В дописка из Калофер от 4 януари 1879 г. във в. "Македония", г. Iv, бр. 16, е напечатан уставът на женското дружество "Просвещение".

"I. Чрез приходи от волните ежегодни спомоществования дружеството се задължава да снабдява девическото училище с нужните спомагателни средства за преподаване на науките, разни земеописни карти, уреди за началата от физика и пр.

Ii. Да подпомага бедните ученички с нужните учебници, книги, пари и други такива, та да могат да отиват в училище.

Iii. Да си доставя всичките в бъдеще новоиздадени български книги, от които да се състави малка библиотека за девическото училище.

Iv. Дружеството се задължава да получава всички (български) вестници и списания.

V. Дружеството да се събира всяка неделя след черкова в девическото училище, дето ще се прочитат полезни книги, вестници и пр.

Vi. Дружеството да се управлява от 10 настоятелки, председателка, касиерка и писарка.[5]]

"В годините 1866-1871 - пише Н. Начов, - се появили в Българско мъжки и женски културно-просветни дружества. Те били кръстени с най-хубави имена.(1) Главни техни инициатори били учителите и учителките, подпомогнати от някои по-събуденички граждани и гражданки. Разбира се, те и съставяли настоятелство. В това дело си конкурирали лицата и градовете, дори и по-големите села. В празник след черковния отпуск любознателни мъже и жени, повечето млади, се събирали и разисквали в мъжкото училище, а жените - в девическото. Тъй събраните допълняли знанията си, упражнявали се да говорят в събрание, опознавали се повече и се взаимно сближавали. Освен по възпитание и популярно образование някои по-смели и учили в Европа учителки разисквали и върху ролята на българката като жена и майка занаят, па дори зачеквали и въпроса за женската еманципация. Женските дружества имали за главен обект на действие девическите училища. Та кой друг тогаз могъл да им помогне най-вече, ако не жените? И двата вида дружества са допринесли доста за народното ни свестяване до Освобождението.

[1 - Женски: "Просвещение" (Калофер), "Възпитание" (Карлово, основано на 14 септ. 1869), "Майчина грижа" (Габрово), "Майчина длъжност" (Сливен), "Майчина любов" (Стара Загора), "Възпитана майка" (Ямбол), "Съгласие" (Свищов), "Ступанка" (Русе), "Майка" (София) и др. [5]]

Само при тези условия българските еснафи не само че не затваряха момичетата си в хареми; не само че не ги увиваха с по 20 аршина басма и не ги прибулваха с яшмаци, ами не ги бе страх да ги пращат на учене в чужбина.(1)

[1 - В Кишинев (1872 г.) учеха: Велика Начева, Мара Фирадова, Елиза Цанева, Кина х. Петкова [48]; в Одеса - Анастасия М. Тошева [49] - майка по-сетне на ген. Тошев; в Киев - Рада Киркович, внучка на х. Геро Мушек (хаджи Генчо от Каравеловата повест "Българи от старо време"), Парашкева Шушулова - една от любимите на Ботев. [21]]

Най-сетне ето как самите жени гледаха на своите задачи в семейството и обществото.

Евгения х. Д. Кисимова от Търново, сестра на видния ни артист Пандели Кисимов, родена на 1835 г., дъщеря на богат занаятчия – абаджия и търговец, – основава в 1869 г. в Търново "Женска община", – която учредява каса, дето жените да събират пари за засилване и уредба на девическите училища в града. На учредителното събрание Кисимова казва между другото в полза на женското образование и следното:

"И така, мили мои сестри, след толкози наше окъсняване трябва ли да стоим хладнокръвни като някои гостенки и със стърнати ръце да чакаме мъжете ни да се трудят за всичко. Защо думам, и ние да не се потрудим с тях заедно, като техни другари, и се помъчим, доколкото можем, да гледаме да поспастрим и парите, които изхарчваме за непотребни работи, та да гледаме да изучим милите си девойчета, да ги приготвим да станат достойни майки."

На третото събрание на общината на 19 X 1869 г. тя казала:

"При всичко, що ся чуват гласове неблагоприятни да казват "Туй не е ваша работа; то оставете ся, зер ние като не бяхме учени, чева не можехме да живееми толкози години." Аз имам пълно уверение, че тези черни гласове не ще бъдат послушани от никоя между събраните тук.

Ето ний с очите си виждами днес как мъжката челяд на нашето отечество все повече и повече ся образова и тук и вън по Европа, а нашият беден пол остава още все в тинята на простотията, недостойни да бъдем другарки, равни с предназначението си: а това е една голяма загуба за нашият пол. Това е унижение за нас. Трябва прочие да се постарайми за собственото си достолепие, трябва да са потрудим да отвъдим и възпитами другарки, достойни за тях, ако не ищем да бъдем презирани и отфърлени.

Както ся трудим да им набавим зестра, която ся изяда, тъй да ся потрудим да им набавим и душевна зестра и прикя, която се не изяда и не свършва. Защото ще дойде време, Почитаеми госпожи, дето не ще имат цена големите суми на зестрата, ни прикята, ни даровете, а ще се земат пред очи духовните богатства, учението и просвещението."

[48]

Iii. Обществени ограничения на жената с оглед на запазването на половото целомъдрие

Под влияние на турската полова философия в еснафските градове съществуваха известни ограничения за жената, които обаче не целяха нейното лично унижение, а имаха за задача да охранят старата полова нравственост от всяко изкушение "Волное и неволное".(1)

[1 – Турците, един от най-интересните по мироглед народи, опазваха половото целомъдрие с всички средства.

Първо: изхождайки от правилото, че апетитът от гледане е подготовка за яденето (поради това текат лиги и се отделя стомашен сок, преди храната фактически да е отишла в устата и стомаха), не даваха нито чужд мъж да вижда жената, нито жената – чужд мъж. За тази изолация нямаше по-плодоносно средство от високите дувари и решетките на харемите. Второ: когато жената все пак трябваше да излезе, тя увиваше плътта си с шалвари от 20 аршина басма, а на лицето си спускаше завеса, яшмак, така че стройната бяла и мека плът на ханъмките служеше като скелет на някаква манифактурна къделя.

На трето място: ако с първата си жена мъжът бе направил някаква неволна грешка; или пък тя не задоволяваше напълно представата за

телесни и душевни женски добродетели в техните подробности, той имаше право да си вземе втора, трета, четвърта и т.н. без всякакво ограничение жени, за да поправи грешката си и за допълване на липсващите добродетели на предните му жени. По този начин турчинът намираще в семейството си всичко, за което бе жадно тялото и душата му, и не чувствуваше нужда от никаква изневяра. Всичко ставаше в семейството, в многобройното, запазено семейство.]

В смесените турско-български градове (Шумен, Казанлък и другаде) българките на улицата носеха шалвари.

Жената нямаше право да гледа чужд мъж в очите. (1) [50] Трябваше винаги да му говори или да го слуша с наведена глава. При това тя можеше да говори с чужд мъж само в къщи, защото спиране и говорене без свидетел, насаме, на улицата бе абсолютно забранено. Това можеше да става само ако мъжът бе близък роднина.

[1 - Когато съобщихме на татя, гдето са го дирили, той изви глава и се почуди.

- Не ще е за добро. Нито ми е трябвал, нито ще ми потрѣбва някога. Аз пък защо му съм?

Тоя въпрос тати си зададе няколко пъти и след всяко запитване тревогата му порастваше все повече и повече.

- Тука ще има нещо. Ти не разбра ли, тъй от думите му, от очите му?

- Ами, и от очите му - сопна се мама. - Че аз каква съм да гледам чужди мъже в очите?]

"В Прилеп през годините 1886-1887 била учителка баба Неделя. Обаче свободното ѝ държане и пушенето на тютюн не се харесвало на прилепчани, които не могли да се помирят с мисълта как тъй една жена, при това учителка и възпитателка на техните рожби, може да си позволява да пуши тютюн и свободно да се разговаря с мъжете учители, които не са ѝ роднина. Те ѝ наложили строг контрол, поради което веднага след свършването на учебната година тя напуснала града." [52]

"В Пловдив - пише Рада Киркович - по-първите жени, па и по-средните бяха тогава ограничени, дори да не излизат от дома си сами. (Ние, които днес се ползуваме или страхуваме от това "само" излизане, най-добре разбираме смисъла на това ограничение). И ако нямаше някой свой домашен да ги придружава, когато отиваха някъде на гости напр. (защото те на чаршия никога не ходеха и стоките от магазините им се донасяха в къщи), най-малко едно нищо и какво слугинче трябваше да шльопа подир тях и да трака по калдарѣма със своите изтъркани калеври. Иначе пловдивчанките бяха прекрасни домакини и ръкоделки, така също и добри майки.

За жената не бе и мислимо да посещава мъжки събрания, а колкото повече за една учителка, към която бяха обърнати всички родителски погледи. Мене не един път ме теглеше и ми се искаше да отида на някое от събранията на читалището и да чуя известни четива, сказки, да чуя разговор и разисквания по разни въпроси, но аз не посмеех да направя това никога." [21]

Мъж и жена никъде не отиваха заедно на черква. Мъжът отиваше с мъжете, жената с жени.

На улицата на много места жената вървеше не равно с мъжа си (дума да не става за "подручка", "алабраце"), а 2-3 крачки след него. Този обичай и сега може да се види в Копривщица и в историческото село Батак.

Никъде нямаше "шарено хоро" (смесено, на кръг). Мъжете играеха отделно, жените отделно. Ако играеха на едно хоро, то хорото бе на

прът: отпред бяха мъжете, отзад жените, като за връзка служеха или роднини, или мъж и жена, или кърпа, хваната за двата края от представители на двата пола.

На сватбата имаше отделно мъже, отделно женска трапеза; или пък жените сядаха на трапезата, след като се нахранят мъжете.

На трапезата мъжът първи сядаше, първи натопваше хапка, първи ставаше.

Жена на мъж, ако не бе дете, път не минаваше. Ако покрай седнали жени минеше по-възрастен мъж те му ставаха. С егоизмуване на морала на по-бедните ставаха само ако бяха вече стари хора. (1)

[1 - Но и по-отраканите бедни, когато не им станеха, знаеха как да си отмъстят. Минава чорбаджии Драган - жените му стават. Едва седнали, минава и дядо Васил - беден човек.

- Дядо Василе, сега станахме на чорбаджи Драгана, ха на теб да не станем.

- Добре бе, чоджум - на мене да легнете.]

В Жеравна младата булка 40 дни след сватбата нямаше право да погледне свекър и девери, нито първа да се обърне с думи към свекъра - трябваше да чака той да я запита, а тя само да отговори. Жена никога не можеше да седне на стол, за да не ѝ се провисят краката, а на земята и одъра сядаше с подгънати крака, които затискаше. "Какво си си проточила краката" значеше - каквото днес значи съвсем друго положение на краката.

Булката в Градец не говори (говее) на родителите на младоженека, докато не я простят и ѝ позволят да си открие лицето. Прощаването ставало така: Тя с легена, ибрика и кърпа ще им полее да си умият ръцете, а те ще ѝ дадат дар (обикновено бакърени съдини). Булката получава дара с целуване на ръка. В старо време булката се пазела до изтичане на една година от венчаването да не я видят боса и гологлава свекърът и деверите [24].

В Пазарджик хоро се играеше само "през кърпа", т.е. на хорото мъж се хващаше до мома или до булка само през кърпа, на която двамата държаха двата края. Никакво докосване ръка до ръка. Един празник чорбаджи Васил правел седянка у дома си. След вечерята в голямата стая се залюляло хоро. Чорбаджията с по-старите гости бил в друга, по-малка стая. Изведнъж един негодуващ вик, вик на възмущение смръзнал всички. Чорбаджията, един от най-будните българи, излязъл да види какво става. Оказало се, че един младеж, студент в чужбина, който току-що се бил върнал оттам, се хванал на хорото до жената на хеким Ламбре, като я уловил направо за ръката.

- Господин Петко - забелязал му остро домакинът, - такива маскарлъци в моята къща не позволявам.

Във всички черкви имаше женско отделение (женска черква), което обикновено биваше на един балкон в дъното на черквата, като жените гледаха през гъста дървена решетка, защото, както ми обясни клисарят на една панагюрска черква, "има очи всякакви". И наистина, в Калофер се считало за едно от най-големите събития, когато старият поп Младен за пръв път в живота си подигнал очи към женското отделение, към което нечестиво деяние бил предизвикан от страшната крамола, възникнала поради това, че баба Недьовица Зехирката дошла рано в черквата и седнала в трона на чорбаджийката Тоновица Славова и не искала да се мръдне оттам въпреки поканите, клетвите и заплашванията. [22]

И след Освобождението театърът в Казанлък дълго време бил разделен на мъжка и женска половина, поради което се продавали "женски" и "мъжки" билети. Когато казах това на стария клисурски

абаджия дядо Брайко, анадолия, той, възбуден от мисълта за противното, почти извика:

- Че как тъй бе, Иванчо! Че как ще пуснеш жена си да седне до чужд мъж. Ами нали могат да си доблегнат колената?

Iv. Любовта на еснафа. Любов-харесване

В градовете преди брака младите не другаруваха. Поради това тям бе непозната личната предбрачна любов, която отдавна вече грееше сърцата на младите по селата.

Еснафът се женеше по харесване (любов-харесване), а живееше по любов (лична послебрачна любов). (1)

[1 - Любенето като романтичен или друг род преход по пътя за задомяването у старите сливенци е почти непознато.

"За "любов" се употребява турското "севда" и свежданите към нея съгласно турската логика и етика съждения. Сливенките са нямали по-рано днешните условия за завързване на любовни сношения. [6]

В противоположност на днешните бракове между старите сливенски брачни двойки е нямало "скрито-покрито". Женели се без любов, като си изповядвали предварително недостатъците, и се залюбвали, след като се оженвали. [6]

V. Забрана за другаруване на младите. Ограничения за момичето

Ограниченията, които правеха невъзможно влизането на младите в допир с оглед днешната свобода на отношения и на прегрешения, имаха чудноват характер.

Сопот: смесена седянка нямаше. Само беленка на царевица. С мръкнало жените, а особено момите се прибират в къщи. Хоро в празник се играе на прът: отпред момчета, отзад момичета. "Карашмък" няма.

Карлово: също нямаше седянка. Момите бяха "мъдри до целомъдрие".

Копривщица: момино ходене и разходки нямаше. Момата излизаше от къщи, за да отиде само на чешма, на фурна и на черква (два пъти в годината - на Коледа и на Великден за комка). На сватба ходеше само когато се женеха свои, роднини. Момите от центъра само на сватбарско хоро можеха да потропат. Друг път, освен на Великден, хоро не се правеше. Само в края, в Тороман махала, имаше всеки празник хоро.

Хорото ставаше с гайда, кемане или с песен. Момите играеха на една страна, момците на друга. Млади съпрузи също играеха, но всеки отделно: тя в женското хоро, той (юнакът й) - в мъжкото ("от тъй наредени мъжете - от тъй наредени жените"). Никаква приказка с уста. Само с очи. (Любов с очи.)

На улицата само когато се срещнат близки роднини, си приказват ("Да срещнеш дори познат, ще наведеш глава и ще се направиш, че не го познаваш"). Дума да не става ерген да заговори на мома. (1) Клапне ли черква, всичко се прибира в къщи. Вечер нито мома, нито жена излизат - само до портата ("Човек има очи, ще те погледне да те зарази. Пазим се от лоша приказка"). Момата, ако седи в къщи, е скъпа. Хубава, грозна - в къщи. Бедна, грозна - в къщи ще чака да я потърсят.

[1 - И сливенката бягала като коза от мъжете и се криела от тях. Случаите, когато момъкът могъл да види момата, били редки: на сватба, на черква и в тържествени случаи. [6]]

Момите не ходеха нито на зияфет, нито на курбани. Дойде ли гости в къщи, бащата кимнеше с глава и младите напускаха стаята. Седенки с "фурки" и шишове зимно време ставаха само у роднини: стрини, лели, каки. Никакви момчета. Момичетата се разсънваха от дрямката само със сушени кисели дренки.

- Па да няма мъже - изпращаше момичето си майката.

Празник-делник момите бяха на работа: плевене градината, друга работа. В неделя тъкат, приготвяват чеиза, перат, белят и опъват чорапи за продан.

Vi. Ограничения за момчето

Ограничения имаше и за момчетата. Момче в кафене и през центъра не минаваше; заобикаляше по края и можеше да се отбие в някоя крайна махленска кръчма или кафене.

Сигурно не само в Жеравна съществуваша следните ограничения: до 18-годишна възраст момче на хоро не ходеше ("Ерген покрай плета играе хоро"). Можеше да поиграва само на малките махленски хора.

За ергенски полов срам във времето, когато за изискванията на половото благочестие Дупница се пишеше Дубница, ни говорят тези истински истории:

"В Жеравна, понеже момчетата бяха из Добруджа между овце и кучета, а момите в Жеравна - между хора, последните бяха по-отракани от момчетата, откъдето е и песента:

"Пусти моми жеравненски,
пак те знаят
хитро момци да прелъгват" (става дума за добруджанските
несръчни овчари).

Та след като се върнеше момъкът от Добруджа и биваше въведен в обществото по начина, описан от Захари Стоянов в неговите "Записки" (1), излизаше ли на улицата, видеше ли насреща много хора, връщаше се. На най-голямо изпитание бе поставена смелостта му, когато срещнеше да водят в понеделник след сватбата нови булки "на вода". Булката целуваше ръка на всеки срещнат мъж, а той трябваше да ѝ даде кръст (пари). Срещнеше ли момъкът такава булка, спираше се объркан, гледаше от срам надолу, не смееше да дигне глава. Как тъй булка ще му целува ръка - нему хлапака... Булката се принуждаваше сама да търси ръката му, за да я целуне, а той от смущение се чудеше къде да се дене. За да се спаси от такива изпитания, момъкът видеше ли, че насреща му водят булка, връщаше се. Но в понеделник от всичките криви и тесни жеравненски улици слизаха булки на вода. Бре - отпред булка, отзад пак булка - и ха, през плета в копривата, като овчарско куче пред дълга тояга.

[1 - Да видим сега как ще да се излезе навън; как ще да се събира с хората поевропейченият овчар, който цели пет-шест години робувал в Добруджа, не виждал женско лице през това време, забравил кога се казва "добър ден", кога "добър вечер"; който е имал повече земене-даване с вълци, кучета и магарета. Най-малко три деня ще стои той до портата, от вътрешната страна, да гледа през дупките, заедно с някого от домашните, да му показват проходящите по улицата мъже и жени, а особено момите, които той вече е успял, да забрави. Ако бъдещият къщовник не се реши да пристъпи прага и след изтичането на трите дни, то грижливата му майка е принудена да вземе и други

мерки, по-решителни. Когато той се навежда да зяпа по стъпките на някоя жена, тя, майка му, отваря полекичка портата и го изтиква на улицата, като заключва подире му. Който е ходил в Котел или селата, той знае с какви високи стени са обградени тамошните къщи, през които не е твърде лесно да се премине. Поразен като от трескавица, след няколко отчаяни погледа към дуvara, придружени с глухо пшкане, нашият приятел се отправя из улицата към кафенето, което от по-напред е било показано от майка му. Върви той с такава ревност, като че отива на бесилката; колкото души го срещнат по пътя с изключение на децата и момите, на всички е длъжен да целуне ръка съгласно с инструкциите, дадени от майка му; защото това било почит и "ачигъозлък". Приучен на рунтавия калпак, който не хвърлял от главата си в разстояние на толкова години, той се чувства с феса, като че ли на главата му няма нищо; че тя е гола; че може би да е излязъл от тях гологлав, без да си тури новия фес. Но не смее да си повдигне ръката, да се похване по главата, защото отвсякъде гледат на него, ще му се смеят. След няколко дена той вече обръгва и свободно си подхвърля броеницата нагоре, която тича да хване с двете си ръце. (с. 37)]

В Карлово дошло време да женят Тоня. Но Тоньо се не сеща за тази блага работа. Майка му иска да ѝ даде знак, че желае да се жени, но Тоньо не подозира нищо и добросъвестно си мълчи – мъдър до целомъдрие.

– Тоньо, мама, я гледай онези гълъби; я виж как гълъбът гони гълъбицата и я удря с крило – говоря му аз, – а той хич хабер си няма. Мълчи и мълчи.

Но когато синът се усещаше, той не смееше да каже открито на майка си, а си служеше със заобикалки.

Синът спял заедно с майка си и баща си. Мислейки, че е заспал дълбоко, те си продумали да продадат магарето, та да го оженят – понеже били бедни. На другия ден майката мълчаливо си предяла.

– Мамо, защо мълчиш, та не думаш?

– Ами за какво да говорим, синко?

– Ами... за магарето."

По тези причини в Троян по-рано срещите между влюбените (и то само "за сигур") ставаха горе-долу така. Малката сестра на момата (подаяката) намираще начин да се прокрадне и пришъпне на бъдещия си бащо, че кака ѝ казала довчера с другаря си да идат в Млазговската бахчия под крушата. По мръкнало, след като изтракат поред кепенците на затваряните дюкяни, пред къщата на другаря се чува силен вик:

– Христооо!... Христо!...

"Христо", който всъщност е кръстен от попа Минко, щом чуе тайното си име, намира някакво оправдание пред техните да се измъкне от къщи и двамата влюбени политат към уреченото място на крилата на възбуждението и опиянението, прескачайки сума плетове и дуvari, разлайвайки всички кучета по махалата и събирайки по няколко тръне в петите.

А там, под шумящите клони на крушата, в сладна тъма на топлата лятна вечер, легнали във високата трева, с нетърпелива тръпка чакат... една бяла стъргана пита и менче кисело мляко.

Влюбените внимателно, пипнешком намират тези ерогенни точки, изливат върху тях чувствата си, изпиват до дъно опиянението от споделената любов, връщат се доволни и засмени, хвърлят по два-три камъка на кучетата на момите, за да им се обалят чрез кучешкия лай, поздравяват комините им с по едно "Добър вечер, господин комин" и отиват да легнат с утолена от преживяното душа.

За приключване на следствието ето ви кратката история на първата троянска "проститутка". Става дума за каква Пена от горния край, която се съгласила срещу един атлазен елек един делничен ден да отиде до мегдана, придружена от ергена, който ѝ дал елека, облечена със същия елек. Нищо повече и нищо по-малко. Каква Пена направила този "резил" и взела елека, но умряла стара мома с прозвището "джадия". И наистина тя си позволила това, което не било позволено дори на годеници.

Vii. Избор на съпруг и съпруга. Годеш с калпака.
Качества на избраница и избраницата

Изборът на бъдещия съпруг ставаше обикновено с участие и зачитане волята на младите, но понякога ставаше и без тях. Последните случаи са създали доста хумор.(1)

[1 - "Но да ми падне на ръка - аз няма да го изпусна - казваше баба Богдана Стайкова от Копривщица. - Предложи ли ми, ако ми харесва, вземам го. Хич няма да гледам мама."]

Добруджанският овчар, станеше ли на 18 години, получаваше едно необикновено писмо. Освен винаги повтарящите се съобщения, че "всички сме добре и молим бога за ваше здраве", и пр., и пр., му пишеха и думи, които бяха песен, изпълваща сърцето му с нежност:

- Ние те заергенихме, избрахме ти мома.

Майката криеше от момата кандидатите, които не одобряваше, играйки роля на цедачка.(1)

[1 - Годешите в Градец можели да стават и в отсъствието на момъка овчар, без да е видял момата. Нима родителите ще помислят на сина си зло? Между състоятелните овчарски семейства често е имало случаи: да се одума (уговори) годеш между малолетни деца, даже ученици, а сватбата - когато пораснат за венчаване. Сватбите ставали зимно време, когато по-голямата част от овчарите поради безработица в къшлите са в село. В повечето случаи годеникът вижда избраната му годеница, когато си дойде за сватбата" - пише историкът на полускотовъдното, полузанаятчийско село Градец, Котленско. [24]]

- Ех, да ме поиска майка ѝ - мечтаеше и въздишаше под цъфналите люляци влюбеният момък, вслушан в далечната песен на славеите.

Тъй нареченото "годяване с калпака" бе годявка на момъка, при която присъствуваше и го представяше само калпакът му ("годили го с калпака"). То създаваше следния напълно основателен страх:

"Мамо - пише един такъв калпак-годеник, - годиште ме без мене, сакън да не правите и сватбата без мене."

Този страх бе основателен, защото често пъти не само на годениците "на разстояние", но и на присъстващите годеници често сменяха на сватбата годеницата, като я заместваха с по-старата сестра (която, преженена, мъчно щеше да се омъжи), и докато годеникът, който по обичай се криеше и виждаше момата едва когато го събираха с нея в черква, се опомни дали бе тази, или онази, дето са я съгледвали, попът почваше да им разменя пръстените и протестът замръзваше на устата му. Па и защо ли? - Колкото знаеше едната, толкова знаеше и другата. А сега при направен масраф, при платена музика да разваля сватба и да почва отново? Хайде, "нека свирят музиките".

На какви условия трябваше да отговарят младите, за да бъдат харесани и избрани? Какъв бе образът не на любимата, а на избраницата на сърцето?

В стария свят в градовете момите не даваха зестра, а носеха само чеиз. Напротив, те получаваха наниз (рифце). При това условие решаващото в избора бяха личните качества на момата: да е паметна, да има добър нрав, да е добра домакиня, да има икрам на човека, да няма телесни недостатъци и най-сетне да е от "сой": но не с оглед на зестра и наследство, а с оглед на добра биологична наследственост. Ако пък е и хубава, тогава цена няма.

Безспорно тези лични качества най-напред се търсеха в обществения и стопански кръг на момъка по правилото "Лико с лико, връв с връв". Но ако нямаше там нещо подходящо, отиваха надолу към по-бедните. С една дума - в стария свят моми се търсеха, а не както сега - ергени. Момите бяха на почит, по-силната, по-гордата страна.

Момчето трябваше да отговаря. То се гледаше има ли нещо зад гърба си. При това само кесията му не бе достатъчна съблазън. То трябваше да има и добър нрав: да е кротко, смирено, работно и всеки да му захваля.

Както казахме, изборът на момата или на момъка ставаше при участие на бъдещия съпруг, но това участие не бе толкова необходимо. При тогавашната простота на живота, прерасла в простота на характерите, всеки знаеше на какви изисквания трябва да отговаря един младеж, та бракът с него да бъде в определена степен щастлив. Тази задача най-добре можеше да разреши опитността на старите, преживелите и патилите, на които бяха чужди всякакви увлечения, почиващи на илюзии и безосновни идеализации: особено ако, както бе обичай, старите се поставяха в избора си повече на морална, отколкото на стопанска основа, като за обществена мярка за момата служеше не богатството, а личните качества.

При това и изборът не бе труден. Животът бе изравнен (нивелиран). Той се движеше в постоянни и точно определени форми и по точно определени, сякаш вечни правила. Добрият характер бе точно установен. Формулата му бе предварително пресметната и известна. Възпитанието и формирането имаха публичен характер сред здрава нравствена среда, която рядко допускаше отклонения. И на това отгоре всичко бе известно: малките растяха пред очите на всички - от пелени до венчило. Нямаше тайни, нямаше условие за заблуда, илюзии и идеализации.

Ето един образец за съпруга, и то от определено обществено положение:

В. Априлов в едно писмо от 1846 г. до сестра си Кера в Габрово, като съобщава на сестра си, че братовият им син Никола Никифоров Априлов е единственото момче от техния род; че скоро ще свърши училището в Цариград и ще го изпрати на свои средства в Париж да стане лекар, при условие обаче, прието от Никола, че като се върне такъв, да се ожени за българка от Габрово, продължава: "...и за това потребно родътъ ни да е българский и при това и ученъ, дето фамилията на Априловите да е наследствено учена; за се това децата му трябва да знаятъ бащиният язык, пакъ да го знаят, трябва майка имъ да е българка... По чинатъ си и по сношението си със знатни хора, трябва жената му да е образована, то е да знае писмо, и книга българска, аритметика, катехизисъ, география, история и да е малко известна и със грацкийатъ языкъ. Във това изберете некое момиче скромно, остроумно, от честни и непорочни родители, хубавичко до 10-12 години и тогисъ предложете на баща му отъ сега да забере да го учи на горнитъ работи... разумява се, че сватбата ще стане във Габрово, и тя ще си вземе някоя баба отъ Габрово, за да си хортува български в къщата имъ." [53]

Ето процедурата от харесването в Градец, Котленско, където обичаите бяха "градски", еснафски: [24]

След като момата бива харесвана на хорото от майката на момъка и роднините му, почват изучаванията чрез малко отдалечени сродници и чрез съседите на момата: живее ли момата в добри отношения с дружки и съседки, има ли наклонност към къшовничество: тъкане, шиене, обработване земята, отгледване в градинката цветя; пее ли в дома си; рано ли простира прането в своя двор; дали момата спи до късно; дали ходи за дърва и уморява ли се от гръбнака си. Ако имаше в селото обществена баня (хамам), лесно биха узнали дали по тялото си момата има някаква рана.

Когато тия сведения се съберат и роднините жени направят заключението си в полза на момата - остава да се извърши най-важното изучаване от най-наблюдателната момкова сродница, която ще надникне в скритата душа на момата. Пратеницата, съгледателка, се нарича да търси в семейството на момата някои потреби около тъкането (бърдо, нищелки, совалки и др.). Със затъкната хурка на пояса тя отива в къщата и пита за майката. Гледа да влезе в стаята, гдето в огнището има огън. Сяда близо до огъня, за да може да види в комина дали има сажди; между питането за това, което ѝ трябва, гледа да вплете в разговора и момата около тъкачното изкуство, за да узнае умението ѝ. И уж изтървава вретеното от хурката към огъня, та когато посяга да го вземе, току повдига малко рогозката (хасъра) да види дали има прах - знак, че рогозката не е вдигана скоро да бъде пометено. Когато стане да си ходи, току се посвива, че уж от яденето този ден се разстроил стомахът ѝ, та трябва да ѝ посочат нужника. Ако не е очистено и измито, пак на момата ще се отдаде неуредицата в дома.

Viii. Съдържание на любовта-харесване

Какво бе участието на младите в този избор, т.е. какво е съдържанието на тяхната любов-харесване! В тази любов нямаше нравствена привързаност, защото бе лишена от фактически връзки. В нея преобладаваше интелектуалният елемент на изборното харесване и свързаните с това харесване чувства и мечти за бъдещето, която сантименталност в Сливен и Копривщица се наричаше "севда" ("След годеежа три дни хляб не ядох от севда" - казваше ми баба Богдана), а учителят Сава Филаретов я наричаше "нещо като сочувствие".

Този учител от Жеравна най-добре ни е дал картината на любовта-харесване в следното си "любовно" писмо от 16 януари 1859 г., отправено до Найден Геров: [54]

"Сега има друга девойка, дъщеря на известниъ тебе х. Коца (кой веке е умрелъ), балдъза на Д. Трайковича и Манулаки Ташева. Она не дурна собою, кроткаго нрава, и отъ какъ са е отворило тука девическо училище, она безъ да гледа тукашни предразсудки, пръва отъ софийските девойки, моми (она е на 15 год.) е започела да ходи във училището редовно и да са учи. Сега чете и пише български послободно и от своету учителка. Според нея около десетина други моми ходитъи са учить недурно. Сички тука казват, че нравствено само това семейство тука е безокоризнено. Будущий зетъ може да живее при хаджийката при сичка покушнина и каша най-малко 10 години, до совершеннолетието на единственийтъ имъ синъ, мой сега ученикъ. Готови парици, освенъ нанизъ от 25-30'000 гроша, друго не ще да има, нъ при дележътъ, на девойката може да ѝ се паднатъ мюлкове най-малко за 80'000 гроша. Девойчето, както и сичкото имъ семейство доста

честно и очевидно показватъ желание за да станеме роднина. Отъ своя страна и азъ усещамъ нещо като сочувствие, така, що ако би да се жени във София, то погодно место за мене не може са найде. Нъ при сички тия мисли ми се припречва питание какъ ща са живее във София за всегда?"

И след като излага неприятностите, които среща в работата си в София от чорбаджията х. Мано - "издайникъ и изедникъ на сичко софийско" - продължава:

"Това ма затруднява, та не можеше да се реши. А е време да свърши това, че ми са е досадило веке отъ пуста самотия и безреднини по кащи. Местото, т.е. х. Коцеви и безъ да имъ предлагамъ, можетъ чека още и година стига само да им подамъ поне отдалечениу надежду. За това ти, бае Найдене, съобрази сичко, помисли си не можешъ ли да ми намира другадъ по-вигодно место, нъ предупреждавамъ, не ща, низачто на светъ, да си мърсу народността със гръцка кръвъ. Та да ма понауцишъ като опитенъ веке по тая работа."

Іх. Две копривщенски любовни истории

За да имаме нагледна представа за залюбването и оженването на еснафа, нека чуем два истински разказа от устата на самите им героини: баба Ана Фингарова и баба Богдана Стайкова от Копривщица.

Повечето, и то най-добрите копривщенски ергени работеха от малки в Цариград, Анадола, Египет. Те не само че не можеха да другаруват и да се влюбят преди брака в своите бъдещи съпруги, но нямаха време да ги опознаят, а често пъти не бяха ги виждали до "сгледата" (на гостето). Тези ергени, след като се преценяха за достойни да водят жена, чисто и просто дохождаха в Копривщица да си изберат другарка.

Въвеждането на ергена в обществото ставаше, както във всички градове, чрез посещение с майка си на черквата. (1)

[1 - В празник сутрин син, наконтен, и майка, начинена с хубава кърпа армаган с нова дрешка, тръгват за черква. Щом влязат в нея и почнат да палят свещи, всички ги изглеждат внимателно, а обрадваната майка се преструва, че нищо не чува и не вижда. Още свещеникът не свършил евангелието, присламчи се някоя жена и пришепне: "Како Чоне, честит ти гост! Гее, какъв напет ерген израсъл!..." И Чона, засмяна до уши, преглътне слюнка, примигне и промълви: "Сполай ти, булка Гино!... Да ти се връща!..." Но големите и изобилни честитявания стават след черковния отпуск, вътре в черкова или вън на двора до главната ѝ врата. 5]]

Понеже ергенът бе дошъл в Копривщица не да се размаива, а "по работа", още с дохождането се осведомяваше от роднини и приятели колко и какви моми "лика-прилика" има за него. След съставяне на списъка правеше се тънка преценка на предимствата и недостатъците на всяка мома и на възможностите "да стане работата". С оглед на това се решаваше кои моми ще бъдат посетени. Посещението ставаш под форма на госте. Ергенът не сам, а с приятели отиваше на госте или в дома на момата, или у нейна роднина. Затова всяка къща, която имаше момиче за женене, постъкмываше стая за гости: де да знае кой и кога ще бутне вратата. Всъщност това госте бе брачен избор, на който момата и момчето обикновено се виждаха за пръв път. След като на този взаимен избор момата и момчето се оглеждаха, чуваха и разбираха, те казваха последната си дума, която обикновено бе решаваща.

За тази среща не само ергените се готвеха. И момите, а най-вече майките им знаеха кои ергени са дошли за женене и всеки от тях бе с не по-малка грижливост премерен, претеглен и градиран в стълбата на вероятностите с нужния еснафски коефициент на приемливост.

Един ден вратата на бащината къща на баба Ана – тогава малко, кротко, хубаво, спретнато и смирено девойче, току-що излязло от училище – тропнала.

"Мама излезе на верандата. Бяха мойт стар учител и един млад човек. На тяхния поздрав мама отговори с "Добре дошли" и им направи темане (поклони им се със скръстени на гърдите ръце), след което ги покани в гостната. Аз се скрих и затекох да се стъкмя за гости.

Чух как се наредиха и насядаха.

– Я, нане, къде е Апка, къде е моята ученичка? Не съм я виждал няколко дена – започна да пита весело учителят ми.

Влязох при тях:

– Добре дошли!

– Добре дошъл, чичо!

– Познаваш ли този човек?

– Не го познавам – едвам отговорих аз, цяла зачервена и смутена.

– Че той е мой братовчед, как да го не познаваш? Я да се запознаете.

Пристъпихме двамата, подадохме си ръце и се запознахме.

Излязох да редя черпнята. Прислушах се. Почнаха да разговарят с баща ми:

– Да помисля.

– Ама няма защо.

– Тя е малка, още дете.

– То наша работа.

– Ама не разбира от къща.

– То наша работа – не го оставяха те.

– Ама каква домакиня е тя? Вчера излезе от училище. Що знае? – Да прегърне детето и да играе с него.

Остана за другия ден (когато съгласието се постигнало.)"

Тук баба Ана, която смяташе разказа си за не дотам красноречив и интересен, го прекъсна и повика на помощ баба Богдана.

Един ден, неповторимия ден, и бабината Богданина врата тропнала с онзи звучен глас, с който се открехват чамовите врати с дебели ковани пирони и скърмета на копривщенските къщи и в двора влязло "госте".

Било малко рано и необлечената и непригответена за гости мома Богдана побягнала през капака (вън на двора) на мазето. От бързина и вълнение не се навела и брачният ѝ късмет почнал със силен удар в главата о горния праг.

"Мама ми донесе нови дрехи да се облека в мазата. Гостето влезе в гостната стая. С тях бе и вуйчо Пенчо. След като се премених, влязох при тях и аз. С влизането ги поздравих с "Добър ден" и се ръкувах с познатите. Ръкувах се и с него.

– Бойко иде от Египет – обясни вуйчо Пенчо – и носи много здраве от баща ти (лъжа).

Когато му подадох ръка, той я задържа и ме погледна. През това време и аз видях златния пръстен на ръката му; видях, че има вратовръзка с карфица, а на жилетката – часовник с алтънлия синджир. От всички ергени (не забравяйте, че баба Богдана е кокетка и обича големството) този ерген (с толкова злато по него, и то с

вратовръзка) най-много ми хареса. Бе малко възрастен, но пък солиден. А това още повече ми харесваше.

Аз го погледнах също в лицето и му се усмихнах. Разбрахме се с поглед: и аз разбрах, че ме харесва, и той разбра, че го харесвам.

Вуйчо Пенчо тръгна да излезе за малко. Излязохме с мама да го изпратим. На връщане тя успя да ми каже:

- Преминал коджа (доста) възраст.

- По-добър няма да чакам - заявих й твърдо аз.

Отидох да стъкмя черпнята. Но стоя като на тръне. Не знаех какво ще излезе. Чувах, че ходил на много места. На едно място момата (1) не излязла. Видял й се много нисък.

[1 - Тина Пулева, която после се оженила за много стар ерген - Бойко - и много клела: "Като дойде у нас, защо го не взехме, а го пуснахме да го вземе Богдана." На годеща си с Бойко тя проклела:

- На вас масърско нещо, а на мене дядо Бойко.

Това значело: Вие получихте от Бойко подарък за ядене сладки неща, а аз - преминалия и вкиснат вече Бойко.]

Излязох с черпнята и разбрах, че работата е свършена. Мама ме погледна засмяно. След черпенето всички си тръгнаха. Отворих портата. Мъжете се завъртяха из двора. Вуйчо Пенчо пошушна нещо на мама, а после каза високо:

- Додохме да видим трендафил, а то излезе гюлче."

След това станал годежът и баба Богдана сложила рифцето на шия. Хората, поглеждайки рифцето, почнали да й честитят:

- Честито юларче, честит кахър.

На другия ден годеникът дошъл, но вместо да го гостят с любов, за която бил дошъл чак от Александрия, гостили го с прочутите "зетови яйца". (1)

[1 - Годеничеството, макар и безлюбовно, по-право с томителна надежда за любов, когато младият човек чувствуваше, че чашата допираше до устните му, бе един от най-красивите и незабравими моменти в живота на момчето: седмица-две бе ограждано то с неповторимо внимание, с дигане-слагане, любезност и ядене до насита. Собствено за тази епопея с главни действащи лица (освен годеника и спермацетовите свещи): печени мисирки и варени и пържени кокошки, саралии, пелин и пр., ние имаме представа от габровската сметка. На другия ден след годеща годеникът с 2-3 другари отива на "зетови яйца". Слагат им софра с яйца, сварени на очи, обиколени със сирене, всичко това полято с прясно масло и поръсено с червен пипер. До зетовите яйца на софрата се редят: салата, марули, лук, хамсия, пържени тиквички, вино, кафе... севда, мерак и кеф.]

Годеникът всеки ден ходи "на любов" при своята избраница. За жалост, в дефиницията на тази любов липсваше елементът "отсъствие на трети лица". Годениците никога не биваха оставени сами. На една страна седят момата и майката, годеникът седи насреща, и то повече срещу майката, отколкото срещу годеницата. Ако майката трябва да излезе, тя оставя вратата отворена. Едва тогава годениците намираха случай да си разменят някоя и друга дума, изпълнени с интимност и сърдечно вълнение, като: кой е дошъл на честитка у момата, какво дипли (тъкани работи), какво има в Египет и подобни; и докато да стане дума за любов, майката влиза и прекъснатият годеник пак започва с нея стария, мъдър разговор.

Х. Лична послебрачна любов

Личната послебрачна любов започваше с любов-харесване (ако при брачния избор са участвали съпрузите) и се явяваше производ на щастлив съвместен брачен живот, почиваш на сродство на характерите, разбирателство, взаимопомощ, сътрудничество, грижи за децата и редица други условия, определени от времето, мястото и класовата принадлежност на съпрузите.

Послебрачната лична любов се състои в пълно нравствено единение между съпрузите, изразено в нравствена привързаност, всеотдайност и съответна чувствена атмосфера.

Баба Николина, баба на сливенския род Козарови, била женена за дядо Никола втори път. Но тя не могла до смъртта си да забрави първия си мъж, към когото я привързвала преголяма любов и привързаност. Често изваждала от юлукя потурите на своя любим Паруш, помирисвала елечето му и думала на етърва си:

– Лъох, лъох, булка Симеонице, сякаш Паруша виждам. [2]

Тази любов много пъти водела не само до подобни трогателни въздишки, но не позволявала на вдовицата да почерни с втори брак спомена за първия си мъж.

Поради този начин на сключване брака, поради тези условия на брачния живот той протичаше гладко и безбурно.

В Сливен развод поради прелюбодеяние на жена или поради това, че не излязла девствена, до Освобождението не помнят. [6]

В Сопот нещастни бракове, разводи, изневяра нямаше.

В Копривщица рядко се чуваше кавга в къщи. Жената пригаждаше, не отговаряше на мъжа си, когато е нервиран; съобразяваше се с положението му; простираше се според чергата.

И в Габрово, макар че при встъпването в брак желанието на родителите е било закон и влечението на сърцето отстъпвало на второ място, приставания били рядкост, в съпругеския живот царяла хармония.

И наистина, къде е мястото за изневяра при съществуване на подобна любов? Личността на брачния другар задоволява напълно нравствено и полово другия брачен другар. Те нямат нужда от извънбрачна нравствена утеха. А понеже при личната любов половият момент е подчинен на нравствения и половото единение е израз на нравственото, (1) то още по-малко има място за търсене удовлетворение на половия глад вън от брака.

[1 – В "Песента на Нибелунгите" Гунтер моли зетя си Зигфрида да се преобрази като него с вълшебната мантия и с физическа борба да сломи упорството на жена му – юначната Брунхилда, – като я повали върху леглото и я накара да му се отдаде, но без да отива докрай. В отговор Зигфрид го успокоява, че няма да злоупотреби с доверието:

– Моя си е твоята сестра, премилата, която ми е по-скъпа от всички, които съм виждал, когато и да е било.

Нравственият момент тук определя половия. И това положение разбират добре всички, които не могат да общуват полово с жена, било и собствената, щом в момента не чувствуват никаква нравствена близост към нея. Това обяснява защо всяка крамола в къщи убива и гаси половия глад.]

Забавленията на еснафа

I. Шеги

За денонощно работещите еснафи забавленията бяха не само удоволствие, но и необходимост. Еснафът имаше нужда да намира отдушник от напрежението на труда в забавления и шеги. За добрите забави и остроумните и сърдечни шеги допринасяха: простотата на живота, безпечността на утрешния ден, човещината и сърдечността в отношенията.

Слънцето вече прежуря на пладне (икиндия). От праха и плочите на улицата иде омаломощаваща задуха. Над чаршията се носи сънна леност. Мухите налитат с нетърпимо хапене. Няколко грешни удара на чука, няколко счупени клечки, няколко неволни убождания с иглата показват, че тази душна пладня трябва да се оживи.

Жертва обикновено стават минаващите чуждоземци (ябанджи). Всеки ден номерът се мени. Всяка чаршия си има Настрадаин ходжа, находчив, сериозен, при когото пращат всеки чуждоземец, питащ за нещо или търсещ нещо, за да го прати той от своя страна за "зелен хайвер" – за удоволствие и оживление на цялата чаршия.

Денят след празник е винаги безделен, защото не пада работа и защото леност обхваща целия еснаф, прекарал лете празника сред лозята в песни и веселба, а зиме – в малки семейни тържества, при които често се и осъмва. Но тия дни след празници се отличаваха винаги със своето безгрижие. Много често те биваха продължение на вчерашните преживелици. Еснафите не само се разправяха през стените на дюкяните кой как е прекарал, кой какво е ял и пил, но и диреха с кого да си развалят махмурлука, или пък да се закачат с някого. Особено зле си изпащаха циганите от селата. Възползувани от запустелия пазар след такъв ден, идеха цели цигански кervани от магарета, натоварени с дренки или с кърски круши. Особено големи изкусици да устройват зрелища с циганите бяха някои от майсторите, първо място между които заемаше калпакчията Босната Андон. На тях им стигаше да видят циганин, за да раздвижат цялата чаршия, цялата махала, дори да я облеят в смях.

– Манго, колко даваш дренките?... А, скъпо – ама нейсе: дай ми една ока.

Циганинът напълни дървеното блюдо на терзията, свързано с връв, повдигне го и "токмакът" подскочи нависоко.

– Е, недей отнема де.

– Много, чорбаджи, има бир бучук ока.

В туй време изтрещи газено тенеке, хвърлено зад циганина. Той трепне неволно, изпусне терзията и плахо се заозърта. Това чакаме и ние. Нашите малки ръчици потънат в "тържика" и заграбят меките разкашавени дренки или круши.

– Плюй, плюй в пазвата си – посъветва го купувачът и с престорен укор се обърне към съеснафина си:

– Е, какво направи сега? Защо уплаши човека: само зян ли да му сториш стоката?

Оня, уж сърдит, го изгледа накриво:

– Ти какво се месиш в моите работи бе, човек? Пошегувах се, защото сме приятели. Нали така, манго?

Циганинът, поласкан от това изявление, клати одобрително глава. Той и не забелязва, че нашите ръчички отново бъркат в тържика и че около устата ни са изписани следите на лакомството, прилични на съсирена кръв.

– Вие може да сте приятели, но ти нямаш право за вашето приятелство да плашиш и мене. Тъй ти казвам аз.

Префирната почва да се разгорещява. Циганинът гледа уплашено и единия, и другия от еснафите. Той искрено вярва, че те непременно ще

се сбият, и оставил стоката си на нашия произвол, почва да ги примирява.

- Оставете тая работа бе, аркадашлар. Нищо няма. - Той натъртва особено много на думата "аркадашлар", горд, че може да нарече приятели такива видни хора. Но те не се примиряват лесно.

- Манго, той няма да се умири току-така - нали го знаеш колко е опак човек, - ами вземи, та го почерпи една ракийка да му мине: зере от снощи не е пил... Пък махмурлукът му е страшен.

Манго поръчва три ракии на бай Добря. Той ги донася на тенекиена табличка.

- Е, хайде хаирлиси олсун, ефендилер: все такива приятели да си бъдем.

- Хаирлиси олсун.

- А как е берекетът на дренките? Бива ли ги крушите?

Циганинът отговаря, че тая година не може да се оплаче: наспорил ги бог - и дренки, и круши.

- Ама вашата е пашалък: иди па си набери. После стой на сянка! Няма като нас по цели дни да се мъчите.

- Не е, не е, чорбаджи: много мъчно... трябва по балкани, трябва... туй на два ден... - и се обръща към тържика, за да покаже колко малко е набрал.

Бай Добри, който вече беше напълнил трета табличка и се готвеше да я внесе в кафенето, се сепна като уловен престъпник:

- Манго, малко за мезе - нали няма нищо? - И сам си отговаря: - Няма, няма, чунким кой знае колко нещо е.

Но тия биваха най-невинните шегички с циганите. Те и не им тежах, защото ги ласкаеше честта, че завързват приятелство и се черпят с еснафи хора. Тежко им биваше, когато туряха на магарето конски мухи.

[23]

Обикновено оживлението започваше отдолу - от кундурджийската чаршия. Подкарал муле с дренки или с кърски круши, циганинът вишеше глас и предлагаше своята евтина стока. Около му се навъртваха децата и ту поглеждаха умолително към него, ту към бащите или майките си. Често се случваше тъй, че циганинът излизаше по-любвеобилен от родителите. С щедра ръка той раздаваше на малките по шепичка от лакомия плод, подбутваше с тояжка магарето изотзад и се провикваше: "Къзълджик (дренки), ха, къзълджик!" Тая щедрост на циганина подкупваше и той минаваше безпрепятствено нагоре, много пъти разпродавал стоката си, преди да стигне до Куширя. Но поскъпеше ли се, тогава зле си изпашаше. Някой от еснафите ще отиде при него, ще го заприказва любезно, ще го нарече "аркадаш" и ще го залиса. Други пък на пръсти ще издебне събеседниците, ще пусне няколко конски мухи под опашката на магарето и пак тъй на пръсти ще се оттегли в дюкяна си. С хитро засмени лица децата чакат и само се споглеждат лакомо. Минута-две, и магарето започва да хвърля чифте, да се изправя на предните си крака, догдето накрай се търкулне на земята. Тогава настава истински празник за малките. Втурват се презглава за радост на големите, събират с две ръце оваргалиите в прахта дренки и пълнят пазвите си. В чаршията се повдига вик и гам, подет и повтарян от всички, които са видели и които не са видели шегата. По вратите на дюкяните занаятчиите оставилите работата си занаятчиите, замахат доволни с ръце и се запреживат от смях. А магарето хвърля чифтета, лети нагоре, после пак се затъркаля и пак се понесе в кариер, повдигайки след себе си облаци прах. Циганинът, смутен и разплакан, търти подире му и спре. Той вижда, че няма да го стигне и че всички усилия да го догони ще останат напразни. Ръкавите на двете му ръце

се повдигат един след друг към очите, пълни с безпомощна мъка и сълзи. Той плаче за своята стока, плаче и за безпричинната обида, нанесена от доволните еснафи, които винаги е смятал за хора по-издигнати и по-човечни от себе си.

Сега изведнъж неочаквано се явява състраданието. Виновникът отива при циганина и без пазарлък му плаща сторената щета. Някои го почерпват и с кафе, като го титулуват "ефенди". Тая част трогва от сърце циганина и отново изпълва очите му със сълзи, но тоя път със сълзите на човештина, на радост, на самодоволство. И тъй, усмихнат, с чаша в ръце, разбърква утайката, като скришом гледа да пусне по-навътре езика си, и се обръща на всички страни в желание да се отблагодари най-сърдечно на новите си приятели. Не, тия хора не са тъй лоши, както ги беше помислил отначало, те не са жестоки, не са дори пренебрежителни към най-малкия, към незначителния човек. И да би имал възможност, би ги притиснал изведнъж до гърдите си, би им се радвал, би ги ласкал с цялата си душа.

- Зянлък ти направихме, ефенди, ама да прощаваш.

- Нищо, чорбаджи. Без зянлък и печала няма. Всичко си върви поред: еднъж спечелиш, други път загубиш. Достлукът е всичко. Без достлук и падишахът не е човек - заключаваше философски циганинът. - Други път ще ви донеса по-хубави дренки. От Янковския балкан ще отида да ги набера.

- Ами магарето?

Циганинът потръпва от грижа, но пак утешително додава:

- Няма кой да го открадне. Булгаристанът е добро царство. Господ да му даде хиляди сполуки.

- Дай боже, дай боже. От твои уста в божи уши. Той като е добре, и ние сме добре, и вие сте добре.

- И алъш-веришът ще бъде добър.

- Ще бъде, ще бъде...

Разнежен и размекнат, циганинът се дигаше, подаваше ръка и тръгваше спокойно да си дири магарето.

- Манго, какъв зянлък ти направиха ония маски там долу? - запитваше го някой от горната чаршия.

- Маскари? Такава дума не я кабуля, чорбаджи. Добри хора са. Хасъл чорбаджии.

- Чорбаджии, ама туриха конски мухи на магарето.

- Такова нещо не съм видял. Мухите са дошли сами. Живинка е, дири и тя де да се нахрани. [27]

Щом се подаде отнякъде някой интересен селски калпак, еснафите не чакат да им каже пръв защо е дошъл. Веднага сериозно го разпитват за предмета на грижата му, на дохождането му, на диренето му с явно и подчертано намерение да му услужат като на стар приятел.

Ако е дошъл за цера "четиридесет вери", състоящ се от четиридесет работи: бурени, корени, кори, глави от насекоми, косми от животни, парцали от хора, пепел от огнище, гасени въглени със свещена вода, коса от удавници или обесници, кожа от змия, ръждясал пирон, око на бухал, перушина от кукумявка и пр., и пр., пращаха го при някой налбантин, който смяташе за основна съставка на "четиридесетте вери" водата от ковашкото корито, пепел от оджака и магарешки фъшкии.

Ако някой пита за брусове, пращаха го да тропна на вратата на женския метох. Там отиваха и мъщерите (търсителите) на стари къорови кобили за въртене на бостанджийски долапи и на мелници за сол и грънчарска глеч, на тенекиени печки оказиян, на сапове за тесли.

Ако някой търси дебел дирек (спонец, който в мазето подпира най-дебелата гредя) прашаха го при някой еснаф с дебела булка; а ако търсеше тънки летви (кюприи) за тавански скелет, сочеха му къщата на някоя изсъхнала булка с дълъг нос, провиснали джуки, с дълги издадени зъби или която пелтечи, та докато се разберат в неразбирането, махалата да има време да се събере и посмее от сърце.

Ако селянинът е помъкнал коса да търси работа, в Троян го прашаха при бай Минка Кривия, който го пазареше: да вземе още трима другари и да почнат сутринта на ранина да косят манастирските ливади (ливадите на Троянския манастир, върху които ставаше прочутият троянски панаир), на които бай Минко бил зел на търг тревата. За да отстрани всяко съмнение, бай Минко караше булката си да извади и донесе голям самун хляб за ранна закуска, докато дойде обядът. Пазареният заминаваше да търси приятели. Еснафите, според случая, или го пресрещаха и почваха да го разпитват къде е тръгнал, какво е пазарил; па го разубеждаваха, че евтино се е пазарил, че бай Минко няма да им плати, че е добре за сигур да му вземат капаро и т.н.; или пък ги чакаха да се върнат на другия ден и сами да разправят какъв рев са надали калугерите, като видели ред косачи да въртят спокойно коси от единия край на ливадата, да точат екливо с дълги брусове косите, па дори от кеф да си попяват.

След като в единия край на чаршията са объркали селянина и той, смутен, тръгне надолу, през дватри дюкяна го чака нов номер. Там калфите пробили и вързали с дълъг конец голям чер грош, поставили го сред пътя, дето ще мине селянинът, покривайки конеца с пепел. Селянинът забелязва парата, озърта се гузно да види не е ли гледан (и наистина, всички се правят, че не го виждат) и тъкмо бързо се наведе да вземе гроша, някой го дръпва под върха на пръстите му и нещастникът замръзва с безпомощно отпусната ръка.

Ако селянинът не търси нищо, тогава от него търсят дали може да им намери: черна желва, райско птиче с жълто на главата; или го питат каква е тази машина, дето топи снега между Ловеч и Плевен? Чул ли е нещо за нея?

Но подигравките отиват и по местни хора. Приплаче ли някой за дърва, прашат го, че имало докарани случайно две кола дърва и едната била излишна у някого, у когото току-що е пристигнала на гости младата му балдъза или някое друго младо женско госте. Представете си положението на този загрижен и под афекта на грижата доверчив човек, когато, смутен от присъствието на непозната млада булка или мома, още по-смутено почне да обяснява сред общ смях:

– Имали сте една кола дърва излишна (зееде).

Ако пък не мине никой, в Троян прашаха някое малко чираче у бай Кина Христов, бръснар, неврастеник с хубава и кротка булка:

– Чичо Кино, пратиха ме, пратиха ме, да ми дадеш, да ми дадеш... ъ-ъ-ъ... това бе... чичо Кино, на кралнето дудука.

Кино позеленее, поокапалата му четинеста коса щръкне:

– Мамънце, кой те прати?

– Иван Вачката.

Излезе бай Кино от бръснарницата разтреперан, сложи лявата си длан на прегъвката на лакътя на дясната ръка, дигне тази ръка, замаята я и нададе вик към чаршията:

– Наа, на мама ти дудука.

– Ха, ха, ха... – залива се от кеф чаршията.

Илия Мухата, бояджия и бакалин, бе също неврастеник, с побелели от нервност лице, мустаци и коса. Не можеше да се заседи на стол, нито да стои, без да потрепва. При това бе и небивал скъперник. За

да не би да му крадат децата – негови и на чужди – захарта и ориза, когато се е записал около бояджийските казани в двора или перешащите по реката, слагаше муха в чувала с ориз или в сандъка със захар. Върне ли се и не намери мухата, това е сигурен белег, че някой е бръкнал вътре. Оттам му бе излязъл прякорът "Мухата".

Бай Илия се разхожда нервно из дюкяна. Еснафите наредят няколко деца по къшетата и из някои дюкяни:

– Мухаа, муха! – чува се вик от края на улицата.

Бай Илия трепва, излиза и почва да се взира по цялата чаршия с остро си нервно лице, заострено още повече с остри щръкнали и разтреперани мустаци.

Чаршията обаче е пуста и мълчалива. Поклати той глава, изпсува безгласно и пак се прибере в дюкяна.

– Мухаа, муха!... – понася се пак вик.

Бай Илия трепва и с неукротим бяс се втурва по посока на гласа:

– Аз ще те лепна, главата ти ще отрежа, ще го... – псува той и тича, но още неминал един-два дюкяна, в гърба му от другия край на улицата се надава нов вик:

– Мухаа, муха!

Бай Илия се обръща вбесен и съзнавайки безпомощността си, застава пред дюкяна си, почва да ръкомаха със стиснат юмрук на всички посоки, откъдето се чува и не чува непрестанното "Мухаа, муха!", и реве с всички сили:

– Аз ще ви пипна, маскари с маскари, аз ще ви науча, аз ще го...

Но дядо Иван Вачката има и друг номер. Дойде някоя булка да си мери поръчания при него сукман. Съблече стария и остане по риза, върху която облича новия. Дядо Иван я обиколи веднъж, два; отбележи си, докъде да ореже долния край, па незабелязано забодя с иглата сукмана о ризата.

– Готово, булка!

Булката без втора покана надига с двете си ръце отзад сукмана, за да го прехвърли, обръщайки го, през главата си, и повлича заедно с него ризата – последното си одеяние.

– Олеле, чичо Иване, какво стана!

– Нищо, нищо, булка, забравил съм си иглата.

Дядо Симеон Козаря от Сливен бил, както знаем, абаджия – домошар по сливенските села. За свое и на селяните удоволствие, за да вземе мярка за ходилото на калцуните на селските булки, карал ги да стъпят с бос крак върху разрината пепел, която току-що била изровена под горящите въглени.

– Ох, олеле, изгорях! – подскачали булките на един крак и правели благ сеир на мераклиите.

А за да вземе мярка на ергените за ямурлуци, карал ги да лягат на одъра, обръщал ги насам-нататък като пъне и ги измервал с ензезето по всички посоки.

В Котел правеха друго:

Докарал някой въззелени дини за продан. Попродаде узрелите, а зелените, омекнали от стискане, почнат да се пържат ден, два, три на слънце, докато на съседите омръзне да ги прескачат и подритват.

Най-после един ден, когато продавачът мръдва към къра по някаква работа и се връща, не намира дините. Тротоарът очистен не само от дини, ами и от боклук – пометен. Той се пипа като ударен по главата да види дали не сънува; озърта се безпомощно; чуди се какво може да е станало, какво е това чудо; срам го е да пита да не му се

смеят съседите; па най-последно срам не срам, престава се, или пък в отговор на въпроса: какво се лута, какво търси, та се озърта - пита:

- А бе кой дигна оттук дините?

- Кое каиш, тиквите ли? Ами Цено ги сложи да се пекат във фурната.

- Не бе - отговаря друг, - сложиха ги във фурната да се попретоплят, че бяха изстинали.

Онзи погледа, погледа дали го подиграват, или вярно му казват и след като достатъчно се посмеят с неговата нерешителност да отиде и се увери лично, че дините наистина са във фурната, един насила го завлича там и му отваря капака.

Сега пък почват виковете и псувните на фурниджията и клетвите на фурниджийката, на която фурната е станала тава за мармалад. Но понякога тази сцена преварва първата, щом преди да се върне продавачът на дините, фурниджията вместо хляб почва да вади из фурната печени дини.

Големите стипци ги наказваха по следния начин. Реши ли се такава стипца да прати агне на фурната, отидат и му проверяват белега на тепсията. След това заколват куче, одират го, свиват го в тепсия и със същия знак го пращат на фурната, като на тепсията на стипцата слагат своя знак. Агнето, опечено, се прибира по знака, а на фурната остава опеченото куче. Дохожда чиракът на стипцата, взема го най-правилно и добросъвестно, занася го и... след десетина минути от края на улицата се надава вик... стипцата тича с печеното куче в тепсията. Спират се хората, гледат, взират се - така е - насреща им се зъби печено куче.

В Сливен често пъти гуляи през седмицата се устройваха така:

Занася си някой чиновник гювеча на фурната. На обяд от работа минава край фурната да си го вземе.

- Амче то дохожда едно момче и взе гювеча - съобщават му на фурната.

- А бе, Василе, защо не прибра гювеча от фурната? - посреща го жена му.

- Как, че вие нали сте го прибрали?

- Нее...

И тъй бай Васил слага ръка на дръжката на вратата, за да иде да разреши загадката, вратата сама се отваря и вътре влиза едно хлапе:

- Чичо Василе, пратиха ме да ти кажа да идеш на гювеч в Боньовата кръчма. Вино няма да носиш... Виното е от Коста Куцика.

Разнообразието на номерата бе безкрайно:

"Изведнъж някой проблея. Всички обърнаха очи натам, отгдето идеше блеянето. Босната, изправил се до вратата на дюкяна и направил на тръба ръката си, блееше колкото му сила държи:

- Бее... бее!...

Дикиджиите разбраха шегата му и поеха след него, като посочваха на един балканджия с голяма гъжва на глава. На изтърканите му еднородности калци се размахваше на всички страни една черна, рунтава овча опашка. Босната му я беше закачил, задето не е купил нищо от него. Скоро целият Кушир се изпълни с оглушително блеене, взето на различни гласове. Блееха всички.

Един шегаджия отиде при нищо неподозиращия балканджия и му заповяда:

- Блей и ти бре...

- Че оти пък да блея?

- Оти... Да стане шенлик. Алъш-веришът да се развърже.

- Къту'й за дубря, да проблея и аз ба.

И той нададе едно такова същинско блееие на стара овца, тъпо и продължително, че гласът му отиде чак до реката. Всички се уловиха за корем и едва потайвайки изпълнилия гърдите им смях, забляха неистово. А опашката се клатеше на всички страни, разхождана надлъж и нашир по Кушир за удоволствие на селяни и на граждани, на стари и на млади, на големи и на малки." [27]

11. Гуляи сред природата (теферици, зияфети)

Неделен ден еснафите прекарваха вън от града в гуляи сред природата (теферици, пикници). Ямболци ходеха с кебапи в Ормана, казанлъчани и досега ходят с гювечи край Тунджа, шуменци се веселяха на Къшкьовете, а габровци, копривщенци, сливенци и севлиевци имаха най-голям избор от красиви места за непрекъснатата смяна и разнообразие. Този обичай се запази дълго време и след Освобождението. (1)

[1 - Главното народно удоволствие е угощение на зелена морава в гора или на ливада "с опечено на шиш агне, овчо сирене и голяма бъклица вино" - пише Иречек. [31]]

Стар обичай у габровци бе да прекарват празничната си почивка вън от града семейно с роднини и приятели.

Празничен ден севлиевци отпочиваха от тежката си работа, като лете отиваха по няколко семейства вкупом на тефериц било в лозята, било на "Мамарча" при буйната чешма, било в "Бахчите" на габровското шосе, при вадата на горната и долна бейска воденица, било покрай Росица на Сютюлият и при Белия бряг и прочее. Там севлиевци прекарваха на чист въздух под хубавите сенки весели, безгрижни и честити и отдъхваха от негодите на обществото и от измората от тежкия труд през седмицата. Други забавления на севлиевци бяха посещенията на манастирите Батосевски, Дряновски, Троянски, "Св. Преображение", както и на по-далечните - Рилския и светогорските. [19]

Посещавани (от шуменци) през всяко време на годината, през всеки час на деня, Къшкьовете бяха особено многолюдни в петъчни, съботни и неделни дни - седмичните празници на трите вероизповедания в града: мохамеданско, израилтянско и християнско. Но неделният ден след Освобождението имаше преднина. Тогава на цели потоци се стичаха българи, турци, арменци и евреи. Главната улица на еврейската махала се изпълваше с множество продавачи на семки и нахут, на камъш-шекер, на печени тикви, лакомство главно за евреите, на турски шербети, на млечни и млечни гевреци и още на какво ли не. Сивата лепкава прах, дигана на цели облаци от файтоните, се сипе в изобилие върху тия лакомства и им даваше страшно отвратителен вид. Но това не пречеше да бъдат грабени еднакво от деца и от родители.

Самите Къшкьовете пък димяха от огньове и котлони. Миризмата на печено месо се носеше по всички страни. Специалистите кебапчи се надпреварваха с ревностните домакински.

Около огньовете се пилееха черги, палта, жилетки, че и пелени. По тях се въргаляха и пълзяха разповити кърмачета, винаги пискливи и гладни. От реките подаваха гърлата си плетени и неплетени билници. Към билниците често пристъпваха по чорапи, с малко смъкнати панталони и по риза също тъй ревностните домакини, да опитват дали питието е достатъчно изстинало и може ли вече да се седне турски около постланата за софра бохча. Задевки и шегички се подхвърляха отвред, често последвани от необуздан гърлен смях, в който взимаха

участие само по подражание със своите пискливи гласчета и палавите дечурлига. Там още не бяха достъпни двусмислиците на кръстосаните думи, но майките им, навели засрамено глави, ги смушкваха по бедрата с укора: "Ами вие защо се смеете бре? Отсега ли ще се учите на срамотии?"

Но щом се свършеше обядът, настъпваше затишие. Мъжете заспиваха на гръб или по корем и захъркваха. Младите жени разкриваха свободно пазви, за да накърмят децата си, а възрастните се навеждаха над реката да мият изпоцапаните съдове и оклепаните с вино кърпи. Тоя момент беше най-удобният за по-възрастните деца да се измъкнат и да нахълтат в лещака.

От икиндия насетне се започваше истинско тържество. Пили кафето си, мъжете не отиваха, а се примъкваха един към друг, последвани от жените и децата, тътрейки след себе си разпостланите настилки. Образуваха се нов стан по-многолюден, по-жив, по-вдъхновен. Всеки канеше да се опита неговото вино. И всеки бързаше да куса направо от билника. Песните след туй идеха от само себе си. Но изредяха ли мъжете своите патриотични: "Огън пламна на балкана", "Вятър ечи, балкан стене", "Лятна нощ се превалиява" и др., започваха жените. Отначало боязливо, те постепенно отпущаха гласове, за да чуят чак върховете техните: "Майчице мила моя, защо си ме родила на тоя свят лъжовен" или "Нощ е ужасна, зима студена". Колкото и да беше топло, мрачни тръпки полазваха по гърбовете на всички, когато се пееше последната песен. Тогава едно дълго "еех!" се проточваше от нечий гърди и правеше да оживее споменът от нерадостното минало.

Но тоя спомен не бъркаше на турците да проточват по хребети и падини своите завъртени маанета, пяни със същото въодушевление, с което са ги пели и тогава, когато царщината е била тяхна, а Кьошкьовете достъпни само за тях. Те и сега не бяха забравили да се веселят като преди. Несмушавани от никого, турците с навика от миналото обикновено биваха по-несдържани, по-буйни в своето веселие. На трапезата им не липсваше и вино, макар то да им е запретиено от корана, а на маанетата – дайре или дарбука. Многоженството и харемският живот на турците им даваше пълна възможност да се удоволствуват от кучека на гювендии – обикновено циганки. Те неистово кряскаха с прегракналите си гласове, щракаха с чемпарета и хвърляха гюбек до отмаляване или догдето им се смъкнат яркоцветните шалвари. Поизлегнали на лакът, турците пиеха с очи всяко тяхно движение, дърпаха си сладострастно мустаците и протегнато се провикваха: "А-ах, джуня гюзел! Вай, яребим!"

Чинни и най-благопристойни бяха само арменците.

Най-интересна беше картината вечерно време. Слели се вери и народности, със запалени по стар обичай фенери дори и когато нощта биваше лунна, те приличаха на един поток от лава, която се люлее, блъскаше по зидовете на крайните къщи, пилее се встрани и все пак напират надолу. Една орда от преселници, натоварена със захленцали, полузаспали деца, с кошници, панери и с преметнати през рамо, свързани с връв обуша, от които се подават напъхани чорапи, партенки и пачаври. И тая орда вика, кряска, мъчи се да пее на всевъзможни езици и псува, псува безкрай. Чак сега взимат връх натрупаните през седмицата неприятности и дали воля на езика си, бързат да се излеят навън по прашните и задръстени улици, из които хвърлят дълги тайнствени сенки люлените насам-натам фенери.

В Тетевен големите веселия ставаха по Коледа до Ивановден, когато ден през ден бе празник, когато всички гурбетчии – занаятчии и търговци – се бяха върнали. Това бе време на непрекъснати веселби,

гуляи, свирни и песни. Приятели се събираха и от къща на къща се изреждаха да ядат, пият и се веселят с всичката доброта и широта на душите в този прекрасен град.

В Троян зимно време изнасяха в снега на пътя запалени печки, пържеха в тях пържоли и пиеха вино направо от менците.

В Дряново гостето, като се шенлисаше (развеселеше) и почнеше да пее и вика "ихуу", съседите почваха да го закачат:

– Няма ли да опитаме и ние от виното?

– Чиста работа, може, може, дръж... – дръпваха трапезника от трапезата, прехвърляха го през тарпазана, през столбара, в съседния двор, и старото предфилоксерно вино, което лепнеше от гъстота, сред общ вик, веселие и закачки почваше да тече по трапезника в чашите на комшиите.

В Копривщица широко се практикуваха зияфетите – гуляи на открито. Гуляите бяха чорбаджийски и еснафски. Чорбаджийските ще разгледам в третата част на книгата, а тук ще опиша само еснафските гуляи.

Най-често гуляи правеха масърлиите. Снабдяването с мляко на Александрия бе в ръцете на копривщенци, които дояха биволици и със своята чистота и спретнатост бяха отстранили местните мръсни млекари. Но млекарите винаги бяха в съдружие по двама или по четирима, като половината от съдружниците работеше две години в Масър, а останалата половина през това време почиваше и гуляеше в Копривщица. Гуляи обаче устройваха и другите еснафи.

Зияфетите ставаха по кеф. Надумат се напр. абаджиите да правят зияфет, определят мястото (обикновено близо до града), поканят гости и всеки отива пеша на самото място. При чорбаджийския зияфет гостите се събираха в дома на чорбаджията, който ги откарва натоварени на волска кола, украсена с черги и килими.

Всеки си носи хляб, тутманик, луканки, прибори. Общо е виното, ракията, мезето и месото на шишкебапа. Домакини са млади мераклии майстори, които умеят тази работа. На трапезата слугуват момчетата и калфите.

Зияфетът бива със свирци или без свирци. Когато няма свирци, трапезата се весели от песните на песнопойците.

След обяда започват ръчениците. Играят по двама – млади и стари. Старите се подканят сами:

– Ха да видим дали ни държи дирникът, както беше на млади години.

Към икиндия се прибират: тръгват групово да посещават къщите, където ги черпят с вино и мезе.

Стамболиите и масърлиите (млекарите) нямаха коне и хубаво оръжие като анадолиите, затова най-бляскави и най-шумни бяха зияфетите на анадолиите. На мястото на зияфета те отиваха с арабските си коне и оръжието. Яденето и дигането на бъклиците бе придружено от песни, провиквания и непрекъснати гърмежи, които отекваха в горите на Богдан и Братия.

След яденето почваше стрелянето на нишан. Тежко и горко на лошите стрелци.

– На Василя си слагам феса за нишан – подиграваше се някой добър стрелец и за общ смях тичаше да качи феса си на някой трън.

След това почваше кушията, надпрепускването с конете. "Да видим конете, кой е по-сербез и по-бързоход." Кушията ставаше при привършване на зияфета по посока на града, в който анадолиите се прибираха пак на коне, викайки и стреляйки. (Жените и децата си отиваха отделно).

Сега почваше посещение от къща в къща, но без да се слиза от конете. Дружината препускаше лудо през улиците, викаше и стреляше. След нея тичаха деца, викаха и те, та се образуваше цяла викаща тълпа; олелията се носеше над каменните покриви в цялата Копривщица, огласяна в околните върхове и долини. Щом утихнеше, значеше, че дружината е влязла в някой двор. Тук на двора върху конете им подаваха бъклица или чаша с вино и мезето. Но Дели Пройчо, баща на Радко Маджаров, можеше да изкарва ата си по дървената стълба на втория етаж и там да получи бакшиш: черпня и мезе.

Напълнеше ли се на някого търбухът, та не можеше вече да налива вътре, почваше да сипва виното на коня на гривата.

И мюдюринът завиждаше на анадоллиите. Като ги гледаше, викаше им "чорбаджии":

– Ето на, това е живот.

Турските стражари (заптийте) гледаха да се привлекат до трапезата, за да откачат някоя ракия, чаша кафе или парче от агнето.

Щом се минеше Ивановден, калоферските еснафи поред, канени от игумена, отиваха в калоферския манастир "Св. Богородица", дето прекарваха весело по 5-6 дена. Из манастирските каци се вадеха жълти като лимон, корави зелки – мезе за ракията; в официалната манастирска стая, в долния етаж и северозападния кът на вътрешния двор, дето на оджака горяха изправени цели дървета и се образуваше голяма жарава, се слагаше трапеза като на сватба. На нея фигурираха главно две-три печени прасенца, мисиряци и прочее. До късно продължаваше веселата вечеря. Много въпроси се разискваха и по едно време дядо игумен намираше за по-добре да се оттегли в килията си.

[5]

Iii. Театрални представления

От 70-те години насам в по-будните градове се въведоха театрални представления, изнасяни от местни артисти: учители и по-будни младежи. Женските роли се играеха от млади мъже с женствени лица, като мустаците се заличаваха с лепило. Излизането на жена като "карагъзчийка" на сцената бе най-срамно нещо. Реквизитите си артистите събираха из града.

Няма грамотен българин, комуто да не е позната гениално написаната глава във Вазовия роман "Под игото", в която рисува първото представление на "Геновева" в Сопот. Но понеже, предпочитам исторически документи, ще ви приведа едно не по-малко сполучливо описание на първото театрално представление в Калофер: [5]

"За първото представление на коледни пости учителите и други по-интелигентни младежи се опретнаха мъжки за работа: вечер събрания в училището, разпределяне ролите, изучаването им, репетиции, после правене сцената, събиране предмети за нея и пр. Всичко това внесе разнообразие и доста интерес и шум в тихия и еснафски калоферски живот. В Тотьовото кафене и по кръчми и дюкяни, па и между жените по фурни и чешми и по седенки и тлаки живо се разискваше за представлението. Всички други въпроси бяха оттикнати на втори план. Душа на всичко беше енергичният учител Д. Фингов. На всички актьори беше препоръчано да държат под най-строга тайна всички разпоредби. В последните дни някои по-любопитни мъже нарочно минуваха край училището, примъкваха се в двора крадешком, поглеждаха и се мъчеха да отгадаят какво тайно се върши. И жени, само да се намерят на работа, отиваха по-често да наливат вода от училищната чешма.

Отначало населението не разбираше добре какво е това представление, та по него се бяха съставили най-фантастични измислици. Тъй напр. помня, някои сериозно говореха, че щели да заколят Алекса и пак да го съживят. Алекса беше кърпач, смахнат, пияница, дрипав и с куп голи и боси деца. Но мъжете, които бяха виждали театър в Цариград или другаде извън Турция, обясняваха всичко на жените си и тия пък на своите сродници, приятелки, съседки, като придаваха на себе си някаква важност. Също и някои актьори бяха подсказали нещо тук-там. Изобщо всеки считаше за чест да съобщи по този важен въпрос нещо, което знае по-отрано, или пък което сега е узнал.

Най-сетне дойде и вторият ден на Коледа. Тя никога не беше очаквана тъй нетърпеливо и не беше прекарвана тъй весело и шумно. В казания ден още отрано шумна навалица, повече ученици, пълнеше училищния двор да купува билети, но всъщност мнозинството бяха дошли поради голямо любопитство. Едни влизаха, други излизаха, трети стояха на студа. Билетите продаваше един учител на маса, турена пред вестибюла. Някои билети, от по-първите места, бяха взети по-отрано. И сега още повече, мнозина се мъчеха да надзърнат през покритите с платно прозорци на взаимното училище или да узнаят нещичко от това, което вечерта щеше да стане. Ала напразно! Актьори и други прислужници влизаха и излизаха от залата, унесени в грижи и без да благоволят и да погледнат някого, а камо ли пък да удостоят с отговор някого познат на много тям зададени въпроси. На пътната училищна врата бяха се натрупали други момчета не ученици и до тях – махленски жени. Дали глава до глава, те завистливо погледваха, тихо си бърбеха и не пропускаха да подхвърлят някоя язвителна дума против някой чорбаджия, който минуваше край тях. Понякога се издигаше гласът на баба Димовица Капасъзка. Билетите вече отдавна се разпродадоха. Един-два часа по-рано нетърпелива и шумяща навалица с билети в ръце почна да се стича в училищния двор, трупаше се до яко затворените врата на Малкото училище и наляга да влезе вече. Някои не мислеха и да вечерят. Голяма разпрания имаше между нея и прислужниците. Най-сетне вратата се отвори и навалицата с крясък и притискане нахлу устремно в залата. Доста време се измина, докле всеки седна на мястото си. Най-големи претенции заявяваха някои жени. Сетне пушнаха в залата даром, но да стоят прави до стените някои бедни мъже и момчета, които с мокри от сняг обувки и нозе бяха дълго време стърчали до вратата. Но някои от последните вече по-отрано бяха успели да се вмъкнат в залата незабелязано, дори – и насила!... Вън по прозорците бяха са накачили други. Един-два заптии пазеха в двора, а другите обикаляха из градеца: мнозина стопани бяха в училището.

Сцената беше направена само от черга. Отпред на отвора две черги, навървени горе с въже, се движеха с по едно друго, едната черга надясно, а другата наляво. За публиката бяха наредени училищни чиновци, с пътека между тях за към сцената. Дясната страна беше отредена за мъжете, а лявата – за жените. До сцената имаше наредени за чорбаджиите столове. Оркестъра съставяха калоферските свирачи: бай Димитър Баларев и братя Божкови с цигулки, Пешко (Пешката) Кланков с малка писклива свирка, мургавият Вампето с лаут и един калоферски циганин с дайре – Алито, нисък, дребен и подвижен като маймуна. На по-сетнешните представления в сцената свиреше и с физхармоника Лазар х. Иванов Тюлев и това много задоволяваше публиката. Репертоара на оркестъра съставяха мелодии на съвременни сантиментални любовни песни (из песнопойките на П. Р. Славейков и др.), нови бунтовнишки, турски (напр. маршът Джезиарски), па и един

мотив от "Травиата" – откъде и как научен, неизвестно. Понякога свирачите придружаваха свиренето с някоя пак любовна песен. И Алито акомпанираше: той беше машинално научил някои песни. Сега капелмайсторът бай Димитър беше тъкмо на мястото си. Избръснат, с пълно и засмяно лице и със засукани мустаци и добре въодушевен, той показваше всичкото си изкуство и привличаше вниманието на мнозина, особено на младежите, които приятелски и тържествено поздравляваше отдалеч.

Входните билети бяха прости листчета бяла хартия (не от кочан) с номер, училищния печат и с буква М (за мъжете) и Ж (за жените). Тези билети бяха евтини: първо място 3 гроша, второ – 2 гроша и по грош за учениците, накачени по прозорците извътре. Залата и сцената се осветляваха с мъжделиви и димящи петролни лампи и се отопляваше от една голяма вехта ламаринена печка, смачкана тук-таме като голям книжен фенер. Черги, столове, лампи и много други неща за сцената бяха взети от по-видните къщи.

Не липсваше и бюфет. В Малкото училище до входа в залата съобразителният бай Кольо Шекерджията, добър приятел на дечурлигата, беше артистично наредил дълга маса със своите изделия: курабийки, пандишпанчета, локуми и разни шекери, мушак, напитки, бели и червени и смесени кравайчета, петлета и други фигури, които отдавна беше вече приготвил за близкото Богоявление, когато според калоферския обичай кумите ги разнасяха на своите кръщеничета и ги миеха за здраве. На масата имаше и портокалчета, нарочно изписани за сега от Пловдив. Кольо разчиташе на добър алъш-вериш. Той, задоволен, засмян до уши и препасан с чиста бяла престилка, потриваше ръце, посрещаше гостите и постоянно пъдеше дечурлигата, които – всяко стиснало поне по някое онлуче (монета 10 пари) в ръка – се трупаха около масата и завистливо я изглеждаха – и пречеа на гостите да видят какви хубави неща за Продан е приготвил.

Събранието приличаше на сватба – голяма, чорбаджийска. Присъствуваха почти всички по-видни семейства освен свещениците, пък и всички бяха облечени в най-хубавата си зимна тежка премяна и добре разположени – хапнали и пийнали като на Коледа. На първо място до сцената стоеше мюджуринът и около него неколцина чорбаджии със сукнени кожуси със скъпи боязи. Тогаз още гардероб не съществуваше. До чорбаджиите по привилегия стоеше училищният пристойник дядо хаджи Тодор, и сега пак на поста си. Всички жители бяха впили очи в завесата с нетърпимо ожидание какво ще стане. Та те бяха веч чакали толкоз седмици; задачата щеше скоро да се реши. Все пак шум и глъчка не преставаха: бърбеха мъже и жени, караха се вироглави дечурлига, хленчеха деца, плачеха пеленачетата. По тези дни имаше и за много други работи да приказват жените, събрани сега тъй много: за новите премени, за някои станали веч или проектирани годежи и сватби, за някои шумни случки, па и да разменят мисли по играното на сцената. Някои чедолюбивы майки бяха довели по 1-2 от своите рожби. На благата забележка на един от прислужниците една чорбаджийка гордо възрази: "Че пък какво има? Нека и децата да видят, та да се радват, пък и донявга да помнят и да приказват!..." Сегиз-тогиз хаджи Тодор се обръщаше навъсен към мястото, отдето идеше най-голямата врява, нещо бърбеше неразбрано и сочеше окълцания си бастун, и кога пък и това не помагаше, той оставяше наблюдателния си пункт и отърчаваше, та с по-ефикасен начин въдворяваше за миг тишина, най-вече в задните чинове и при входа, дето още някои закъснели зрители влизаха и шумно се караха за местата си. И това се повтаряше няколко пъти. Пак понякога и облечен веч с маска актьор от сцената, като открехваше

чергата, молеше "почитаемата" публика да пази по-голяма тишина, или пък друг негов събрат - за да подразни сякаш нервираната публика - подаваше нос си и ухилен поздравяваше своите приятели. Най-сетне - за голямо учудване на всички - като че от невидима ръка двете черги се раздвоиха и на сцената се яви общарски джукан. Представяше се комедията "Зла жена". За миг тишината се въдвори. Повечето от зрителите останаха за миг смаяни. Тези пък от по-задните чинове наставяха прави, дори други се качиха на чиновете, за да гледат по-добре. Повдигна се силен протест от насядалите зад тях. Скоро всеки седна на мястото си и всеки шум утихна. Ролята майстор Пейко играеше учител Фингов, а ролята на жена му Мария - Стефан х. Гендов. И сега, па и после женските роли играеха мъже - с маски, разбира се. Голям скандал щеше да бъде тогаз, ако някоя учителка, или пък друга някоя мома или жена участвуваше в представлението. Понякога мъжете употребяваха и мъжки маски, за да изглеждат по-представителни или по-страшни. Често тези маски и изкуствени дълги бради и мустаци не можеха да се задържат добре, та актьорът биваше принуден да ги намества сегиз-тогиз или да ги прикрепя с ръка, дори и паднали на земята, той ги взимаше. Понякога той прекъсваше за малко монолога или диалога, отиваше зад кулисите, натъкмяваше всичко добре и се връщаше, та си доизказваше заученото. Веч от комедията 1-2 действия се изиграха. В антрактите задоволството, заинтересоваността, смехът и коментариите растяха все повече. Слугата на Коля Шекерджия, с дискос, пълен с разни сладкиши, обикаляше измежду по-първите редове. Мнозина купуваха, ядяха и шумно мляскаха. Някоя майка купуваше за ирмиличе (монетка 20 пари) локум, поделеше го на разхленчилите се деца, а тя се задоволяваше да си оближе само пръстите. Те бързо гълтаха късове, като гладни лястовичета подаденото в гнездото им, и викаха: "Мамо, още!"... Друга, по-щедра зрителка разкъсваше портокал и раздаваше на съседните ней сродници и приятелки - понякога тя пресягаше през 1-2 чина, - а другите околни погледваха завистливо, дразнени от сочния плод и от аромата му. Немирни пък сиромашки дечурлига се спущаха и се сборичкваха кой да грабне хвърлените кори и да ги погложде. Пушенето тютюн беше запретиено, но за мюджина и за чорбаджиите около него имаше изключение, колкото да му придружат. Пушеха и в дъното на залата и около входа някои страстни пушачи. Ръкоплясканията тогаз не бяха още модни. В залата ставаше все по-душно, мнозина се бяха изпотили. Най-после представлението се свърши и предоволните зрители в още по-голямо безредие и шум, като от бутнат кошер пчели, се запритискаха до входа кой да излезе по-напред. Събрани на групи, те нахлуха из полутъмните, покрити със сняг улици и шумно коментираха представената пиеса, разменяха впечатлението си от всичко видено и чуто и най-сетне се изгубваха в далечните улици и къщи. Скоро всичко в Калофер утихна. Само от навъсената и цяла покрита със сняг Стара планина бучеше остър студен вятър. Беше почти среднощ. Петлите още се спотайваха в студа. Но имаше и недоволни зрители. "Язък за парите! - говореха те. - Та това ли било представление? Ние го пък мислехме бозна какво!"...

Сутринта и после дълго време из цял Калофер само за представлението и за актьорите се приказваше и се тълкуваше по най-разновиден начин."

Iv. Старчески забави

Начинът, по който прекарваха старините си калоферските старци, може да ни даде сравнително добра представа изобщо за старините на еснафите от останалите градове.

"Старините си балкапанските търговци и галаталийските майстори абаджии прекарваха спокойно в тихия балкански Калофер в по-хубава премяна и със седефена или кехлибарена броеница в ръце, четяха вестници, разискваха политика, участваха в ръководене черковно-училищните и общински дела, събираха се на приятна беседа в Тотьовото кафене, до каменния мост до пазара. Там пиеха по няколко кафета на ден, пушеха тютюн, играеха на карти и на табла, преповтаряха преживяното през дълги години в Цариград, ходеха редовно в черква и посещаваха омъжени дъщери, сватове и други сродници. У дома, обградени с обич и почит от синове, снахи и дъщери, те друсаха на колене бели, червени, палави внучета, дори и правнуки, раздаваха им захар, стафиди и др., а на по-големичките още и разказваха и преповтаряха предълги и чудни истории за Стамбул и някогашното хубаво време." [5]

Дядо Начо вардеше неделята. Нищо не похващаше. Понякога, когато има време до обяд, отиваше на гости у дъщерите си. На унуките занасяше армаган сушени круши, ябълки, сливи или орехи, стафиди, нахут. Те го посрещаха и заобикаляха весело със своите звънливи гласове, той ги милваше и им се радваше. С домашните се разприказваше за едно, за друго.

– Е, Марийо, Ано, плаче ли сега детето? Хвана ли се ябълчицата и крушата, дето я присадих? Направихте ли туршията, армеята? Как е новото жито, дето го донесе Исмаил от голямото село? – И пр., и пр.

Ще го почерпят сладко, една-две ракийки и после кафе. Часовникът издрънка. Дядо Начо стане и каже:

- Да си вървя, време е вече. – Па се почне тогава разговор:
- Тате, амчи стой да те гостим.
- Не може, не може.
- Ще пратим хабер през реката на мама, че у дома ще обядваш.
- Не може, не може, друг път.

Понякога през реката изпреварваше някоя поща да го вика вече.

[22]

Набожността на еснафа

I. Причини

Както видяхме в първата част на книгата, християнството със своите идеи и догматика много малко докосна мисълта на селянина. Селският свещеник, за да не се откъсне от своето паство, бе принуден да бъде повече орган на народното езическо суеверие, отколкото на решенията на вселенските събори.

В градовете беше друго. Християнската догматика благодарение на широката верска книжнина и на по-високото умствено равнище наред и в чудна смес със старото суеверие заемаше доста място в съзнанието на гражданите. (1)

[1 – Когато Иречек бил в Самоков, наблюдавал следното: Носели чудотворната рилска икона по улиците, а един калугер със сатър в ръка вървял след нея за изгонване на скарлатината. Спечелили около 1000 франка. И в училището направили същата церемония. [32]]

Старият еснаф бе безспорно набожен човек. Имаше доста причини за това.

Първо – еснафът обикновено се занимаваше повече или по-малко и със земеделие. Ние знаем в каква степен домашното му потребление зависеше от плодородието, от макула. Но занаятчията зависеше от плодородието чрез своите мъщери поради следната логика на нещата: има ли в хамбара на селянина, ще има и в кесията на занаятчията. Затова еснафът с не по-малка от селяка тревога и безпомощност обръщаше очи към небето, правеше смирено кръст, умолявайки този невидим чинител на всяко добро и зло.

Но не само по тези две линии безсилието на еснафа пред силите на природата се превръщаше в чувство на религиозна зависимост от небето. И в самото производство, както и при търсене на купувачи, той при тогавашните условия се чувствуваше в ръцете на невидими и неразбрани от него сили.

Денонощният труд бе изворът на еснафското благосъстояние. За да увеличи работното си време, занаятчията крадеше от съня и от почивката си, лишаваше се от личен живот, от удоволствия, бързаше да се нахрани, от бързина нямаше време деца да погледне, жена да услади. Но този труд можеше да понесе само тяло, обладаващо пълно здраве.

Здравето – това бе основата на всичко. Това здраве трябваше на еснафа не само за да работи, да издържа напрежението на труда, но и да издържа (устиска) ограниченията на потреблението: нехигиенични жилища и работни помещения, слабата храна.

Всяко застрашаване на това здраве, всяко заболяване бе истинска катастрофа, по-ужасна дори от самата смърт. Еснафът не само, че не можеше да работи и печели от новото, но пръскаше и старото: приготвената стока гниеше, скапваше се, ръждясваше, мъщерията се разтуряше, състоянието се разпиляваше.

Тревогата около здравето и безсилието при тогавашното състояние на медицината пред болестите бе нов извор на религиозно настроение. И затова при всяка мисъл за невярна болест еснафът се кръстеше с безкрайни молби "да дава бог живот и здраве". С тези молби и кръстенета той лягаше, ставаше, отваряше и влизаше в дюкяна.

Но пътуващият стокопроизводител, изложен с живота и стоката си на дъжд, бури, наводнения и особено на нападения на разбойници през време на черкезкото разбойничество, окончателно чувствуваше съдбата си "в ръцете на бога". Само от него чакаше той помощ и спасение. Всяко завръщане в дома жив и здрав и с неограбена кесия копривщенецът, клисурецът, панаярецът, тетевенецът, па и всеки пътуващ чувствуваша като акт на покровителство на една висша воля, от която зависеха по един неразбираем, но неотразим начин. Затова имаше и специални молитви за "хора на път".

За запазване на това здраве, за запазване здравето на добитъка еснафската напласена и безсилна логика бе създавала една медицина, състояща се по-малко от билки, отколкото от молитви. Известният ни дядо Начо (започваше с тях – М. Х.) преди да препоръча едно от лекарствата:

Исиот, паламут, канкардаш нишадър, стипца – печена или сурова – юзтюбеч, терек, пашота, балсама, локмаруху, спирт, оцет, карамфилови корени, разгонка, татул, попадийка, касъмурат, око от рак, око от охтопод, божо дръвче, еньовче, калъчяа, коча билка, чемерика, сладка папрат, кора от лимон, нар и портокал, черупки от великденски яйца, каден мед, пушнат куршум, гасени въглища, прехвърлена през сито вода, гълъбово сърце, много други безименни треви и пр.

Той предписваше други по-ефикасни:

Разболе ли се дете или възрастен човек, дядо Начо препоръчваше да се умие със светена вода; да му почете в черкова свещеникът или да си съблече върху него одеждите след литургия, или пък да го мироса. Опасно болен ли е пък някой, веднага съветваше да се свети масло. "За да оздравее някой от треска - казваше той, - нека се помоли на св. Василий новий и на мъченица Фотина; да се избави някой от запояване с вино, нека се моли на св. Бонифаций; да се уварди добитъкът от звяр, нека се молим на св. Георги и пр. Тези наставления дядо Начо бе заимствувал от вечния календар. [22]

Ii. Материална част

Градската къща бе изпълнена с вещи, образуващи материалната част на тази медицина и изобщо на организацията за търсене помощ и милост от бога и светиите.

У дома (в къщата на дядо Начо) в долния кат и собата имаше на източната страна, разбира се, по един окаден и почернял иконостас. В тях бяха наредени разни икони и шампи, по-прости и по-хубави, работени от тревненски зографи, някои купувани от странствуващи руски калугери или миряни, които често кондисваха в черковските килии. Шампите бяха донесени от Рилския манастир, от Св. гора и от другаде.

В иконостаса в къщи бяха: една икона Исус Христос, друга - св. Богородица Троеручица, защото беше с три ръце, прегърнала младенеца Исуса. Имаше друга една дъсчена, съставена от три части, от които двете крайните като крила можеха да се захлупват върху третата, най-голямата, о която бяха закачени с телени резета. Тя бе тъй омацана с шарлаган и окадена и даже изпогорена от кандилото и свещите, щото мъчно можеха да се разпознаят изображенията, които сякаш бяха на абисинци. Тая икона бе на най-голяма почит. Дядо Начо положително твърдеше, че едно време, когато боледували децата, тя ноше клепала, но само той чул това, защото, щом се наканал да събуди някого и той да чуе, тя преставала.

В къщи в иконостаса непресекно гореше кандило. Това в собата се палеше само в събота вечер и в неделя, а в горната соба само на Великден и на Коледа.

Из долапите и лавиците се търкаляха много други вехти шампи, а иконостасите и джуретата им бяха мънички музеи. В тях имаше множество свещени предмети, всеки напомнящ някой знаменит празник, или пък някой епизод из житието на някой светия. Имаше и предмети, случайно тук попаднали, но и те не бяха без значение. Пълният списък на всички тези предмети би съставил дълъг инвентар. Тъй имаше: шарена восъчна свещ, едно голямо изписано яйце и сълзи на св. Богородица - едни лъскави стъкълца (всичко това бе армаган от хаджи Кера от Божигроб), - зрънца от гроздето на лозата, израсла из корема на св. Симеона от Св. гора (те се даваха лек против безчадие), пясък от гробницата на св. Ивана Рилски; един малък пиринчен кръст и друг по-голям дървен и с дървено столче, облепени със седефени плочици; пиринчена и пръстена кандилница; върба от Връбница; босилек, здравец, чимшир, лалета, зюмбюл - туй от погребението Христово на великата събота; паничка каден мед, жито и клечици, обвити с памук, останали от маслоосвещението, тамян прост и измирно, обвит в книжки; огаряци от восъчни свещи от разни дължини и дебелини; две до три неначенати и една голяма, останала наполовина от страстната седмица

и от Великден заедно с книжката, с която я обвинил тогава дядо Начо и превързал с конец – да не цапа ръцете; вапцано яйце, което снесла кокошката на великия четвъртък (в този ден, известно е, се вапцват яйцата за Великден); нафора от някое бдение или литургия или от великия четвъртък. Нафората от великия четвъртък трябваше да седи в иконостаса цяла година. В тоя ден дядо Начо разгръщаше със страпохочитание разните пластове книги, в които грижливо бе обвита, едвам я разрязваше с остър нож (тя беше втвърдела като камък), внимавайки да не падне трошица на земята (защото било много грешно), и раздаваше на всички домашни и сродници, събрани по този случай, а книгата, сиреч плащаницата, изгаряше в огъня. За да яде човек от тази нафора, трябваше да е преоблечен и сутрин на гладно сърце. Друга прясна нафора се обвиваше в книжка и се приготвяше за догодина.

До иконостаса на полицата в къщи се мъдреше стара паница със светена вода. Из нея плуваха няколко шушки босилек и на дъното ѝ се бе събрала утайка от прах, понеже често паницата стоеше отворена. От тая вода се пиеше всяка неделя сутрин и след нафората или – както и каденият мед – се употребяваше против уроки, главоболие, ръсеше се лозето, добитъка и пр. Паницата се допълняше с обикновена вода, която подобно на водата в Кана Галилейска се преобръщаше пак на светена. Пет-шест пъти през годината тя се съвсем променяше: на Св. Макавей, Кръстовден и в деня преди Богоявление, когато се светяваше вода в черква (в тия дни светена вода се пиеше преди нафората) и когато два до три пъти през годината се светеше вода в къщи.

До светената вода на полицата стоеха един псалтир и по две до три наустници и светчета. На тях според времето и нуждите дядо Начо всекидневно четеше своята молитва. От дълго употребяване те бяха изпокъсани. [22]

Iii. Обществената роля на черквата

Но черквите и манастирите бяха учреждения, които служеха не само на религиозните чувства на стария човек. Те играеха много по-широка обществена роля, която можем да обхванем с понятието "църковност".

В стария свят черквата със своята големина, със своя строеж, със своето вътрешно устройство, със своя блясък, със своята тържествена театрална обредност, с особеното време на своите служби, със събирането на множество хора, със своята мисловна и чувствена атмосфера, изобщо с цялата си обстановка бе нова и особена среда, потъването в която бе почивка, разпрягане на потиснатата от работа и делнични грижи еснафска душа по силата на душевния закон за почивка чрез смяна на впечатленията. Влизането в черква бе влизане в нов свят от възприятия, мисли, чувства (много малка част от които във връзка с религията), което играеше роля на проветряване, на освобождение, записване, откъсване от еднообразната, сива еснафска делничност.

Колко по-силно бе в това отношение въздействието на манастирите, построени винаги сред природата, в красиви гористи местности, с много вода, край бистри потоци, чието посещение играе роля на днешните излети.

На второ място – черквата редовно събираше цялото население в селището и играеше ролята на граждански клуб, където се учеха последните новини.

На трето място - черквата бе организация на благотворителност.

На четвърто място - черковният амвон се използваше от учители, от общественици и свещеници за поставяне пред народа редица нравствени и обществени проблеми.

На пето място - черквата, използвайки страха от "божието наказание", бе учреждение за охрана на старата патриархална нравственост.

Влиянието на черквата бе толкова голямо, че революционното движение, възглавявано от неверници като Ботев, Левски, Бенковски, Волов и пр., широко използваше това влияние за своите цели. Левски с пристигането си в някое селище пееше в черквата със своя чудно хубав глас и не само обръщаше внимание на гражданите, но спечелваше и тяхната почит и симпатии.

Той държеше много, щото в комитетите да влизат свещеници и свещеници да кълнат съзаклятниците. Волов в черква държа речта си в защита на народната чистота против попълзновенията на чужденци, за която бе осъден на три години затвор. Бенковски даде заповед Кървавото писмо за известяване на Априлското въстание да се чете от свещеника в черквата. Той не мърдаше никъде без калимаявката на поп Груя Бански и всяко по-важно въстаническо действие не ставаше без молитва и водосвет.

Разбира се, още преди Освобождението в средите на интелигенцията и намиращите се под нейно влияние млади занаятчии и търговци съществуваше и безверие, но външните форми на религиозно благочестие като господстващи бяха спазвани от всички, дори и от явни неверници като мнозинството от революционните водители.

"Тогаз - пише М. Маджаров - нямаше закон за задължително празнуване, но празничният вид личеше още от навечерието. Всяка домакия, особено момичетата, считаха за длъжност да пометат дворовете и улицата, по която се простираше тяхната къща; да съберат буклука и да го изхвърлят на купището. От пометените дворове и улици хората съдеха за трудолюбието на жените. И най-бедните трябваше да променят в празник обикновеното си облекло. Преди всичко трябваше да облекат прани долни дрехи, а същевременно да променят и горните, ако имат и други такива. Само просяците и извънредно бедните не можеха да кажат: "Тия ми са празничните дрехи."

Да не отидеш празничен ден на черква това значи, че си болен, и роднините считаха за длъжност след отпуската на черква да се отбият в къщи и да разпитат за болния. Ходенето на черква и сега е задължително в Копривщица.

За копривщенките черквата не беше само молитвен дом, но и място за срещи и добиване на новини. Там те се срещаха с роднините и познайниците, разпитваха ги за здравето на децата и за махленските новини. Един час преди започване на службата и половин час след свършването със стотини жени сядаха или стоеха прави и на купчини се разговаряха за съвсем чужди на черквата неща. Рядко беше жена, която е била в черквата, да не донесе някоя новина: някой си дошъл от чужбина, някой умрял, някоя си пометнала, някоя се скарала с мъжа си, някоя паднала зле болна и т.н.

Та не само около черквата и вън от службата, но и през време на литургията копривщенки бръмчеха като пчели. И какви ли не усилия полагаха свещениците да ги отучат от този обичай, но това бе невъзможно.

С угрожаващ поглед х. Паро от Калофер се обръщаше, най-вече кога се пееше херувикото, към решетките, зад които жените гръмко бърбеха. А за колко работи сега се разискваше там! Чона Донина

разправяше, че като идеала в черква, срещнала баба Христовица с крондир светена вода и китка цвете; хаджи Неделчовица си пак имала малко; Петровица Манафката кълнеше Петра Камзамалина, че искал да продава малачето им за държавен данък; Иваница Василичина обясняваше, че през нощта ходили обирници по двора и тавана и отрязали от стана им цял топ плат за рокли, с ивици черни и орехови; Гена Драгина шепнеше интимно на ухото на баба Мария Браничевска, че девер ѝ си дошъл от Стамбул, донесъл хубав армаган и че смятали да му поискат едно момиче, тяхно съседче; Христовица Чушката разправяше, че съседът им Иван Боримечката бил нощес младата си булка, взел ѝ огърлицата алтъни, а тя сама избягала у майчини си; разправяше се где има евтина вълна, жито и за много други безчет работи. [22]

Черквата си остана място за молитви и за разговорна. Това, което днес ние намираме по вестниците и клубовете, тогавашните хора го намираха в черквата.

Струва ми се, че копривщенките добиваха своите обществени познания и своето развитие в черквите, но не от черковното четене, което бе едвам слушано, а от разговорите. Благодарение на редовното ходене на черква всяка копривщенка срещаше през деня по десетина жени, с които разговаряше на разни въпроси. Там се повтаряше всичко онова, което мъжете бяха донесли от гурбет. Те знаеха доста нещо и за Масър (Александрия), и за Анадола, и за Арнаутлука. Градовете Цариград, Смирна, Александрия, Айдын и пр. бяха не само познати по име, но и по климат, по носия, по нрави. Една щеше да разкаже за един град, а я слушаха пет други. После захващаше друга и така си разменяха познанията. Островите по Егейското и Средиземното море бяха много по-познати на копривщенките, отколкото градовете на Северна България. Цариград, Александрия, Смирна бяха по-близки, отколкото Плевен, Елена и Разград." [7]

Iv. Посещение на манастирите

Посещението на по-далечни манастири бе голямо събитие, за което се говореше в семейството и града дълго време преди заминаването и след връщането. Отиването до Бачковския, Рилския, да не говорим до светогорските манастири бе необикновено пътешествие в стария свят, когато мнозина не бяха виждали по-широк простор от този, който се виждаше от върха на близките баири! (1)

[1 - Един камилар ходел с камилите си по селата да търси кирия, а дето нямало кирия, показвал камилите си и получавал срещу тези научни демонстрации храна и подслон за себе си и за животните си. Но една камила се отдалечила от стадото и блуждаейки по къра, влязла в едно турско село. Събрали се селяните около това неவிжданo и чудно животно, клатели, клатели до изкълчване глави, но не могло да им доде наум шо за гад е това.

- Идете викайте имамина - сетил се най-после един, - той е по-окомуш, той е видял голям свят - ходил е до долната воденица.

Дошъл имаминът, погледнал камилата, навел глава, мислил, мислил и най-сетне важно отсякъл:

- Това е хилядогодишен заек.]

А отиване на Божигроб бе триумфът на живота на стария човек. С това той добиваше званието "хаджия", единствената степен на старо благородство, която му даваше право на почит от страна на всички по-малки и по-големи, по-бедни и по-богати от него. Но описанието на

това отиване и връщане от Божигроб по прилича на третата част от книгата ни, защото мъчно ставаше някой хаджия, ако той или баща му не бяха чорбаджии. Бедни хаджии бяха онези, които, малки, бяха ходили с баща си на Божигроб и после бяха обеднели.

Пътуващите за пръв път разширяваха представата си за света, виждаха нови градове, нови хора, нови неща, нови обичаи. Това не само обогатяваше и прищипорваше техния ум към нови чувства и мисли, но оказваше благотворно въздействие върху духа и самочувствието им чрез новите впечатления.

Пътуванията имаха обаче и патриотично въздействие. Пътуващите не само виждаха България, но тя чрез незабравимите впечатления, преживявания и спомени влизаше жива в душата им и те я чувстваха позната, близка, своя.

В манастирите, особено в Рилския, те биваха поразени и възгордени от материалния израз на българското творчество (строежи, икони, резба); виждаха стара българска книжнина, която разкъсваше тъмната завеса на миналото и пренасяше погледа далеч напред, изпълвайки това тъмно минало с образите на една възкръснала за почит, възхита и национална гордост историческа действителност. Това историческо възкресение се завършваше с виждането на лъжехрисовула на цар Иван Шишман в Рилския манастир.

- Имали сме и пак ще имаме царство - бе топло вълнуващото заключение от всичко видено.

Ето картината на едно посещение на близък манастир: [5]

"Три пъти в годината: на св. Пантелеймон, на Успение на св. Богородица и на Рождество на св. Богородица, калоферския манастир "Св. Богородица" изпълняха набожни поклонници от Калофер и от околните села и градове, па чак и от Стара Загора и Чирпан. Оживяваше се тогаз този старопланински затънтен и глух кът. В миналите набожни времена още отпреди 4-5 и повече дена завървяха волски и конски коля с поклонници. Всеки отиваше с твърда вяра и - според имотното си състояние - с някакъв принос на манастира: овца, козица, теле, конче, или пък жито, шарлаган за кандилата, сребърен венец (ореол) за някоя икона, кандило, завеса, кърпа, престилка (домашно изделие, или пък ушити от хасе), аршин и повече аршина платно, басма и пр. Заедно с лептата си всеки припкахе да поднесе и чиста усърдна молитва, за да измоли от бога прошение на греховете, да му изчете дядо игумен някоя молитва или да извърши някакъв обред - за свои живи или умрели, - да изпълни някой друг оброк, да се полее за здраве със светена вода от аязмата и най-сетне да се полюбува на чудесната балканска природа и да си поотдъхне тук по-свободно и от тежката всекидневна работа, и от още по-усилено робство. Особено за Калофер и за манастира казаните три дати бяха големи празници. Та и за калоферци, па и за всички други хора къде тогаз имаше друго развлечение, като изключим сватбите и игрите по Великден! И лете и зиме, денем и нощем - все работа и работа! Работеха всички и в това намираха удоволствие и утеха. За отиване на манастира почваше да се говори най-вече отпреди 15-20 дена, а за да се стъкмява нужното - отпреди седмица. По-заможните калоферци отиваха преди три дена. В Калофер движението беше най-голямо през нощта срещу казаните три празника. Цял Калофер беше на нога. През цялата нощ из улиците се чуваше само скърцане на коля и шумна весела глъчка на хора, които бързаха.

Как дълбоко са заседнали и досега в паметта ми тия весели нощи! Каква невинна детска радост беше тогаз! През тях сън нямаше. Веч напременени, ние само се заслушвахме кога еднъж колата ще дойде да я

натоварим и час по-скоро да тръгнем. Понякога и пременени подрямвахме малко. А там колко примамливи за нас неща имаше! Освен симиди, мекици и разни играчки, от които щяхме да си купим от продавачите, имаше и орехи, лешници, ябълки, круши, сливи, дренки, за които вече отдавна беше приготвена торбичка, обикновено платнена. Ловяхме и раци, и риба из реката и се катерехме по хълмовете и беряхме чубрица, здравец, сладка папрат и други планински цветя. И като по-рано си помислиш всичко това, ще хвъркнеш от радост. На пръсти смятахме кога тези хубави дни ще дойдат.

Калоферските щастливи многочелядни семейства, натоварили колата, покрити с най-хубавите черги, домашно изделие, на макази или на клони (тези бяха последна мода), и бързат към манастира. Калоферската мома, невинна гълъбица, здрава, снажна, бяла, червена като ябълка, станала още от среднощ, умила се и уплела и закичила в дебелиите си редици руса, гъста и дълга коса стрък цветя или китка. Слънце огрява навред, дето се стрелне нейният срамлив, плах, мек и сладък поглед. А някъде отдалече с притаен дъх се мъчи да я зърне левент момък, който отдавна копнее за нея. Отдавна е чакал той него ден. Тесният и изпоразвален път до манастира е препълнен с хора, коля и добитък – хората като мравки пъплят, весело приказват, настигат други, поздравляват се и тръгват заедно с тях, или пък бързо отминават напред. До главната манастирска врата засменият дядо игумен (или пък ако той е вече в служба, някой стар монах), облечен в хубави сукнени дрехи и обграден със своя генерален щаб, посреща гостите поклонници и те го поздравляват и се трупат да му целуват ръка поред и му взимат благословията. И целият манастирски персонал е в движение. Стаи, одрове, къшкови, дворища, дори и външната голяма ливада – пълни с весел народ. Във външния двор и в казаната ливада изпрегнати много коля, и из гората се пръснали воловете им. Вечер всички тези места биваха осветени със свещи, фенери или огньове и огласени до късно от весел кръшен смях, песни, провиквания, кавали, гайди, тъпани и зурли, па имаше тук-там и хора. Всички хора бяха весели.

Посред нощ гръмквият звън на голямата руска камбана поздравляваше усамотени балкански върхове и пълнеше с ехото си цялата котловина и далечните дълбоки долове и канеше благочестивите поклонници на молитва в храма. Аз и насъне съм слушал този звън и досега помня колко той беше дивен и приятен. В миг утихналата за малко врява и движение избухваха още по-силно. Храмът цял светваше в тъмнината: ярка светлина блясваше на всичките му врати и прозорци. Тържествената служба почваше рано сутринта и се продължаваше доста късно. Обикновено с игумена служеха и 1-2 калоферски свещеници.

Прегърбени старци монаси, в нови раса и с патерици в ръка, се влекат бавно към храма. Безброен народ от Калофер, Митиризово, Куртово, Аджар, Мраченик, Горни Омаробас, Долни Омаробас, Голямо село, Малко село, Карлово, Сопот, Ново село (Троянска околия) и пр. (пък и от Казанлък, Стара Загора и Чирпан на празника на храма), облечен в нова и най-пъстра и разнообразна носия, прихожда на тълпи. В кратко време малката черкова се изпълня и цяла е обляна със светлината на кандила и на безбройни свещи; свещениците, облечени в най-хубави одежди; певците сладко и умилно пеят; едни момчета канерват, други вкупно държат исо и облак от благоуханно измирно се носи над богомолците. Те най-много се трупат пред иконата на св. Богородица, кръстят се благоговейно, целуват я и палят восъчни свещи, които вече са покрили и надлъж целия бронзов голям свещник. Едно старче от Калофер едвам смогва да обере и угаси изгорелите

наполовина. По едно време в храма става душно и шумът от навалищата – още по-голям. До вратите хората едвам се разминават; едни влизат, други излизат, за да им опразнят място.

Артиката и дворът около храма пълни с други хора, които пък все още пристигат, едни отърсят праха от себе си, други се мият на чешмата, трети се трупат в артиката и се миросват, четвърти пишат имена, пети купуват свещи, шести се притискат до голямата божигробска шампа Ерусалим, гледат със страх изображения там Страшен съд и ужасното ламеобразно животно – ада, – което е погълнало безчет грешници от разни звания, положения, пол, възраст и видове грях и на което из зиналите уста излизат големи червени езици пламък. Едно бърбица момче – изглежда, като че ли то е даскалче от някое ближно село – авторитетно разправя на зрителите и показва местата на праведните и грешните на оня свят. Някои го гледат смаяни, чудят се на дълбоките му знания и със страх си припомнят своите грехове. Най-сетне литургията се свършва и голямата навалища шумно нахлува из четирите врати и се пръска из дворове, одрове, стаи и ливади. В храма остават само някои хора да си четат молитви, да си светят масло и пр.; на Голяма Богородица има и много причастници. Вън по ливадата пред манастира дошли от Калофер, Карлово и Сопот продавачи на гривни, пръстени, китки, свирки, пишолчета и други безчет прости артикули за накит на момичета и на булки и залъгалки и играчки за деца, още – и разни овощия. Тук бай Радул и неговите калоферски събратя фурнаджии, възпретнали до лакте бели ръкави, вадят из тавата с врящ шарлаган топли причервени мекици. Под орехите кръчмари свалили бъчви с вино и бурета ракия и около тях – маси натрупани с чаши и шишетата. Кавали, гайди и цигански зурли пищят, тъпани гърмят, чаши бързо се наливат, чукат се и се изпразнят; тук някое мъжко хоро, там – някоя скоклеста ръченица и провиквания от луди-млади всред групи насядали по земята и захласнали се в тях гости; по-нататък – друга група пее стари народни песни, най-сетне, младежи с по-изтъщен вкус дядо Стойко Гената весели със своята стара и окълцана цигулка и със своите модерни песни – импровизации. Общо голямо веселие, в което всички гости участвуват. Сега тук са се събрали и по-много манастирски гости. Над големия шум се носи острият глас на детските свирки и пишялки. И няколко пушки и пишколи се изгърмяват за кеф на някои разпалени младежи и напук на заптиите. Веч някои глави са зашеметени. Наближава време за обяд – този ден по-рано, защото и по-рано се е станало – и хората се разотиват по становищата си. На много трапези дядо игумен ще прати по саханче манастирска гозбица, курбан, а някъде – и по шишенце манастирско вино. След ядене – малко почивка и после се начева ходене по гости и на голямата ливада се завъртява голямо хоро от мъже, жени, момичета и деца. Сега тук младите си отволяват: игри без насита, бързи крадешком погледи, прошепнати сладки думи, кръшен момински смях, а понякога – и глуха дълбока въздишка. Кога играчите се пуснат от хорото, всички са изморени и със зачервени и изпотени лица. Някои по-стари поспиват. След малко дядо игумен с един или двама помощници и с дискос и тефтер тръгват да посетят гостите и да поднесат да запише всеки, колко му ръка стига, за помощ на манастира. За кратко време дискосът се напълня с разни видове пари.

Някои гости отиват да се разходят до аязмата, до манастирския бент и из гората. Някои по-млади се изкачват и на Бели брегове.

Стане ли часът 9-10 по турски (3-4), слънцето се скрие зад върха Чафадарица и сянката му покрие половината на ливадата, всички гости почват да събират вече за път. След малко и колята са

впрегнати, и всичко е готово. Пак почтително сбогуване с дяда игумена и гостите, ръкоцелувания и сърдечни благодарности и благословии. Пак дълга редица от хора, коля и добитък се проточи от манастира по цяла Курнидица чак до Калофер. На Полето е втората станция. Тук всички коля, едвам излезли из стръмния път, биват изпрегнати; по зелената ливада се напостират черги и кръчета и върху месали се наслагат трапези. И хората, пътуващи дотук пеши, си почиват. Сега се консумират всички останали провизии, а най-вече нарочно приготвеният за тук още от манастира овнешки шишкебап и се допива и последната глътка ракия и вино. За последен път и тук се изиграва добро хоро. Слънцето вече се е скрило зад западния край на Стара планина и тайнствен здрач изпълни долината на р. Курнидица – всички хора набързо събират отново, повечето от тях се качват в колята и тръгват. Веч се е мръкнало. В Калофер из почти всяка улица и пред всяка къща разтоварят кола. Късно до някое време се чуват острите гласове на детските свирки и пищялки и веселите провиквания на мъже, дошли от манастира кефлии. Предоволни и весели са хората и с добри спомени за прекараното в манастира време. До вечерта там не остава вече никой гост. Пак настане прежната обикновена тишина. На утрешния ден в Калофер всеки се захваща за усиленa работа."

V. Картина на еснафската набожност

Във всеки стар еснаф, дребен собственик и човек изобщо, имаше повече или по-малко от набожността на един прекалено вярващ човек като дядо Начо. Тази набожност бе смесица от черковни идеи и народно суеверие. [22]

Дядо Начо беше доста суеверен. Освен споменатите преди книги той четеше и още други, които съставяха неговата библиотека – едно цяло долапче. Между тях помня тия: "Български книжици", издавани в Цариград, "Календар" с петел на коричката, издание на "Цариградският вестник", "Критически издирвания" от Венелин, превел учител Ботьо, "Христоития", от Райно Попович, "Цвят милости или Завещание чадолюбиваго отца", прев. Аверкий Петрович, разни книжки и календарчета, издадени от хаджи Найдена Йоановича Татарпазарджичанина, "Камък падна от небето", много житиета на св. Теодора, св. Георги, св. Димитър, св. Евстатия, св. Антония, св. Симеона и др.; друга една се наричаше "Духовний зрак", в която с разни картини нагледно се представяше какво е сърцето на праведника и на грешника: в сърцето на първия седеше весел ангел, в сърцето на втория – пълно със змии и гущери, рогати, опашати и с кози крака дяволи, а между тях началникът им с корона и жезъл. Страхотия!... Тази книга и "Камък падна от небето" бяха на голяма почит. Имаше и друга, негов саморъчен ръкопис – от богомолски произход: "Пътешествие на св. Апостол Павла по мъките". В библиотеката се намирала някога и прочутата "Александрия", но сродникът дядо Паничков я зел да я прочете и после завлякъл в Браила тая драгоценност. Най-после дядо Начо имаше и една лечебна книга, за която по-сетне ще споменем.

Дядо Начо яко не обичаше учените, подозираше ги: у тях бе нещо подушил. И в науката малко вярваше, тъй като младите и учените я разнасяха, и много неща в нея той смяташе за уйдурми. Всичко той си изтълкуваше с божия пръст, оттам изхождаше той, та всичко, което научно се обясняваше, беше за него лъжа. Но все пак понякога отстъпваше. Той се много чуди кога Нечо Тютюнджия, наскоро дошъл от

Цариград, му разправи, че петролеят – тая приятна изненада, това добро за сиромашта, това чудо на времето си – извирал из земята. Дядо Начо се много смая, кога еднаж учител г. Фингов му разправи за железници, телеграфи, балони, че слънцето стои неподвижно, а земята около него се върти, че някъде по земята има половина година ден и половина година нощ, и ми избъбра цялата математическа география на учител Ботя. И имаше за какво да се чуди: Фингов освен за учен човек минаваше и за прав, честен и набожен – беше се учил в руска семинария, – та никога не бе приел да излъже, и то кого? Дядо Начо! Еднаж г. Димчо хаджи Гендов – тоже човек почтен и учен – дойде при дядо Начо да поговорят за направата на отдавна развалената чешма в "Св. Атанаса". След като се уреди тоя въпрос, разговорът се докосна пак до науката. Любознателният инак дядо Начо каза иронически: "А бе, Димчо, всичко хубаво, ами я ми кажи, защо твоите учени не вардят пост, не ходят в черкова, не взимат нафора и комка, не са твърди във вярата? Само бръщолевят: туй било, онуй било, тъй валяло дъжд, тъй ставал гърмът, тъй ставало не знам що си!... Хората почнаха да се мерят с бога и да се напипат да вършат работи, които сам той върши. Искаме да надминем и да наддумаем бога. Едно по едно почнахме всичко да изхвърляме – та и що остана?!... Ами я вие сами направете някога да вали дъжд или да гърми! Нищо не можете извърши!..." От уважение към стареца интелигентният Димчо се престори за миг надвит и понеже вече се мръкваше, побърза да си вземе сбогом.

Дядо Начо изпълняваше най-точно всички закони, правила, предания и даже суеверни обичаи. От Великден чак до Възнесение цели четиридесет дена наред – вместо всички обикновени поздрави при среща и отговорите им той казваше все: "Христос воскрес" "Истина воскрес". Еднъж, тридесетина дена след Великден, учител г. Спас Съйков, като водел в събота вечер учениците на вечерня, срещнал дядо Начо и го поздравил с добър вечер. "Воистина воскрес! – му изкряскал дядо Начо. – Хубава работа! Когато вие учителите не пазите черковните канони, какво остана за простите хора?..." Кроткият г. Спас навел посрамено глава и си отминал. На Нова година ни караше да суркуваме всичкия домашен добитък, дори и дървесата в градинката за здраве. "За хубаво е!" – каже той. Пак за здраве срещу Богоявление през нощта той се къпеше в замръзналата Тунджа; често по негово настояване и всички домашни вършеха туй; тогава Исус Христос се кръщава – и чакаше за миг да се отвори небето и всички води да престанат. Обаче ни еднъж не бяхме видели подобно нещо. "Грешни сме, заради туй не ни сподобя господ да видим туй чудо. Има хора, които всичко виждат, ама си мълчат. Блазе им!" – говореше дядо Начо, и тъй самоуверено, щото по-лесно бихте го убедили, че на сутринта слънцето ще изгрее от запад, отколкото, че туй е измислица. На Богоявление всички у дома икони умивахме в реката. На 1 август, Макавей и пръв богородичен пост ходехме да ръсим лозята със светена вода, да се предвардят от градушка и от други бедствия, и закопавахме на четири къошета на лозето по малко шишенце с тая вода. При все тъй – странно съвпадение! – няколко години наред градушка опустошаваше съвсем лозята. И сега пак дядо Начо знаеше как да си изтълкува туй. На тоя ден обикновено ще се намереше прошарено грозде, ала дядо Начо не ни позволяваше да вкусим; не беше му още четено. На Преображение след отпуск дядо Начо се доближи до олтара, извади от пазва обвито в кърпата откъснато от лозето или от лозата в двора грозде – понякога и съвсем зелено, – да му почете свещеникът, и като се върне у дома, даде всекиму по зрънце да хапне и да каже: "И догодина живо и здраво!" Тежко и горко на софрата преди или след ядене някое дете да

не се прекръсти, или пък криво се прекръсти. На първото казваше: "Да те видят протестантите, ще те направят тартарбашия!" – а на другото: "На баалама ли свириш?!"...

Кога минуваше край някоя черкова, дядо Начо все си снемеше феса и се прекръсти. Туй трябва винаги да се прави. По повод на това той разказваше следната случка: Еднъж дяволът се престорил на човек и повел едни мъж и жена край една черкова; мъжът и жената влезли по обичая да се прекръстят и – дяволът изчезнал. Та ако не може всякога човек да влезе в черква, то поне вън от нея трябва да се прекръсти, защото не се знае къде го води дяволът, понякога и невидим. На Св. Андрея, Св. Игната, Бъдни вечер и срещу Нова година непременно се кадеше у дома на трапезата, украсена с ошав, боб, варено жито, мед, чукундур и пр.

Не по-малко затичаше дядо Начо и за черковните работи: често прашаше тайно по черковите шарлаган, тамян, свещи или восък. На великия петък обикновено той сглобяваше в черква снетиято Христово, затова еднъж Гена Талмазкина, ядосана, че дядо Начо не щял да ѝ даде на вересия на сергията на пазара за 15 пари черен пипер, му казала пред всички: чафут Начо. Кога през 1868 г. събориха малката дървена и ниско в земята черкова "Св. Архангел", за да я възобновят, дядо Начо ни води, та 3-4 дена помагахме: пренасяхме керемиди, камъни, тухли, дървета, а кога викаха дългерите върху новата голяма сграда, той подари 5 лакти чоха. Край Калофер имаше две аязма: едното "Св. Никола летни" и другото "Св. Кирик и Юлита". Дядо Начо бе направил първото и затуй се считаше негов настойник, покровител. Дойде ли май – в някой малък празник, или пък в неделя след обяд, – дядо Начо ни водеше неколцина дечурлига да изчистим аязмата. Ние на драго сърце отивахме, защото знаехме, че в калното дъно на аязмата все ще намерим няколко зеленясали мангърчета, пуснати от набожни хорица, кога се поливали или мили тук за здраве. Но не смеехме нищо да вземем, защото дядо Начо ни повтаряше и потретьаше: "Сакън да не скриете някоя пара, защото е на поразия! Който открадне от черкова, господ го наказва в род и род!..."

Дядо Начо много мразеше другOVERците, често – до фанатизъм. Да беше живял в средните векове, би проповядвал като Петра Амиенски кръстоносен поход. Особено той мразеше папишашите и фармасоните. Под тия имена той разбираше и католици, и протестанти, и всички неправославни. Понякога той много се чудеше как господ търпи тия разни криви вери, но си обясняваше въпроса с неговата благост и дълго търпение. Според него между папишашин и православен имаше по-голяма разлика, отколкото между мохамеданин и православен. Турците наричаше агаряни и властвуванието им си пък обясняваше чрез неуведаемия божи промисъл, търпение и за наше наказание. Съседката, кумицата Пенчовица Бошначката, често дохождаше да пита дядо Начо за разни черковни неща, или – както едноименната ѝ Мария, Лазаровата сестра, при коленете на Исуса – присядваше до дядо Начо да слуша днешното евангелие или Софроние, или пък други лекции по теология. Еднъж тя го попитала: "Куме, ами на оня свят циганите де ще бъдат?" "Тях няма да ги има там никакви! – отговорил дядо Начо. – Те още на десетия ден след смъртта им се випирясват! Не си ли виждала, че новите гробища до пътя за Новите лозя, десетина дена след като заровят някой циганин, се продънват?!" Често дядо Начо казваше: "Каквото и да правят всички вери, най-сетне ще настане по цялата земя – както се казва в литургията – съединение вери и причастие святаго духа", т.е. една вяра – без съмнение, православната.

Дядо Начо обичаше да чете Откровението. Той казваше, че то е най-свещената книга, но всеки не може да разбере дълбочината на иносказанието ѝ. Четеше за агнето, за седемте ангели, за пустинната блудница на червения звяр, със седем глави и десет рога, и украсена с багреница, злато, елмаз и бисери; четеше за свършването на света и за дохождането на антихриста и разказваше той дума по дума, както го е описал в изступлението си патмоският заточеник. Под думата седмохълмен град той разбираше Стамбул. "Това време приближава - говореше умилно дядо Начо, - но бог е много милостив, та още трае: чака да се покаем!"...

Еднъж съседът Минчо Кюркчият, дошъл у дома на мохабет при гърне винце в неделя надвечер, бе съобщил на дяда Начо, че се научил наздраво, какво в Солун от една еврейка мома - също както е писано - се родил антихрист. Цяла нощ дядо Начо не заспа; представя си цялата ужасна катастрофа, описана от св. Ивана. Еднъж-дваж излиза вън да гледа дали няма по небето някое знамение. Кога рано в понеделника отваряше дюкяна си, мислеше, че ще приказват всички за туй и че ще го запитват съседите, но никой не обели уста за туй. По обикновеному и хаджи Паро мина, поздрави го весело и замина към Тотьовото кафене. Други хора отиваха нагоре-надолу по работата си. Дядо Начо се чудеше как досега никой да не знае тая страшна вест. Помисли да я съобщи някому, но реши да почака. Само припна до поп Младена. И той хабер нямаше от туй. Чака сетне поне вестниците "Зорница" или "Напредък" да известят нещо, но изминаха се 10, 12 и повече дни, изминаха се месеци и години, небето си оставаше все същото, слънцето, месецът и звездите си светеха, както винаги, и земята следваше вековния си неизменен ход, а новороденото еврейче може вече да е почнало и да брои пари у някой сарафски дюкян на Вардар капия в Солун. Нищо няма! Или бай Минча бяха излъгали, или сам бе излъгал; обаче, макар и да приказваше повече - той минаваше за набожен и честен човек.

Дядо Начо бе ходил двама на Рилския манастир и еднъж на Св. Гора - и то с кон. Ето защо баба Рада Кованка му казваше, че той бил половина хаджия. Не знам обаче защо, толкова набожен, той не бе ходил на хаджилък. Едно време хората, тръгнали отдалеч, ходеха по манастирите. В годините 1863-1873, помня, през Калофер минаваха с коне поклонници от Стара Загора, Сливен, Котел... предвождани от калугер таксиот. Те кондисваха по ханищата: Енчовия, Сотировия, Начоолувия и Караминковия. По-сетне за Рилския манастир почнаха да минават и поклонници освен мъже и жени, и деца - с талиги. Жените от Казанлък и Стара Загора (Ески Заара) носеха шалвари от шарена басма. На връщане конете и талигите бяха окичени със зелени борикови и чамови клони, пленени из недрата на Рила. Ние, любопитни дечурлига, припахме да срещаме тия поклонници и ги гледахме с някакво обаяние. Дядо Начо обичаше да разправя надълго за тия свои пилигримства: как в Рилския манастир ги посрещнали, как служили тържествено и целувал ръката на св. Ивана, от най-горния кат на манастира хората доле на двора се видели като мравки, видял върха, отдето цар Петър се поклонил на Рилския чудотворец, видял де дяволите мъчили св. Ивана, де змията ухапала детето св. Лука и видял гробницата му, провирал се през камъка, който стиска грешниците, и пр. По-интересни и по-разнообразни бяха разказите му за Св. гора. Разказваше как там няма зима, че растат само лимони, портокали и маслини, че гората мирише на сладко и че там жена, па и някое женско животно - дори и птица - не може да отиде, как видял лозата, която израсла от корема на св. Симеона, безброй мощи на много светци и един голям къс честно дърво; как там шкитии, които забягнали от света, живели в дупки - само и

само да си спасят душата, – пресрещали пътниците и те им давали конци и игли да се кърпят и купували от тях кръстове, просфора и попадайки – тяхното изделие. Попадайки бяха един вид дълги лъжици, с които калугерите се чешат по гърба. Дългите си разкази дядо Начо свършваше тъй: "Ех, там да е човек, та да знае, че ще си спаси душата!" И дълбоко въздъхваше и някъде се замисляше.

Дядо Начо не обичаше младежите, най-вече ония, които дохождаха късно в черкова и малко седяха. "Какво значи това? – ядно говореше той. – Не се кръстят, или пък не се кръстят законно, и още непуснала черкова, те излизат да пият тютюн и ракия. Сякаш на въже са държани!... Та оня рогатия ги надува. Защо само напразно ходят в черкова, кога не дочакат да каже свещеникът: С миром изидем... амин – и да му вземат благословията? Напротив, те по-голяма вреда си докарват с това: какъв ихтибар ще имат пред бога, кога се с него подиграват? Какво веч остана? Пост се не пази, на стари хора почит се не отдава... Милостив е господ, та ни още търпи!..."

За представленията, които по онуй време се бяха явили за пръв път, той окончателно не беше се произнесъл, защото не беше ги видял и разбрал, но като излезли от младите и учените, предугаждаше, че и те бяха нещо нехристиянско, грешно. Той ужасно мразеше и ръкосването, също влязло на мода тогава. "И тая хубава! – говореше той, клатейки глава. – Непознат човек да те хване за ръка и да го хванеш! Какво ли има още да видим!..." Той умишлено избягваше да каже туй за жените. Ако би доживял до днес и видеше някой grand bal в "Славянска беседа" или във Военния клуб тук, дядо Начо би написал някой плач Йеремиев или би молил бога да пусне огън от небето и да изгори тоя нов Содом или Гомора, или пък най-сетне би го помолил да заключи небето, та да не вали дъжд три години, както го направи пророк Илия във време на цар Ахава.

Но все пак, както споменах и преди, дядо Начо беше и суеверен. Той настойчиво уверяваше, че когато едно време морила чумата, той седял при вратата на старата къща, видял я и тя му ударила силна плесница. Види се, станал е жертва на някоя халюцинация. Той гледаше на агнешките плешки и отгадаваше състоянието и бъдещето на стопанина. Вярваше, че във вихрушката се таи някой зъл дух и че кога се свие тя в краката на някого, осакатява и онемява, та винаги човек трябва да бяга настрана от нея. Също и местата, дето се излива помия, той признаваше за обиталища на зли духове, та винаги се караше, кога тук да се не минува, особено ноще, или пък ако се мине, да се плюне на земята; иначе човек урадисвал. Той напълно вярваше баба Злата Никова, врачката, която казваше, че дядо Тодор чете Соломонията и че който, като я изчете до края, се сбърка, полудява. Тъй полудял Еньо врачът. За чумата дядо Начо авторитетно твърдеше, че цар Соломон я мушнал в шише, запечатал го с печата си и го хвърлил на дъното в морето – чумата била по-тежка от куршум. Догде тя там трае, няма страх от нея, но ако някак сполучи да изскочи из шишето, щяло много лошо да стане: чумата се страшно канела. Но, най-сетне, казваше той, като носи човек у себе си кръстче или се прекръсти трижди и изчете някоя молитва: Богородице дево или Возбранная войводо победителная, или Ангеле божий, хранителю мой, никои самодиви, вампири, караконджовци и други сладки и медени не могат да приближат: всичките тия зли духове се пукват или разпиляват като вихрушка, щом се спомене божие то име. Но дядо Начо ужасно мразеше и врачките, и магесниците, които свалят месечината, правят магии и примамят жито от нивите и млякото от кравите – защото вярваше в деянията им. Пък и в Калофер се намираха такива още – и

жени, които ги вярваха и скришом от мъжете си им даваха по някоя пара, за да отгадаят бъдещето и да задоволят своята страст, ламтежи, любопитство или злоба и отмъщение. "Врачките и магесниците – говореше дядо Начо – правят голям грях, тях е обладал дяволът. Такива чуми и афоресници свещениците не трябва да пушат в черкова и да им не дават ни комка, ни нафора!..."

Освен за божествени работи дядо Начо употребяваше вечния календар и за много други случаи и напълно разкриваше бъдещето. Отнемете му календара, и той би останал в неизвестност, както без компас кораб всред Великия океан. В началото на годината той разглеждаше коя планета завладява, с чия зодия и в чие жилище; четеше за безплодията, за големия глад, за раздорите и болките между хората, замисляше се тържовно, после въздъхне издълбоко и каже: "Боже, очувай сиромасите християни братя!" Кога в календара пишеше, че зимата ще бъде тежка, той извикваше самоуверено: "Зима голяма ще бъде, трябва повече храна за добитъка!" – и се разпореждаше да се набави всичко о време. Ако наистина зимата се случеше такава, той проглушаваше света, че и в календара тъй пишело; ако ли пък – което най-често се случваше – биваше обратното, и сега вярата му в календара не се разколебаваше и той с по-голям кураж казваше: "Пак ни господ обича, макар и да сме грешни, премахна лютата зима! Милостив е сайбият, не вижда ли той как се мъчи сиромашта?!"... Понякога пък казваше: "Е, свят широк! Някъде туй непременно ще се случи. Календарът никога не лъже!"... Че то дядо Начо срещне поп Младена, целуне му ръка и го запита какво ще бъде утре времето, какво ще бъде и лятото, зимата и добави: "Отче Младене, ще дода у вас в неделя да срещнем календарите!" Дядо поп отговори, което знае, и бърза за черкова, защото клепалото ей сега ще удари за вечерня. За времето дядо Начо питаше и овчарите, и говедарите, па и земеделците понякога: многожди техните предсказания се бяха сбъднали. Дядо Начо сам наблюдаваше известни дни. Той предричаше: "Каквото е времето на Св. Васил, такова ще бъде и през цялата година. Ако е хубаво времето на Благовещение, бубите ще са добри!" Той вярваше, че вечерта срещу тоя ден играеше закопаното имане. Ако зимата захване късно, той казваше: "През март и април ще имаме сняг. Дано не цъфнат овошките: ще измръзне цветът им!". Ако на дъгата виждаше повече зелено, той казваше: "Ще има берекет на жито, хлябът ще е евтин." Ако ли пък биваше повече червеното, той казваше: "Гроздето ще се стори, виното ще е бол" – и се подсмиваше под мустак, защото дядо Начо обичаше винцето.

Щом се роди някое дете, свое или роднинско, дядо Начо веднага извади календара да види какъв е денят и часът. Ако например е пето число, той повтори думите на календара: "Петият ден е нещастлив. Който падне в согрешение, никога не може избягна наказанието. Който занеможе, ще пострада, който се днес роди, бива малолетен." Ако е пък напр. шестнадесето число, той казва: "Той ден е щастлив за всички търговци. Който в него се роди, бива дълговечен, голям човек" и пр. После намери годината, на която се е родило детето, и разгледа цялото му бъдеще: какво ще стане то, какви наклонности ще има, на кой месец ще има късмет и на кой ще губи, колко ще живее, кога му се пада да умре и пр. Та и при всяко важно начинание дядо Начо се съветваше с календара, като с най-интимен свой приятел, върху щастливите и лоши дни на месеца. Кога да се годи така А., след като беше тайно уговорена работата и оставаше да се направи официалният годеж, дядо Начо няколко пъти връща годежниците: тоя ден бил нещастлив, оня опасен, третият ни лош, ни добър. Намери се най-после

щастлив ден и годежът стана. Отпосле обаче предсказанията на календара не излязоха дип верни!

Дядо Начо вярваше в сънищата. Та нали и в св. писание се споменува за сънищата на Йосифа, пророк Данаила... в новия завет - на другия Йосифа, обручника на дева Мария, и пр.? В календара листата, дето бяха изложени сънищата, бяха най-вече оплескани и съдрани. Почти всяка сутрин те се обръщаха, понеже дядо Начо често сънуваше и обичаше да разправя подробно тия си сънища, дълги колкото из приказките на "Хиляда и една нощ". Единствено лице, което най-вече ги слушаше, беше предобрата и разбрана баба Начовица. Но отдавна и ней беше омръзнало да слуша всеки ден за разни зодии, щастливи и лоши дни и часове, сънища и пр., та малко обръщаше внимание на всичко, а понякога се осмеляваше да му възрази, че той - толкова набожен - прави голям грях, дето сляпо вярва всичко, което казва календарът и кой какво каже. "Кой може да се сравни с бога и да каже какво ще бъде утре?" - питаше го тя. С тая проста, но силна аргументация дядо Начо се чувствуваше напълно надвит. Макар и да не обичаше да му противостоят, сега той се смълчаваше, набърчи чело и тайно в себе си каже: "Тя има право!"

Vi. Картина от живота на един стар еснафски град

За да се простим с нашия стар еснаф и за да уплътним цялостна представа за вътрешния живот на един стар еснафски град, нека тръгнем след калофереца х. Паро, който с ниско подстриганите си мустаци, дънести шалвари и оглозгай бастун ще бъде нашето Беатриче: [5]

"На млади години хаджи Тодор живял в Цариград, най-първо някое време бил абаджия, сетне прислужвал при някой си гръцки владика и след това в търговската кантора на Дубини; спечелил някоя пара и купил абаджийски дюкян в Топхането. Останал неженен поради някакви интриги и разочарования. Дюкянът му бил после отчужден за регулация и той, стар ерген, се прибрал в Калофер и живееше даром в една килия в черковата "св. Атанас".

Сякаш на този човек всички калоферци бяха сродници и всички деца - негови. Той беше нещо като градски общи човек. 65-70-годишен, побелял, беззъб, с ниско подстригани мустаци, с бастун в ръка, лете със сукнена салтамарка, а зиме с дълъг кожух, с антерия и шалвари, той всеки ден от сутрин до вечер се скиташе из Калофер, без да се измори. Дето никак и не се надяваш, там ще го срещнеш. Навред той имаше свободен достъп, навред той се считаше като у дома си: в черкова, училище, класни стаи, читалище, кръчма, всяка къща, женските метоси, па дори и в конака. Не търпеше никакво възражение и забележка. Всекиго хокаше, който и да е бил той, ала никой не му връзваше кусур. Мнозина също го докачаха, ала и той не се сърдеше.

Дядо хаджи Тодор всички калоферци познаваше, ала и те него. От него не можеше нищо да се укрие. Всяка случка в града той пръв узнаваше и веднага я разнасяше навред - понякогаш за това го почерпваха. Кой влязъл в Калофер и кой излязъл - той знаеше. Пръв здрависваше дошлите от странство калоферци, най-вече цариградските търговци, и вземаше армагана си: един лимон, някое хубаво цигаре или броеница и пр. Прибираше от пощенското панерче писмата до по-видните семейства, обвиваше ги грижливо в голямата си синя пазвена кърпа и сам ги разнасяше да го почерпят, разбира се, обикновено с ракийка и кафенце, или да подсети добрата домакиня да прати на дядо си хаджия

саханче гозбица или трудолюбивата мома да му уплете чифт чорапи. Понякога дочака да дочетат и писмата, за да узнае как всички там търговци са живо и здрави и как върви алтъш-веришът на шаяците и гайтаните, или пък да узнае друга някоя новина, и пак припне, та я разнася.

Събираше помощ за затворени в конака длъжници, за болни сиромаси и вдовици и сирачета, за погребение на такива и дрешки на новородени сиромашки деца.

Прислужваше и в черкова: гасеше догорели свещи, подсещаше момчетата кога да вземат свещниците или рипидите и на кое място да застават, смиряваше и нареждаше немирните дечурлига, покае разбъбрилите се в женското отделение жени, или пък тихо смушкваше навъсен някоя напременена и пригладена тъкмо когато тя палеше свещи, да се не мярка толкова напред, защото е срам от чорбаджиите, събираше дискос и контролираше клисаря.

Видеше ли дядо хаджия на пътя някое момиченце, скромно облечено, но чистичко и спретнато, че работи – преде или плете чорап, – той се спре и весело и кротко му каже: "Аферим, аферим! Добро чедо си!... Бог да те поживи!..." – па го потупа по рамо или по главица и момиченцето, хлъцнало от радост и зачервено, свенливо наведе глава.

Но пък зърнеше ли по чешмите или другаде, че момичетата се размаиват, кикотят се и се озъртат насам-нататък, изхокваше ги кресливо да се прибират по-скоро в къщи. И събраните по фурните жени стълчаваше да не дигат голяма врява, но те понякога му се опираха, дори се подиграваха с него. Той виждаше това и мълком си отминаваше: не е добре да се залавя човек с хлевоусти жени. Силно ругаеше и белисана или червисана мома или булка.

Той следеше някои млади жени, чиито мъже отсъствуваха, де сами отиват и кога се връщат у дома си. Срещнеше ли трудна жена, че се е запътила някъде по работа, избъбре й бързо и троснато: "Хайде, хайде, много се не мяркай из улиците!... Корем до уста!... Срамота? Нека свекърва ти или друг някой ходи по воденица и по тепавица, или пък заобикалай по краищата!"

Хокаше и пияни мъже из пътя и изгонваше младежите из кафенета и кръчми.

Ученици рошави или с мръсни и скъсани дрехи и обуца хокаше. И за прилежни ученици и ученички, които добре казваха урока си, и за ленивите, които не отговаряха, той отиваше и разправяше на техните родители и сродници и съседи, па и на мнозина други хора, без да го е ни най-малко еня, че някому щяло да домъчнее. Отсъствувахе ли ученик, той веднага отиваше у тях да узнае причината! Ако е сериозно болен, викаше лекар. Ако пък бедните родители са го задържали в къщи да помогне и при това ученикът бил добър и прилежен, нахока ги добре, или пък кротко ги увещава. Понякога майката вдовица посмънка: "Дядо хаджи, и аз виждам, че ученето е харно нещо, ама сме сиромаси: няма брашно, няма дърва, пък и пари трябва за дрешки, обуца, книги..."

– Има, Гено, има – троснато я прекъсне дядо хаджия, – всичко дал бог, на всичко се намира колят!... Ако аз и ти сме останали слепци, не оставяй момчето да остане такова! Атанас е умно и чалашкът момче. Пращай го в училище, та донявга да ползува и теб, и Калофер, и целия народ!

И наистина отсетне в много случаи се сбъдваха думите на дядо хаджия. До вечерта или на другия ден у бабини Генини се донасяше кога брашно, кога дрешки, обуца, книжки... за момчето.

Ако пък ученикът бягаше тайно от училището, често пъти дядо хаджия го намери и го заведе пак там или у дома му. Вилнееха ли някъде ученици или други момчета в лоша игра, разпръскваше ги и ги прокуждаше. Та и той еднически знаеше по кои затънтени места играят, безчинстват и пушат тютюн и там неочаквано ги издебваше... Всред най-големия разгар на играта достатъчно беше само някое момче да извика: "Хаджи Паро..." - и в миг всички се разпръсваха на четири страни, кой накъде види. Понякога немирни момчета, за да се посмеят на лъжата си, се провикваха така. Пак бягане презглава.

Лете малки деца, голи, боси, сополиви, мръсни, тръгнали из пътя или нагазили в кал или някоя вада, дядо хаджия ги завеждаше за ръка при нехайните майки, които също тъй добре нахокваше. Стопани, на които немирни деца обрала из дворовете и градините овощията или изпотрошили с камъни керемидите на къщите, брулейки орехи, пак нему се оплакваха. Майки плашеха вироглавите си или разплакани деца пак с него. Учениците се страхуваха от него много повече, нежели от самите учители.

Понякога калоферци си биеха шега с дядо хаджия ерген. Кога в някоя къща запалеха неволно две свещи, казваха: "Хаджи Паро се жени." Или шегаджият шивач бай Цвятко Енкин върви из пътя, източил ръст, пречупил врат, натъжен. Срещне го някой и между двамата се заведе този къс и бърз разговор: "Добра среща, бай Цвятко"! Бай Цвятко бързо вдигне глава и печално промълви: "Дал ти бог добро!" "Накъде тъй?" "Холан, не питай: голяма бяля е дошла на главата ми!" "Каква бе, джанъм?" "А бе сбили се проклети две дечурлига, пък на хаджи Пара момчето ударило с камък в главата моето и го приспало на мястото... Сега отивам на конака при мюдюрина да видим какво да се направи..." - говори все тъй сериозно и тъжно бай Цвятко, докле събеседникът му разбере шегата и сякаш че и нему нещо поолекне в душата. Двамата си хвърлят още по някоя и друга смехория и весело се разотидат. Нека добавя, че бай Цвятко беше женен, но пък нямаше си деца. Жена му постоянно се сърдеше за тези негови шеги, които тя считаше обидни за нея.

Както беше това обичай за еснафите в Калофер, и учителите понякога отиваха в мъжкия манастир през коледната или великденската училищна ваканция, да се повеселят, и винаги водеха със себе си - разбира се - дядо хаджия. И дядо игумен ги винаги посрещаше най-любезно и най-почтително. Една вечер те, развеселени от вкусния пелин, с дядо хаджия, обвит в черга като мъртвец, един като негова жена, друг като негов син, трети като негова дъщеря и пр., обикаляли по целия одър със запалени вошеници и при блъскане на манастирската камбана оплаквали го и най-сетне го опели - имало и преправени свещеници, - за кандилница служил един пешкир. Учител Фингов държал трогателно надгробно слово. През всичкото време дядо хаджия, скръстил на гърди ръце, все кротувал. Как понякога се разбъркват работите и колко неизвестно е бъдещето. Дали някога и през ума е минавало на дядо хаджия и на някого от веселите му тогаз другари, че това ще е и опелото му, и тържественото му погребение и че ще остане без гроб? В 1877 г. (Руско-турската война) калоферци избягаха през Стара планина, а горкият дядо хаджия (както и доста други калоферци) останал в града. Нахлули после разярени турци и го убили някъде. Тъй живя и тъй свърши този оригинален и толкоз заслужил човек!

При всяко съчинение страниците на взетите от него приводи са дадени в същия ред, в който се намират в първия и втория дял на тоя том.

1) Д-р П. Цончев. Из стопанското минало на гр. Габрово- София, 1929, с. 383, 390, 392, 158, 281, 78, 428, 331, 91, 161, 139, 357, 88, 85, 90, 293, 516, 83, 157, 101.

2) Родословие на семействата Козарови от гр. Сливен, София, 1929, с. 17, 24, 21, 16, 12, 17.

3) Д-р Б. Цонев. Споменна книга на Софийския кройчески еснаф. София, 1907, с. 43, 46, 80, 21, 80, 80, 77.

4) Д. Илков. Принос към историята на гр. Стара Загора. Пловдив, 1908, с. 95, 178.

5) Никола Начев. Калофер в миналото. София, 1927, с. 33, 437, 48, 42, 44, 52, 244, 68, 246, 243, 48, 586, 252, 53, 583, 283.

6) Д-р С. Табаков. История на гр. Сливен, т. Iii, София, 1929, с. 55, 52, 53, 253, 282, 256, 282, 290.

7) Михаил Маджаров. Спомени, т. I, София, 1942, с. 6, 17, 69, 64, 13, 67, 7, 28, 30.

8) Ж. Натан. Стопанска история на България, т. I, София, 1937, с. 68, 113.

9) П. Карапетров. Материали за описания на града Панатюрище. Средец, 1893, с. 41, 43, 36.

10) Д. Д. Стойчев. Тетевен, София, 1924, с. 34, 12.

11) Хр. Фъргов. Карлово, София, 1931, с. 8.

12) Дим. Н. Попов. Лом, 1927, с. 170.

13) Г. Бакалов. Очерки по нашето Възраждане, София, с. 4.

14) П. Тишков. История на нашето занаятчийство до освобождението ни, София, 1922, с. 45, 36.

15) Юбилеен сборник на училището в Чирпан, София, 1927.

16) Д-р Ив. Сакъзов. Развитие на градския живот и пр. (Сб. "България 1000 години"), с. 693.

17) К. Т. Бозвелиев. Спомени, т. I, Казанлък, 1942, с. 9, 212.

18) Д. Благоев. Принос към историята на социализма в България, София с. 17, 93, 235, 237, 523, 418, 344, 260, 489, 256, 458, 252, 244, 260, 245, 348, 240.

19) П. Пешев. Историческите събития и животът ми, София, 1925, с. 17, 392, 19.

20) Н. Кючуков. Записки, Сливен, 1900, с. 10, 51, 150.

21) Рада Киркович. Спомени, София, 1927, с. 2, 10, 45.

22) Сборник на калоферската дружба, кн. I, София, 1908, с. 204, 222, 208, 213, 229, 206, 209, 222-232.

23) Ст. Чилингиров. Хляб наш насущний, София, 1926, с. 10, 161, 182, 69, 67.

24) Хр. В. Димитров. С. Градец, 1934, с. 95, 85, 82.

25) С. Радев. Строители на съвременна България, София, т. I, с. 149, 166.

26) Ник. Еничерев. Възпоминания и бележки, с. 120.

27) Ст. Чилингиров. Първа жертва, София, 1935, с. 29, 9, 27, 13, 183.

28) Йоак. Груев. Моите спомени, Пловдив, 1906, с. 120.

29) Сборник на гр. Копривщица, София, т. I, с. 649, 691, 581, 558, 606, 604, 606, 581, 602, 603, 593, 646.

30) Зах. Стоянов. Записки по българските въстания, София, 1940, изд. на "Казанл. долина", с. 23, 817, 163, 61, 90.

31) Д-р К. Иречек. Български дневник. София, т. I, с. 29, т. Ii, с. 459.

- 33) Хр. Марков. История на деветте дни.
- 34) Проф. В. Златарски. История на българската държава, т. Ii, с. 132.
- 35) Сава Доброплодни. Кратка биография, София, 1893, с. 4.
- 36) Д. Т. Страшимиров. История на Априлското въстание.
- 37) Проф. Йордан Иванов. Български старини из Македония.
- 38) К. Апостолов. Г. Апостолов, Ст. Загора, 1929, с. 14, 13.
- 39) Ж. Натан. Българско възраждане, София, 1939.
- 40) Арсени Костенцев. Спомени, София, 1923, с. 38.
- 42) Ал. Стамболийски. Различието между Земеделския съюз и партиите, София, 1919.
- 43) Политическият процес на Драган Цанков, София, 1883, с. 20, 54.
- 44) Д-р К. Иречек. История на българите, с. 420.
- 45) Материали для изучения Болгарии. Букарест, 1877, ч. Iii.
- 46) Д. А. Ихчиев. Известия на Историческото дружество, кн. I, 1905.
- 47) Ст. Чилингиров. Доколе, о господи, София, 1938, с. 18.
- 48) Йорд. Кулелиев. Девическото образование във В. Търново преди освобождението, В. Търново.
- 49) Анастасия Тошева. Автобиография, Стара Загора, 1911.
- 50) Ст. Чилингиров. И не введи нас в изкушение, София, с. 89.
- 51) Юбилейна книга на Жеравненското читалище "Единство", София, 1921, с. 219.
- 52) Хр. Шалдев. Гр. Прилеп, София, 1916, с. 52, 46, 61.
- 53) Д-р П. Цончев. Из общественото и културно минало на Габрово, София, 1934, с. 110, 344, 104, 550, 100, 101, 101, 544, 106, 178, 465, 662.
- 54) Тод. Г. Влайков. Преживяното, т. Ii, с. 242, 260.
- 55) Б. Доспевски. От близкото минало.
- 56) Анкета на насърчаваната от държавата индустрия през 1909, София, 1912.
- 57) М. Ив. Маджаров. Дипломатическа подготовка на нашите войни, София, 1932.
- 58) Д-р Ал. Гиргинов. Народната катастрофа (войните 1912-13 г.), София, 1926.
- 59) Проф. С. Казанджиев. Военна психология, София, 1943.
- 60) Д-р Ал. Гиргинов. От война към мир, София, 1937.
- 61) Христо Гандев. Фактори на Българското възраждане, София, 1943

Материали от личния архив
на Иван Хаджийски

Бит и душевност на еснафа и дребния собственик след Освобождението

Дял трети

София 1944

От редактора

Единственият документ, който хвърля светлина върху съдържанието на третата книга "Бит и душевност на еснафа и дребния собственик

след Освобождението", написан от ръката на Иван Хаджийски, е писмото му до Ефрем Каранфилов от 8 септември 1943 г. Затова ще приведем по-долу част от него:

8 септември 1943 г.

Драги Каранфилов,

Обаждам ти се като войник от запаса, навършил вече седем месеца служба, лъган от един месец, че ще го уволнят, и за една дадена ми тридневна отпускат от командира на друга част, към която сме придадени, лишен от отпускат два месеца, и най-сетне, лишен от два месеца заедно с всички от гарнизонна отпускат, която другите части имат непрекъснато.

Аз съм наблюдател в радиостанция за предупреждаване за прелитане на аероплани.

Но това не е толкова важно, макар че по повод на това пленничество ти пиша.

Важното за тебе е, че написах втората и най-важната част от изследването си върху душевността на нашия народ: Бит и душевност на дребния собственик и еснафа, която излезе приблизително 45 коли френски формат, и представя пълна енциклопедия на тази господстваща около Освобождението и сега фигура на нашия народ.

Първите два дяла, обхващащи периода на класическия еснаф преди Освобождението, са в ръцете на издателя, и по-специално на Цвети Иванов от "Хемус". Ако го познаваш, или ако се запознаеш с него чрез Вл. Василев, можеш да прелистиш съдържанието.

Разгледаните проблеми, особено главата: "Дребният собственик като стопански и политически слаб и слабият изобщо в обществените борби", представлява интерес изключително за политици и военни, изобщо за този, който има работа с такива фигури в обществения живот.

У мене сега, готов, е делът след Освобождението, където са разгледани въпросите за парламентарния обход с дребния ни собственик, теорията на партиите, като органи и политически резерв, партизанщината, трагедията на интелегентския ни индивидуализъм, нашата посредственост и нейната организация, единни фронтове, методи на утвърждаване, защита и нападение, с две документални глави: интелегентският индивидуализъм в Троян и социализмът на троянските еснафи, като принос за ирационализма на дребния собственик. Друга интересна глава е за дребния собственик в социалистическите партии, т.е. приключенията на социализма в средата на нашите дребни ганювци. Книгата приключва с преинтересна, тъжна и комична глава за пошлостта на дребния собственик.

Изпълних дълга си към литературата с написването на това изследване. Мога да не пиша нищо повече.

Написах я с любов, с каквато никога не съм писал, защото я изтръгвах от душата и сърцето си, които не са в Хайделберг, а в дребнособственическата еснафска стихия.

Но каква външна участ има тази книга и нейният злополучен автор?

Аз можех да остана в София, защото командирът ни, който бе запасняк и преди месец се уволни, ме насилва да ме остави.

Аз обаче реших да направя всички лични жертви и да замина на гръцката граница, само да мога да напиша книгата.

Книгата съм написал между Беласица и Круша планина, на 6 км от гръцката граница, двеста-триста метра от горите на Беласица, пълни с контрабандисти, гръцки четници, дори мина и един парашутист, с които

граничарите, между които се намираме, водят всекидневно почти сражения с жертви от двете страни. Както виждаш, напълно кабинетна обстановка.

Тази обстановка съм допълнил с инсталирането ми в един обор, където спя на голата земя на слама. Но всяка жертва за науката е малка.

Всички тези дреболии нямат значение. За мене имат значение само следните въпроси:

1. Да си донеса останалата част от ръкописа, защото не смея да го поверя никому, нито дори на пощата. Това е моят живот.

2. Трябва да отида за малко до Троян, да събера и попълня материалите си.

3. За тази цел трябва да ми се махне това несправедливо наказание, за да мога да ида в отпуска, или поне до Демирхисар, да си пратя ръкописа.

Истинският ръкопис е безвъзвратно изгубен, съзнателно унищожен или откраднат през 1946-47 г.

Намерените в архива и публикувани тук страници доказват само неговото съществуване и мащаба на задачата, която авторът си поставя.

"Социализмът в Троян" е чернова, с много странички с по един ред, за да бъде допълнен текста. Това е писмо до Пенчо Икономов, аптекар във Вършец и брат на Димитър Икономов. Върху страниците на ръкописа има много бележки както на П. Икономов, така и на Иван Хаджийски, някои със стенографско писмо. Във всички случаи, това не е историята на социалистическото дружество в Троян, а приключението на социалистическата теория и идеи сред еснафа.

Героичната страна на тази история не е част от изследваните тук и изнесени факти. Тук няма дори името на убития "при опит за бягство" Спас Балевски, уважаваният кмет-социалист в Троян след Първата световна война. Но на гърба на ръкописа той се споменава на три пъти заедно с още други.

Още по фрагментарен характер имат малкото бележки върху "Интелигентския индивидуализъм".

Но, както обичаше да казва Иван Хаджийски, налага се да изберем по-малкото зло.
Мария Хаджийска

Българското стопанство непосредствено след Освобождението

Освобождението нанесе непоправим удар върху старите ни занаяти, отнемайки им тяхната опора – широкия турски пазар. Този пазар обхващаше не само Анадола, но и Беломорието, Македония, Босна и Херцеговина. За Северна България (наричана тогава "Княжеството") това стана със самото Освобождение, а за Южна България (бивша Румелия) това стана със Съединението. (1)

[1 – Както е известно, съгласно Берлинския договор Румелия оставаше автономна турска провинция, начело с генерал-губернатор, назначаван от султана всеки 5 години. Султанът имаше право да държи гарнизони по граничните пунктове (по Стара планина), от което право той (поради общите вече интереси на България и Турция да се вардят от руския империализъм) не се възползува, имаше право на вето върху законите, гласувани от областното събрание, от което право той се ползува многократно. Поради това положение на Румелия тя се

включваше в митническите граници на империята и ползуваше турския пазар.

Градовете, които бяха изгорели през Априлското въстание и Освободителната война (Клисура, Панагюрище, Сопот, Стара Загора, Калофер), не можеха да използват обаче в старата мяра този пазар. Те не само загубиха много вересия, стоки, но каквото бяха спасили, отиде за издръжка през размирното време и за постройка на нови жилища.

Запазването на турския пазар игра основна роля в борбата за Съединението. Южнобългарските чорбаджии, представяни от Гешевата партия, свързани с този пазар, който още бе добър търговски терен, подкрепяни от руската дипломация, която се страхуваше от силна и независима изобщо, и особено от нея, България, която щеше да препречва пътя ѝ за Цариград, се бориха против Съединението, и когато Данаил Николаев изкара от казармата пловдивския гарнизон и обяви Съединението, тя накара генерал-губернатора Гаврил Кръстевич да поиска с телеграма от султана турски войски срещу войските на Съединението. Телеграмата бе написана, връчена на куриера за отнасяне на телеграфа, но когато куриерът сложи ръка на дръжката да излезе и я отнесе, Г. Кръстевич – това старо турско оръдие – дръпна телеграмата и я скъса с думите: "И аз съм българин." Съединението по други съображения, като прибързано, не бе желано от Батемберга и П. Каравелова министър-председател. Те го подкрепиха по силата на свършения факт. То дойде неочаквано за тях.

Съединението бе направено от народа, който не бе свързан с турския пазар, нито разбираше общостопанското му значение, от патриотично настроената младеж, а ла Никола Генадиев – тогава ученик, който искаше да влезе наред със своите кумири Ботев и Левски в героичната ни история, водена от стария безсребърник и бездомник Захари Стоянов, при съдействие на македонски харамии и авантюристи като Д. Ризов и пламенни народни синове като Чардафон Велики.]

Изчезна турският пазар за калоферските, карловските гайтани, за шуменските емении, за сливенските и котленските аби, за копривщенските и клисурските шити дрехи, за горнооряховските пастърми, за дряновските луканки, за габровските ножчета и дърволяк, за старозагорските сахани. За нашите занаяти остана само ограниченият вътрешен пазар, към който те трябваше да се нагодяват, ограничавайки производството си и произведенията си.

Но за да разберем малкия скок, с който се създаде новата стопанска обстановка, трябва да изясним насоките на нашето стопанско развитие непосредствено преди Освобождението и каква стопанска картина биха създали у нас, ако ние се освободяхме да кажем при Балканската война или по-късно, например при Европейската война.

Нашата домашна шаячена индустрия и нашите занаяти: абаджилък, табаклък, папукчилък, кожарство и други, щяха да минат към висшите форми на манифактурата и машинното производство. Габрово, Тетевен, Карлово, Сопот, Котел, Панагюрище и други щяха да станат големи промишлени центрове. С това щеше да почне процесът на концентрация на търговски и промишлен капитал. В едрите манифактури и фабриките щяха да влязат като наемници с по три гроша надница (колкото за неумиране) жените и децата на бедните хора, както и полугладните планинци.

В село щеше да се закрепят едрото земеделие, организирано на стокови, капиталистически начала в ръцете на турците земевладелци. Така че в градовете щеше да се развива търговският и промишлен

капитал в ръцете на българи, а в селата щеше да расте едрата поземлена собственост в ръцете на турците.

Но Освобождението прекъсна и двата тези процеса. Занаятите от износни станаха местни. Всичко стана дребно, за преживяване, за поминък, за поминаване. Нямаше широките стари възможности за забогатяване. Нямаше условия за развитие като това на братя Тъпчилешови: най-напред дребни местни занаятчийи, след това – средни занаятчийи – износители на стока за Цариград, после – едри занаятчийи – търговци на абаджийска стока, най-сетне – търговци на всякакви стоки и държавни доставчици.

Абаджилъкът с неговите горди абаджии бе заместен със свития терзилък по поръчка и от още по-свитото домошарство, а в градовете – от панталонджилъка. Други занаятчийи: гайтанджийи, табаци, бакърджии, еменджии и други, ограничаваха производството си. Над всички занаяти легна тъмният облак на индустриалната конкуренция и на новия начин на живот. България, която политически и държавно почна да се организира на капиталистически основи, чрез чиновничеството и едрите собственици почна да възприема европейския начин на живот: облекло, обуша, късна уредба, мобилировка, украшения, каквито предмети първобитната техника на нашите стари занаятчийи не можеше да даде. Котленските, калоферските, копривщенските, панагюрските, клисурските богатства не отидоха след Освобождението в търговията със Западна Европа и в индустрията, а отидоха за покупка на турски чифлици, в заеми за покупка на турски имоти (т.е. бяха изнесени из България, защото това бе злато), за възстановяване на изгорелите къщи, за учение на синовете в чужбина и за издръжка.

Още по-интересен бе превратът на нашата поземна собственост, който зема вид на малка аграрна революция. Това бе оземляването на малоимотните и безимотни селяни (на ратаите) и на дошлите в широк прилив планинци върху земята и чифлиците на избягалите турци. Всички форми на това оземляване и самооземляване, от доброволните до насилническите, бяха признати и уредени със закона за чифликчийските и господарски имоти, който възприе началото: земята на този, който я работи.

Турците масово бягаха пред победния поход на руските войски. Това бягство не можа да се спре с джентлеменските споразумения между българи и турци в смесените селища да се пазят взаимно.

По-бедните българи и особено българите-ратаи у турците, на които приличаше това, със своите коли така основно поразтребиха напуснатите турски села и къщи, че от тях останаха само каменни дувари. Всичко: дрехи, покъщина, храни, врати, прозорци, бе пренесено в българските села и къщи, долу-горе по примера, по който турските башибозуци през Априлското въстание и през Освободителната война се бяха отнесли към българските къщи.

Българите не само че вземаха готовото, но и засяха заетите от тях ниви. От продажбата на високи цени на добитък и храни на руските окупационни власти нашите нови собственици взеха доста пари. И когато след време почнаха да пристигат забягналите турци или техните векили (пълномощници) и виждайки опустошените си селища, решиха да се изселят и да продават, нашите приятели бяха в състояние да вадят кесия и да броят сухи пари, сухо злато в брой. Тази охота за продаване и изселване се засилваше от някой и друг нощен гърмеж, от други, от дървено естество, действия, чийто шум някога замлъкваше веднага, а понякога, сякаш на всеуслишание, се носеше доста продължително над селото. Цените се определяха по правилото: нощем го плаши, денем купувай.

Там, където нямаше условия за такива форми на самооземляване, придошлите планинци купуваха със спестени пари и с пари, заети от лихвари. По-лакомите от тях се нагълтаха и задавиха от такива заеми, че изпаднаха в зависимост от лихварите, които после заради лихви им взеха земите.

Много турски чифлици бяха купени от копривщенски, дряновски чорбаджии, които от своя страна после ги препродаваха на отделни късове.

Така в градовете изникнаха, като основна маса, дребните занаятчии и търговци, а в селата – дребните земеделци. България стана земя на дребния собственик, обаче с капиталистическо устроена държава – едно несъответствие, което даде възможност за поява на интересни обществени и политически явления.

Натрупването на нови богатства не стана от печалби на външния пазар, а от вносно-износна търговия, лихварство (зеленичарство), по-сетне от едра търговия във вътрешните центрове, а след закона за покровителстване на местната индустрия – и от индустрия. Един източник за бързо забогатяване бе държавното предприемачество: предприемане държавни строежи и държавни доставки за обзавеждане на новата държава и въоръжаване на армията.

Да рисуваме бавната агония на занаятите ни под ударите на чуждата и местна индустрия и на данъчната и митническата политика, покровителстващи създаването на местна индустрия за сметка на дребния собственик, е излишно. Подробностите са разнообразни със своя трагизъм, но общата линия е една и проста.

Държавата ни, за да спечели политическото благоразположение на нашите занаятчии, се опитва да спре процеса на западане на занаятите със специалния закон за занаятите и с хумористичния и неприложен закон за задължително носене от чиновниците на дрехи от местен шаек. Но всичко бе напразно. Животът е по-силен от непочиващите на законите му желання и мерки.

Нетипични страни в нашето обществено развитие

I.

Нашата история и досега остава история на една стопански изостанала дребнособственическа страна. И понеже тя е обществената среда на нашия дребен собственик, ние трябва да се спрем на общите черти на нейното развитие след Освобождението, на социологията на нашата история.

По този въпрос имаше и има горещи спорове. Марксистките писатели съвършено правилно твърдяха, че общественият живот на България по общо правило се развива на капиталистични релси, като доказаха това с новите елементи, които капитализмът бавно внасяше в този живот. В борбата си срещу марксизма теоретици на буржоазията се опитваха да отрекат това като сочеха факти от нашата стопанска изостаналост и някои нетипични страни от нашето обществено развитие.

Нашето Освобождение бе буржоазната революция у нас. Тази революция обаче бе съчетана и с националноосвободителната революция. При това нашето Освобождение стана не чрез вътрешно въстание, а чрез външна намеса. Държавата, която направи буржоазната революция у нас, сама още не бе я направила у себе си. Най-сетне ние получихме нашата

свобода от една страна, която мислеше да ни освободи от турците, но не и от себе си.

Така се създадох условия за редица отклонения в нашето обществено развитие в сравнение с типичното развитие на класически капиталистични държави. Нека почнем отначало.

Най-напред: Априлското въстание, без което нямаше да има руска намеса и следователно, освобождение, стана поради черкезките обири, които направиха невъзможен вътрешния пазар и затрудниха много връзките с външния за нашите занаятчии, за средните търговци и за някои дребни търговци от редица градове. Заселването на тези черкези на 1861 г. е нещо, което не стои в никаква връзка със спонтанното развитие на нашия живот, макар че неспособността на турския феодализъм да се справи с тяхното разбойничество разкри негодността му като политическа форма на новото разменно стопанство, което работеше с близки и далечни пазари и за което сигурността на съобщенията беше условие, без което не може. Но до черкезите нямаше друга сила, която с такава нетърпима острота да разкрие тази негодност. Може би без тяхното дохождане старата феодално-капиталистична, в съответна мяра, поносима идилия щеше да има още няколко десетилетия живот и ние вероятно щяхме да получим свободата си чрез Балканската или Първата европейска война.

На второ място: Освобождението, като буржоазна революция, трябваше да премахне отживялата феодална политическа обвивка, която спъваше пълното развитие на създадения в недрата на феодализма капитал и да му създаде нови простори. Прочее, Освобождението трябваше да бъде крачка напред не само в политическата област, но и в стопанската. Всъщност Освобождението бе дълга крачка назад в стопанското ни развитие, макар че установи капиталистично организирана държава със съответно нов политически, правен и културен живот. То ни отне богатия турски пазар, почти съсипа старите ни натрупани капитали, унищожи едрото земевладение и превърна България в бедна дребнособственическа страна. Така че то не само разори създадения до Освобождението капитал, но премахна и възможността за бързо създаване на такъв. Прочее, буржоазната революция у нас, която трябваше да даде нов тласък на капиталистичното развитие у нас, в действителност за дълго време го спъна.

Външната търговия на България преди Освобождението бе активна: ние изнасяхме повече, отколкото внасяхме. Това личи от натрупваните в българските градове богатства. След Освобождението външната ни търговия до 1929 г. бе пасивна за нас: ние внасяхме повече, отколкото изнасяхме. Недоимъка покривахме с неизбежните външни заеми, които играха такава голяма роля в нашия стопански живот (за поддържане на нашия лев, за покриване бюджетните дефицити, за поддържане политическото спокойствие и за задържане от падане на правителствата).

Полезно е да дадем малко числа. Износът ни по петилетия е вървял така:

1886-1890	- износ	445 млн.кг.;	стойност	62 зл. лв.
1891-1895	- износ	604 млн.кг.;	стойност	77 зл. лв.
1896-1900	- износ	480 млн.кг.;	стойност	68 зл. лв.
1901-1905	- износ	792 млн.кг.;	стойност	120 зл. лв.
1906-1910	- износ	609 млн.кг.;	стойност	118 зл. лв.
1926-1930	- износ	413 млн.кг.;	стойност	231 шв.фр.
1938	- износ	489 млн.кг.;	стойност	293 шв. фр.

1939 - износ 538 млн.кг.; стойност 322 шв. фр.

Недоимъците на търговски баланс, на бюджета на държавата, и на Софийската и Варненската община са били редовно покривани от външни заеми (в милиони) така:

1892 - заем 125 млн. зл. фр.

1896 - заем 30 млн. фр. (1)

[1 - Заемите по 30 млн. фр. фр. от 1896 и 1909 са отишли за капитал на БНБ и ВЗКБ.]

1902 - заем 106 млн. зл. фр.

1904 - заем 100 млн. зл. фр.

1906 - заем 35 млн. лв.

1907 - заем 145 млн. зл. фр.

1907 - заем 8 млн. лв.

1909 - заем 100 млн. фр. фр.

1909 - заем 30 млн. фр.

1909 - заем 82 млн. фр. фр.

1910 - заем 15 млн. лв.

1923 - заем 58 млн. фр. фр.

1926 - заем 2,4 млн. лири стерл.

1926 - заем 4,5 млн. долари

1928 - заем 1,8 лири стерл.

1928 - заем 130 млн. фр. фр.

1928 - заем 13 млн. долари

България държавно, административно, законодателно, културно се организуваше като капиталистична държава. Решителното ни индустриализиране започна обаче едва след Първата европейска война, и то чак след 1924 г., макар че първият закон за покровителстване на местната индустрия бе гласуван на 1894 година, вторият - на 1905 г., третият - на 1909 г. и четвъртият - на 1928 година.

На 1909 г. се направи анкета на насърчаваната индустрия у нас. Тя обхваща само едрите ни предприятия: с най-малко 20'000 зл.лв. капитал, 10 работника и двигатели 10 к.с.

Дали са отчет 266 едри предприятия, основани както следва:

1830-1879 - 20

1880-1884 - 23

1885-1889 - 33

1890-1894 - 54

1895-1899 - 36

1900-1904 - 30

1905-1909 - 70

Всичко: 226

Образуването на нови едри предприятия след 1909 г. се вижда от долната таблица:

1909 - 345

1921 - 323

1922 - 390

1923 - 476

1924 - 583

1925 - 731

1926 - 854
1927 - 961
1928 - 881
1929 - 1157
1930 - 1245
1931 - 1153

На нашата индустрия се пада поразяващо малък дял в националния ни доход. При общ национален доход за 1926 г. от 40 милиарда лева на индустрията се падат само 2,3 милиарда, т.е. 6%. Доходът от домашна индустрия е 4,8 милиарда, а от занаяти 2 милиарда. През 1930 г. от общ национален доход към 25-30 милиарда лева, на индустрията се пада само 4 милиарда (10%).

Нашата индустрия дори на 1930 г. със своя средно вложен капитал в места, сгради, машини и двигатели на предприятие от 6,6 милиона лв., а общо 7,2 милиарда лв., със своето производство за 6,4 милиарда лв., със средно 35-40 работника в предприятие и средно 180 к.с. двигатели, си остава средна.

Поради липса на колониални печалби и значителна износна търговия натрупването на нови капитали трябваше да стане от вътрешния пазар и главно от държавата: държавни доставки, покровителствени мита, индустриални облаги и други. Прочее, докато буржоазията в някои напреднали капиталистични страни печелеше чрез държавата, нашата буржоазия печелеше от държавата. С това бе махната основата за всяко строго отношение към държавните средства. Никой не искаше да сложи ръка в това, дори и в опозиция, защото всеки чакаше своя ред да се възползува от тази система на безсистемно ограбване. Така се роди у нас държавната корупция и партизанското отношение към държавните средства, партизанството изобщо: борба за облагите от властта.

На трето място: Националреволюционното ни движение, което завърши с Априлското въстание, като подготовка на буржоазната ни революция, трябваше да бъде изнесено от едрата буржоазия (чорбаджийството). Тази буржоазия обаче се страхуваше от отделянето ни от Турция и турския пазар; искаше само автономия или най-много дуализъм. Вярна на класовите си интереси, тя не само бе против революционната борба и Априлското въстание, но се и бори срещу тях. Прочее, получи се своеобразието: буржоазната революция у нас стана без буржоазията и при съпротива на буржоазията. Буржоазната революция у нас бе направена от дребния собственик, който чрез нея установи един обществен ред, който щеше полека-лека да го помете. Тези две своеобразия имаха огромни политически последици.

Невземайки участие в героичния период на създаване на свободна България, едрата ни буржоазия не спечели никакъв политически капитал, не си създаде никакъв национален борчески авторитет, не си създаде никакви връзки и влияние сред народа, тъкмо обратно: тя си създаде най-черна омраза. От Освобождението тя излезе политически мъртва. Нищо чудно, че бе бита политически и в Учредителното събрание, както и в първите законодателни избори. На тази почва се създаде цял възел от политически несъобразия: капиталистичната държава у нас бе създадена и в началото ръководена не от капиталистите, а от дребните собственици. Политически хегемон дълго време бе не партията на едрия капитал, а партията на дребните собственици - Либералната партия. Но липсата на политическо влияние на едрата буржоазия създаде най-чудовищния парадокс. Вместо капитализмът да се организува от капиталистическата класа чрез

нейната партия, капитализмът у нас в началото се организуваше от Либералната партия, защото до 1895 г. едрата буржоазия у нас нямаше своя собствена партия.

Политическият ни живот тръгна по линията на едно противоречие: дребният собственик, като политически силен, трябваше да избира една власт, която създаваше един ред, който го обричаше на стопанска смърт. За разрешаване на това противоречие бе създаден своеобразният стил на нашия политически живот и на нашите политически партии, в който играеха такава крупна роля демагогията, политическата лъжа и изборните насилия.

На четвърто място: Получавайки свобода от държава, която целеше поробването ни, ние трябваше да се борим за независимост срещу освободителката си. Таз борба след заминаването на княз Батемберга ни изправи пред гражданска война. "За да се не избием, - както казваше Стамболов, - ние сложихме на престола едно платено оръдие на германския империализъм." Фердинанд дойде в България като агент-провокактор, чиято задача бе да улесни поробването ни от немците и с наша собствена помощ: като им помагаме да установят европейска хегемония, т.е. да ни погълнат заедно с всичкото. За да сложи здрави основи на нашата независимост, Стамболов не само доведе Фердинанда, но и създаде здрав, дисциплиниран, добре платен офицерски корпус и го даде в ръцете на Фердинанда. Опрян на него, Фердинанд установи личен режим. Той вече сам сваляше и качваше министри и кабинети. С това хвана в ръцете си вътрешната ни политика. С промяната на чл. 17 от Конституцията, която му даде право да сключва тайни договори, той взе в ръцете си и външната ни политика. С една дума, нашата буржоазия предаде в ръцете на един враг армията, външната и вътрешната ни политика. Резултатите скоро излязоха на лице: погромът от Междусъюзническата война, организиран от Фердинанда, за да се провали Балканският съюз, да се заличат придобивките от Балканската война, за да остане "националният" ни въпрос нерешен, та в негово име да вземем участие в Европейската война на страната на Германия и Австро-Унгария, забивайки нож в гърба на нашите съседи, в полза на общото ни завладяване от немците. Погромът от Европейската война бе логично последствие от първия погром.

На пето място: В нас, като идеен книжен внос, от 1885 г. почна да се внася и социалистическата идеология. Теоретично социализмът е теория и практика на работническото движение, на съзнателното работничество. У нас в 1891 г. се създаде и почна да работи социалистическа партия, когато още нямаше никакво работническо движение. (1) И докато тесните социалисти, оставайки верни на теорията, се грижиха за опазване бъдещността на работничеството, широките започнаха да организират в работническата си партия главно дребни собственици и дребнособственическа интелигенция. Но и едните, и другите до Европейската война се занимаваха главно с теоретична работа и социалистическите партии бяха научни семинари, а не организации за борба за власт.

[1 - Дори на 1907 г. в синдикатите на тесните социалисти от 1689 члена само 676 души (40%) са индустриални работници.]

На 1909 г. в насърчаваната едра индустрия у нас са били заети 13'070 работници, от които 2907 жени, като на предприятие са се падали средно 50 работника. Тези цифри ни говорят ясно какъв е бил размерът на българския пролетариат, истински предмет на социалистическата пропаганда. (1)

[1 - Имало е градове, където не е имало нито едно такова по-едро предприятие (Кула, Фердинанд, Белоградчик, Оряхово, Никопол, Трявна,

Елена, Търговище, Попово, Бяла, Айтос, Карнобат, Ихтиман, Трън, Копревщица). В много и много градове е имало само по едно предприятие: (Котел – килими, Ямбол – мелница, Лом – пиво, Кюстендил – мелница, Радомир – мелница, Калофер – гайтани, Карлово – текстил, Пазарджик – сусамово масло, Панагюрище – килими, Ловеч – мелница, Ч. бряг – въжа, Троян – текстил, Разград – мелница, Н. Загора – растителни масла, Г. Оряховица – пиво, Лясковец – мелница, Дряново – плетачество, Севлиево – кожарство). В следните големи днес градове е имало, както следва: Бургас – 3 (сапун, мелница и поправка вагони и локомотиви държавно), Видин – 3 (керамика, спирт и мелница), Враца – 2 (коларство, железарство), Плевен – 3 (железарство, мелница, пиво), Ст. Загора – 3 (железарство, памук, пиво), Хасково – 2 (мелници), Свищов – 3 (мелници).

От 266 предприятия, 154 са били в градовете: София – 32, Русе – 25, Габрово – 20, Пловдив – 14, Варна – 12, Сливен – 15, Търново – 10, Самоков – 7, Шумен – 5, Казанлък – 2.]

На шесто място: Докато вносът на чужди индустриални стоки унищожаваше нашите занаяти и ограничаваше и без друго ограничените възможности на нашата малка страна, вносът на чужди идеи чрез преводната литература създаваше амбиции на интелегентския ни индивидуализъм, дразнейки го с чужди и неосъществими у нас образци на живот и поприще. На тази почва се създаде у нас онова жестоко противоречие между искания към живота и невъзможност за тяхното осъществяване, което се изрази в трагичното крушение на нашия безпринципен интелегентски амбициозен индивидуализъм, израз на което крушение е българският символизъм, българското литературно бохемство и редица други явления в живота на нашата интелигенция.

На седмо и последно място: Нашата буржоазия преди Освобождението преживя трагедия: тя бе разпъната между нуждата да запази турския пазар и нуждата да участва в героичния период на нашата история. Тя предпочете първото и сбърка исторически. Тя трябваше да спаси поне това, което можеше да се спаси. Неучаствайки в революционните борби, тя не само не създаде героични личности, но води борба срещу проявите на всеки героизъм. Знае се нейното отношение към Ботева и неговите хъшове. Прочее, буржоазията не успя да си създаде хора и морал от голям стил.

Чувствайки се политическа опашка, тя в свободна България се нареди в редовете на политическата реакция и не само че не продължи една своя предосвободенска героична история, но се чудеше как да се варди от заплуванията на народа.

Установяването на личния режим, дворцовото блюдолизничество, корупцията и партизанството окончателно я обезличи. Тя не само не си създаде собствен класов стил, който, съгласно правилото, че господстващата идеология в дадено време е идеологията на господстващата класа, да наложи и на стоящите под нея обществени слоеве по пътя на примера и подражанието, но превърна безстилието, безличието, безгръбначието в обществен стил. Официална България стана страна на дребни шмекери, на дребните хора. Стигна се до това падение, че за да те направят министър, първото условие е: да не бъдеш самостоятелен, т.е. да нямаш и да не можеш да имаш собствено мнение и отношение към нещата, нито воля да го наложиш. Малкото големи хора на нашата едра буржоазия, хора от голям стил и класа, като Мих. Маджаров, които, противно на личните си интереси, имаха кураж да казват жестоките истини право в лицето на управляващите върхове от собствената си класа, естествено останаха в сянка. Нашата буржоазия се срамува от своята история. И с право: тя заедно с

политиците, военните, професорите, писателите се нареди зад Фердинанда, за да му помогне да организува двата погрома над българския народ. Това срамуване иде обаче много късно, и то като признание, което бърза да изпревари подигането на отговорностите от чужди ней обществени среди.

Че нашата буржоазия не можа да си създаде съответен стил, който да стане господстващ стил на нашия обществен живот, да стане традиция, средна мярка за човека, може да бъде приведено и следното обстоятелство: допреди няколко години, допреди министър проф. Борис Йоцов(1), образованието на българските деца бе повече в ръцете на широките социалисти. Те бяха повечето автори на учебниците, особено на учебниците по история, членове от комисиите за одобряване на учебниците, професори по педагогия.

[1 - Проф. д-р Б. Йоцов става министър на народното просвещение в правителството на Богдан Филев с указ от 11 април 1942 г. (М. Х.)]

Ii.

Ето при каква усложнена обстановка, поради известни - не, разбира се, основни - атипични страни от нашето обществено развитие се слагаше битът и душевността на нашия еснаф и дребен собственик след Освобождението.

Развитието на капитализма у нас, поради противоречивия строеж на това общество, поради противоречията в стопанство, политика, право, морал, вътрешно разположение, поради силното обществено и класово разслоение, усложни обществената среда още повече. Днес всеки човек е разпъван от толкова противоречия; всеки ден от живота му е кръстовище на толкова противни сили, всеки човек преживява толкова невероятни и неочаквани неща и нравствени трагедии, че всяка лична биография е сложен психологичен проблем. Да не говорим за сложността, при която се формира масовата душевност. Животът на капиталистичното общество е толкова многолик, че всяка негова черта се нуждае от отделно изследване. Поради това в по-нататъшното изложение ще се спрем само на някои избрани страни от тази душевност, и то доколкото засяга дребния ни собственик, като оставяме широка врата за по-нататъшните изследователи на конкретната масова душевност.

Парламентарно маневриране с дребния собственик

I. Каква бе политическата обстановка на дребния ни собственик непосредствено след Освобождението

Две несъобразности определяха стопанско-политическата обстановка на дребния собственик. Първо - България политически, държавно, правно и културно се организуваше като модерна капиталистична държава, но без да има в нея капиталистична група със съответна сила и значение. Второ - дребният собственик като данъкоплатец (по линия на преките данъци) и като потребител (по линия на косвените данъци) трябваше да понася разходите за новото държавно строителство и за натрупване на капитали от покровителствуваната за негова сметка индустрия, и то във време, когато поради пропадането си този собственик бе все по-малко и по-малко в състояние да понася тези преки и косвени облагания.

Ние няхмахме колониални печалби, няхмахме приходи от транзитна търговия, от навла на търговска флота. Единствен приход останаха пак "хилядата бода за пара", и то при все повече и повече влошаваща се обстановка (ако не смятаме за приход непрекъснато сключваните в чужбина държавни заеми).

Тази стопанска картина, която държеше непрекъснато ръката на бирника в джоба на дребния собственик, не бе от естество да го въодушевява особено много. Нещо повече. В началото, поради политическа неопитност и страдане от фискален сантиментализъм, либералите прибегваха до системата на преки данъци – които са най-дразненият начин на данъчно облагане. Едва след падането на Стамболова народняците въведоха "скубането на кокошката, без тя да кряка", чрез системата на косвени данъци.(1)

[1 – Съотношението на преките към косвените данъци за годините 1886-1896 се е променило така:

Преки данъци:

1886 г. общо, 30'000'000 лв., на глава, 9,64 лв.

1896 г. общо, 33'700'00 лв., на глава, 10,00

за 10 години, 3'700'000 лв., увеличение 0,36

Косвени данъци:

1886 г. общо, 11'200'000, на глава, 3,60 лв.

1896 г. общо, 34'200'000, на глава, 10,16

за 10 години, 23'000'000 лв., увеличение 6,56 лв.]

Но в края на краищата, за обедняването на дребния собственик не е от значение дали ще вземаме малките му приходи с крякане или без крякане; чрез преки данъци, чрез косвени данъци или чрез изкуствено високи цени (изкуствена скъпотия), създадени в полза на местната индустрия посредством високи покровителствени мита, които позволяваха на нашите индустриалци да повишават цените, без да се страхуват, че ще бъдат конкурирани отвън.(1)

[1 – Пироните в чужбина струват 6 лв. килограма. На нашите пиронени фабрики, поради назаднала техника и превозни разноски, струват 8 лв. Държавата не слага 2 лв. мито на чуждите пирони, та и те внесени в България, да струват 8 лв., и с това да се изравнят условията за продажба между двете индустрии, а слага мито 4 лв. По този начин внесените пирони имат костуема стойност 10 лв. Тогава нашите фабрики спокойно могат да продават своите пирони вместо 8 лв. по 10 лв., печелейки вън от обикновената си печалба още 2 лева свръхпечалба поради покровителствената митническа политика, създаваща печалби за индустрията за сметка на потребителя.]

Бедността на дребния собственик естествено го правеше недоволен и търсещ спасение.

Но новата политическа съдба на дребния собственик си позволи втора ирония с него, като му даде в ръцете една либерална конституция, благодарение на която той самият щеше да избира своите управители, т.е. тези, които по силата на нещата щяха да гласуват законите за неговото изтичане, което той схващаше като ограбване. Значи дребният собственик бе изправен пред противоречието – сам да си слага самара.

Ii.

Произходът на тази конституция изисква няколко думи, защото тя бе създадена не само следствие на демократичните традиции и борбите за народовластие на нашия народ, не само от парламентарната борба и вдъхновените речи на П. Каравелова, дядо Славеикова и Стамболова,

подкрепяни от мнозинството на Учредителното събрание, което бе начало на борбите ни за народна свобода, за народни правдини през турското робство, и не само за гарантиране на политическите свободи на народа, т.е. на дребния собственик, но и от царската руска дипломация, която чрез либерална конституция целеше главно да вкара народа като фактор в политиката и да го противопоставя в удобния момент на короната и в тази борба да използва ту короната срещу народа, ту народа срещу короната и, заплитайки двата фактора в борба помежду им, да отслабва България, да я държи в състояние на постоянни размирици и с това да я държи в ръцете си като зависима територия. Останалите цели: представяне пред света, че царска Русия дава средство на българския народ да се самоопредели, т.е. средство на самостоятелно управление, че Русия иде не да потиска българския народ, а за да зачете политическите му традиции без всяко насилие и прекъсване и пр.и пр., бяха второстепенни моменти.

Така че ние наистина дължим либералната си конституция на борбата на либералите и на либералното мнозинство в Учредителното събрание, която бе продължение на борбите за народна просвета, народна църква, народна политическа свобода, но в рамката, поставена ни от царската руска дипломация, която чрез устата на открилия Учредителното събрание български генерал-губернатор граф Дондуков-Корсаков даде пълна свобода на Събранието да се отнесе както иска към представения от царското правителство проект за конституция и да си състави конституция, каквато то намери за добре.

Царска Русия можеше да си наложи обаче конституция каквато тя искаше. Никоя сила не бе в състояние да я спре. Най-малко тази сила бе в страната ни, защото всички – и народ, и водачи от всички лагери, разчитаха само на Русия да ни утвърди и запази като самостоятелна държава. Какво щяхме да правим ние без руските окупационни войски, без руското офицерство, без руските администратори-инструктори, без руската финансова помощ и без подареното ни от русите оръжие? Да не говорим за русофилството на народа, което бе взело формите на идолопоклонство пред всичко руско.

Тук имаше едно спосрещане на българските и руските интереси, но като изходна точка за различни и противоположни цели. За наше щастие, играта спечелихме ние, макар и с дълги борби.

За царска Русия панславизмът бе панрусизъм: освободението ни – път към Проливите чрез окупация на една славянска държава и превръщането ѝ под повече или по-малко прикрита форма във васална държава.

Този план не успя, защото сам даде средства за своето проваляне. В днешния противоречив свят, често този, който зло мисли, добро прави, а който мисли добро, прави зло.

Царизмът смяташе да има България като васал (под маската на самостоятелна държава) чрез овладяване командните ѝ лостове: 1) Държавният глава – тяхно оръдие. 2) Офицерският корпус, т.е. армията – техен. 3) Ръководството на администрацията и духовния живот – техни. 4) Жп мрежа – т.е. съобщенията, организувани и построени от тях съобразно техните стратегически планове. 5) Народната банка, т.е. кредитът и банкното обръщение, в техни ръце чрез образуване на Народната банка като частно акционерно дружество в ръцете на Гинсбург с централа в Париж и клон в София. 6) Народното настроение – русофилско.

За княз на България руското правителство посочи Александър Батемберг, беден пруски княз от Дармшат, капитан от пруската армия, племенник на руската императрица. Царизмът смяташе, че този княз ще

бъде негово послушно оръдие: поради бедността си, поради безпомощността си, поради липса на български офицерски корпус и обучена армия, още повече, че Батемберг не дойде като платен агент на някоя чужда държава. (1)

[1 - Германската външна политика тогава бе в ръцете на Бисмарка, който бе за приятелски отношения с Русия на всяка цена. "Източният въпрос не заслужава кръвта и на един померански гренадир", казваше той. И когато Батемберг, на път за България, между другите, посети и Бисмарка, той не се опита да го направи немски агент - почетен или срещу прилично за случая възнаграждение, - а се отнесе подигравателно към неговата мисия в България: - Идете в тази страна. В краен случай оттам ще Ви остане споменът за едно интересно приключение.]

Русите обаче сигурно са имали някакви данни за прямия, честен, искрен и рицарски характер на Батемберг, комуто бе чужда всяка низост, всяка подлост, всяко лицемерие, всяко грабителство, който не намираще никакво лично удоволствие в борбата с всички средства, в интригантството, в мацкане на противниците, в политическия и дипломатически сатанизъм. (1)

[1 - Когато го детронираха насилствено, Батемберг каза на своите свалители: - Нямаше нужда да ме сваляте. Аз щях да си отида сам, ако бяхте ми казали, че само един-единствен български офицер е против мен.]

Прочее, за уравнивяване на евентуални опити на Батемберг към независима политика, в разрез с царските руски планове и интереси, и за осуетяване всеки опит към монархическо господство и личен режим, опрени на здрава и самостоятелна българска армия, царизмът ни даде възможност да си създадем либерална конституция. (1)

[1 - Русите за съветник по конституционните въпроси ни пратиха искрения либерал Лукиянов, който изготви напълно либерален проект. Проектът бе върнат от императорската канцелария с някои консервативни поправки (държавен съвет, втора камара, имуществен ценз за избиратели и избираеми и пр.). Това бе лесно обяснимо: С либерален проект руската императорска канцелария би дала непобедимо оръжие на руските либерали да искат и те за Русия либерална конституция, щом самият император смята, че за един много по-назаднал народ либерална конституция е най-добрата. С това с един замах щяха да бъдат унищожени аргументите на императорските конституционалисти, че руският монархически деспотизъм е най-добрата държавна система. Русите можеха обаче да предположат крайната съдба на този проект и затова не се бояха от него.]

И наистина, когато по съвета на дармщатските си юристи Батемберг, при посещението си на императора преди дохождането му в България, поиска промяна на гласуваната либерална конституция, императорът му отказа. За този отказ никой нямаше да узнае.

Руските страхове се оправдаха. Батемберг отказа да приеме четири и половина милиона златни рубли срещу задължението да бъде безволен руски агент, прикрит руски генерал-губернатор. Първият български консервативен кабинет на Т. Бурмов отказа да направи Народната банка не държавна, а частно акционерно дружество в ръцете на руския евреин Гинсбург. Не се съгласи също с руския проект за постройка на стратегични железници, и то от същия Гинсбург. Батемберг, люшкащ се между задълженията си към руския двор и задълженията си към България, подкрепи в началото руските искания, но след като те бяха отхвърлени от кабинета, той се солидаризира с него, несмеейки да поеме лична отговорност. С това Батемберг скъса с

Русия и направи руския двор свой смъртен враг. Още с това бе решено неговото отстраняване. Въпросът бе само как да стане то.

Щом като консерваторите не възприеха руските планове, русите нямаха нищо против от дохождането на либералите на власт.

Но ако консерваторите излязоха патриоти, колко повече щяха да бъдат такива либералите? А можеше ли да се очаква изобщо противното от Драгана Цанков или от П. Каравелова? Кой смееше тогава да получава политически подкуп и да продава народа и съвестта си? Царизмът загуби пак играта.

Сега трябваше да се отстрани Батемберг, да се махне центърът на държавната власт, да се създаде безкняжие, преторианство, междусобици, които да направят естествена откритата руска окупация на България.

За тази цел Батемберг трябваше да бъде противопоставен на народа и в борбата с народа да бъде направен невъзможен като държавен глава. Условието бяха налице.

Батемберг искаше от своя министър-председател и финансов министър средства за модерно държавно строителство, за въоръжаване на войската, за декоративен блясък на новата модерна държава и нейните върховни представители. П. Каравелов, който знаеше, че тези средства трябва да се съберат от неговите избиратели, които бе спечелил в борба против налога на солта, въведен от консерваторите, стискаше скъпернически държавната кесия и не даваше дума да става за разходи вън от крайно необходимите. За да образува държавен фонд, Каравелов бе възприел правилото: колкото може повече приходи и колкото може по-малко разходи. Поради неотстъпчивостта на Каравелова неприятностите между него и Батемберга непрекъснато растяха, засилвани от нервността и необуздаността на Каравелова, който не можеше да се въздържа, когато след нервна разправа с княза напускаше двореца, да не дига юмрук по стълбите и да вика пред прислугата:

– Аз ще те науча тебе.

Прочее Батемберг, комуто представителят на народа вдъхваше с мръсната си и сприхава личност и скъперническата си политика истински ужас, чувствайки се безсилен пред него и пред поддържащия го народ, потърси сила за борба в Русия. С това Батемберг сам влезе в руската клопка.

Русите, които не бяха като Батемберга на 23 години, без всякаква политическа и дипломатическа опитност, коварно се съгласиха с неговия план за разтуряне на камарата, за избиране с насилие на послушно Велико народно събрание, което да даде на Батемберга пълномощия за седем години, като русите обещаха за осъществяването на този план пълна подкрепа: вътрешна, дипломатическа и чрез изпращане на руски министри, т.е. обещаха на Батемберга да му помогнат в неговото проваляне, тъй желано от тях.

И наистина Батемберг се хвърли в борба срещу народа. С първите признаци на съпротива от страна на народа и либералната му партия, руските агенти влязоха във връзка с либералната опозиция, насърчиха я и вътрешният министър Ремлинген, който, от една страна, въртеше нагайката срещу опозицията на режима, разреши на същата опозиция вестника "Свобода"! Руският пълномощен министър Хитрово отново се надяваше да прокара чрез либералите стария план за железниците. Либералите, разбира се, не го разочароваха в обещанията си. Но след като Батемберг разбра играта, изгони руските генерали, повика либералите на власт, сдобри се с народа, като либералите отново не

дадоха и да се поставя въпросът за железниците. Русите отново загубиха играта.

На тях сега оставаше пътят на конспирацията и вътрешните и външните интриги. Историята на тези борби на създаване на дипломатични, стопански и политични затруднения, които да докарат България до безпомощност и да я накарат да търси подкрепа от Русия при пълно подчинение, първата стъпка от което щеше да бъде премахването на тръна - Батемберг; борба срещу Съединението, раздухване опасността от страна на Сърбия, за създаване на психоза на безпомощност в България с войната в 1885 година; свалянето и връщането на Батемберга, регентството, борбата му с руските бунтове(1) в Русе и Силистра, чрез които Русия искаше да създаде размирици в България, предусловие за откритата ѝ окупация; борбата на Стамболова срещу руските попълзновения за нашата независимост; довеждането на Фердинанда като борец против руското влияние и пр., излизат вече от рамките на нашия въпрос.

[1 - Става дума за проруските офицерски бунтове. - (М. Х.).]

Iii. Либералната конституция

Прочее, либералната конституция даваше възможност на нашия дребен собственик да бъде "господар" на съдбините си, "да направлява държавния вървеж съобразно своите интереси".

Но какво би станало, ако наистина държавната политика се насочеше към охрана на интересите на дребния собственик, а не към улесняване и разчистване пътя на новата стопанско-обществена капиталистическа форма? Това значеше, вместо държавата да бъде средство за обществен напредък, да стане спирачка и проводник на реакцията. Но държавата сама е плод на стопанското развитие и нейната относителна самостоятелност, като политическа надстройка, не е в състояние да спре стопанското развитие, което е основното и определящото.

Каква бе посоката на това развитие? Това развитие отиваше към създаване на едра капиталистическа собственост чрез концентрация на паричен, търговски и индустриален капитал. Но създаване на този капитал и неговата концентрация при нашите условия не можеше да не стане освен за сметка на обедняването и пропадането на дребния ни собственик.

По този начин се създадоха противоречията: обществените интереси не бяха интересите на дребния собственик, а бяха противни на неговите, изборната сила бе в ръцете на дребния собственик, а стопанската и политическата сила - в ръцете на група, противоположна на този дребен собственик; дребният собственик търсеше спасение от една държава, която улесняваше историческия процес, който обричаше дребния собственик на гибел; дребният собственик, най-сетне, трябваше да избира едно управление, което щеше да работи не за него, а против него, той трябваше да върви след политически партии, които непрекъснато щяха да му обещават и да го лъжат, като непрестанно щяха да го люшкат между надеждата и разочарованието. С една дума, работата трябваше да бъде поставена така, че конституцията да не се превърне в оръжие на реакционните интереси на дребния собственик, а да бъде само една процедура за уреждане на управлението по волята на народа, макар и често пъти в ущърб на народа. Това поставя въпроса за парламентарния обход с дребния собственик, за маневриране с него чрез изпълнителен орган и политически резерв.

Каква е тази политическа люшкалка: изпълнителен орган – политически резерв? (1)

[1 – При заминаването на генерал Ернота (след като с камшика си даде на Батемберга необходимото му мнозинство във Великото народно събрание за гласуване на пълномощията) княз Батемберг го помолил да му даде един добър съвет относно създаването на новото министерство. Генералът, със свойствения си хумор, отговорил:

– Най-добрата конституция би била следната; да се вземат дванадесет честни и добри дипломирани унтерофицери. Шест от тях да се назначат за министри, а другите шестима да се оставят в резерв. Щом бъде обявено недоверие към първите шестима унтерофицери, тутакси да се турят те в резерв, а резервните да се направят министри.]

Изпълнителен орган на държавата и на стоящата зад нея господстваща обществена група е управляващата партия, която носи отговорността за текущите дела, за текущите грехове и която поради това е прицелна точка на недоволството.

Политически резерв са опозиционните партии, които, критикувайки ожесточено политиката на управляващата партия, със своите самохвалства, със своите обещания, създават надежда и илюзия у избирателя, че щом избере тях и смъкне управляващата партия, работите ще се уредят така, както той иска, благодарение на ума, честността, опита на политическия резерв, каквито качества управляващата партия няма и не може да има поради личните качества на шефове и апарат.

Държавата и нейните органи (парламент, министерство, и пр.) имат точно определена задача: да охраняват, административат и улесняват задоволяването на интересите на онази класа, която е създала тази държава като своя организация, т.е. на господстващата обществена група. (1) За известен период от време интересите на тази класа съвпадат с историческите обществени интереси, изразяват обществената необходимост. Но дори в този момент, поради противоречивата обществена организация, тези интереси не съвпадат с интересите на всички. Поради това полезното за едни ще бъде вредно за други. Доволството на един от една мярка ще бъде истинско недоволство у засегнатите. Въпросът добива по-значително политическо значение, когато засегнатите и недоволните са избирателно мнозинство.

[1 – Тази задача, докато съществува тази държава и стоящият зад нея обществен ред и неговият носител – господстващата обществена класа, трябва при пълна приемственост, без всяко прекъсване да се разрешава от всяка управляваща партия, от всеки изпълнителен орган. Този изпълнителен орган може да дойде по пътя на самоназначението (диктатурата) или по пътя на избори. Дали за разрешение на своята задача изпълнителният орган ще прибегне до единия или другия път за вземане на политическата власт, зависи от политическата обстановка, но той не е венчан с единия от тях. Поради това парламентаризъм и диктатура в една или друга форма се менят в историята на всеки народ.]

Управляващата партия е дошла на власт и се крепи на власт, обещавайки на избирателното мнозинство политика, която ако не го ползува, поне не му вреди. Но никой не прави такава скромна изборна агитация. За спечелване на изборите всеки обещава златни планини.

Но по силата на нещата изпълнителният орган трябва да провежда мерки, които будят разочарование и недоволство в избиралата го изборна маса. Това е процесът на изхабяване на този орган, който налага неговата смяна, за укротяване на недоволните и създаване нови

надежди и илюзии. Отивайки си, управляващата партия отнису греховете от действията при разрешаване на основната задача на държавната политика, приемайки тези грехове като лични свои грехове, като грехове на неопитността на своите политици, на тяхната държавническа непредвидливост, на тяхната нечестност, а не като на една историческа необходимост, кореняща се в самото обществено устройство.

В Китай във всяко село хората, въпреки Конфуция и Лао Тце, правят грехове. Не че са лоши хора, а чисто и просто, защото устройството на живота е такова, че води хората към грехове, понякога дори въпреки волята им. Но боговете, създадени в друго, по-безгрешно време, и при това създадени веднъж завинаги, не променили своите схващания за човешките деяния, изискват хората да заплащат настоящите грехове със старите наказания. Трябва обаче да се намери изход от това положение, от това противоречие: хем да се греши и хем да не се понася наказание. За разрешаване на това противоречие и китайците възприели системата на изпълнителен орган и резерв.

Всяка година на един ден за очистване на греховете селото пазарява някой беден млад човек срещу възнаграждение, което ще му позволи да се установи другаде, да поеме греховете на селото и да бъде изгонен от него, отнасяйки със себе си отмъщението на боговете. След като поемчикът на греховете сложи кесията в пазвата си, всеки жител се приближава до него, докосва го с ръка и му джиросва прегрешенията си. След това, оцапан с нечистотии, псуван, заплаван, гонен с тояги, младият човек избягва. С това селото е очистено от всякакъв грях. То може спокойно да греши до идващата година, защото резервът е готов: млади и бедни хора в Китай колкото искаш.

Iv.

Днешното противоречиво организирано общество периодично се раздрусва от стопански и военни кризи. Във време на такава криза изхабяването на управляващите партии става много бързо, не в течение на законодателния период от 4 или 5 години, а с месеци. Съществуването на опозиция в такъв момент е свършено опасно, защото и най-слабата критика е наливане масло в огъня на недоволството. Във време на такива кризи бързото изхабяване на партиите пречи за образуване на силен политически резерв, който да отлее недоволството в държавно безопасна посока. В такива случаи се налага, по силата на остра държавна необходимост, образуване на национални концентрации (блокове) за спасяване положението, за изживяване на кризата без дълбоки сътресения.

За образуване на такива концентрации способствува както слабостта на отделните опозиционни партии, така и нетърпимостта от държавно гледище на каквато и да било опозиция. На трето място, чрез националната концентрация отделните опозиционни партии запазват кредита си, понеже в мътилката на концентрацията могат да стоварят кривите дърва от управлението върху съюзниците – участници в нея. Образуването на тези концентрации става за смяна на едно изхабено и невъзможно от държавническо гледище управление.

Такива национални концентрации или блокове бяха образувани за сваляне на Стамболова, за справяне със следвоенното недоволство, за сваляне на Стамболийски и за сваляне на Демократическия сговор през 1931 г.

V. Изхабяването на нашите политически партии

Изхабяването на нашите политически партии вървя долу-горе така: Тяхната историческа и обща държавническа задача бе да организуват новия ни живот, стопански и политически, въз основа на господстващата днес обществена форма. Това обществено строителство трябваше да стане за сметка на дребния собственик – мнозинство от народа и избирателната маса. При това политическият живот трябваше да протече в парламентарни рамки. Управлението трябваше да бъде избрано, като изборите бъдат проява на народната воля, допълвана в необходимите случаи с "морално въздействие", а дето то не стига – и с нагайки, дори с куршуми, свещогасене, смяна на избирателни кутии, смяна на бюлетини и пр.

Всяка партия като политически резерв, за да спечели гласовете на дребнособственическото мнозинство, трябваше да му обещае каквото иска. А какво искаше то?

"Какво иска опозицията – пише К. Иречек – естествен отпор на полуобразования срещу европейския административен ред: неограничена свобода без данъци, без монополи, без мита, без набори."

Ясно е, че политическият резерв трябваше в една или друга форма да обещава тази стопанска, политическа и военна необвързаност на дребния собственик с новото капиталистично строителство. Но понеже той щеше да дойде на власт, за да улеснява тъкмо това строителство, явно е, че неговото управление щеше да бъде всъщност процес на политическо изхабяване.

Кабинетът на Т. Бурмов, в който влизаха известните вече консерватори: Дим. Греков, Марко Балабанов, Гр. Начевич, подкрепян от д-р Конст. Стоилов, нямаше нужда от изхабяване. Като консервативен, като чорбаджийски, той бе предварително изхабен, защото нашите чорбаджии успяха да се изхабят политически още преди Освобождението, станало без тяхно участие, дори при тяхно противодействие. Но за засилване на либералното мнозинство при втория избор, след като Т. Бурмов разтури първата камара, помогна наложеният от него налог върху солта, който ловко бе използван от либералите, за да посочат на народа какво е "добрутрото" на консерваторите – новите чорбаджии.

Най-сетне либералите принудиха Батемберга да им повери властта.

През изборните агитации либералите, знаейки, че най-чувствителният мазол на народа се намира в кесията му, бяха обещали щедро на избирателите намаление на данъците и намаление на големите сравнително чиновнически заплати.

Но за доказване на това няма нужда защо да привеждаме Иречек и С. Радева. Това личи от речта на П. Каравелова, отправена към собственото му парламентарно мнозинство на 18 IV 1901 г.

"Аз положително считам за смешно да предлагате унищожение на данъци, без да изучите количеството им и с какво ще ги замените.

Щом дойде до намаление на данъците, всички сме съгласни, щом дойде до увеличение на разноските, пак всички сме съгласни.

Когато се унищожава един данък, трябва непременно да се мисли с какъв ще се замени. Аз не желая да бъда добър кмет, който да продава и двата вола, а предпочитам да бъда лош, но да продам само едина.

Право ви говоря и открито ви говоря, аз няма да намалявам данъците, защото не съм дошъл да ги намалявам.

Моята задача е да поправа финансите, а за да ги поправа, трябва да няма дефицити, такива фийтежелици да ги нямаме.

Аз бих желал по-голям патриотизъм у българите. А това не виждам. Всеки казва: ама аз колко говорих на моите избиратели. Какво сте говорили на избирателите си – не знам. Вие може да сте ги лъгали – аз не съм ги лъгал и не съм обещавал намаление на данъците и никога няма да направя това."

В опозиция някои либерали бяха проповядвали да се отказва всякакъв данък на едно министерство (на Т. Бурмов), което било погазило конституцията. Винаги възприемчиво към подобни проповеди, населението ги бе послушало. Най-богатите окръзи: Русчушкият, Търновският, Плевенският, дължаха най-много на хазната.

Каравелов издаде ново окръжно, още по-безпощадно от първите. Почнаха да стават екзекуции в страната. Чу се голям писък. Като резултат от тия негови мерки недоборите намаляха значително, но на обаянието на Либералната партия сред масата се нанесе голям удар. Опозицията видя в суровите похвати на Каравелова удобна тема за сантиментална политическа агитация. Тя не намираше достатъчно тежки думи, за да заклейми човека, който продаваше котлите на сиромашията.

С такава безпощадност П. Каравелов рушеше илюзиите на наивните либерали, които бяха обещали намаление на данъците.

Срещу провинциалните идеолози на либерализма, които искаха да намаляват заплатите на висшите чиновници, той се провикваше: "Не трябва да въоръжаваме против нас бюрокрацията, която инак може да ни напакости".

Урожайт през 1880 г. беше слаб. След заминаване на руските войски търговското движение отслабна. Еснафският внос се засили. Упадък на занаятите. А събирането на данъците стана все по-безпощадно, рушейки брутално илюзията на селяните, че щом додат либералите, нищо няма да се плаща. Масата, която си припомняше добрите обещания на либералите, виждаше в поведението на Каравелова едно голямо вероломство и роптаеше.

Така че, докато Либералната партия гарантираше безплатно свободата на дребния собственик, той ревностно я поддържаше. Каза ли му тя: "Господа, плащайте сметката", получи едно политическо "Довиждане по този въпрос".

Ръководен от правилна държавна идея: от събраните средства да се образува държавен фонд, та да не се прибегва до външни заеми и с това да се изпадна в политическа зависимост, Каравелов не отделяше от събираните средства за исканията на Батемберга да се организира в България "европейски административен ред". Поради тази причина Батемберг свали Каравелова.

Хвърлянето на Либералната партия в опозиция на режима на пълномощията има значението на допиране на Антея до земята. Тя отново застана начело на народната борба, уми калта от прегрешенията си, по-право народът, пред новото зло, ги забрави и тя отново събра надеждите на народа за спасение от диктатурата. (1)

[1 – Както после подробно ще видим, агитацията против режима се въртеше пак около парата. Батемберг довел чужди министри, за да не може да се хване сметка къде отиват народните пари, Батемберг свали Каравелова, понеже не му позволил да си купи драгоценна сабя за 200'000 златни рубли и подобни.]

Либералната партия нямаше опозиция и след като пое властта след режима на пълномощията. Нея закрепиха големите външни и вътрешни събития: Съединението, свалянето и възкачването на Батемберга на престола, войната със сърбите, бунтовете в Русе и Силистра.

Но процесът на разложение на партията почна с отцепване на Драган Цанков (1883 г.). Във връзка с поведението на Каравелова по

свалянето на Батемберга той бе изолиран от партията и ставаше център за нова партия. Стамболов и Радославов се скараха на 1887 г. и Радославов образува нова партия, така че основното ядро от Либералната партия остана със Стамболова, който обаче със своя режим го така обезвери и пръсна, че възкръсналото политически в Народната партия чорбаджийство се яви спасител на народа от собствената му партия. (1)

[1 - Стамболовият режим бе дотам ангажиран в борбата за национална самостоятелност, против руското влияние в България, щото цялото внимание и всички почти държавни средства отиваха за поддържане на тази борба. Стамболовият режим можеше да води борбата само чрез увеличаване на полицейската сила, чрез системата на обширно организирано шпионство и чрез фаворизиране и развъртаване чрез подкупи горното чиновничество и офицерство. Цялата тази система изискваше много пари, а понеже обикновените бюджетни приходи не можеха да ги дадат, затова не само се увеличиха преките и косвени данъци, но и заемите, които се правеха за прокарване на железници и пристанища, отиваха за поддържане на полицейско-шпионската система за управление и подкупи.]

Управлението на Народната партия (18 V 1894 г. - 18 I 1899 г.) постигна помирение с Русия, покръстване на престолонаследника, припознаване на Фердинанда от всички сили, сключи търговски договори, откупи Хиршовите железници. За демагогия увеличи косвените данъци, премахвайки десятъка и намалявайки поземления данък с 2 милиона лева.

Управлението бе пометено от избухналата стопанска криза: - наводнения, болести по добитъка и житото, неплодородие, фалименти; - която даде особено силен резонанс на останалите прегрешения на управлението: 1) Убийството на Алеко Константинов. 2) Изборните насилия (наричани по народняшки - "морално въздействие върху избирателя"... с полиция и войска). 3) Въвеждане данък занятие. 4) Увеличение акцизите и митата. 5) Неналежачия строеж на ж.п. линия Търново - Русе. 6) Зарязания строеж на паралелната линия. 9) Екзекуциите. 10) Несполуката да сключат външен заем поради скарване между шефовете за подялбата на комисионната на заема около 2-3 милиона лева.

Управлението на народняците бе сменено от това на Радославова - черкезкият режим (8 I 1899 г. - 9 I 1901 г.). Неговата дейност се състоеше само в това да събира кривите дърва от продължаващата криза, които непрекъснато се валяха по гърба м.у, докато дадоха основание на Фердинанда да го хване за ушите и изпрати в опозиция по правилата на установилия се личен режим.

Този режим, след като не сполучи да сключи външен заем от 260 милиона лева срещу залог на приходите на железниците, почна да търпи самопоражения: 1) Заем от заплатите на чиновниците. 2) Въведе отново десятъка, събиран с най-безобразни злоупотреби. 3) Въвеждане на военно положение, ограничение на печата за задушаване на опозицията срещу десятъка, която създаде земеделското движение (бунтовете в Шабла и Дуранкулак - Забунов, Корманов). 4) Влоши външните отношения с Турция, Сърбия, Гърция и Румъния чрез отваряне границите за македонските чети и покровителство на македонското движение. 5) Нечувани насилия в изборите, за да се добере до слабо мнозинство. 6) Афери с гнили вагони, мушамы, държавните хамбари с храните от десятъка.

Свалянето на Радослависткия режим изправи политическия живот пред криза: старите партии бяха изхабени от стопанската криза,

политически резерв нямаше. Социалистите не можеха да бъдат такъв резерв поради антидържавната си програма.

Образува се коалиционен кабинет Каравелов - Данев под председателството на Рачо Петров - довереник на короната (9 I 1901 г. - 5 V 1903 г.). Произведоха се свободни избори, които не дадоха мнозинство нито на една партия. Гласовете се разделиха между народняци, каравелисти, партията на Драган Цанков (цанковисти), земеделци и новата партия на Рачо Петров (рачовисти).

Правителството се образува между демократите (Каравелов), цанковистите (Прогресивно-либералната партия), а народняците взеха председателството на камарата.

Каравелов бе бламирай от камарата при гласуване на външен заем при гаранция на монопола върху тютюна. При това той се компрометира поради неизпълнение на изборните обещания за намаление на данъците и подобрене на положението на дребните собственици (виж приведената по преди негова реч).

Данев, наследник на Др. Цанкова, направи нови свободни избори и взема мнозинство, поради успешно сключения чрез посредството на Русия външен заем без гаранция. Благодарение на този заем цанковисткият режим мина като мек режим при максимално зачитане интересите на дребната собственост, но на оная част от нея, която се ръководеше от търговско-лихварския слой, неиздигнат още до положението на едра собственост.

Русофилството на този кабинет не бе по вкуса на короната и целите на личния й режим и за това тя гледаше да се отърве от него.

Смяната на това управление стана от възкръсналата и освежена поради продължителното стоене в сянката на политическата забрава стамболовистка партия, пременена с ново име: Народнолиберална партия (5 Vii 1903 г. - 16 I 1908 г.).

Това управление взе властта с изборни насилия, с подкрепата на македонски шайки. Неговата продължителност се дължа на богатите реколти и на използване произведението от заема на д-р Ст. Данева.

Този режим се изхаби поради големи злоупотреби с държавните средства, железопътната стачка, амнистирането на осъдения от държавен съд Радославов, неподкрепяне Илинденското въстание, осуетяване митническия съюз със Сърбия. Повод за свалянето му бе освиркването на Фердинанда при откриване на Народния театър, свирките за което обаче като че ли бяха раздадени на студентите от човек, близък на двореца.

За успокоение на възбуденото от злоупотребите обществено мнение трябваше да дойде един почтен режим. Това бе режимът на Малинов (16 I 1908 г. - 16 Iii 1911 г.).

Демократите спечелиха изборите с необикновена демагогия и с най-голямо разточителство в обещанията. Самите министри ходеха по села и градове да обещават златни планини.

Разочарованието, общата болест на всички управления, засилено от решението на демократическото Обикновено народно събрание да се свика Велико народно събрание за гласуване на промяната на чл. 17 от Конституцията, с което да се даде право на короната да води тайна дипломатия и сключва без знанието на Народното събрание международни договори, отвя плявата и на това управление.

Сменилото го народняшко-цанковистко управление на И. Е. Гешов - д-р. Ст. Данев (16 Iii 1911 г. - 4 Viii 1913 г.), което поведе победоносната в началото Балканска война, си отиде за изкупление на катастрофата от 16 юни 1913 г., която не бе негова вина, а вина на политиката на "престъпно безумие" на личния режим.

Никой не смееше вече да се хване на жестокото хоро на властта след тази национална катастрофа. На това се реши шефът на новите черкезки разбойници, на гладните остървени вълци, скакалци и въшки – д-р Васил Радославов – Сойката, който като малко дете намирал садистично удоволствие да вади очите на малките сойки.

Него го помете втората национална катастрофа.

За канализуване на следвоенното негодувание бе повикан на власт Земеделският съюз. След като успя да разреши тези задачи и след като, със своята съсловност, отвори една държавна криза, този режим бе свален чрез военен преврат между два дни.

Демократическият сговор, който наследи режима на Стамболийски, бе всъщност една национална концентрация, в която участваха с министър и социалистите. Вън от Сговора бяха земеделците, комунистите и националлибералите.

Демократическият сговор се изхаби поради това, че трябваше да се справи с голямото Септемврийско въстание на 1923 г., което взе около 30'000 жертви, но него главно го помете избухналата на 1930 г. в България нечувана стопанска криза.

За смяна на Сговора се образува Народен блок от земеделци, демократи, националлиберали и радикали, които обаче и преди вземането на властта не знаеха какво ще правят с нея. Задачата им бе да канализуват недоволството от стопанската криза, в която се намесваше един опасен за държавата социален елемент.

Блокът, дошъл с такива надежди за намиране изход от кризата, стопанска и политическа, се изхаби още първите месеци поради невъзможността да направи нещо за селяните и дребните собственици, да не говорим за работниците, поради ежбите между различните партии в него, поради терора, поради корупцията на дребно, която бе взела отвращаващи размери.

И този блок си замина между два дни чрез военен преврат.

Vi. Политическият резерв

Мястото на изхабения изпълнителен орган трябва да се заеме от нов такъв. Това е политическият резерв.

Политическият резерв се създава пред народа като политическа сила на бъдещето чрез опозиционна борба срещу управляващата партия.

Тази борба е сложена не на обективно социологично гледище, на гледището на историческата необходимост, а на становището на личните качества на управляващите.

Неуредиците в управлението, теглото на избирателя не се представят като историческа обществена необходимост, а като дело на пороците на управляващата партия: глупост, недобросъвестност, нежелание да помогне на народа, неразбиране на положението му, страст към лично забогатяване, корупция, бандитизъм и пр. и пр. Това е основната задача на маневрата с изпълнителен орган и политически резерв, недоволството да се насочва не срещу основите на обществения ред, а срещу отделни личности и техните лични качества, така че спасение да се дири не в смяна на обществения ред, а в смяна на лица, в едно непрекъснато опитване на партии и политически водачи.

Ако борбата на опозицията застане на почвата на историческата необходимост, тогава тя самата се осъжда на неуспех: "А, ще каже избирателят, тя белята не била в хората, а в реда. Ако старите не могат да я оправят, какво ще направят новите, освен да ни лъжат и ограбват на нова сметка. Пред гладните опозиционни въшки за

предпочитане са нахранените – те по-малко хапят." Прочее, политическите смени трябва да бъдат смени на партии и лица, а не смяна на обществения ред.

Опозицията още с вземане на властта от новия изпълнителен орган почва борба с него. Докато не е направила още първите си избори, опозицията със сигурност предвещава на народа изборните насилия и неизпълнение на всички обещания, пълна измама на избирателя.

Провеждането на изборите е съпроводено с вълни от протести против изборните насилия, малки и големи злоупотреби с властта, фалшификации и пр. и пр. Рев до бога за потъпканите свещени политически права и свободи на българския народ, потоци крокодилски сълзи за осквернените конституционни начала. Всеки, който по една или друга причина е недоволен от резултата на изборите, се увлича от тази пропаганда, защото тя изразява мислите и чувствата му.

Опозицията почва да следи стъпка по стъпка правителството и всичките му неуспехи, зависещи и независещи от него, се приписват на политическата му негодност. Критиката е безогледна, партизанска. Тя има за задача не да обясни и осветли общественото мнение, а да го настрои срещу правителството. Тази критика с ревящо гърло се простира и върху деяния, които критикуващата опозиционна партия сама е вършила, когато е била на власт. Но понеже миналото е минало, дори и забравено, сегашният протест с шума си покрива бледнеещия спомен от миналото.

И понеже опозицията непрекъснато напирала на добродетелите: честност, опитност, неопетненост, безкористие, създава гениални планове за спасение, критикува блестящо управляващата партия, с която критика създава впечатление, че от нея няма по-умни и честни хора. Ако ораторите са духовити и остроумни хора, на дирекцията спасение не му остава освен да каже:

– Абе сите са от един дол дренки, ама айде да опитаме и този, па после ще видим, що ще работим.

С това колелото се превърта за един или два законодателни периода, през което време играта продължава с нови декори и нови лица. Критикуваният става критик, критикуваният става критикуван, и то с не по-малък успех. Неразбиращият народ присъства на това едноборство с променящи се пехливани и чака да дойде един такъв борец, който, като повали противника си, ще слезе от сцената, ще дойде при него и ще тръгнат двамата: народът ще казва, а онзи ще изпълнява. За съжаление, борците си остават само на сцената, народът си остава публика, която плаща скъпо и прескъпо входните билети и чака от кулисите да излезе това, което по този ред на процедиране няма да излезе.

Vii. Образуване на политически резерв у нас

Политически резерв у нас се образуваше: 1) чрез роене на старите партии, 2) чрез образуване на нови партии и 3) след като една паднала от власт партия проживее по-дълго или по-късо време в забрава и след това почне да си създава нов политически кредит чрез опозиционна борба, разчитайки на късата политическа памет на масата и на предпочитане на сегашната мощ пред миналата немощ.

Една-единствена партия у нас не се разцепи и се запази, макар че влиза в най-разнообразни блокове, коалиции и национални концентрации, това бе Народната партия. Тя бе образувана от д-р Константин Стоилов на 1894 г., когато той възглави правителството,

сменило Стамболова. За гръбнак на партията му послужиха южнобългарските чорбаджии русофили. В тази партия влязоха едрите собственици, модерните земевладелци, големите и богати адвокати на едрата собственост, едрите предприемачи, фабриканти, търговци, селски и градски едри стопани, лихвари, забогатели в Стамболово време.

Либералната партия бе подложена на закона на колебанието на своята партийна дребнособственическа маса. Под ударите на отричащия дребната собственост стопанско-политически живот тя се цепеше, за да задоволява и прибира все нови и нови вълни от недоволни и разочаровани от нея свои съмишленици.

Първата нейна клонка се роди на 1883 г., когато Драган Цанков скъса с Каравелова и образува своя прогресивно-либерална партия, в която влезе новообразуваният слой от по-заможни стопани и търговци.

С Каравелова остана дребната градска собственост и селската маса.

Поради шаткавото си становище по свалянето на Батемберга и по отношението към Русия Каравелов загуби шефството на Либералната партия и мина в лична опозиция на Стамболовия режим, който не се стесни да го прати в затвора (Черната джамия) цели 6 години.

Шеф на Либералната партия стана Стамболов, а д-р Васил Радославов поради властолюбие и честолюбие оспорваше първенството на Стамболова, скара се с него, отцепи се на 1887 г. и образува нова партия, която събра в нестройните си редици цялата службогонска лумпенбуржоазия, декласирани и депласирани от производството и държавната трапеза хора при народняшкия режим, недоволни чиновници, неспособни адвокати, прошенопописци, средни предприемачи и търговци, недоволни от народняшкия режим, селска и градска, съсипана от народняшкия режим маса, мнозина изгубили надежда да дойдат на власт стамболовисти, активни елементи от македонското движение.

При Стамболова, като база на режима му, остана търговско-предприемаческият слой.

Каравелов при Радославовия режим (1899-1901 г.) образува собствена демократическа партия, която остана партия на дребната собственост и на селската маса.

През Радославовия режим от неговата партия се отцепи Д. Тончев, образувайки Младолиберална партия.

Така се рои Либералната партия до Европейската война. Нейните превръщания след тази война станаха при друг социален състав на партиите, произлезли от нея и в по-особена обстановка на политически борби. Сега партиите имаха да се справят с една социална криза и с една остървена борба за власт на комунистическата партия, един въпрос, чието разглеждане ще ни изведе твърде далеч.

Новообразувани партии бяха социалистическата (1891 г.), която в 1903 г. завинаги се разцепи на две: тесни социалисти, които след Европейската война се нарекоха комунисти, и на широки социалисти, които се наричаха социалдемократи.

Втората новообразувана партия бе земеделската, която се формира в борбата срещу десятъка и се утвърди в бунтовете в Шабла и Дуранкулак.

От прегледа, който дадохме по-горе, се вижда как изхвърлени от власт партии след по-дълго или по-късо време отново биват викани на власт, която те успяват да затвърдят с насилнически избори.

Viii. Създаване на политически резерв чрез роене на партиите. Партизанщина

Създаване на политически резерв чрез роене на партиите е държавна необходимост. Условието, които способствуват за това роене, са: 1) Изхабяване на старата партия и отделяне от нея на недоволни и разочаровани съмишленици. 2) Неудовлетворените властнически амбиции на младите партийни честолюбци и кандидати за политическо безсмъртие и за биографии, в които да бъдат възвеличени като силни исторически личности, водачи на народ и държава, без да се оставят настрана и съображенията за материалните облаги от властта. 3) Неудовлетворените службогонци. 4) Изхабяване на старите партийни шефове, общо политически и лично, поради неумение да привличат и държат около себе си буйните и амбициозни млади хора с една ловка политика и такт, зачитащ тези честолюбия.

В Северна България (Княжеството), докато Либералната партия водеше борбите срещу консерваторите в Учредителното събрание за либерална конституция, срещу консервативния кабинет на Т. Бурмова, срещу режима на пълномощията, срещу руските интриги, нейният патриотизъм, черпещ вдъхновение в борческите традиции и обществения идеализъм на Възраждането, обединяваше всички нейни сили. Дългът стоеше пред личната амбиция и личния интерес, но с падането на Стамболова, с установяване на личния режим, с вземането в негова ръка армията и командните лостове на вътрешната и външната политика, партийните борби се изродиха в партизанщина. Тази партизанщина, която целеше задоволяването на лични и партизански морални и материални апетити, бе торът за цъфтене на личното честолюбие на водачите и на личното им съревнование за първенството в партията и във властта. (1)

[1 - Това ставаше по политическата повърхност. В дъното на тази политическа пантомима стоеше обаче борбата на отделни едро- средно- и дребнособственически групи за докопаване до преките и косвени облаги от властта, която бе незаменим извор за пряко и косвено забогатяване.]

Но още преди политическият ни живот да мине в стадия на партизанщината, Драган Цанков създаде първия прецедент на цепене от една партия поради неудовлетворено лично честолюбие. С това той даде първия, и то най-отвратителния пример на партизански разврат, за забравяне на народните интереси, на плюене върху миналите обществени позиции, на миналите борби и жертви и ставането оръдие на досегашните си противници, поставяне в услуга на най-долна и предателска кауза, и то само заради лично неудовлетворено честолюбие.

Знае се, че в една партия има място само за един шеф и че този шеф ще бъде най-способната личност, която може не само да води масата по публични събрания и по изборите, но със същата годност може да представлява държавата, когато поеме властта.

Либералната партия пое управлението, без да има подготвен кадър от министри и висши администратори. Най-изтъкнатите хора на партията бяха Драган Цанков, Петко Каравелов, дядо Славейков, Стамболов. Стамболов бе още малолетен. Дядо Славейков бе вече престарял. Петко Каравелов нямаше административна и държавническа опитност. Изборът за министър-председател падна върху дядо Драгана Цанков.

Дядо Драган нямаше никаква обща и политическа култура, не бе и оратор. Предполагаше се, че има известна административна и държавническа опитност, като бивш турски чиновник. Неговото

политическо влияние се дължеше на практичния му ум и на твърдия му и непоколебим борчески характер. При това той бе духовит събеседник, знаеше безброй остроумни турски масали и през неговата къща денонощно дефилираше народът от София и провинцията, когато той напътстваше чрез майсторията на интимната беседа.

Но тези качества не бяха достатъчни, за да бъде търпим като министър-председател. Една плитка дипломатическа хитрост, а ла турка, във връзка с решенията на Дунавската комисия го направи невъзможен пред Австрия и пред Батемберга и Др. Цанков бе принуден да си даде оставката.

П. Каравелов го превъзхождаше със своя универсален за тогавашните наши условия ум, със своята начетеност, със своя ораторски талант, със своите финансови познания и идеи. Всички тези качества изтъкнаха Каравелова като шеф, поставяйки дядо Драгана в сянка, по правилото, че шефът не се избира, а сам се налага. Но дядо Драган поради безграничното си самолюбие и честолюбие не можеше да бъде втори. Отритнат от Либералната партия, от следващия я народ, за да има политическо влияние, което не можеше да добие чрез силата на народа, той го търси там, където го търсеха и консерваторите и народняците – в руското посолство. Той стана оръдие на руските домогвания за руска окупация на България.

Не се знае дали същото не би направил и Каравелов, ако излезеше по-слаб в тази борба на лична сила и честолюбие, защото по егоизъм, амбициозност, славолубие, самолюбие и честолюбие той едва ли е отстъпвал на дядо Драгана – олицетворение на българския инат, който в своето заслепление бе способен на всичко ниско и долно.⁽¹⁾

[1 – Ето характеристиката на двамата честолюбци и историята на тяхната лична борба и ненавист от чужди свидетелства и документи:

"Драган Цанков е празнослов и егоист човек. Обича да чете из вестниците, че той е първият държавен мъж в България, радващ се на прочутието си като Олдман в държавата, но без да обръща нужното внимание на онзи английски прототип (Кох).

При формиране на първия си кабинет Каравелов беше вземал за министри Иван Гюзелев и Т. Тишев, и двамата неизвестни. Каравелов се беше спрял на тях поради тяхната послушност. Той обичаше да се окръжава с хора безлични, които да богоговеят пред неговия ум. (Сим. Радев) Самомнението на Каравелова го правеше невъздържан. За тази негова черта Стамболов пише в дневника си:

"Езикът на Каравелов е неговият най-голям враг. Не е останало човек, който той да познава, за когото той да не е казвал някоя лоша и кръвна обида. Еди-кой си е овца, онзи е крадец, друг е глупав като вол, трети нямал мозък колкото една гарга. "Аз този мошеник ще го обеса" и пр. Какво е говорил той за мене, аз не мога да знам, но като знам какво е говорил пред мене за най-добрите си приятели, съобразявам се какво може да каже и за мене. През същото чистилище са минали Сукнаров, Неделчев, Д. Петков, Д. Ризов, Т. Иванчов, В. Радославов, Калинков, Камбуров, Пешев и прочее, им (же) нет числа.

Каравелов обича само тези, които стоят със зяпнали уста и се чудят на гения му. И то само дотогава, докогато се продължава това обаяние. Мине ли то, минава и Каравеловата обич. Каравелов е извънредно голям егоист с безкрайна амбиция."

С интернирането му през време на пълномощията Драган Цанков спечели небивала популярност. С бягството си в Румъния и оттам в Румелия Каравелов, напротив, накърни престижа си. Първият кабинет след пълномощията бе образуван от Драган Цанков, който взема в кабинета консерватори (Начевич, д-р Стоилов) и без да разтуря

старото консервативно Народно събрание, прокараха измамнически законопроект за промяна на Конституцията в консервативен смисъл: цензовани депутати, сенат, ограничение на речта и събранията.

Ясно бе, че Драган Цанков, боейки се от изместване в партията, се стремеше да създаде институти, в които преобладава началото на назначаемостта, а не на изборността. Поради това той се сдружи с консерваторите, поемайки пред тях противни на Либералната партия задължения, без да се съвещава с Каравелова. За изясняване на положението между Цанкова и Каравелова бе устроена нарочна среща:

Срещата между Цанков и Каравелов бе много студена. Неизмеримото самолюбие на Каравелов бе накърнено, задето министерството се бе образувало, без да се иска неговото мнение. Цанков се боеше да не би върналият се изгнаник да размъти още повече ума на младите либерали и да завладее чрез тях партията. Между тях стана един къс диалог:

- Защо си се повлякъл подир Начовича?
- Тук има една тайна.
- Каква е тя?
- Когато дойде време, ще узнаеш.

Този чудноват отговор още повече уязви Каравелова. Чрез тайнствеността на Цанкова той се виждаше изключен произволно от ръководящото си положение и приравнен с обикновените партизани, пред които е само позволено да се пуска завесата на високата политика.

Опит за помирение между Цанкова и Каравелова: Каравелов беше готов, обещавайки да забрави своите недоразумения с Цанкова. Цанков обаче нищо не можеше да забрави, нищо не искаше да обещае (понеже бе слабата страна, която трябваше да заеме подчинено положение - И. Х.). На депутацията (за помирение) той каза:

- Единството на партията ми е скъпо, колкото и на Вас, ще направя заради него всичките възможни жертви, но с Каравелова не мога да работя.

- Защо не можете?
- Защото е луд, бе! - извика Цанков - не го ли виждате?

Дългите молби на депутацията останаха суетни. Цанков бе непреклонен. Всички сили на характера му, тази гранитна упоритост, която го беше направила мъченик, се беше стърчила сега в едно яростно чувство на ненавист спрямо Каравелова:

- Ако узная след смъртта си, че Каравелов е в рая, аз ще поискам да ме пратят в пъкъла.

И...

Старият държавник, безупречен борец против пълномощията в 1881 г., врачански заточеник, човекът, който ритна генералите Скобелев и Каулбарс и запази независимостта на България, човекът, който до смъртния си час мисли и работи само за България, когато престана да черпи вдъхновение от народните възжелания и, обладан от партизанско заслепление, се подчини на руските консули, произнесе следните думи:

- Додето тук князува Батемберга, България ще бъде във вечна смърт. Аз съм убеден, че без да се гледа на нашите победи (през Сръбско-българската война на 1885 г. - И. Х.), или Русия ще трябва да принуди Турция да влезе в Румелия, или сама тя да влезе в България, или - което ще бъде по-популярно, - Русия да влезе сама със своите войски в двете страни (Княжеството и Румелия). (1)

[1 - Това този "държавник" пише след славните победи на Батемберга и на младата българска войска при Сливница, с което тя показва, че може да вардим нашата свобода и без руските офицери, и когато Батемберг бе истински представител на народа. (В. "Новое время" от 30 Xii. 1885 г. - "След победите".)]

Вторият кандидат за шефство, за когото не се намери място в партията, бе садистът и политическият авантюрист д-р Васил Радославов. За причините на неговата опозиция и на Каравелова и Стамболова пише безпристрастният и кроткият като божа кравица, неспособен да обиди никого, дядо Тома Василев:

"Между по-буйните съмишленици на Каравелова се забелязваше недоволство от него. Истинската причина бяха личните честолюбия и неудовлетворени амбиции."

И наистина Каравелов се отнасяше с нескривано презрение към Д. Ризов, Захари Стоянов, не се съвещаваше с тях поне за лице, нито им съобщаваше какво мисли да прави.

Тъкмо обратното правеше Радославов при организиране на партията си. Той не скъпеше похвалите си, съветваше се с всички и всекиму даваше заслуженото или незаслужено внимание.

Картината и при останалите политически властогонци (Д. Тончев и други) сигурно не е била по-друга, още по-малко по-друга, отколкото е днес.

П. Пешев пише в спомените си:

Борбите в провинцията, па и в столицата, в повечето случаи тогаз (1886-1887), както и до сега (1925 г.), се водеха в името на принципи, които партиите са написали в програмите си, но всъщност от лични амбиции и честолюбия, от съперничество, конкуренция, завист, от лични и семейни симпатии, антипатии, вражди и кавги, от временни настроения, поради настъпили известни събития, от очакваните облаги от властта, от влиянието на последните, от обещанията, заплашванията и насилието й.

Их. Масово службогонство. Идеология на партизанската службогонщина

Масовото службогонство бе второто условие за бързото и безкрайно роене на политическите ни партии.

Новата държава за своето обзавеждане се нуждаеше от масов чиновнически кадър. При това, за да предпази чиновниците от изкушенията на корупцията (каквото се наблюдаваше в Румъния), възприе се политика на високи заплати (по-високи от италианските напр.). При ограничените възможности за печалба на дребните собственици другаде, всички се юрнали към "държавната трапеза". В началото търсенето било по-голямо от предлагането, но после отношението се променило и оттам службогонството се превръща в държавна напасть.⁽¹⁾ Неназначените службогонци били готов кадър за нова партия. Всеки селянин, който завижда на горския стражар или общинския разсилен, става агент на новата опозиционна партия, за да ги уволни и замести, когато "дойде на власт".

[1 - Когато П. Пешев се върнал от чужбина, дето свършил право, и минал покрай къщата на министър-председателя П. Каравелов, последният напуснал обяда си, изтичал на улицата, догонил Пешева, за да му предложи служба в министерството.]

За произхода на службогонството Я. Сакъзов пише:

"Чиновничеството и военната кариера станали едни от най-привлекателните и доходни занятия на младите от всички слоеве, първом в градовете, а после и в селата. И по лекост, и по почетност на работата, и по доходността си държавната служба привличала всички младежи и възрастни мъже, като създавала едни не навсякъде чисти съперничества и борби, които така извратително повлияли върху първите политически борби в страната. Едни заплати от 30, 40, 60, 80

лева месечно се смятали тогава, при невероятната евтиния(1) на живота, за завидни, без да говорим за големите заплати от 100, 150, 200, 300, 500 лева, каквито получавали учителите, чиновниците, офицерите и управителите.

[1 - Скъпотията била всъщност евтиния: наем в града 2-5 лв. месечно, хляб - 0,10-0,15 лв., оката месо - 20-30 ст., мляко - 10-20 ст, масло - 60 ст., яйце - 2 ст., наденица - 50-80 ст.]

Всяко семейство давало и последната си скътана пара, за да изучи младежа, по-сетне и девойката, у нас или в чужбина, защото изразходваното за тях било многократно възнаградено и в материално, и в обществено отношение.

Широко разкритите обществени възможности да се издигнат набързо до доходни почетни и влиятелни места стимулирали извънредно силно този стремеж към "наука" и "образование".

Партизанската службогонщина имаше и своя идеология. За нея и за един от нейните автори ни дава данни бившият министър на правосъдието, радославистът П. Пешев.

Марин Конов от Севлиево бе син на богатия в турско време х. Колю Конов, търговец с бакалски стоки. Интелигентен, след несполучлив опит да търгува, Марин още млад се отдаде на чиновничеството, а после, без да напуска службата, и главно за да я запази, се впусна страстно в буйно партизанство. Ту като градски кмет, ту като народен представител, ту като съдебен следовател и секретар на околийския началник, които служби той заемаше в различни режими: Стамболовия, народняшкия, Рачо-Петровия, той ме гонеше открито, брутално, без лицемерие, без отдих. Той бе разговорлив, често духовит, и откровен до цинизъм. Не се стесняваше да казва публично:

- Аз съм винаги от нашите. Опозиция на никое правителство не правя. За мене всяко правителство е добро. Хората на опозицията мразя, тъй като, ако те бяха добри, нямаше да паднат от власт и прочее.

На тази партизанска система ние можем да противопоставим английската политическа система. В Англия първоначалното натрупване на богатствата стана чрез колониален грабеж, чрез международна търговия и индустрия на базата на свободната търговия (свободната конкуренция), т.е. без всяко покровителство от страна на държавата, без покровителствени мита и изкуствени печалби. Държавата се яви не пряк извор на забогатяване, а организация, която пази богатствата и чрез своя империализъм създава нови пазари и нови възможности за разширение терена на натрупване на нови богатства.

Стопанските върхове имат всички интерес държавният апарат да е настрана от всяка корупция, от всяка партизанска заинтересованост, като неговата честност бъде основа за безпристрастен арбитраж между всички собственически кръгове. Държавата трябва да бъде здравият строеж на обществения ред. Вън от нея, в рамките на закона и правилото за стопанска свобода, всичко е позволено, щом няма да бъде узнато и няма да бъде уловено, особено у дивите и полудиви колониални народи (колониален морал).

И дума да не става, щото държавните средства да служат за охрана на чиновници.

И наистина, какъв интерес имат да крадат държавата и да я разстройват чрез лошия пример хора, като Болдуин, лорд Халифакс, Идън и прочее, които не могат да си преброят богатствата, спечелени другаде при съдействие на тази държава - и които, когато е нужно, правят подаръци на тази държава?

Английските държавници гледат на своето държавничество не като на тлъсто дробче и дълго време се бориха срещу либералите и социалистите за неплатеност на висшите държавни служби. С това те искаха да отстраняват от управлението представителите на бедните класи.

Но за английската "почтеност" имаше още една причина: Богатство бързо може да се трупа чрез търговия само посредством систематично ограбване във всичките му открити и прикрити форми. Но нарасне ли така придобитото богатство до размер да не може да бъде управлявано лично от собственика си, стане ли нужда то да бъде поверено на пълномощници и чужди ръце, тогава методите, употребявани за неговото добиване, се обръщат срещу самия собственик. Той е принуден волно-неволно да проповядва честност и да дава личен пример. Тук е стопанската основа на моралния страх имащите да не мърсят ръцете си с кражба, още повече, че и малки проценти печалба от големи капитали дават достатъчно печалби.

Дори за да се гарантира държавата срещу всяко увлечение на изпълнителния орган, в Англия опозицията е служебен институт. Шефът на опозицията е служебно лице и получава заплата, не по-малка от министерска. Опозицията носи същата титла, каквато и правителството: правителство на негово Величество и опозиция на негово Величество.

Но английската управляваща едра собственост не позволява на политическата лумпенщина да прави партии. Който иска да работи в областта на политиката, ще иде или при консерваторите, или при либералите, или при социалистите. Само комунистите се промъкнаха като една нежелана от тази собственост партия, но тя въобще не е политически резерв в смисъла, в който говорим. Напоследък едва почна да се обажда една фашистка партия на Мозлей.

У нас обаче картината бе противоположна. Ние дадохме след Освобождението сравнително високи заплати на чиновниците (по-високи от тези в Италия), за да ги освободим от изкушенията на корупцията. Едни от първите богатства създадохме чрез предприемачество на държавни строежи по системата на одобряване на рекламации. Нашата индустрия създадохме чрез покровителствени мита и изкуствена скъпотия. Много държавници станаха богаташи от комисионните по външните заеми, други - от покупки от чужди държави във форма на търговски представителства чрез подставени лица. Най-сетне, видното обществено положение в опозиция или на власт бе павиран път към управителните съвети на застрахователните и акционерните дружества. Политиците станаха наши хора, а интересите на дружествата станаха интереси на политиците, които при идване на власт знаеха как да се погрижат за тези интереси.

Х. Агитацията - основно средство за печелене на избирателя.
Демагогия

Каравелов вземаше властта по изборната воля на народа. Стамболов печелеше изборите с насилие. Той въобще управляваше не по закон, а по "вътрешно убеждение". През личния режим партиите, които добиваха благоволенieto на Фердинанда, образуваха министерство, произвеждаха избори и ако мислеха, че агитацията е недостатъчна, допълняха действието ѝ с морално и джандарско влияние.

Но при всички агитацията бе основно или важно средство за печелене или ограбване на доверието на избирателя.

Тази агитация преди Световната война, когато в политическите избори първо място не заемаше социалният въпрос, се въртеше главно около бюджета, около приходите и разходите му, около данъците и заплатите на двореца и чиновниците. Останалите въпроси: за нашата външна политика, за нашата независимост, гласуването на чл. 17 от Конституцията и други подобни, като по-отвлечени и недостъпни за разбиране и проверка от селската маса, играеха по-второстепенна роля.

Социалистическата агитация ще разгледаме отделно. Тук ще се спрем само на агитацията на партиите на едрата и дребната собственост, като само като технически примери (образци) ще дадем агитационни похвати на социалистите.

Нека видим основните правила на маневрената агитация, която понеже нямаше за задача да осветли, а да заблуди, не да поведе, а да подведе, по-правилно трябва да я наречем демагогия.

Болките на дребния собственик бяха едни и определени. За тях цял нямаше или нямаше такъв цял, какъвто се щеше нему. Въпреки това всички му обещаваха лек, и то – един и същ лек, което личеше от еднаквостта на програмите, като изключим съсловната програма на земеделците и антисобственическата – на социалистите.

Прочее, средствата на агитация, нейните начала и нейните въпроси бяха типизувани. Аргументите ѝ бяха станали разменна монета. Достатъчно е да кажеш на един опитен партизанин една партия на власт ли е или е в опозиция, за да ти каже какво ще говорят нейните оратори.

И наистина, падналата от власт партия поемаше заедно с положението на опозиция и агитационния арсенал на опозицията, като пък завещаваше на взелата власт партия своите аргументи за отбрана и обяснение на невъзможността да се изпълни всичко обещано. По този начин правителство и резерв не само си сменяха местата, но си сменяха и средствата за агитация.

Речта на партийния оратор бе най-високата точка на агитационната му дейност, тя я приключваше. Агитационното въздействие обаче почваше от по-рано.

Най-напред, с влизането си в селото, агитаторът трябваше да даде вид, че е наш човек, от нашата черга, че живее като нас, яде като нас, спи като нас, мисли като нас, говори като нас, че следователно разбира нашето тегло и че и в частния живот, и в управлението, ще мисли и загажда само за нас. Та кой друг ще ни помогне, ако не този, който е камък от нашия дувар, който ни разбира и който знае какво сме и какво искаме.

Не друг, а Петко Каравелов не се отделяше от бозавите си дрехи от груб домашен шаяк, с което правеше поразително впечатление дори на народническата ни интелигенция като "народен човек". (1)

[1 – Н. Геннадиев в спомените си пише с какво нетърпение той и другарите му ученици от пловдивската гимназия чакали да видят П. Каравелова, който след установяване на режима на пълномощията в Княжеството емигрирал като учител в пловдивската гимназия (в Румелия). "Щом го видяхме в бозави дрехи от народен шаяк, разбрахме, че е народен човек."]

"Демокрацията значи народът да избира водителите си", пише Н. Мушанов. И Каравелов го води по този път. Той беше постоянно при народа, с него. Той пиеше с кратунка вода, бродеше из селото, хранеше се с храната му, спеше на коравите му постели, защото бе член от това семейство.

Той не вършеше това престорено, а живееше със своя живот, който бе и живот на населението. Той бе чедо на народа си. А народа не може да не обича оня, който е истински негов син. Затова и Каравелов имаше голяма популярност и обич в народа. Противниците му наричаха това демагогия. И това е обяснимо за ония, които бяха политици от върховете. Ония, които не можаха да разберат, че интелигентен човек, с по-висши нужди и изтънчен вкус, може да се принизи до живота на селските маси. Каравелов е единственият държавник в нашата страна, който, бидейки високо образован, можеше да живее с привичките, с бита, бих рекъл, на народа.

Социалистите винаги ходеха по селата със закърпени гащи, а първите, па и послешните земеделски агитатори така се представяха на селяните:

Някоя привечер из прашния селски път се виждаше да се клатушка една приведена фигура с торбичка на рамо и със селска тояга в ръка. Крачолите му (обязателно оръфани) са запретнати, общата закърпени и всичко това покрито с мъченически прах.

Пред кръчмата тази фигура си поотръсква праха, влиза вътре, слага тоягата до вратата, а торбата на масата, избърсва потното си небръснато лице, ръкува се с всички селяни и си поръчва чаша вода или вади от торбата затулена с клечка кратуна и пие от нея. След това бърка в торбата, вади оттам парче изсъхнал чер селски хляб, дървена гаванка със сол, няколко глави чесън или кромид и почва да яде като гладен.

Селяните, по стар обичай, го питат за какво е дошел.

– Ами дойдох да ви видя, какво правите, да видя как е житото, добитъкът, как е храната, как сте с данъците, та като пишем по вестниците, да не изкарваме, че цял ден лежите по гръб под дебели сенки и в устата ви направо хвърчат пържени в масло млади пилета.

Селяните се спогледват, поклашат лукаво глава и доволни, се засмиват на думите, които като мед се разливат в душите им, и заобикалят по-тясно този чуден човек, който за пръв път им заговаря на езика на тяхното тегло:

– А то нашето се видяло.

И започва диалогът между народа и неговия човек, който завършва с общото убеждение:

Досега сме се молили и надали на бога и правителствата, сега ще се надаме само на нас. Ако не ни дадат, каквото искаме, сами ще си го земем. Тези попукани мазолести ръце могат не само рало и мотика да държат, те могат да държат здраво и държавното кормило, защото те го хранят. Който дава хляба, той командва.

На другия ден се обявява публично събрание. Вечерта ораторът се осведомява грижливо за всички селски нужди, болки, сплетни, за местните политически лица, за народните душмани, за техните дела, запомня добре имената им. На другия ден селото ще е смаяно:

– Та той нашето диво и въшливо село като знае на пръсти, що остана за останалото. Та той знае всичко живо по света. Какъв ум, каква глава!

Слухът за нашия човек вече е събрал цялото село в кръчмата или в училищния двор. "Нашият" човек се изправя зад масата с чаша вода или се качва на масата, ако събранието е по-многолюдно.

Първата работа на оратора е да спечели сърцето на слушателите си, преди да почне да набива гвоздеи в ума им. Симпатиите на събранието той печели с встъпление в три посоки(1): 1) Похвали към личността и общественото положение на събраните. 2) Събуждане у тях на чувство на гордост от самите тях и от общественото им положение.

3) Описание с най-черни и сърцераздирателни краски на теглото на народа, направено сред пяна от възмущение и проклетия срещу тях, които заради себе си, заради алчността си, заради палатите, заради вилите и автомобилите си са забравили и обрекли на черна нищета този добър, прекрасен, търпелив народ, който чака деня на своето възкресение, своя Великден.

[1 - Речите се състоят обикновено от пет части: 1) встъпление - погъделичкване на слушателите чрез изрази на възхвала, съчувствие и чрез събуждане на чувства на гордост; 2) картина на народното тегло; 3) причини за теглото (глупостта и користта на управляващата партия и на управлявалите преди нея партии); 4) доказателства на негодността на другите опозиционни партии и 5) възхвала на собствената партия - "едничката спасителка на народа".]

"Земеделци - обръщаше се към зяпналото го събрание Стамболийски, - раждани в браздите, кърмени край синорите, с пъпове, повивани с жилава трева, вие, които се пържите, обляни в пот под слънчевия пек, които се гърчите и треперите в зимния труд, които чоплите с кървави нокти, за да превръщате скалите в работна земя, които обличате и храните беден и богат, стар и млад, вие, които слагате и хляба, и месото, и сиренето, и лука и яйцата, и боба на всяка трапеза - кой е казал, къде е писано, че вие вечно ще бъдете командувани, вечно ще бъдете яздени, вечно ще бъдете грабени от по-учените и по-хитрите от вас?"

Дядо Драган Цанков, който водеше след себе си, за да го учи, д-р Стоянчо Данев, за да поддигне самочувствието на народа, преди да почне речта си, се обръщаше така към събранието:

- Драги селяни, най-напред ще ви питам, да ми кажете едно нещо - кой е господарят на нашата страна? Кой командува тук? Как мислите вие, кой е той?

Събранието, объркано от ненадейния и необичаен въпрос, почва да шуми.

- Князът! - изписква някой тънък глас.

- Не, не князът, друг е - добродушно и покровителствено отговаря дядо Драган.

- Министрите! - обажда се друг.

- Не, не са и министрите.

- Народното събрание! - опитват късмета си селяните.

- И Народното събрание не е.

- Е, че кой тогава? - губят търпение селяните.

- Вие бе, народът - той е господар, той заповядва, той командува всичко. И княз, и министри, и народни представители са негови слуги. Той ги избира и праща там, той ги уволня и праща там, откъдето са дошли. (Народът весело и самодоволно шуми). Вие бе (продължава дядо Драган), вие с попуканите ръце, с дебелите мазоли, с ризите, набити с осил, с почернелите от слънцето вратове, дето се срамувате от вази си, вие - народът.

Иди разправяй сега на народа, че дядо Драган не е най-добрият човек на земята и че каквото каже, не е вярно и не е от полза за народа. Па ако до вечерта завали и някой дъжд и селяните кажат: "С берекета си доде, с берекета си отиде човекът" - всички гласове са сигурни.

По-баналните оратори развиват тази мисъл така: Ден през ден при вас идат бирници да ви натискат за данъци. Ден през ден идват стражари и околийски началници да ви казват да правите това и онова. Днес, еднаж в четири години, е ден, когато всички: и джандари, и околийски началници, и министри, ще мълчат, защото само вие ще

приказвате. Вие ще кажете как да се реди държавата. Законът ви дава ножица вие да кроите с нея. Днес вие сами трябва да си изберете самара.

Ето същата мисъл, развита от Янко Сакъзов:

"Вий не трябва да забравяте, че народът: ти, аз, Иван, Драган, сме господари в нашата царщина, а министрите, управителите, началниците, съдиите, стражарите са наши, народни слуги, че народът не трябва да се мисли като роб на чиновниците, а техен господар, че те са турени на служба само и само да вършат общата народна работа. Чиновниците и управниците в една страна вършат това, каквото им заповяда народът чрез Народното събрание и ако този народ гледа хубавичко какво вършат те, тогава само може да се очаква прокопсия.

Ако сега-сега нашият народ се свикаше във всяка околия на митинг, па повикаше там своите депутати, па ги попиташе тъй хубавичко: защо, вий, приятел, мълчахте като се приемаше този закон или оня бюджет, защото вий вземахте грешните народни пари, а не си отворихте устата в Събранието да ни запазите интереса, па като изуче народът заплетения отговор на депутатите, па като вземе, че им каже: да се махате от очите ни, дяволи недни, лъгахте ни лятос, че туй, че онуй, а сега какво сте направили?"

Сега иде ред на картината на теглото. Тук, с треперещ от възмущение и горчивина глас, изпълнен с клеймещ патос, примесван често с нотки на ридание, извикващи сълзи у оратора и слушатели, иде реч за попуканите пети, които пускат кръв, за спукания просеник, за закърпените гащи, през които свири вятърът, за тръна, който, като се завърти в къщи, не закача нищо, защото бирникът и мизерията омели преди това всичко, за клин-чорбата, за ошафа от зелени джанки, угасен не със захар, а с малко пепел, за избитите през войната, за техните сирачета и вдовици, за босите крака на децата, които ходят по снега на училище, за скъсаните им книжки, по които нищо не се чете – и всичко това противопоставено на охолния живот на чиновници пенсионери, чорбаджии от управляващата партия в селата и градовете, които се къпят всяка сутрин в прясно мляко, които се оплакват, че животът станал непоносим, защото в киното през седмицата давали все едно и също представление, които не излизали два пъти с една и съща рокля, и то след като са я изписали с аероплан чак от Париж, и т.н.

От по-младите познати ми оратори нямаше по-големи майстори на картини на мизерията, като покойния Лазар Станев и набързо нашумелия и угаснал "заместник" на Стамболийски – Стефан Цанов.

За да обрисова селската мизерия от световната криза (1930 г.), Цанов разправяше следното:

"Две села в Оряховско така обеднели и свършили парите, че почнали и двете да се кърпят с една-единствена игла. Една седмица едното село се кърпело с иглата, а втората седмица я предавали на другото.

Един ден се надал страшен писък откъм едното село. Плачели и ревели всички.

– Какво има бе, какво е станало – питали тревожно селяните от другите села.

– Загубили иглата."

Роденият голям оратор Власи Власковски, бивш комунистически депутат от Троян, умееше да разплаква с артистичния си глас и стражарите, които бяха пратени да му разтурят събранието.

В Троянско най-болната рана бе скръбта по загубените във войната братя, съпрузи, роднини, приятели и съседи.

- Драги новоселци, аз не виждам между вас - започваше с треперещ от вълнение на тежка скръб глас бай Власи, - Петка Василев. Аз не виждам вашия красив, левент селянин Тодор Панчовски. Не е между нас и Иван Радин, Петко Кукенски, Тодор Марчов. Къде са те? - повишавайки тона, пронизваше събранието Власи и продължаваше с глас на най-дълбока мъка, страдание и състрадание.

- Майката, клекнала, дои кравата. До нея детето я дърпа и пита:

- Мамо, кога ще си дойде татко?

- Уви, той няма никога да се върне, той лежи с гърди пронизани от куршуми, там на Каймакчалан, с уста, отворена за проклятие към този мръсен капиталистически свят, който...

Не само жените и мъжете, но и стражарите се обръщат в къшетата и трият с ръкав сълзи и сополи. Ето пример на по-цялостно въстание:

"Речи го, двацет години скоро ще напълни, откак се освободихме от турски изедници. Тогава всеки от нас се надяваше да му отлекне тежкия товар. Ама не трябваше да се мине много, стигаха само десетина години, за да се увери всякой, че надеждите са били на вятъра. С падането на турчина сиромашът не се отърва от теглила. Отърва се богатият, който полека-лека се примъкна и зае мястото на турските бейове. Работният народ много малко спечели: той пак си остана впрегнат роб - само хомотът се промени: от турски той стана български. Излезе, че нерязаните турци станаха наследници на рязаните. И викна тогава народът: аман, от турско по-лошо!

Не вярвам да има между вас хора, доволни от хала си. Какво ще си доволен, когато работиш, пък нямаш, пънкавиш се, пък си гол. Един тегли от едно, други от друго. На едни най-много тежи давнината, връхнините, пътната повинност, други охкат от лихвар, трети от големи търговци, четвърти от предприемачи, пети от фабриканти и т.н. и т.н. Един работи само за една прехрана, пък господарят му изяде хакът. Други си надява да си посрещне нуждите от берекетя, пък то още от зелено му озаптяват посеяното. Трети очакват от иглата и чука, пък излиза, че едрият производител е изкарал много по-евтини стоки и е смъкнал неговите до гладна цена. От всички страни вас ви дърпат, всеки гледа да се пооблажи по нещичко от вашия труд. Вий сте се замаяли и не знаете какво да струвате. Оттук искат, оттам дърпат, за вас не остава нищо. Ако лихварят ви остави нещо, бирникът ще го вземе. Ако господарят ви плати едно, то две ще ви изяде."

Друг пример:

"Драги слушатели, вие сте все сиромаси хора и при това честитяване на вашите устни ний забелязваме една горчива усмивка. Вий си спомняте с каква радост сте посрещали преди години Великдена и как го посрещате сега...

Вий бързахте да се пригответе и вие също за празника. Трябваше да си надвиете всекидневните харчове и да изкарате нещо за скопосване. През цялата страстна седмица ний не видяхме да угасне ламбичката в дюкена на занаятчията, не видяхме работния човек да си измие лицето. Ни сън, ни почивка - вие всичко жертвувахте, за да има и вие с някаква радост да посрещнете Великден. Трябваше да поспретнете жилището си, да облечете в новичко вази и децата си, да си закупите и вие веднъж в годината изобилна и добра храна.

Вашите искания не са големи: малко по-добър живот, по-добра храна, по-здравно облекло, по-скопосано жилище. Но днес, по празника, я си сметнете колко ваши надежди отидоха напусто! Мнозина ли са между вас, които при толкова старания ще посрещнете празника със засмяно лице? Не гледате ли наоколо си ваша ръка хора, като виждат,

че не върви, отпускат му края и за да забравят теглото си, бързат да се затъпят с вино...

Колко плачове и скърцания със зъби в деня, когато е възкръснал Христос, който носеше щастието на човечеството! Колко сираци и вдовици днес петимосват, когато наоколо им богатите се пукат от пресищане! Колко здрави хора търсеха труд и хляб и не можеха да го намерят! Колцина работници се пънкавиха непосилно и пак не дойдоха до един край! Колцина занаятчии и селяни се убиваха от работа и пак не можаха да свържат двата края наедно!

Все ти ореш, все ти сейш,
все ти чукаш, все ти шийш,
все ти градиш и тъчеш...
Мил народе! Я поглеж:
След кат всичко събереш,
ще ли можеш да спестиш,
от глад, студ да се спасиш?

Ти даже при днешните празници не можеш да се развеселиш, защото при толкова бѣхтания от твоя страна – пак нищо и нищо..."

Сега бе ред на темата: Изворите на народното тегло. Средишно място тук заемаше въпросът за данъците.

Данъчният проблем след Освобождението бе много тежък за нашия дребен собственик, фактически и психологично. Психологично, поради това, че в начало преобладаваше системата на пряко облагане, на "крякане при скубане на кокошката". Фактично, поради упадъка на занаятите, защото в еснафската кесия се завъртаха все по-малко грошове. Най-тежко бе положението на селяните от затънтените вътрешности на страната, която, по липса на железници, почти бе непроходима. Селяните, поради дългия превоз, не само не можеха да получат добри пари за житото си, но и въобще не можеха да го продадат. При това, те бяха затънали в ръцете на лихвари-зеленичари, от които бяха взели пари за покупка на имоти и за посрещане разносните за тържествени семейни обреди: сватби, умирения, кръщенета. При това, поради износа на златото срещу купената от турците земя, в България бе останало малко злато и парите бяха рядкост. А тогава у нас циркулираше само чисто злато. Народната банка не издаваше банкноти без златно покритие.

Каква роля са играли данъците в политическата агитация личи от долното изложение, което не е низ от отделни несвързани примери, а непрекъснатата поредица от най-важните ни политични събития.

Ние вече видяхме, че в борбата си срещу кабинета на Т. Бурмов либералите подканяха народа да не плаща данъци, което доведе до големи недобори от най-богатите области и чието принудително събиране изложи политически Каравелова.

Борбата срещу режима на пълномощията бе поставена на същата база. Един либерал казал на селяните:

– Князът е немец и наш враг. Щом си отиде, няма да плащаме никакви данъци.

Изкусни агитатори, либералите биеха винаги на опнатата струна в народната душа – парата. Превратът беше представен от тях като едно обширно съзаклятие на княза и чорбаджиите (консерваторите) да оплячкосат България.

Интернираният Драган Цанков минираше режима на пълномощията пак с тревога около съдбата на събраните данъци, на народната пара. За неговата агитация му бе съставен следният акт:

Г-н Цанков викнал Доно Димитров от с. Пещене и му казал да се старае да направи повече митинги и ако е възможно, по-скоро да въстанат всичките селяни, защото днешните министри зели данъка, похарчили парите и никой не знае къде харчили.

А в показанията си по този въпрос при дознанието самият Доно Донов съобщава:

"Драган Цанков на е съветвал тъй: Вий трябва да правите по-често митинги, защото Конституцията е изгубена и че министрите, които сега са чужденци и зимат парите от населението и ги харчат, без да се знаят защо и за това тяхно разпореждане никой не ги пита, още Вий трябва да гледате, щото колкото е възможно да става по-скоро митинг и на народа да говорите, че министерството сегашно харчи парите, гдето ги зимат от народа и неизвестно защо ги харчи и че трябва да гледате по секакъв начин да подигнете населението на востание, да си искаме Конституцията и да искате сметките на сегашните министри, защото ако това не стане, то ще ни опропастьт княза."

Но на същата база и режимът на пълномощията в изборите се бори против единствената опозиция - либералите.

Простолюдието показва през тези избори голямо остървение. В Кюстендил станаха сцени на настоящо варварство. Всички лоши инстинкти на масата сякаш бяха изскочили на повърхността и даваха на изстъпленията на тълпата изгледа на някакво външно варварско нашествие. Антикултурната съсловна вражда спрямо интелигенцията, спрямо гражданите, спрямо държавата дори избухваше с ярост и някаква дива ерес. Един очевидец ни дава в този смисъл любопитни данни за развитието в Радомир на изборите на 21 юни:

"Още при избирането на бюрото се качиха по дърветата, по дуварите някои от селяните и почнаха да ораторствуват:

- Ей, селяне, чуете ли, нечеме граждани, нечеме министри, нечеме попове и даскале. Они ни натовариха с толкова беглик, вергия, дануци.

А тълпата им отговаряше:

- Нечеме ги!"

След Съединението сръбите, за да оправдаят едно свое военно нахлуване в България, пръснали агенти между пограничното население, които му поднасяли прошения за събиране подписи за сръбска окупация. Тези агенти, между другото, обещавали на селяните, че ако се присъединят към Сърбия, няма да плащат данъци в продължение на 5 години.

След абдикацията на Батемберга царска Русия имаше всички интерес да продължи състоянието на безкняжие. Един княз щеше да стане център на българската независимост и щеше да отстрани политическите и военни размирици. Царското правителство постоянно отлагаше въпроса за избора на княза. За да се попречи на такъв избор в България, дойде като специален пратеник генерал Каулбарс. За да създаде настроение против регентството, той почнал пак да бие на известната "опната струна" - парата:

- Изплатена ли е реквизицията (за Сръбско-българската война), какво могат да кажат върху разпределението на данъците - питал той петдесетчленната делегация, която го посетила в Ботевград и която, подготвена предварително, му дала достоен отговор.

Царските руски агенти така водеха агитацията по въпроса за отлагане на изборите за Велико народно събрание, за избиране на нов княз.

Когато шопите идвали в София, руски агитатори ги срещали вѣн от града и им казвали:

– На вас не ви трябват избори, а Русия. Русия не ще данѣк. Русия не ще реквизиция. Русия няма да ви взема войници.

Изборите в Дупница бяха истинско изстъпление. Тѣлпата, възбуждана от агитатори, уби околийския началник и депутатите и викаше:

– Нечем старите депутати. Те правиха война със сѣрбето и сакат сега да се бием с Русия. Заради ним плащаме данѣци, а Русия данѣк не зима.

На тази основа голям успех имаха агитациите на земеделците и социалистите за прогресивно подходящия данѣк.

След въпроса за данѣците като негов контрапункт най-много подигаше злѣчката на дребния собственик числото и заплатите на чиновниците. Аслѣ и голямата част от народната пара, от данѣците отиваше за чиновническите заплати.

Нашите правителства възприеха правилна система на високи чиновнически заплати, за да се отстрани чиновническата корупция, каквато още тогава съществуваше в Румѣния.

Но както видяхме чиновническата надница бе неколkokратно по-голяма от средната надница. Дребният собственик не можеше да се примири с мисѣлта да работи денонощно, с най-големи лишения в храна, облекло и домашна обстановка, за да плаща големи заплати на хора, които работеха само по осем часа на ден, без да чупят грѣбнак, без да се потят и без да си цапат рѣцете.

За да се види отношението на народа към високите заплати, като се има предвид старото народно патриархално чувство на равенство във възнагражданията и печалбите, ще приведа следния истински случай:

Един панагюрец, когото още генерал Гресер искал да вземе за вратар, отишел при Славейков за служба. Славейков му казал:

– Ще получаващ месечно 60 франка.

– Какво? На мене 60 франка? На Марин Дринов – 1000 рубли, а и той е от нашето село.

В Народното събрание Каравелов с мѣка прокарваше големите заплати, но силно намалени ("окастрени") от първоначалния проект. Мнозинствата бяха твърде малки: 59 на 45 – 50 срещу 47. Заплатата на главен секретар от 6000 лева Събранието (по-право селските депутати) намали на 5000 лева, а на началник отделение от 4800 лева на 2400 лв.

Борбата срещу високите заплати и кастренето им образувала отделна партия в парламента.

"Една компактна селска партия работеше против интелигенцията и намали всички заплати. Начело на новата партия бяха: Геров, А. Цанев, народнякѣт Тодор Тодоров, Минкович. Селяните депутати крещяха против даскалите и чиновниците. Каравелов казал вѣнка на селяните да не се оставят да ги води чибулкията на Митхад паша (Геров), еленският чорбаджия Тодор Тодоров.

По повод на тези борби Иречек пише следното в дневника си:

Народното събрание. Селско негодувание против цялата интелигенция. Агитация между селяните за намаление на заплатите. Водители са Райчев и Вѣлчев. Водели ги в канцелариите на 7 часа: слѣнцето високо, а там още никого нямало. И при това искат големи заплати.

Случайно е почнато да се прави нещо и за домашната индустрия.

(1) Тук някои "абиѣки" са се нахвърлили върху чиновниците. "Един

секретар, като му намалиш заплатата на 3000 лева, ще видиш как носи шаечни дрехи."

[1 - Става дума за закона за задължително носене от чиновниците на дрехи от местен шаяк, който е пример за закон, отменен поради неприлагане.]

Батановски, Марко Велев са главните герои на излишния салтанат, господствувал в чиновниците. Носели галоши, "двойни гащи". Един видял едного чиновника в гостилница "Враца" (някаква лавка на Капана) да яде две порции месо. Не носили калпак, ами цилиндър. Трябваше да носят само "кюляф". Много мляко, каже, се продавало по улиците. Това всичко било само за чиновниците. "Те, види се, се къпят в мляко, всеки ден искат прясно мляко." Аз мисля - подиграва се с това Иречек - че е най-добре във всеки град да има по една правителствена страда с жилища за чиновниците (според Безеншека - с по десетина вакарелки), правителствена градина с "лук и чесън", да им се дават шаячни потури и калпаци от държавата и свръх това - малко тютюн парасъ.

Вие можете да си представите какъв ентусиазъм събуждаше у дребния ни собственик всеки вик против чиновниците, интелигенция, против техните заплати и начин на живот.

Но можете също да си представите какъв престиж е добил генерал Ернрот, когато сам си е намалил заплатата като военен министър от 40'000 лева на 24'000 лева. (1)

[1 - Едно особено уважение Ернрот си беше придобил пред българите чрез намаление на своята и на другите офицери заплати почти наполовина. Колкото за себе си, той казваше по едно време, че и тази половина му била много.]

В тази насока не бе пощаден дори престижът на короната.

Дребният собственик искаше държава, държавна власт, която да пази собствеността му, да пази тъй нужния за нейното пълзене ред, мир и тишина; искаше княз като олицетворение на независимостта ни, като шеф на държава и армия - но ако може това да става ей тъй... с по-малък масраф, някак икономично, евтиничко, за малко пари, изобщо да не става това за сметка на неговата кесия. Инак той няма нищо против строежа на дворци, против дворцов блясък, против хубавите церемонии. С една дума, отношението на дребния собственик към институтите на новата държава може да се определи така: Искаме държава, искаме княз, но пари недейте иска от нас.

Когато княз Батемберг слязъл във Варна, Драган Цанков казал:

"Тоя немец ще ни коштува много скъпо. Ние можехме да си намерим за България много по-икономичен княз."

Не само по този чудат повод нашият дребен собственик прояви неуместната си пестеливост. Той я прояви и по такива важни въпроси, като въпроса за времетраене на сесията на Народното събрание и за броя на министерствата.

Славейков беше предложил отначало сесиите да траят по-дълго: от 15 януари до 15 март. Събранието обаче не искаше да се губи толкова време и да стават много разноски. По същите мотиви за икономия числото на министерствата се намали на шест.

Княжеската заплата се пресмяташе на грошове, за да прави по-силно впечатление величината на числото, грошовете се нареждаха на пътека, за да се види, от къде до къде може да се върви по тях, обръщаше се на коли с жито, със слама, сравняваше се със заплатата на дребните чиновници, с работническата надница и т.н. и т.н. Тази агитация бе любима тема на земеделци и социалисти. (1)

[1 - Колко ни струва князът?

За отопление и осветление на двореца, за поправки на двореца в София, за купуване и поддържане на нови дворци в Русе и Варна, за купуване на една княжеска вила в Пловдив, за мебели в дворците, за перачници, за яхъри и много други работи похарчени ... лева. Тук не влизат разходките на княза. Само тази година неговата обиколка по Европа струва 1'200'000 лева. Събрано с подаръци, приеми, гощавки по села и градове - всичко 24 милиона. Знаеш ли, бедний и работний читателю, колко голяма е тази сума? Според нея излиза, че князът цели десет години е получавал всеки час по 277 лева или по 4,60 на минута. С други думи, и на сиромашки език казано, князът е вземал всеки час по 1385 гроша или за всяка минута по 23 гроша. А знаете ли колко трае една минута? Колкото да преброите до 100-120. Колкото князът е получавал за една минута, един работник не взема и за един ден.]

Въпросът за намаление на държавния бюджет бе предмет на резолюции на социалистическите конгреси:

Конгресът, като взема предвид голямата важност за населението от намалението на държавните разходи, реши: Пресата на партията, както и отделните агитатори, да обръщат най-сериозно внимание върху нуждата от намаление до възможност на държавните разходи, като се снимат прогресивно, съразмерно с дохода, заплатите на всички изборни и държавни чиновници, като се намали числото на чиновническия персонал, като се унищожи сегашният закон за пенсиите на чиновниците и т.н.

След това следваха други, по-второстепенни въпроси: намаление на войската, за да не се вика младата работна сила на народа; въвеждане народна милиция, забрана на офицерите да вземат войници за вестовои (за слуги, както се изразяваха агитаторите), против ордените, които развърщаваха хората и за които отивали много пари.

Минималната програма на работническата социалдемократическа партия, приета през 1894 г., може да ни даде пълна представа за всички искания, които са издигани в изборната агитация пред дребния собственик, макар че и самите социалисти не са наблягали с еднаква сила на всичките точки от тази програма.

I. Общи политически и икономически искания.

Чл. 1. Премахването на всички закони, които стесняват свободата на печата, на словото, събранията, митингите и сдруженията.

Чл. 2. Всеобщо изборително право за всички граждани от 20 години нагоре, без разлика на пол. Избиране народни представители през всеки две години и увеличение числото им. Пропорционална изборителна система. Избираемите биват от 25 години нагоре.

Чл. 3. Независимо управление на народа в окръжните и общински работи. Право на народа да си избира всички административни, окръжни и общински власти. Даване под съд направо, без особено разрешение на всички изборни и държавни служители.

Чл. 4. Постепенно намаление на постоянната войска: намаление на военната служба. Въоръжена народна милиция. Даване военно образование и обучение в училищата.

Чл. 5. Постепенно унищожение на всички преки, косвени налози и мита. Прогресивен подоходен данък. Въвеждане прогресивен налог върху наследствата съразмерно големината им и далечината на родството.

Чл. 6. Право на парясване по взаимно съгласие на двете страни и премахването на всички обичаи и закони, които правят жената робиня на мъжа. Въвеждане на граждански брак.

Чл. 7. Унищожение разхабяването на обществените средства за черковни и вероизповедни работи.

Чл. 8. Най-големи улеснения за бедните ученички и ученици. Устройството на зимни училища в селата за възрастните селянки и селяни. Въвеждане на професионално обучение. Възстановление всеобщото избиране на училищните инспектори и назначение учителите от общините.

Чл. 9. Постепенното отдаване съдилищата в ръцете на народа. Безплатно съдене и защита. Обезщетение на обвинените, осъдените и затворените без вина. Унищожение на смъртното наказание.

Чл. 10. Безплатна лекарска и акушерска помощ и безплатно ползуване от лекарства и други средства за лекуване. Безплатно погребение. Превръщане всичките аптеки в държавни, устройство медицинската и санитарната част в селата.

Чл. 11. Запрещение чрез закон фалшификацията на питиетата и съестните припаси.

II. За работниците.

Чл. 1. Определение чрез закон работния ден във фабриките, едрите работилници, в държавните заведения с 8 часа максимум за всеки работник от 20 години нагоре.

Чл. 2. Запрещение на работението във фабриките на момичета по-малки от 16 години и за момчета по-малки от 14 години.

Чл. 3. Запрещение на нощното работение, с изключение на ония производства, които по свойствата си и за общественото добро трябва да се извършват нощно време.

Чл. 4. Да се определи със закон 36-часова непрекъсната почивка в седмицата за всички работници.

Чл. 5. Уреждане на работнически бюра, които да се грижат за наемането на работниците и слугите. Тяхното управление да се повери на работници, избрани измежду тях и плащани от държавата.

Чл. 6. Задължително държавно застрахуване живота на остарелите, болните или пострадалите при работението работници, което да се управлява от самите работници, осигуряване чрез пенсии всички български граждани, които са станали неспособни за работа.

Чл. 7. Запрещаване работението на парче и изплащането в натура.

Чл. 8. Уреждане инспекции на труда във фабриките и във всички други работилници.

Чл. 9. Работнички, които са непразни, се освобождават от работа една неделя преди и 40 деня подир ражданието, като не се лишават от заплатата и мястото си.

Чл. 10. Подобрение хигиеническите условия на труда.

Чл. 11. Специален закон за чираците, слугите и слугините.

Чл. 12. Бързи и безплатни потъкмителни съдилища за работници и занаятчии.

След това следваше нов отдел от речта: Критика на всички управлявали досега партии, най-вече на управляващата партия, в смисъл, че те не искали и не били годни да задоволят исканията на народа.

Целта на този отдел е да отдели и изтъкне партията на оратора като единствено добрата, честната, умната, с искрено желание да помогне на народа, което тя незабавно ще направи щом народът я избере.

Както посочих и по-рано, критиката на другите партии не е поставена на плоскостта на качеството им на изпълнителен орган,

който е оръдие на един обществен ред с всичките му добродетели и недостатъци, със законите на историческото му развитие, а е поставена върху плоскостта на личните недостатъци на партийния състав и партийното шефство.

На 1931 г. стовористите (дори лично и бившият социалист проф. Ал. Цанков – професор по политическа икономия) обясняваха световната криза не със законите на днешното противоречиво капиталистично стопанство, а като резултат от войната, макар че преди тази криза, като резултат от войната, имаше един подем през годините 1924–1927 г. Дим. Гичев пък обясняваше кризата с големите възнаграждения, които Демократическият стговор бил дал на десетина свои адвокати-партизани по защита на държавата в няколко дела.

Целта е: ударът да бъде насочен не срещу обществения ред и държавата, а срещу олицетворяващите го лица, така че смяната на лицата и партиите да отстрани искането за смяна на реда. Тъкмо това е същината на парламентарния маневрен обход с избирателя чрез изпълнителен орган и политически резерв.

Аргументът срещу социалистите бе, че и да бъдат избрани, царят няма да им даде властта, така че гласовете за тях ще идат напразно.

Най-сетне, в бързо темпо ораторът разтваряше торбата на собствената си партия с обещания за всичко и за всички.

Xi. Партийна пропаганда: три агитационни изказвания

Ето сега три агитационни изказвания: на народняка Теодор Теодоров мотора на Народната партия, на Стамболийски – идеолога на земеделското движение, и на Янко Сакъзов – водача на широките социалисти.

Привеждаме ги, първо – за да се види начинът, по който на своето време всеки представител от тези партии е правил партийна пропаганда. Привеждаме ги, на второ място – за да се види колко много си приличат по главните вълнуващи дребния собственик агитационни въпроси: намаление на данъците, бюджетни икономии, съкращение на чиновниците, намаление на заплатите им. У нас почти не се е намирал политик – агитатор, който открито на събрание да е защитава мълчаливата практика на нашата буржоазия. Много просто: не само че не би намерил слушатели за това, но би намерил най-жестоко освиркване.

Теодор Теодоров⁽¹⁾ беше един от първите наши парламентарни дейци. Неуморим, той взимаше участие току-речи по всички въпроси, изнасяни на парламентарната трибуна. Ала най-голямото негово внимание биваше погълнато всякой път от "общите дебати по бюджета". Тук той виждаше главния момент за изпълнение на своя дълг като народен представител. В тези свои речи той се спираше по всички въпроси от бюджета – за късното му внасяне, за преките и косвени данъци, за разходите, за командировките, за фондовете и пр. и пр., ала най-голямото негово внимание се съсредоточаваше всякога върху бюджетните икономии, те отнемаха обикновено и най-голяма част от речта му, върху тях той се повтаряше дори за "десети път", защото само в тях намираше спасение на нашето положение.

[1 – Проф. Г. Данаилов: Теодор Теодоров и борбата му за бюджетни икономии.]

Какви бяха неговите идеи за бюджетни икономии?

Т. Теодоров не беше книжен. Наблюдаваното, слушаното от приятелите, лично изпитаното и възприето – биваха основните предпоставки на неговите заключения.

Така, по отношение на бюджетните икономии, които той искаше да прокара, излизаше от основната идея на българската спестовност; както народът чрез спестяване достига своето благосъстояние, така и държавата трябва да базира цялата своя бюджетна система върху спестяване и икономии. Икономии са в душата на българина. Не на привилегии и берати от султана и не на кражби българинът дължи своите богатства в миналото, а на онова, което е отделял от хапката в устата си. Чрез своите спестявания той е откупувал земята от бейовете и така е изградил своите земни участъци и домакинство, с които го славят по целия свят.

Но икономии в бюджета се налагат и по друг един, по-важен, държавен мотив. Разточителството в държавното стопанство, било в числото на чиновниците, било в заплатите, било в стипендиите, било в разни постройки, било във фондовете и пр. и пр., ще докара неминуемо към сключване на бюджета с един дефицит. А това е нещастие за държавата, която управляваме.

Икономии обаче се налагат и от друго народостопанско и социално гледище. Расте ли бюджетът, ще растат и разноските, ала това – от друга страна – е равносилно с увеличаване на приходите, на данъците, преки или косвени все едно, защото според Т. Теодоров преките и косвените еднакво тежат върху бедните и богати, еднакво са способни да се прехвърлят върху други платци. Как да се увеличат данъците след войната, когато и гражданите, и селяните са еднакво обеднели? Та това е една непоносима социална беда! И тук се захваща един ураган от мотиви и доводи, за да се убеди Събранието, че българският данъкоплатец не може вече да понася увеличенията на бюджета, да понася нови финансови тежнини. Напротив, трябва да се направи всичко възможно, за да се съкратят съществуващите разходи, да се облекчи обеднелият данъкоплатец.

Това съкращение може да стане по много пътища – преди всичко чрез съкращение на персонала в държавното управление. За него е авторитетно доказано, че България има най-много чиновници, в това отношение тя надминава Румъния, Чехия, дори и Франция. Ние държим излишен чиновнишки персонал. "Госпожици и господа са заели из канцелариите места в голямо изобилие по начин, както признава сам г. финансовият министър, малко да работят... Има голямо число хора, които са дошли на служба със съзнанието не да работят, а да получават заплата... Отиваш в министерствата и ги намираш всички събрани в една стая, приказват, пушат, четат вестници и не ги виждаш кога работят."

Да намалиш персонала наистина, това е едно от средствата за икономии, но има и много други. И Т. Теодоров бърза със своята реч да направи анализ на много други разходни пера – за стипендии в странство, за излишни училища, за разкошна сграда за театра, за кредита по фондове, и особено по параграф 17 в Министерството на външните работи и т.н. Един жупел се сипе върху разпиляване на парите. Не бива да се харчат и пари за студенти, които да отиват с хиляди души в странство, не само защото те губят много време за занятия във от университета и несериозни, но и защото за тях се харчат огромни суми – един струва 24 души, според камбиото. Не бива да се харчат днес пари за разни културни цели даже при Министерството на просветата. Нека оставим всички тези разноски за по-късно, за по-износни времена, за по-богата България.

А практическият път към това е да се проникнем от съзнанието, че ние тая година (1924-1925) поне не трябва да увеличим стария бюджет. Най-малкото в пътя на икономии - нека остане същият бюджет.

Не трябва обаче да се мисли, че Т. Теодоров беше при съзнание, какво бюджетни икономии могат да се постигнат само с една парламентарна реч. Напротив, то е местна и сложна работа, която изисква своя "майстор" - активни дейци. През време на дружбата той се опита да се яви лично в бюджетарната комисия, дето заговори също така пламенно за икономии, надявайки се на своя авторитет, но непослушан и даже оскърбен, той напусна комисията, за да не стъпи втори път. През миналата 1924-1925 г. той присъстваше много редовно на заседанията на бюджетарната комисия, с много надежди да повлияе на "новите хора" за икономии, но и оттука излезе с голямо разочарование, като гледаше, че вместо икономии, кредитите се увеличаваха по частни предложения на депутатите в самата бюджетарна комисия. Така, той си отиде разочарован, че не беше разбран!

Ето какво пише Ал. Стамболийски:

Земеделският съюз в своите общи цели насочва борбите си така, щото да бъдат повдигнати в просветно, културно и материално отношение изоставените назад български села и малки градове. Това той прави не само от гледна точка на справедливост, но и от туй, защото се състои и ръководи от хора из селската среда.

Целите на политическите партии са съвършено противоположни на тия на Земеделския съюз. Техният обект е градът, и то търговският, индустриалният, банкерският, адвокатският и чиновническият град. Към него те насочват събираните от целия народ държавни и окръжни средства, него се стремят те да разхубавят, разбогатят, просветят и свържат с железници, телефони, телеграфи и пр. От селото те издърпват, за да го дадат на града. Културни центрове те искат да създадат в градовете, макар че селата се ваят в кръгла мизерия. "Техните" стремежи са твърде естествени и твърде понятни. "Всеки тегли въглена към своята пита" - казва народната поговорка. Ръководните щабове и първите редове на всички партии се състоят от хора из градските обществени съсловия. В града е адвокатът, председателят на партийното бюро, там е целият околийски партийен съвет от банкери, търговци, предприемачи, лихвари, службогонци и чиновници, там са техните семейства, техните роднини, тяхното естествено общество. За себе си и за близките си те по-рано ще се погрижат, па тогаз за душите.

В програмата на Земеделския съюз са легнали следните най-главни принципи: 1) Истинско и пълно демократическо (народовластно) управление в общините, окръжията и държавата; 2) Най-голяма пестеливост в управлението и разумно използване на народните средства; 3) Равномерно и справедливо разпределение на всички видове блага между населението; 4) Крайна борба против потисничеството и експлоатацията, в каквато и миловидна форма да се проявяват; 5) Най-широка и по възможност по-висока просвета на народа; 6) Коренно преустройство на съдебното дело върху съвършено демократични начала; 7) Мирно живееие със съседите на България и въобще с всички народи.

Политическите партии имат тъкмо противоположни принципи, ако може да става изобщо дума за принципи у тях. Така например: 1) Те са вдъхновители и носители на едно олигархическо (боляро-интелигентско) управление; 2) Те са за разхищаване на народните и държавни средства за големи чиновнически заплати и многобройни служби, за разкошен

царизъм, пресилен милитаризъм и за всичко онова, от което не народът, а малцинството аристократи в градовете се ползват; 3) Те са за създаването на капиталистически строй в България; 4) Те са за насърчение спекулантите, защото натрупвали капитал, който щял да послужи за развитието на индустрията; 5) Те са за висока просвета на градските обществени слоеве, за да се създаде естествена духовна аристокрация, и за даване ниско образование на селското население, за да останело на черния труд; 6) Те са за кастово и бюрократическо съдебно дело, което да пропуска престъпниците от аристокрацията (болярите) и да хвърля безмилостно народните маси в затворите, и което да увеличава неимоверно приходите на адвокатското и банкерско съсловие; 7) Те са за кръвопролитно уреждане отношенията с всички наши съседи - нещо, което доказаха с трите последни войни.

Земеделският съюз се различава от чиновническите организации не само по своя състав, но и по своите цели, разбирания и интереси. Всички тия организации се стремят да издърпат колкото се може по-големи заплати срещу по-малък труд от държавата. В своите борби и искания те не се съобразяват нито с материалното положение на земеделското население, което създава средствата на държавата, нито с финансовото положение на последната. Всяко увеличение на чиновническите заплати е един въпрос от жизнен характер, защото се засягат и без това твърде влошените и занемарени интереси на българските земеделци. Чиновническите организации в професионалната си дейност изиявяват претенции за по-големи заплати, използват 4-5-часова норма на работното време и се стремят да се изплъзнат от прекия държавен контрол, а в политическата си дейност поддържат ония, които се обявяват за техните искания. По тоя начин те са в редовете на противниците на Земеделския съюз.

Всички чиновнически организации биха водили пряка и самостоятелна политическа борба, ако органическите закони на България не бяха забранявали това. Те са малцинство, но, ако биха имали това право, щяха винаги да угнетяват работещите народни маси, защото разполагат с всички средства за успешна борба: капитал, съзнание, положение и силата на държавната власт. И сега тяхната сила не е за пренебрегване. В своята борба те прибегват и към нелегални средства, които застрашават живота на държавата и населението. Тия нелегални средства са: стачките (масовото отказване от службите) и саботаажът (повреждане на държавните имоти).

Отделните чиновнически организации туриха началото и на една обща своя организация, която нарекоха "Съюз на съюзите". Тая обща чиновническа организация има за цел да обедини усилията на всички отделни такива за увеличение на заплатите. Няма съмнение, че Земеделският съюз ще има да води твърде често борба срещу тази коалиция на чиновничеството.

Ето сега как е разположил политическите и агитационните въпроси, какво място и какво внимание им е дал Янко Сакъзов в своя отчет "Какво свършиха депутатите тази година" - отчет до новопазарските избиратели от 1895 г. (по време на народняшкия кабинет след падането на Стамболова).

I. Протест против нарушение на правата на Народното събрание като орган на народната воля (без конкретни факти).

Ii. Искане за изменение на Конституцията: 1) На всеки 10'000 души да се избира един депутат, а не на 20'000 души; 2)

Законодателният период да бъде 2-3 години; 3) Минималната възраст на депутатите да бъде 25 години.

Iii. Протести срещу произволите и насилията на полицията и административните власти.

Iv. Държавен съд за насилниците над народа и злоупотребите на "народната пара".

V. Свобода на печата.

Vi. Събранието прие един много строг, отвън мярка строг закон за престъпленията срещу княза. От днес нататък двама български граждани не могат да си поговорят и две думи даже за княза, не могат каза например, че нашият княз живее много салтанатлия, че за него се харчат извън платата му милиони левове, че само за джунджурии, разходки и разни прищявки отиват вън от сметката стотици хиляди левове. От днес нататък мъчно може да се писа и приказва например за това, гдето князът май много започна да се занимава с политика, гдето той взе да се бърка и във вътрешната, и във външната политика на страната ни, когато това е право на Народното събрание и на правителството.

Vii. Борба за свобода на общините да се отделят или съединяват според интересите им.

Viii. Борба за увеличение оборотните средства на Земеделската банка.

Ix. Борба против назначаване от правителството на касиерите на Земеделските каси, за избирането им от народа, както е било досега.

X. Борба против закона за покровителствуване на местната индустрия.

Други мерки за повдигането на поминъка или за улекчение товара на селянина, занаятчията и дребния селянин сегашното правителство не намери за добро да внесе. Наместо това Събранието по предложение на правителството прие един закон, според който на всички онези богаташи, които отварят някоя фабрика с 25'000 лева капитал или пък им работят най-малко 20 души работници, ще им се правят най-големи отстъпки и улеснения от страна на правителството. На такива богаташи фабриките ще се освобождават от емляк, патент, суровите им материали и машините ще се освобождават от мито, ще се пренасят както и изработените им стоки по държавните железници с 35 на сто намалени цени, ще им се отстъпват даром места, води, рудници, техните стоки макар и по-скъпи ще се предпочитат от правителството.

Сега ний дойдохме до най-важното, до разгледването на държавния бюджет. За да познаеш едно правителство какъв ум гони, поглеж му бюджета. Поглеж колко разноски туря то за държавата и отгде иска да извади тези разноски.

Докато Стамболов беше на власт, всички ний, а че и тези, които са сега министри и управници, викахме против големите салтанати на държавата, против отвън мяра големите разноски. Всички се надявахме, че новото правителство все ще намали тези разноски и ще тури край на голямото разсипничество. Ала не излезе така. И днешното правителство иска да ходи салтанатлия, и то иска да бърка в хазната, без да пита народа, и то си простира краката вън от българската черга. Много пъти аз съм разправял, че ако искаме да не оголиме съвсем нашия беден народ, ако искаме да не го виждаме да нарамя просешката торба, ний ще трябва да намалим, доколкото се може, разноските на държавата.

Най-първо, ний трябва да пипнем войската. Намаляването срока на военната служба, с което ще се помогне много на нашия работен народ. А самата войска трябваше постепенно да се обърне в народна

милиция. Разноските на държавата ще се намалят с милиони левове грешни народни пари. Това намаляване на постоянната войска и заменяването ѝ с милиция има си и друга добрина. С народната милиция не може да си служи кой бъде против народа, както си служиха през изборите с постоянната войска. Ако ний имаме народна милиция, Стамболов не можеше да беснее толкова години наред.

Второ: трябваше да се намали чиновническият персонал, сиреч, една работа, гдето ще се върши с четири или пет души, нека се постегнат малко чиновниците и да я вършат двама или трима. Трябваше да се намали полицията, джандармерията. Но правителството, което наляво и надясно се хвалеше, че има народно доверие, за да може да държи този верен свой народ в по-голяма послушност и да задушава народната власт, предложи и раболепното болшинство прие създаването на 85 души помощници на околийски началници.

Трето: трябваше да бъдат намалени заплатите на чиновниците и офицерите. Заплатите и на княза, и на министри, и на големи чиновници и офицери, всичко трябваше да бъде намалено. Само у нас, в сиромашка България, е чуто и видено да има такива големи заплати. С всички годишни разноси, на княза се пада на година около 1'600'000 лева сребро, на първия министър 21'000, на другите министри по 18'000 лева. На генерали, които ги нямаме, по 12'000 лева и т.н. Един голям офицер и голям чиновник взема на годината заплатата, с която ще се изхранят 20 къщи на занаятчийци и 30 къщи на селяни.

Когато се говори за намаление на чиновническите и офицерските заплати, не трябва да се забравя за пътните и дневните пари на депутатите.

Четвърто: трябваше да се премахнат пенсиите, които за срам и позор се раздаваха у нас на хора млади, здрави и читави, като през време на службата си са получавали големи и преголеми заплати, а в оставка са получавали пак така висока, ако не и по-голяма пенсия, че освен това се занимаваха и с търговия, та отнемаха хляба на толкова хора.

Така щото, ако се направеха всички тези намаления: на войска, на чиновници, на големите заплати, ако се махнеха и пенсиите, за държавата щеше да има една икономия най-малко от 15 милиона лева, ас това данъчният товар на населението щеше да поотлекне на всяка къща с по 30 лева на година.

Какво направи болшинството на депутатите? То не посмя да намали нито една стотинка от военния бюджет, а напротив, прие едно уголемение с няколко десетки хиляди лева. То намали заплатите на писарите, разсилните и въобще на долните чиновници, а на тези, които получаваха от 3 до 7 и 8 хиляди лева на година, не бутна и една стотинка. То остави заплатата на княза и министрите. То остави пенсиите пак да си стоят пенсии, като ги окастри само тук-таме.

Оставаше да видим как ще се разхвърля данъкът, върху кои съсловия ще легнат тези големи разноси.

Всеки трябва да тегли от държавните разноси, от данъка толкова, колкото му стигат силите. Досега ний какво виждаме у нас, в България? Сиромашът, било селянин, било занаятчийца или работник, плаща сума данък, а богаташът, предприемачът, банкерът или чиновникът плаща малко. Днес земеделецът плаща на сто 30 лева данък, а богаташът на сто 1, най-много 2 или 3 лева. Где е справедливостта? При това западване на земеделието и занаятите, при тези ниски цени на храните и при външната конкуренция на европейските стоки държавата би трябвало да приеме този втори начин на разхвърляне на

данъка, който се нарича прогресивен приходен налог, ако иска да не зароби и тъй западналото вече работно население.

За да замаже очите на бедното ни земеделческо население, правителството сне няколко милиона лева от десятъка, който през последните години бе се обърнал на тридесятък, но увеличи глобата по тютюня, по горите, увеличи акциза на солта, на газа, на кибритя, на дървеното масло и пр. Какво направи с това правителството? Ако досега то вземаше данък открито пред очите на данъкоплатеца, сега ще го взема скрито. Когато нашият работен мъж, селянин или занаятчия купи сол, газ, кибрит, свещ, кога пие чашка ракия, кафе, чай, тогава, без да догажда, той ще плаща освен за купеното или изпитото, ами и още данък, който снеха от десятъка и от земяка. С тази си постъпка нашето правителство влезе в пътя на скритите (косвените) данъци, които са много опасни за един народ. Те като вампир смучат кръвта и живота на работния човек, без да знае той отде тъй отслабва.

И тъй, нито в икономииите, нито в справедливото разхвърление на данъка правителството можа да удържи обещанията, които пръскаше лятос при обиколките на министра Стоилова. Всичко излезе: сладки приказки на празен стомах.

Може някой да попита: а бе, че как не се намериха в Народното събрание хора, които енергически да поискат от правителството коренни преобразувания? В Събранието имаше консерватори, съединисти, цанковисти, радослависти, демократи и социалисти.

Най-първо идат консерваторите. Те се смятаха за хазяи - домакини в Събранието, защото техните хора, г. Стоилов и Начевич, бяха най-главните пред княза. Тези хора са назадничава, те от освобождението на България насам искат да стеснят правата на народа и да дадат повече права на княза, около когото те умеят да се увиват и да се правят добри. Около консерваторите бяха се оплели тъй наречените съединисти в Южна България, които преди 1885 година господаруваха дерибейски в тогавашната Румелия. Тези хора, каквото и да мислеха, гледаха да бъдат добре с консерваторите, за да не изгубят пред очите на княза, а че и да не изгубят някои от техните хора министерските кресла. Трети идат цанковистите, като се смятат в това число онези русофили, които са от Северна България. Тези бяха най-раздробени, от първо даже не се забелязваха между другите. Сякаш че те се бояха да се нарекат цанковисти и гледаха как-как да не разсърдят консерваторите. Радославистите на първо време вървяха наред с болшинството и докогато техните хора г. Радославов и Пешев стояха в министерството, приемаха всичко, каквото искаше правителството и князът. Тези политики гласуваха за закона за пенсиите, за драконовския закон по престъпленията срещу княза.

Ако те не ходеха докрай време да се лигавят на военния министър и на друго едно място, военният бюджет сигурно щеше да бъде намален с няколко милиона лева.

Ето защо, драги мои избиратели, от тези хора, консерватори, съединисти, цанковисти и радослависти, добро не можеше да се очаква и не излезе.

Преди да склуча сметката, аз ще трябва да кажа няколко думи и за болшинството. Лятос още мнозина си приказваха, че тазгодишната камара ще бъде една от най-избраните, най-интелигентните камари. Обаче в тези два месеца тази камара се показва такава, каквато надали е била друга някоя. Първо, мнозина от тези депутати си имаха по един свой дертец и за този дертец те преглътваха много работи, одобряваха сума беззакония и вредни работи. Това вече не е интелигентност, а

гешефтарство. Сетне, много от държавните въпроси не се разбираха от тези "интелигенти" и кога някой от опозицията вземаше да разисква някой важен въпрос, тям или се доспиваше, или отиваха в бюфета да се разхлаждат. Най-сетне, тези хора, при всичко, че са избирани от земеделци и занаятчи, хич и не настояваха за интересите на своите избиратели. И което е още по-жалостно, тези хора отвън Събранието те срещаха, поздравляваха, казваха, че хубаво, добро сте приказвали, че и те тъй мислили, например за земеделците и занаятчиите, и че те щели да те поддържат по еди-кой въпрос, пък вътре в Събранието – мълчат, мълчат и като дойде ред за вдигане на ръка, вдигат наедно с правителствените.

И трите тези изказвания щяха да имат приблизително еднакъв успех пред изборителна маса без партийни традиции.

И наистина това бяха речи на чувства и настроения, защото казаното не можеше да се възприеме критично, не можеше да се провери. Всички оратори с речите си правеха впечатление на всезнаещи и всеможещи хора. Д. Гичев в по-ново време с речта си събаряше Демократическия стовор. Д-р Г. М. Димитров с не по-малко сполучлива и остроумна реч поваляше Гичева... за да остане място за Дени Костов.

Прочее, в старо време гласовете събираше последният оратор, който имаше влиятелен и почитан човек в селото, който да раздаде бюлетините и да потвърди пред селяните, че казаното и обещаното е вярно и ще бъде изпълнено.

Социализмът в Троян

Из главата "Приключенията на дребния собственик в социалистическите партии"

За добиване цялостна представа за приключенията на социализма сред еснафската ни и дребнособственическа среда ще дадем черти от развитието на социализма в Троян, един град, който преди Европейската война и десетина години след нея бе предимно еснафски град.

Всички занаяти бяха местни: само кожухарството (приготвянето на кожени калпаки – главният занаят) имаше за пазар цяла България.

Занаятчиите ставаха преселилите се в града селяни от балканските села: Чифлик, Бели Осъм, Кнежа, Шипково, Терзийско, и синовете на бедните троянци. Останалите младежи учеха.

Преди Европейската война, па и дълго време след нея троянските еснафи си бяха добре: живееха безпечно, правеха си шегички, ядяха на дълга софра гергьовските си агнета, правеха си общи шумни сватби с триста стари обреди, любеха се, женеха се и се грижеха за дом и челяд.

До Европейската война троянските еснафи живееха по класическите закони на "хилядата бода за пара" и цепейки косъма на две, а в случай на шампионат – на три. (Моят баща бе един от непобедимите шампиони на това цепене – единствената негова гордост, която нескривано подчертаваше.)

Да пропадне някой еснафин или търговец се считаше за гражданска смърт, за позор, плод на най-лоши качества: пиянство, разхищение,

леност, лекомислие или непроходима тъпост. Оправдани бяха само наследствено негодните за голямото напрежение на труда.

Но в Троян преди Европейската война нямаше големи богаташи и изобщо богати хора, като изключим текстилния индустриалец Петър Балевски, който работеше наред с работниците си(1). И когато при първата първомайска манифестация в Троян(2) бе понесен един-единствен плакат:

[1 - Фабриката на П. Балевски е основана в 1904 г. - Б. р.]

[2 - Манифестацията се е състояла през 1901 г. Подробно описание дава Вл. Власковски в книгата си със спомени "Из историята на троянската партийна организация" (1955 г.). - Б. р.]

"Богати, дайте път на бедните!" - в Троян нямаше кой да прочете този оригинален зов и да каже с чиста съвест:

- Това се отнася до мене.

Самата редакция на обръщението, което по-правилно би гласяло: "Сиромаси, изритайте богатите!", показва, че е липсвал обектът на ритането.

При такава обществена обстановка започва социалистическата пропаганда в Троян. Пръв неин майстор е кундурджийският калфа Власи Власковски. Бай Власи към пълнолетието си взема пари назаем за дребна търговия с манифактура и мантаджилък. Лихвите поглъщат печалбите, дори и капитала, и Власи, за нравствен ужас на съседите си, фалира. След това заминава работник в Америка. Там като айдъблвеец се запознава със социализма. В Троян се връща в 1908 г., 25-годишен, и заедно с усилията да научи като чирак кундурджилъка, започва да разпространява и социалистическите идеи.

Вторият агитатор на социализма е народният учител Димитър Икономов, дошъл до социализма по книжен път под влияние на излизащата тогава социалистическа литература.

По линията на лични връзки към тях се присъединяват: Петко Корабов, кундурджийски наемник, еснафът кожухар Димитър Немски, който по-късно започна да се занимава с иманярство, Никола Пеев, най-добрият и почтен майстор шивач, Стою Русенов, който бе разбрал, че хаир от капитализма няма, понеже демократите отказали да го направят старши стражар.

За да имаме представа каква политическа и обществена сила е представлявала партията тогава(...), ще дадем картината на първата първомайска манифестация.

Най-напред вървял Петко Корабов и носел червено знаме. След него Власи и Павли Пеновски носели портрета на Карла Маркса, увит с венец от живи цветя. След портрета идел известния ни вече плакат "Богати, дайте път на бедните!" и след това пъстро начало на манифестацията вървял, многобройният народ от... Димитра Икономов и Димитра Немски. За да се запази пълната историческа истина, трябва да се отбележи, че докато другите вървели посред пътя, Димитър Немски вървял по тротоара, следвайки една еснафска диалектика на единство на противоположностите: хем да бъде с манифестацията, хем еснафите да смятат, че той случайно върви след другите - политика: ръг с Русия, ръг с Австрия.

Горкият социалист, привърженик на непримиримата класова борба, не смеел да се отдалечи от еснафските кепенци, за да не стане за смях на другите еснафи, които, учудени, недоумяващи или присмехулно (каква е тази сватба, бе, кого годяват?), подавали глави из кепенците, свалили очила на края на носовете си или дигнали ги на челата си; държейки в застинала поза в едната ръка напърхания с воден прах калпак, а в друга пръчката, с която го тупат; или

забравили за момент антерията върху кръстосаните си, заковани о одъра крака.

- Какви са тия, бе, за какво са си зарязали работата?
- Какви са тези, бе?
- Чучулиги.

Децата правили опашка по тротоарите от двете страни на процесията:

- Чучулиги, хей, чучулиги!

С какъв кураж и с каква боя по лицето са пристъпвали нашите революционни герои сред този прием на бедния народ, не ми е известно.

Но кои щяха да се наредят под разветия вече червен байрак?

Фабричният пролетариат се представляваше от работниците в текстилната фабрика на Балевски. Но какъв пролетариат бе това: момичета от махалите, не от нужда, а за сухи пари за чеиза си. Като го приготвеха, напускаха фабриката, считайки приемането им на работа за благодеяние. Малкото мъже, заемащи ръководни служби, също трепереваха за местата си, защото доходите от работата им бяха чиста печалба към доходите от ниви и бахчий.

Старите занаятчии не разбираха защо трябва да станат "чучулиги", какво може да промени това в занаята им, дори се сърдеха, че Власи и Димитър обезкуражаваха малките, като ги учеха, че занаятите ще фалират, а явно ги гонеха, дето подучваха чираците и калфите да искат 8 часа работа и по-високи надници. Тяхното гледище се основаваше на еснафските начала: "залудо работи, залудо не седи" и "чирак, който прави сметка на чорбаджията си, човек не става".

Оставаше обаче един надежден слой. Това бяха младите калфи и чирачетата. Това бяха колибарчета и синове на бедни троянци: облечени лошо, с боси, неумити крака, с черни дълги нокти, със сополи под носа, които триеха с ръкав; оцапани от пап, чириш, аргас, вакса, посипани с паспал от космите на стриганите калпаци, миришещи на накиснат гъон, на табашка яма, заврени в прашните дюкяни, бъркащи със запретнати ръкави в кожухарските корита с вонеща аргас, тръскащи миризливи кожи от водата им, с черни вратове от бакърджийските, тенекеджийски и коларски оджаци, вървящи прегърбени от навеждане над мантите (елеци и антерии). Този млад и презрян народ никой не зачиташе за нищо. Никой не ги поздравляваше, никой не им заговарваше, интересувайки се от личността им, от съдбата им на базата на едно морално равенство, а ако някой се обърнеше към тях, то бе или за да ги подиграе, или за да му свършат безплатно някоя работа и с едно обръщение, незачитащо каквото и да било човешко достойнство (чисто по робски):

- Хей, момче, я ми дигни чувала!
- Я занеси това, хе... там... в онзи дюкян.

Но най-лошото бе, че момите хич не поглеждаха тези рицари с боси, неумити крака, украсени с дълги черни нокти, със закърпени гащи и мръсни престилки, и то когато тези чирачета най-много биха желали това.

Чирачетата не смееха да се хванат на хорото, гледаха отстрана, а как примираха от мисълта, че могат да се хванат до някоя гражданка, улавяйки я за топлатата, мека и бяла ръка. Но това бе жестоко немислимо.

И тъкмо при тези чирачета отиваха Власи Власковски и Димитър Икономов, за да им заговорят на езика на техните болки. Но нямаше нужда да започват от тези болки. Самият факт на обръщане към чирачето, самият факт, че снажният едър бай Власи, хубавец, с горда

внушителна осанка, роден водач, със сладък пленяващ глас, чийто мелодичен баритон можеше да звучи както с гърма на несдържаното възмущение, с твърдостта на зова, с огнеността на заканата и обвинението, със саркастичния тон на унищожаваща и помитаща ирония, със сърдечните нотки на най-нежно внимание, както и с вълнуващата гама на споделеното страдание и състрадание; самият факт, че този необикновен човек, винаги разположен, винаги духовит, винаги находчив, никога незакъсняващ със своите ободряващи, разсмиващи и хапещи сравнения, афоризми и пример, е седнал до чирачето, заговорил му е, зачел го е за човек, допрял е коляното си до неговото, потупал го е по рамото или го е прегърнал бащински и братски, е вече едно пълно духовно пленничество.

А когато при чирачето дойде и Димитър Икономов, най-ученият човек в града, човек на науката, следвал в Германия, почитан от врагове и приятели, владеещ до неподражаемо съвършенство изкуството да се отнася към хората и техните болки, големи и малки, намиращ винаги най-добрата формула за утеха, съвет, насърчение, дори и за посмъртуване, което обаче не унижава, а прави чест на смъртения, чирачето е на седмото небе.

Това човешко внимание връщаше вярата или по-право събуждаше вяра у чирачето и калфата в собствената му личност, създаваше му чувство за собствено достойнство и гордост, издигаше го в собствените му очи, правеше го да се почувства нов човек. И сега то с нови очи, със самоуверен поглед срещаше и гледаше тези, от които до вчера бе изпитвало страх, срам и боязън, пред които се бе чувствувало унижено.

Но работата не спираше тук. Власи и Димитър ставаха съветници на новите си млади приятели и обожатели. Тези двама "добри хора, каквито рядко се намират", даваха непрекъснато съвети на младите еснафи: какво да правят в занаята, какво и как да купят, как да продадат и кога, ставаха им морални и банкови поръчители, застъпници пред частни лица и власти, посредници при спорове, държаха капарото при сделки; без тяхно мнение къща не се купуваше, нито продаваше, годеж не се правеше. А на сватбата присъствуваха като стари сватове, надарени с най-хубавите дарове, наред с кума и свекъра.

По този начин Власи и Димитър формираха като хора няколко редици поколения, подпомогнаха тяхното самообразование, тяхното професионално, нравствено и умствено преуспяване и с това спечелиха тяхната лична привързаност, каквато свързва удадения с неговия спасител.

Но тези чирачета, ставайки лични приятели на Власи и Димитра, ставаха по силата на нещата и съобщници на техните идеи, още повече че тези идеи или начинът на тяхното съобщаване така приятно галеше тяхното еснафско самолюбие.

Те се научаваха да държат вестник в ръка, а това не бе малко нещо за онова време, както за самочувствието на държателя, така и за отношението към него на околните. Те се научаваха да четат и да разбират научни и политични книжки. Те ходеха на сказки и започнаха да виждат по-далеко от носа си, от прага на дюкяна си, от саръка на кепенците си. Почнаха да разбират от законите на обществения живот, на това, което става не само в чаршията, но и далеко по света. Те ставаха хора с мироглед, със светоотношение, които можеха или смятаха, че могат да заемат собствено отношение към събитията на обществения живот в България и чужбина.

И ако на всеки новодошъл в Троян прави впечатление, което понякога е просто поразително, философската, политическата и

дипломатичната самонадеяност на троянци, които веднага, без чужда помощ имат собствен коментар за всички вътрешни и международни събития, както и коментар за чуждите коментари, като не само че не се влияят от тях, но когато не им уйдисват, ги подлагат на жестока обезглавяваща саркастична критика; както и техните безапелационни диагнози и прогнози, това се дължи на работата на поменатите двама троянци.

Нещо повече, младите калфички и чираци разбират, че причината за тяхното унижено положение не са самите те, нито личните им качества, нито произхождението им, а тъкмо тези, от които те се срамуват и смущават. Че ако има кой да се срамува от положението и делата си, най-малко такива хора са те.

Че ако се погледне кой храни и облича народа, кой меси хляба, кой шие обувката, кой шие дрехите, кой тупа калпаците на селяните, следователно без кого не могат хората и обществото, то това са тъкмо те, презрените и отритнатите. Но я да рекат те един ден да скръстят ръце, да видим кой при кого ще иде да коленичи, кой на кого ще се моли, следователно кой е господар?

Но те могат да бъдат господари не само в занаята и в дюкяна си, а и в живота и обществото, ако се организират. С това самочувствието на чирачетата и калфите е качено на най-високата си степен и членуването в партията осигурено.

Но има младежи, на които не може да се бие на тази струна. Тогава излиза на преден план ново шурмово оръжие: науката.

Един ден бай Власи среща младото кожухарче Христо Млазгов и накъсо и сериозно му казва:

- Христо, довечера ще те чакам отсреща⁽¹⁾ под орехите. Има да ти казвам нещо важно - и го отминава, преди Христо да се е опомнил от почудата и преди да е отворил уста да попита защо го вика, оставайки в тревожна размисъл.

[1 - Троян по-рано беше построен само върху левия бряг на Осъма. По ръба на десния бряг, наричан "отсреща", минава крайбрежен път. От едната му страна са наредени бостани, градини, ливади и сливови бахции, а от реката го отделят крайбрежни храсти, дървета, върби; а в горния край, срещу Млазговци, край реката, в чиито широко и спокойно разлени води трептят отраженията на мъждукащите градски светлини, разстилат широки и високи клони грамадни вековни орехи, превръщайки пътя в алея.]

Привечер, едва дочакал да се спуснат кепенците на дюкяна, без да вечеря, Христо бърза отсреща.

Носен от чувството на силно вълнение, обвит в мрака на тайнствената лятна вечер, сред шумоленето на грамадните орехи и тежкото боботене на близкия Балкан, той пристъпя, изпълнен с нови непознати чувства, непознати напрежения и съмнения, така мъчителни и така омайващи, в тази непривична за него обстановка и по повод на тази загадъчна среща. Изведнъж в мрака просветва цигара. Христо трепва:

- Бай Власе, ти ли си?

- Аз съм - прозвучава твърдият, решителен и спокоен баритон на този тайнствен човек. - Сядай.

Следват обикновените в малките градове предразговори за: какво правите, как си, кога свършихте работата? След това, рязко прекъснал този безобиден разговор, Власи с променен, важен и малко тържествен глас пита:

- Знаеш ли защо съм те повикал?

Получил в отговор нужното почтително мълчание и въпросително напрегнато лице, той продължава:

- Ти знаеш ли как е създаден човекът?

Христо вече не може да мълчи и хъката-мъката почва да дъвче и разправя нещо от това, което знае от баба си, от попа и от законобожието.

- Не, това са попски глупости - отсича рязко и презрително Власи. - Науката е доказала, че човекът произлиза от маймуна. Един голям английски професор, учен човек, Дарвин, взел, та напълнил едно шише с блатска вода(1) и го затулил с тапа херметически, да не влиза вътре въздух. Тъй го държал Дарвин четиридесет дни. На четиридесетия ден оттулил шишето и като погледнал - вътре шавало нещо като мамарчета(2). По-после мамарчетата станали на попови лъжички, от попова лъжичка на жаба, от жаба на гущер, от гущер на маймуна, а от маймуната произлязъл човекът.

[1 - Вода от блато. Троянските "блата" - всъщност големи непресъхващи локви - са пълни с разни жаби, попови лъжички, тритони и бързоподвижни водни насекоми.]

[2 - Малки водни бързоподвижни насекоми.]

Христо е поразен. Той остава със зяпнали уста пред страхотното разкритие. Мрачното небе на неговия ум се раздира от една дълга светкавица, която прояснява нови и непознати върхове и бездни на неговата мисъл.

- Това учи Дарвин - продължава авторитетно бай Власи, - това учи социализмът. Затова и ти, като всички умни и учени хора, трябва да станеш социалист, да дойдеш в клуба и да научиш още много учени работи. Ти си млад и способен младеж. Ти не трябва да останеш прост човек и да знаеш само бабините ти деветини и глупости, над които науката се смее и подиграва, а просветен и образован човек, та и децата ти да бъдат такива. Само образованите хора днес успяват и в занаят, и навсякъде.

Разбира се, така спечеленият социалист, щом престанал да има нужда от такива теоретични лекции и проповеди "за разни нужди в живота", т.е. за задоволяване на непосредните си интереси, напуснал и клуба, и партията, и приятелството с бай Власи.(1)

[1 - При троянската обстановка социалистическото влияние бе единно и дисциплинувано, докато бе налице личното влияние и личният престиж на двамата му създатели. Новите хора еснафи нямаха нужда от особена чужда помощ да станат хора и следователно не даваха възможност на младите интелегенти да се свържат на лична почва с тях. Когато по една или друга вина този личен престиж бе унищожен, всичко се атомизува, клекна като крякаща жаба върху камъка на своя дюкян, на своите малки и големи интереси, на своите собствени схващания и дертове, откъдето почна да води война срещу всички по логиката "рекла и казала", в която борба на преден план бяха не принципиалните въпроси, а дребните и лични прегрешения, без каквито нито един жив троянец по силата на дребнособственическия си бит не може. Става дума за времето докъм 1938 г., когато условията се промениха и минаха на друга плоскост.]

Организацията е налице. Тя обаче по дефиниция и по догма не можеше да се ограничи само с подигане самочувствието на еснафите и проповядването на дарвиновото учение и други политически идеи, а трябваше да почне непримирима класова борба в защита на интересите на своите членове, поне за приложение на минималната програма на партията.

Първата работа бе да организират за стачна борба работниците от текстилната фабрика на Балевски.

Сега идеше ред на борби за защита на интересите на занаятчийското наемничество: увеличение на надниците и намаление на работното време, с една дума – намаление на степента на експлоатацията.

Не трябва да се забравя обаче, че мнозинството от троянските калфи и чираци още бе под влияние на класическата еснафска душевност и се готвеше да става башкалия, бидейки изцяло в плен на дребнособственическия оптимизъм, който в повечето случаи се оправдаваше, макар и в един едва поминъчен смисъл.

Всяко повдигане на въпроса за 8-часов работен ден между еснафските работници щеше да срещне не отпора, а дружния смях и на чираци, и на чорбаджии, мнозина от които също бяха социалисти:

– Хич де се е чуло и видяло еснаф да работи под часовник. Че кой ще го храни през останалото време? Да не е държавен чиновник със заплата? Къде е този занаят, дето се работи осем часа на ден?

Работничеството ще постигне това (излизане от тежкото положение) само със своите собствени усилия, само като създаде силни работнически самостоятелни класови организации, ръководени от съзнание, проникнати със социалистически дух, само със самостоятелната им борба, с непримиримата им класова борба, която им се налага от самата непримиримост на работническите и господарските интереси.

Тази проповед бе добре дошла само за няколко презрени от всички ленивци, за които предварително се знаеше, че никога няма да станат хора, защото си налагаха и по-къс работен ден от 8-часовия.

И когато след Европейската война буржоазната държава наложи 8-часов работен ден и за занаятчийските работници, нашите социалисти, по чиито първомайски знамена и плакати стоеше в теоретичен вид тази осморка, ахнаха изненадани:

– Ами сега?

И досега те не спазват 8-часов работен ден, като са устроили наблюдение за дохождащите на проверка работнически инспектори, и щом се даде знак за тревога, другите еснафи разгонват от дюкяните си работниците си – пращат ги по лозе, нива, за да се не види имат ли или нямат работнически книжки, редовно ли са облепени; а по-умните еснафи подписват с калфите си договор за съдружие в един екземпляр между четири очи, за да го показват на работническите инспектори, прикривайки с него безкрайния работен ден на калфите си и лишаването им от облагите на работническите застраховки.

Партията заповяда увеличение на заплатите.

Но тази борба за високи надници, за подобрене на условията на труда, за намаление на експлоатацията трябваше да се води при положение, че болшинството от чорбаджиите, особено след Европейската война, бяха организирани в партията, а техните наемници – в младежката организация и че следователно непримиримата класова борба трябваше да се води между партията и младежката ѝ организация; така че при избухване на стачка от страна на ограбваните против техните грабителни младежката организация трябваше да стачкува срещу партията. Такова чудо другаде по света едва ли е ставало.

Нещо повече. На 1931 г., когато Димитър Икономов бе избран за работнически депутат, той бе чиновник в голяма циглена и тухларна фабрика, плащаше на работничките по 2 лева на час, което при работен ден 10 часа правеше 20 лева, и то в същото време, когато Д. Икономов в камарата поддържаше искане за минимална работническа заплата 3500 лева и бе преследван за подобни искания. И секретарят на партията

причакваше работничките от фабриката, за да им прави конференция против работническата експлоатация на партийния шеф и представител на самите работници. Разбира се, че бе крайно неудобно (по законите на еснафското приличие и подобни кротки добродетели) да се организира стачка и непримирима класова борба на работниците против техния представител, на избирателите против техния избраник. Та той бе наш човек, наш политически водач.

По същото това време троянските комунисти еснафи водеха люта борба в Популярната банка с чиновниците на банката, които искаха увеличение на заплатите си от 2000 на 3000 лева, макар че и тези еснафи гласуваха резолюции и бяха преследвани за искания от рода на минимална месечна заплата 3500 лева.

Смешно бе да се повдига лозунг за обобществяване на местните богатства, защото такива не можеха да бъдат посочени.

Отишъл един при бай Петра Балевски.

- Бай Петре, дай малко и на мен от своето богатство, да видя и аз хаир от свят.

- Добре бе, момче, колко пари имам, а, как мислиш?

- Амчи, четири-пет милиона лева.

- Дай му един лев - обърнал се бай Петър към касиера си, - толкова му се падат, като разделя богатството между всички.

Поради това местните агитатори бяха принудени да казват: ние ще дойдем не да делим богатства, защото такива още не са създадени, защото изобщо сме бедна и изостанала страна, а да създадем условия за създаване на богатства, които да направят всички ни охолни.

Поради това агитацията се водеше с общи противопоставяния: бедни - богати, сиромаси - думбази, богати - гърбати (от работа), фукарии - потосмукачи, потиснати - кождери и т.н.

Когато се говореше за буржоазията, имаше се предвид нещо, което е вън от Троян и за което определена и точна идея нямаше - в смисъл каква е нейната сила, каква е нейната индустрия, бе ли тя достатъчна за обобществяване, стигаше ли, за да се създадат у нас блага, достатъчни за едно равенство не в глада, мизерията и недоимъка, а равенство в удобствата и охолствата.

Главната прицелна точка бе държавата като представителка на общественения ред, нейните данъчни, политически и военни мерки, както и общата ѝ стопанска и обществена политика, която се сочеше като извор на всички злини.

На тази почва класовата борба се свежда предимно в изборна борба. И организацията проявяваше активна дейност само от избор на избор: общински, депутатски, за Популярната банка, за водния синдикат, за ръководството в занаятчийската организация и пр.

С една дума, това бе една изборджийска организация, при което главни дейни лица в изборите бяха Власи - професионален партиец, който бе постоянен депутат след войната 1913 до 1919 г., и Димитър Икономов, който бе кмет на града. Останалите по-интелигентни партийци помагаша между другата си частна работа от немай-къде, защото техният ред да бъдат избирани щеше да дойде твърде късно предвид младостта на двамата традиционни избраници.

Ще дадем няколко момента от историята на троянската партия, които са характерни за политическото поведение на нейния редови и ръководен състав.

През 1911 г. (1) Власи Власковски бива избран за представител в V Велико народно събрание.

[1 - В ръкописа стои 1909 г. - явна грешка. Хаджийски е създавал своето произведение като мобилизиран в края на 1943 г. и не е имал възможност да прави справка, а е посочвал по памет. - Б. р.]

Условията за това са били следните. Първо - слабост на Демократическата партия. Второ - връщането в Троянско на американците - емигрантите от Америка, които били лични приятели на Власи, при това и понадъхвани със социалистическо влияние. Тези хора станали сега най-видните и влиятелни хора по селата - имали европейски дрехи, носели златни часовници, имали долари в портфейлите си, с една дума, били хора на големия свят.

Власи телеграфирал в София на партията на тесните, че е избран като тесен социалист. Горещ обаче, като имали предвид социалния състав на троянската избирателна маса, не повярвали, сметнали, че това е някаква изборджийска комбинация (уйдурма) и пратили Георги Кирков да анкетира необикновения случай - никъде другаде в цяла България, нито в малките, нито в големите индустриални градове не бил избран друг тесен социалист за депутат - само в Троян станало това.

След като анкетата дала благоприятни резултати, Власи бил признат за официален представител на партията на тесните социалисти във Великото народно събрание и провеждал като такъв линията на партията, която му била диктувана от Георги Кирков, за която цел Георги Кирков всяка вечер приготвял младия още тогава и недотам опитен троянски политик.

В следващите избори обаче (4 IX 1911 г.) демократите се стегнали и поръсили с такава демагогия и такива обещания избирателите, че Власи пропаднал, за да не бъде избран до 1918 г. (1)

[1 - Краят на фразата съдържа фактическа неточност - Власи Власковски е избран за депутат в XVI обикновено народно събрание през ноември 1913 г. с 2950 гласа. Депутат е отново не през 1918, а при изборите на 18 август 1919 г. - Б. р.]

След войната до 1923 г. Власковски бе неоспорваният избраник на Троянската околия. Условията за това бяха: следвоенното настроение, жертвите от войната, между които мнозина разстреляни на кол, големите лични връзки на Власи със селяните, спечелени из окопите на първата бойна линия.

Станалите събития през 1925 г. в Троян във връзка с четничеството и дадените жертви изплашиха хората, поради което Работническата партия, запазвайки в града мнозинството, го загуби в махалите и селата.

Но в няколко случая революционният темперамент на троянската дребна собственост бе поставен на изпитание.

Първият случай бе на 9 юни 1923 г. при свалянето на Стамболийски чрез преврат. В Троян телеграмата за преврата и заповед за вземане на властта се праща до Тончо Думанов, адвокат, демократ. Думанов, изправен пред комунистическото мнозинство на града и околията, не посмя да вземе властта и сам доброволно я предлага на Власи Власковски и Димитър Икономов. Властта, тази власт, за която се е водила досега борбата, без революция и без жертви сега доброволно им се предлагаше.

Но за завършване на комедията на непримиримата класова борба в Троян и комунистите отказват да вземат властта и се разделят в околийското управление с класовия си противник с весели приятелски шепи относно хумористичността на положението: Всеки се е борил

досега за властта, а сега бяга от нея – наистина образец за непримирима класова борба отсам и оттатък барикадите.

Но за всеки случай, за справяне с всяка евентуалност, бе назначен един реввоенсъвет, в който между другите влизаха Васил Цвятков и Иван Гечев Вълев, първият – кундурджия, който малко се завърта в дюкяна, а вторият – собственик на плетачна работилница с много работнички и с капиталистическо бъдеще.

Нравът на тези революционни ръководители за в случай на военни действия ни показва общата бунтовна готовност на троянските еснафи и дребни собственици.

Васил Цвятков е троянският Настрадаин ходжа. С душа, широка да побере човешко внимание, търпение, съчувствие към всякого – приятел и враг, и корем, достатъчно широк да събере пържените момици и дробчета на всички заклани в събота в Троян агнета и телета, оставяйки достатъчно място за салати, за кисели краставички, подзахарени камби в оцет и олио, пържена туршия, твърдо кисело зеле, троянска сливовица и червено вино от Василя Шилето. За друго бай Васил пари не харчеше. Този масраф не се покриваше от приходите на обушарския му чук, на който той само от време на време отърсваше праха, а от полици в Популярната банка, под поръчителството на политическите му другари, от пътни и дневни на общински комисии за обезщета, от малката му заплата като постоянно отсъствие от страна на Управителния съвет в Популярната банка.

Бай Васил теоретично бе принципиална политическа и класова опозиция на един значителен кръг от троянци, но на практика не бе опозиция никому; той не бе в състояние дори да се скара на някого, макар да имаше пълно лично и обществено основание за това; съгласяваше се с всекиго, разправяше за политически спорове с противниците си пред свои другари, каквито всъщност само бе мислил да води; и като вземащ решения – било като кмет, било като общински съветник, било като член на ръководството на Популярната банка, обещавахе всекому каквото иска, защото забравяше обещанието си, след като се разделяше с обнадеждения и "сигурен" в удовлетворението на молбата му просител. Оттам дойде и по-често употребяваното му име Клинчаров, което идеше от изкуството да изклинчва от даденото, по-право припомненото му обещание с упрека за неговото неизпълнение. Но неизчерпаемата духовитост на бай Василя умееше винаги да се справи с положението: има време, другите не са съгласни, нещо независещо от него бави работата, законът не дава и т.н.

И тъкмо в "коравите, зверски и кървави ръце" на този троянски еснаф лежеше съдбата на троянската буржоазия, с която той всеки ден си пиеше кафето, и тази ръка, с която се чукаха малките чашки със студена троянска сливовица над пресните мезета, трябваше да подписва смъртните им присъди и да ги праща на гилотината.

Бай Иван Гечев, чиято страхливост може да бъде възпроизведена само от тонфилм, бе станал социалист по комшийство с комунисти – нямаше с кого друго да дружи и да си приказва – и заради клиентелата. В реввоенсъвета е бил избран сигурно поради съображението, че е комшия на бай Василя и незабелязано ще може да идва на заседанията на генералния щаб, които ставали в двора на бай Василя под асмата, лежешком върху дебели букови дъски.

Но когато дойде време да се ходи в участъка и да се тупа пепелът по гащите, троянският Дибенко не смееше да приеме дори поздрава на бившите си другари и по цял ден лежеше у тях, намазан и вонящ недостъпно на камфоров спирт. Заради тия му революционни

качества и заслуги бай Васил Цвятков го препоръчваше за "арабин на табия". (1)

[1 - Табия (тур.) - укрепление, окоп. - Б. р.]

След 9 юни иде Септемврийското въстание. По решение отгоре и Троян трябваше да въстане. Но троянци не виждаха защо трябва лично те да въстанат: в името на какви свои непосредни интереси?

Мнозинството си бяха хора с дом, челяд и добри доходи; мнозинството имаше работници, които работеха за тях. Нищо не ги нудеше да сложат глава в торбата, да носят риска на борбата, особено на едно въстание, в чийто успех троянци със своя еснафски усет не вярваха, чувствайки, че то ще свърши като Априлското въстание. А знаем, че еснафът, каквито и идеи да има, не мре за пропагандна цел, не мре за историята, за другите, а само и единствено за себе си.

И Троян, разбира се, реши да не въстава.

Но още две прояви на непримирима класова борба в Троян. Едно име, което не толкова стопански, колкото политически се набираше като класов враг, бе името на Минко Марковски. Този същият бай Минко през 1923 г. викаше тайно по-млади, по-буйни, но почтени и знаещи да пазят тайна комунисти и им даваше парабели, защото можело да им потрѣбват.

След преврата на 1923 г. по същия таен начин бай Минко си прибра парабелите, защото... нямало вече за какво да им трѣбват. Случай на непримирима класова борба, при която класовият враг ни въоръжава, за да бъдем приятели при всяко положение на работата.

Но това лично приятелство при всяко положение на нещата е закон за провинциалните градове като Троян с установено старо уседнало население, свързано с лични, роднински и сватовски връзки и с връзките на остатъците от стария патриархален морал на срам и чувство на зависимост от общественото мнение и от хорските погледи.

Когато през септемврийските събития и по време на атентата местната власт по заповед отгоре трѣгна да арестува местните водачи с неизвестна, но сигурно не особено приятна цел, мнозинството от тях намери многодневно убежище в политическия шеф на властта - стовористкия депутат Тончо Думанов. Нов пример на непримирима класова борба.

Ние вече видяхме по какви причини (поради поставяне в неизбежна отбрана) няколко троянски еснафи на 1925 г. сложиха глава в торба и хванаха гората - става дума за троянското политическо четничество.

За точност трѣбва да съобщя, че в това четничество от града взеха участие само трима души, двама от които и в мирно време минаваха за анархистуващи луди глави хора, на които тежеше мирният бит, единият от които, изобщо нямаше никакво занятие и бе анархист, а другият бе дърводелец, който разиграваше из града кон само за сербезлък и с чук над главата караше хората да си променят убежденията.

Сега как съжителстваха и се съвместваха радикалните революционни идеи на троянските дребни собственици с тяхната ежедневна еснафска жизнена практика? Никъде думата ирационализъм не е на по-добро и сполучливо място.

Троянските дребни собственици в разглежданото отношение имат една история със завойни точки: 1923 г., 1925 г., 1931 г., 1933 г., 1939 г., като времето от свършването на войната до 1923 г. бе периодът на буйните устреми и надежди, на най-силното и господстващо влияние в града и околията. В 1923 г., след септемврийските събития, трѣгна надолу, още по-надолу слезе след четничеството през 1925 г. През 1930 г. имаше едно съживяване във

връзка със световната криза, но без да се стигне нивото на 1923 г. През 1933 г. във връзка с изключването на Димитра Икономов като ликвидатор, организацията се разцепи на стари и млади, за да почне една унищожителна война на лична почва между двете групи, която лично и обществено унищожи и двете, след което до 1939 г. Троян се бе превърнал на едно вонящо на еснафска пошлост политическо блато. От 1939 г. върху свършено младата интелигенция, която не бе взела участие в борбите от 1933 г., почна да влияе ходът на новите международни събития, което влияние не можеше да не се отрази и върху старите.

До 1923 г., а в някои отношения и след това троянските дребни собственици, за които говорим, имаха едно политическо или идеологическо господство навсякъде: в избори, общини, популярна банка, обществено мнение, кафенета, улици, сред младежта.

Малцина имаха кураж да изказват публично глас против това влияние, напротив, мъчеха се както М. Марковски и Т. Думанов да се приспособяват, "за зор заман", "за всеки случай" към него.

Работата бе стигнала дотам – Георги Попов, възседнал буен кон, който не му трябваше за нищо, освен да продава сербезлък и чалъми, ходеше с дърводелския си чук в ръка из улицата и под носа на полицията чукаше представителите на реакцията по главите и ги питаше:

– Казвай, ще станеш ли комунист?

– Ще си помисля – отговаряше Спас Стаев.

Дори моят баща за една първомайска манифестация в 1919 година сложи червена лента, ушита с роза.

– Баща ти я е качил – обясняваше втората ми майка, – за да не го облагат с много боклук-парасъ.

Много хора от града бяха комунисти, за да са изобщо с хората. Никой млад човек не можеше да отвори дюкян, без да е червен – кой щеше да стъпи в дюкяна при троянския обичай – отвори ли някой нов дюкян, само от него да си купуват.

Братя Иван и Георги Вачеви, бедни бакали тогава, бяха възприели същата стратегия. Иван заради комунистическата клиентела и заради общинските данъци, както и за други местни облаги, които се решаваха от троянското мнозинство, имаше членска книжка от партията, а по-младият бе останал за реакционер, макар че можеше да бъде на Ивановото място – заради държавни данъци, заради връзки с реакцията и нейната клиентела и за облагите от централната власт. Изобщо "за разни нужди в живота и бакалската им търговия", т.е. за една и съща цел, по едни и същи съображения единият брат бе отсам барикадите, а другият оттатък, като двамата водеха непримирима класова борба от двете страни на тези барикади, за да създадат условия за цъфтежа на общата им бакалска търговия. Някой би могъл да напише едно трогателно парче как класовите противоречия са хвърлили с нож в ръка брат срещу брата, син против баща му. Какъв смях би събудило това у двамата братя шмекери, които хитро си смигаха, когато единият държеше празен чувал, а другият пълен, за да отсипват и продават ориз и захар на леви и десни, и се радваха на хитрите си маневри, характерна черта на тези "цънциари". Когато облагите от местното мнозинство се сведоха до безплатно отупване на гащите, Иван тихичко се прибра при Георги, на завет при реакцията, и почна да се подиграва на бай Влася, имитирайки речите му:

– Иване, Георге, утре е четвъртък, в неделя са изборите. При вас ще дойдат селяни. Какво ще им кажете? Е, добре, за кого ще гласувате? За тези ли, които тръснаха на България сто милиарда борч?

Историята на братя Вачеви бе интересен случай на приспособление. Понеже бяха налице две силни точки, към които за общите интереси на бакалското им съдружие те трябваше да се приспособяват, те разделиха това приспособление, като всеки пое своята част. С това те застраховаха себе си и интересите на предприятието от всички превратности на съдбата. Щяха да се вардят един друг.

На много колебаючи се влияеше личният пример на Власковски и Икономова – първи граждани по ум, по почит, а Димитър и по доходи:

Щом като и те са там, щом като и те са мислили, преди да идат, какво има да мисля аз.

Но опортюнизма се ширеше не само в едрите случаи, а и в най-дребните.

Организационни събрания не можеха да стават в неделя – тогава всеки ходеше по къра, по бахчиите или правеше сватби. В четвъртък не можеше да стане, защото еснафите бяха уморени от пазара. В събота също, защото бръснарите бръснаха до късно мъщерииите си, панталонджиите доизкарваха дрехите, които трябваше да бъдат готови в неделя – гладеха ги, дошиваха им копчета, изобщо хората си имаха работа, като че ли борбата бе за хора, на които тя пречи да си гледат добре отиващата частна работа, а не за хора, които именно защото бяха без работа, защото частната им работа не вървеше, отиваха да се борят.

Еснафът обича да отиде на събрание или манифестация, но ако е сигурен, че оттам ще се върне пак в къщи или в дюкяна на оставената си работа. Миришеше ли на отговорност, на риск за задържане, еснафът предпочита да си намери или създаде неотложна работа и надвечер да отиде да пита с нужната загриженост и обществена тревога за резултата:

– Какво стана?

Нищо по-добро нямаше от това за еснафа: да чака като публика други да свършат работата, а той да дойде в последния момент, да се осведоми какво са направили другите, за да тръгне да разправя гордо какво сме направили ние.

Законите на троянския опортюнизъм имат общите белези на опортюнизма, които разгледахме по-рано. Когато политическият живот се развиваше под развети знамена и с едно необезпокоявано и несрещащо сериозен отпор "ура", всички тези хора "за разни нужди в живота", по разни съображения, които обаче имаха много малко общо с класическия социализъм, бяха вкуп, вземаха активно организирано участие.

Но когато въпросът от въпрос за просвещение, надвиване при политически спорове, политическо остроумие, от въпрос за връзки и клиентела, от въпрос за приятелство и добро съседство, от въпрос за намаление на общинските данъци, смет-парасъ и фирма-парасъ стана въпрос за борба с жертви, а по заповед отгоре и борба за живот и смърт, и то една борба, която не можеше да разчита на близък успех, а трябваше да трае дълго, без да се пита и мисли за срокове, което по безусловен начин изключваше теорията за счупения дюкянджийски крак, всички тия гости на социалистическите идеи и организации се прибраха мирно и тихо в дюкяните и частната си работа и само теоретично и по комшийски, тупайки калпаците и бодейки с игла мантите, почнаха да разглеждат политическите въпроси. А през годините 1935-1939 мнозина от тези еснафи, забогатели повече, отколкото в началото са очаквали, станаха открити врагове на старите си другари, с които почнаха да се смеят и подиграват.

От 1925 г. насам настроението на троянци зависеше изключително от линията на международните събития съобразно правилото, че не три четвърти, а всичко зависи отвън.

Такива надежди събуди у тях кризата на 1930 г., когато дори и английските моряци от военната флота почнаха да стачкуват. Но съобщението за осъществяване на тези надежди те чакаха по телефона от големите европейски столици.

По тази логика те мислено винаги бяха с борещите се испанци и китаЙци, но биха обявили за луд всеки, който би си зарязал дюкяна и работата да отиде да се бие там.

- Абе, до теб ли е опряла тази работа?

Мина кризата, минаха надеждите на еснафите и щом центърът се опита да наложи на троянци една борба чрез секции на всяка цена, която бе в пълно противоречие с техния бит и душевност, градът се обърна на лично и политическо нравствено блато на взаимни ежби, клюки, интриги, клевети, за неописуема радост на политическите им противници, като работата стигна дотам, че отделните групи почнаха във взаимната борба да прибъгват до конкубинати с бившите си политически врагове.

Когато в 1937 г. Сталин с оглед приближаващата война наказва водачите, които бяха проявили слабост и колебание през страшното време на 1933 г., и в това колебание бяха влезли във връзки с врага, когато ускореното приложение на петилетката бе създавало страшна вътрешна криза, троянските комунисти го ругаеха като главорез, касапин и какво ли не и бяха приготвили протестни телеграми за в. "Мир".

След подписването на пакта между Русия и Германия в 1939 г. (1) те се почувстваха на власт, ширеха се свободно из Троян и заедно с властта и пред властта говореха каквото искаха. Троян бе станал политическа република.

[1 - В ръкописа стои 1940 г. - явно недоглеждане. - М. Х.]

- Добре, че не пратихме телеграмата - тръпнеха вътрешно те. Но щом избухна войната между пактуващите и след като първите горещи надежди и щастливо потриване на ръце изстинаха поради стратегията на отстъпление, троянци почнаха отново да псуват Сталина, с когото вече се бяха пазарили:

- Какво правят тези хора, бе, какво правят?

Логиката, т.е. ирационализъмът, с която троянци разрешават практически обществени въпроси, е такава, че ако не си чистокръвен еснаф и ако не си оплетен в тяхната мрежа от лични връзки, сметки и интереси, никога не можеш предвиди какво отношение ще вземат те по даден въпрос и ако искаш да им противопоставиш принципиално разрешение, ще срещнеш техния отчаян отпор. Примери:

Има вакантно място за учител в троянското основно училище. Назначението е в ръцете на еснафите. В това време от затвора излиза една учителка, която е в невъзможни отношения със своя баща, беден пенсионер, имащ една келява овощна градина. Удобен случай за еснафите да помогнат, ако не пряко (което е мъчно за техните свити кесии), то поне косвено на тази жена, която е носила жертви за идеал и за тях и има нужда от по-добри условия за възстановяване на разклатеното си здраве, застрашено от туберкулоза. Учителката е рядко интелигентна и способна жена. След дълги съвещания и шушукания троянци назначават на това място дъщерята на нашия бай Василя.

- Защо направихте това, бе?

- Ана има баща да я издържа.

- Ами Тачето без баща ли е?

- Бащата на Ана има овощна градина и пенсия, а Васил е без работа.

- Как без работа, бе, нали има дюкян, получава заплата от Популярната банка, по-голяма от пенсията на бай Баню?

- Да, вярно е, сега получава, но утре, като го уволнят, няма да получава. (1)

[1 - Десет години оттогава - бай Васил още не е уволнен поради клинчаровската му тактика с всички.]

Разрешете сега този ребус: кой е истинският мотив на това решение, което засяга такива важни, чувствителни обществени въпроси?

Загадката ще се разреши от следващия случай.

Общинският съвет на 1932 г. е в ръцете на еснафите. Между съветниците са бай Власи и бай Васил. Става въпрос за решение кой да е кмет. Еснафите избират Василя, пренебрегвайки Влася, който остава за помощник-кмет. И това при всичката безспорност на сравнението за годност между двамата.

- Защо е това, бе?

- Така ще е, така сме решили.

- Така е, така - добавя и бай Власи, който не прави и най-малкия видим знак, че не е трябвало да бъде така.

Разгадката: Васил остарява, разноските му растат, прави си нова къща без пари, борчът му е порасъл, по полиците си е навървил всичките си другари съпартийци, задръстил им е кредитите, а сега чрез неговата по-голяма кметска заплата, допълнена от заплатата на дъщеря му, да плати колкото може от борча си и да освободи поръчителите си... И други такива чисто революционни съображения за чисто революционните предимства на Василя пред Влася. Какво злоещо тържество на еснафския бит.

Но тази среда на опортюнизъм не можеше да роди героизъм и в отделни единици от по-новата генерация. Напротив, със своята пошлост тя убиваше всяка проява към героизъм и саможертва, и то не само чрез еснафското възпитание в младата възраст, но и чрез отношението си към поведението в зрялата възраст.

Ако някой не върши нищо, упрекват го, че е бездеен, че се е отказал, и този упрек се подхвърля най-много и най-остървено от хора, които никога нищо не са правили, а само са джавкали или пък са вършили и са наклонни да вършат само най-безобидни и безопасни работи.

Ако обаче някой млад амбициозен младеж зареже всичко и тръгне да върши работа с всеотдайност, забравяйки възраст, кариера, мисълта за скътване на пара, капитал, дом, и почнат да го разкарват по участъци и затвор, бъркайки ежедневната му работа, той не става предмет на възхищение, на похвали, на насърчение; около него не се създава атмосферата на един малък герой, която да превърне страданието му в подвиг, и огрян от това съзнание, вдъхновен от тази нравствена придобивка, да тръгне отново към нови страдания, лишения и борби, преодолявайки биологична и всадена от еснафската среда боязливост. Напротив, след всяко отърване от полицията и затвора той среща от всички, безусловно от всички полуупрека:

- Защо ти трябваше тази работа? - казан с тон на съжаление за едно празно и безсмислено усилие, което не ползува, а само лично вреди, от който тон засегнатият трябваше да извади заключението, че един благоразумен човек на неговото място не би постъпвал така.

Ако пък борецът бе минал възрастта, когато трябваше да има както другарите си връстници вече занаят с установени доходи, къща, покъщнина, въобще да бъде дърво с корен, човек между хората, с

установено според способностите му положение, а той още продължаваше да ходи по селата, да се разправя със селяните и полицията, проигравайки бъдещето и живота си, то съжалението се превръщаше в презрение и подигравки:

– Иване, гледай другарите ти къде отидоха, а ти още се мотаеш с книги, вестници, тичаш немил-недраг за вятъра по селата и седиш наготово на бащината си паралия.

– Язък за акъла му, с неговия ум, с неговото образование, с неговото тичане каква работа можеше да направи – шушнеха след него еснафите, когато такъв "заблуден" или по-право "загубен" младеж минеше край еснафските кепенци.

С такова отношение на почит, с такова топло съучастие в мъченичеството му, с такова уважение пред саможертвата му посрещаха и изпращаха троянските революционери всеки, който напускаше основните закони на еснафския бит и тръгваше да служи на принципи, които тези еснафи смятаха и за свои принципи и които проповядваха, седейки на сянка зад кепенците, над аршините, калпаците и антериите си.

Това отношение те забравяха само когато предвид близката победа или пред въображението за близка победа и те бяха наклонни да поизоставят личните си работи и да използват късия срок до вземането на властта с чужди усилия, да се запишат като наши дейци и активни борци за новото или като хора, които активно са се борили за новото, хвалейки, поощрявайки и ръкопляскайки на борците, стискайки им ръцете, превъзнасяйки ги като утрешни вършители судеб с мисълта:

"Вървете, борете се, не бойте се, ние сме с вас, разчитайте на нас."

Интелигентският индивидуализъм в Троян

Стенографски бележки към главата

Желая някога Троян да се гордее с името на Д. Гимиджийски... Отдавна чиновете на троянските училища се огъват, натежали от младежки литературни честолубия и амбиции. Отдавна в Троян маршируват фаланги от възторжени литератори и дигат праха на еснафските кепенци. И има нещо трагично и тъжно, че нашата еснафска среда и дребно сметкаджийство пречупва и стопява тия фаланги, за да ги обезличи и превърне в "добри хора" и "почтени и всеобщо уважавани граждани", които умират със смъртта си.

(Из писмото до Димитър Гимиджийски, 1936 г.)

Нашата интелигенция⁽¹⁾ в своето развитие след Освобождението преживя няколко периода: от Освобождението докъм средата на режима на Стамболов, от режима на Стамболов до първата ни национална катастрофа (1912 г.), от 1912 г. до Европейската война и времето след тази война.

[1 – Под интелигенция ще разбираме свършилите гимназия – една мярка формална, но положителна и определена – б.а., И. Х.]

Ние ще се занимаем само с развитието и състоянието на тази интелигенция от Освобождението до Европейската война.

Но след падането на Стамболов, с установяване на личния режим, на господството на новата ни хищническа едра собственост, на партизанщината, на партийната и политическа корупция, интелигенцията, която четеше Ботева и Захари Стоянова, която слушаше за Левски, за неговата безкористност, която още пееше:

Не щеме ний богатство,
не щеме ний пари,
искаме свобода,
човешки правдини, -

бе изправена пред истинска нравствена и обществена трагедия.

Животът най-напред предлагаше на младежта на нашите еснафи тесния, опрашен и пустеещ бащин дюкян. Самият баща, обаче, пъдеше от там сина си в училището, да търси спасение в учението.

Но какво даваше училището на този новооглашен дребнособственически интелигент?

Първо - отвикваше го от физическата работа и му прекъсваше всеки път за връщане към бащиния и друг занаят. С това вътрешно го откъсваше от бита, атмосферата и режима на стария еснафски дом. Той се чувствуваше нов човек, за нов живот, за нови задачи, за нова кариера.

Второ: Там го посрещаше книжният и идеен свят на едно теоретично хуманитарно образование, с център литература, история, математика. По-дълбоко влияние, обаче, върху школската интелигенция оказваше самообразованието и преводната литература.

Докато Западът с вноса на своите стоки друсаше бащите, с вноса си на идеи и литература друсаше духовете на синовете.

Колко болезнен бе гладът за живот у тези млади хора, който се създаваше от разказите, романите, биографиите на велики хора, от историята, от театрите и кината, както и от образците на охолство, които те можеха да видят в къщите на по-богатите си другари, на които ходеха да помагат при правене на домашни, при приготвяне за класни и за изпити, на тези младежи, които ходеха лошо облечени, с разкривени обуща, оставящи зиме следи от кал, лете - от прах, привързани често с връв или тел (телисани), врещи се като просяци в невъзможни квартири из мазета и тавани, в които дори най-скапаните слугини се гнусяха да хвърлят поглед, не можещи да идат между света, пътуващи между ваканциите стотина километра пеша с торба на рамо, с подбити, разривани крака, потънали в прах и пот, който обаче ги смъдеше по-малко, отколкото острата болка на унижението...

Колкото повече стоковият внос намаляваше възможностите за кариера на еснафските синове, толкова повече идейният внос будеше апетити за голяма кариера. С това противоречие преводната книжнина допринася за засилване трагичното положение на нашия дребен собственик. Тя засили неговите чувства на безизходност. Тя даде формули на неговия песимизъм. Даде му философия и идеология.

В атмосферата на тази трагична противоположност интелигенцията ни намираше своя личен идеал в теориите за свръхчовека, за силната личност, четеше Ницше, изучаваше Бранда, ръкопляскаше на репликите на д-р Стокмана.

- Аз съм силен, защото съм сам.

Но три пъти в годината: Коледа, Великден, Голямата ваканция, тази интелигенция пеша от Габрово, от Севлиево, от Ловеч... [се връщаше в родния град], дефилирайки край смълчаната чаршия с унило спуснати прогнали, небоядисани чамови кепенци. След първите приветствия и радост от виждането [младият човек] биваше обхванат от отвращението, което вдъхва всяко провинциално разгръщане на дребни истории, клюки, интереси, оплакване, че занаятът не върви, мъдри наставления за пестеливост, еснафска загриженост за обуца, дрехи, бельо, за сметки и нито дума за свръхчовека, за смисъл, за идеи от по-висше философско естество.

Отегчен, синът, който учи, но не знае какъв ще стане и за какво се учи, излиза, за да намери истинската си среда, но не, разбира се, в еснафите, а в отърсилите праха си литературни събрата.

В 9 ч. градът замира. Но покрай сънените кепенци минава с нервен шум литературната глутница, изпълнена с тревогата на непълния живот, на непостигнатите амбиции, на страха от съдбата, на болезнени пориви, на неудовлетворени честолюбия, надигащи се в провинциалния мрак.

Досега идеи...
сега очакват...
за какво всичко...
ужас...
отрязани криле...

Едни свирят, други пеят арии, трети декламира свои импровизации, четвърти Байрона, Лермонтова, пети прави възклицания от рода:

О темпора, о морес,
о времена, о нрави,
о телета, о крави,
докога, о Катилина...

Възбудени духове, чиито души, открити в нощта без всякой похлупак и задръжки, разливат високо и несмушавано, без да се слушат, наболелите чувства на неудовлетвореност, горест, мъка, нервност, изразявайки го по начин, да покажат, че това са бунтуващи се богове. Прометеевци, приковани на скалата на еснафското безразличие, на дребнавостите на живота, на сивотата на съдбата. Тази интелигенция, разпъвана от тъгата на мировата скръб и болезнена неудовлетвореност от живота, протестираше против мещанщината.

...Мании за величие и литературна слава, а зад кепенците, уморени от дневния труд, притиснати от грижи, върнали се от нива, бахчия, дюкян, еснафи спят здрав, непробуден сън. Те де да могат да знаят, те не искат да знаят и слушат каквито и да било теории за свръхчовека, за гордата личност, за осъществяване... и то по толкова спокойно възмутителен начин, че събираха псувните на тия духове на идеите.

Какво предлагаше Троян на тези не набъбнали, а напращели от амбиции, от мании за величие, за осъществяване на [личността си], ръбати и чепати индивидуалисти, всеки от които се смяташе призван за

нещо, което ще накара светът да заговори за него, ще напише книга и... ще бъде най-... ще накара всички хора да се обърнат към него, да му се поклонят и да го понесат на ръце, или да посипят пътя му с рози, да му напишат биографии, да му направят музей, в който да влезе целият му живот, и тогава тази, ах, тази обаятелна, светла девойка, с умни, грейнали очи, с нежна плът, с розови страни, с напета походка, виждана в сънищата, пленена от неговия гений, от неговата слава, тя – най-хубавата, най-умната, най-милата от всички жени, ще дойде в един опияняващ миг, тя самата, ще го залее със светлина... него, единственият не поет, който, естествено, единствен я заслужава и ще стане съпричастница на неговото щастие, увеличава го и закръгля го със своята любов и своето възхищение от гения.

Какви простори предлагаше Троян?

Ако бе от Копревщица, Калофер, Котел, Елена – държавна служба покрай...

Ако бе от Габрово – в индустрията.

Но той – от Троян, от града на малките хора, без връзки, без история, без име, без замах.

Никакви богатства,

блясък

разкош

жени

ресторанти

разходки

курорти

Един град, който не можеше дори да бъде публика за нравствената трагедия на тези хора.

Личности и характери(1)

[1 – Последна намерена студия от Ив. Хаджийски, писана през август 1944 г. Текстът е възстановен от М. Хаджийска, вж.: в. "Народна култура", нр., 27 юни 1986 г.]

На тази тема Н. Мавродинов напечата на 1939 г. във "Философски преглед" интересна статия. Връщането към нея не е архивен интерес или желание за закъснял отговор. Въпросът за волеви личности и смели обществени водачи, наричани от автора "характери" и "личности", е винаги актуален, а в кръстопътно време – съдбовен.

Но преди въпроса за условията за създаване на "характери" и "личности" трябва да изясним тези понятия. От това ще имаме една косвена полза: ще видим каква специална научна апаратура е нужна, за да може правилно да се дефинира, научно обобщава и обяснява в областта на конкретната масова психология, дето е и нашият въпрос.

Пишейки за "характери", Мавродинов несъмнено има предвид волевите личности. Според нас те се характеризират с твърдост и неуклонност при гонене на поставените цели. В борбата за своите цели волевата личност остава винаги "вярна на себе си". Несломима воля може да се прояви както в борба с природата, така и в обществените борби.

Волевата личност в обществения живот е рожба на обществените борби. С това тя е рожба на противоречивостта на този живот и носи нейната трагика. Тази трагика добива връх при приложението на жестокото правило на всяка борба "целта оправдава средствата". По

неговата сурова логика не само преценките ни за добро и зло, за ниско и велико, за истина и лъжа, за вредно и полезно се менят непрекъснато; не само трябва да влизаме в съюз дори с дявола, но трябва да влизаме в борба с правата ни за личен живот, жертвувайки любов към жена, деца, близки.

Обратна обаче е характеристиката на г. Мавродинов. По изразите му: Характер е човек с твърдо и устойчиво мислене и действие. Основна негова черта е "единство на духовния му живот", единство между духовния, чувствения и волевия живот. Той мисли така, както чувства, и действа така, както мисли. Има единство в мислите си: има здрави и непоклатими убеждения, здрави и определени идеи. Чувства хората и нещата по определен начин, съобразно темперамента си. Не е разкъсван от материалните си интереси, нито е принуден да "обича това, което мрази". Волята му е също единна. Волевите му подбуди не са разкъсвани от противоречия. Тяхното единство го характеризира най-силно. Характерът има единен нравствен живот, установени, непоклатими нравствени принципи.

С тези съждения авторът ни въвежда в областта на психологията. Начинът, по който тази област, показва колко е рисковано гастролването по вдъхновение в специална научна област, искаща специални познания.

В основа на своята характеристика Мавродинов поставя някакво си "духовно единство". Под "единство на душевния живот" в психологията се разбира единство на самосъзнанието, свързаността на душевния живот, противопоставена на случаите на раздвоение на съзнанието (при деперсонализацията и при случаите на двойна личност).

Със своето "единство" авторът по-скоро иска да изрази една логична и нравствена последователност: мислене съобразно чувствата и действие съобразно мислите, а нарисуваната от него картина на това "единство" е повече от чудновата.

Не само волевата личност, живееща в борби, но и обикновеният човек не може да има "непоклатими убеждения, здрави и определени идеи". Някоя логика не сочи здравината като качество на идеите: неопределените идеи не са изобщо никакви идеи, а непоклатими убеждения имат само болните от идеи фикс. Непоклатимостта на убежденията би ни вързала непоклатимо за опашката на питекантропус еректус.

Не може един обикновен човек (неужели темпераментен борец) "да чувства хората и нещата по определен начин, съобразно темперамента си". Той би ги чувствувал еднозначно, ако те стояха замръзнали, винаги едни и същи. За нещастие на недialeктично мислещия автор хората и нещата непрекъснато менят себе си и позицията си спрямо нас. Днешните приятели са утрешни врагове, днешните врагове – утрешни приятели. Съюзниците ни са половин приятели, половин врагове, в съюз на взаимна игра и дебене. Каква еднозначност на чувстването може да има в тази сложна игра на сили. Не личният темперамент тук решава, а обективната необходимост.

Трябва човек да се занимава преди всичко с изкуство, за да твърди, че борческата волева личност не била разкъсвана от противоречия, от материалните си интереси, че не била принудена да обича това, което мрази, че нравствеността ѝ била единна, забравяйки баналната истина, че в живота и изкуството силата на характера се мери не с хармоничното до сънливост единство между чувства, мисли и воля, но със способността да се преодоляват трагичните им противоречия. Подвигът на силния е жертвата на материални блага, на правата на сърцето и личността пред суровата повеля на дълга.

Борбата между любов и дълг, между жажда за личен живот и обществени задължения е вечна тема на изкуството.

В разгара на въстанието Бенковски среща керван коли, бягащи от полето в Средна гора.

– Търсим българското царство – отговарят селяните.

Бенковски не удържа и заплаква. Обрекъл тези хора на смърт, а имота им на опожаряване, защото без ужаса на поражението Русия не може да се намеси, той ги вижда с наивната вяра да отиват да търсят свобода и живот в несъществуващото българско царство. Но ужасът от преките последици на въстанието не спира Бенковски, защото той гони далечните. Той жертвува тези хора, защото ги обича: една сложна диалектика, толкова понятна на всеки борец и толкова непонятна на техните теоретици.

Днес изобщо не може да се говори за "единство в нравствения живот". Нравствеността е съвкупност от нравите, от взаимните относби, от обществените отношения. За да има единство в нравствения живот, трябва да съществува причината му: единство в обществените отношения. Такова познаваше само родовото общество – единно по интереси и бит. Между хората нямаше обществени различия и относбата към всекиго бе еднаква.

Волевата личност се яви в обществените борби на цивилизацията. Самият факт на борба показва, че обществото не е единно по състав, че към различните обществени съставки (към една от които принадлежи "характерът") той ще има различни противни интереси и относби. По един начин Левски се отнасяше към майка си, по друг – към жената на Иван Арабаджията, по трети към народа, по четвърти – към чорбаджиите, по пети към турците от народа и по шести – към турските паши. Ние меним относбата си към един и същ човек в зависимост от промяната на положението му към нас: купувач, продавач, подчинен, началник, безличен, наш любим, чужд човек, роднина по сватовство. За какво нравствено единство може да става тук дума?

Нашата нравственост е тъй противоречива, както е противоречива обществената среда. Известно нравствено отношение запазва относителното си "единство", докато неговият обект запазва твърдеството си. Промени ли се този обект, породеното от него нравствено отношение загубва "единството" си.

В заключение: Характериологичната характеристика на "характера" е твърдата му воля в постигане на поставените цели. Всичко останало се подчинява на обществената среда, която познава само едно единство: единство на противоположностите, чиято динамика са обществените борби, условие за поява на волеви личности.

Ii.

Под "личност" Н. Мавродинов разбира: "Всестранно развит, интелигентен и морален човек, който има и качествата да бъде водач в политическия, обществения или културен живот на страната и да упражнява благотворно влияние върху нея". Личността трябва да е "характер"; трябва да има устойчивост и твърдост да наложи докрай своите разбирания; да бъде непрекъснато вярна на себе си и да е готова да се жертвува за разбиранията и идеите си. Докато "характерът" трябва да има единен нравствено живот, моралът на "личността" трябва да е от качество. Тя трябва да е морална. При това тя трябва да изповяда(?) морала в някоя от "висшите му форми".

Това определение на "личността" отново ни изправя пред многобройни недоразумения, към каквито авторът има "непоклатима" слабост.

Явно е, че пишейки за "личност", Мавродинов има предвид смелите, непоколебими обществени водачи. Но вместо да ни даде фигурата на действителния обществен водач, той ни поднася собствени съчинения.

Преди всичко днес няма и не може да има водачи на цялото общество. Такива водачи би могло да има едно единно по интереси и бит общество, каквото бе родовото общество. Самият въпрос за водачество и водачи предполага общество, съставлящо се от отделни обществени кръгове начело със свои представители и водачи.

При това водачеството е необходимост на борбите между тези кръгове. Така че имаме водачи не на обществото, а на отделни обществени кръгове.

В този ред на мисли задачата на обществените водачи не е и не може да бъде "оказване благотворно влияние върху цялата страна", а спечелване благоприятни позиции за техния обществен кръг. Те не са слънце, което равно грее за всички. При днешната противоречивост, което е добро за едни, е лошо за други.

Най-сетне, различните групи обществени водачи не могат да бъдат морални, "изповядвайки" един и същ морал. Борбата е израз на противни интереси, следователно – на противен морал. За бореца няма нищо по-престъпно от това, да получава удари и нищо по-справедливо – да нанася удари. А моралът на бития и биещия не могат да бъдат от едно естество. Моралът на водача му създава задължения към собствения обществен кръг: той трябва да бъде верен на този кръг и готов на всички жертви за постигане на целите му.

Авторът обаче отива още по-далече в своето вдъхновение. Той предписва на креатурите си да "изповядат" морала в някоя от "висшите му форми".

В някоя и друга смахната система на етиката се говори за "висши" и "низши" блага (като че ли основата на живота – храненето, е някакво полупрестъпление). Но и в най-занесеното умуване около моралните проблеми не се срещат понятията "низш" и "висш" морал, "низши" и "висши" форми на морала; нито някой досега е говорил за "форми" на морала, още по-малко за асортимент от "висши форми" на морала, от чието множество всеки да си избере по една.

Противния нам морал ние наричаме лош, нашия – добър. Но и лошият, и добрият морал си е морал, нито висш, нито низш. Еднакво висшо и еднакво низшо е задължението да не се плюе на пода; да се помага на изпадналия човек от нашия обществен кръг, или задължението за справедливо разпределение на благата. Каква полза да нареждаме думи, годни само да вълнуват селските даскалици, изпадащи в удивление пред красивото безсмислие на празните думи.

Най-сетне, пресилен е и начинът, по който авторът иска от своята личност широка култура, която да дава обзор на едната или няколкото му специалности, употребявайки вместо уместния термин "широка култура", израза "всестранна развитост". Времето на универсалните глави, побиращи шепата знания на своето време, състоящо се от заблуждения и хипотези, от рода на Аристотеля, Канта, Хегеля, Сен Симона, е отдавна минало. Днес всестранна развитост се получава в комитетите на експертите (специалистите), чиито решения се обнародват от името на политическия водач, за да засилят авторитета му. Занимаващото ни изследване на автора показва колко мъчна е станала днес "всестранната развитост".

Прочее, нека продължим разглеждането на въпроса за "характерите" и "личностите", като под това разбираме борчески волеви личности и смели обществени водачи, предани представители на своя обществен кръг.

Поводът за авторовото изследване е убеждението му, че у нас има "странна" липса на "характери" и "личности". Относно времето, откогато се наблюдава тази липса, у автора няма "единство". Подзаглавието на статията му гласи: "Социологични причини за тяхната оскъдица у нас след Освобождението", а статията си започва така: "В годините след войната, който наблюдава различните факти от нашия политически, обществен и културен живот, ще долови лесно една странна липса на "характери" и на "личности" в него.

Тази липса ни е прекалено много известна. Ние се сблъскваме всеки ден с нея."

Цяло нещастие е, че всяко съждение на автора води към задължението да казваме: "Не е така".

Да се търсят характери и същевременно да се твърди, че такива липсват е противоречие в себе си, от рода на "не знам какво искам". Щастливо е онова общество, в което не се търсят "характери", понеже не са нужни, тъй като няма обществени борби. Търсят ли се "характери", значи има обществени борби. Но ако има обществени борби, кой ги води, кой ги изнася? Да не би безхарактерностите?

Трябва човек да се наеме със социологично обяснение, за да пропусне баналната истина, че историята на всеки народ е история на неговите обществени борби и че борбата е сблъсък на характерите от разните обществени кръгове.

Пораженска мисъл е, че на нашия народ – от образуването му до ден-днешен – липсват характери; на този народ, който познава толкова въстания, толкова преврати и толкова ожесточени борби: борбите в Учредителното събрание между либерали и консерватори, борбите срещу режима на пълномощията, борба за Съединението, героичната борба на Стамболов за нашата независимост, патриотичния героизъм в Балканската война, борбите срещу личния режим с продължение от борбите преди Освобождението. Изнеслите ги борци бяха участници в борбите през Възраждането или техни ученици.

А кому не е известна остротата на политическите борби след Европейската война? Не от липса на характери страда нашия народ (това показва остротата на нашите борби), а от изобилие на такива характери, на някои от които не е чужд един непромислен докрай фанатизъм. Една по-точна справка може да установи кой обществен кръг участва с по-голям процент в общата сума от проявени "характери" и кой предпочита да си служи с чужди ръце. И когато днес справедливо се смята, че много малко книги излизат със заглавие "Дни на героите", песимизмът на Мавродинов е повече от смешен.

По-щастливо стои обаче случаят с песимизма му относно количеството на "личности" у нас, разбира се, не в равна мяра за всички обществени кръгове.

Трябва да се признае, че след Стамболова официалната ни история може да нареди много малко имена до неговото. С обяснението на този факт ние навлизаме в най-интересната част от "социологичното" изследване на автора.

Iii.

"Душевният и морален живот на един човек – пише Мавродинов – е единен, ако е бил създаден в единна духовна и морална среда, при

едни и същи условия, ако е претърпял при създаването си едни и същи влияния." С това злополучната идея за "единството" излиза отново, за да бъде натрапена сега на обществената среда. Такава единна среда у нас представлявали селото и провинциалният град. "Селянинът живее в една напълно хомогенна духовна и морална среда. Така той е единна личност и има характер". "Провинциалистът – гражданин живее в една твърде хомогенна духовна и морална среда, при единни условия. В своята среда той е "човек с характер", може да се издигне до степенята на личност и да влияе върху своите съграждани."

От малко обърканата характеристика на София не може да се разбере в каква степен София е "единна" или разединена и в какво се състои това разединение.

Горните "непоклатими убеждения" на автора водят до два печални резултата: първият е, че окончателно скъсва с всяка истина за нещата у нас, и вторият – че скъсва сам със себе си.

Да се твърди, че в селото днес царяла "идилична селска култура с нейния традиционен християнски морал", значи да стоим при непоклатимата "идиличност" на Йовкова, след като имаме вече Елин Пелина и Г. Караславова. Като че ли от Освобождението до днес едни от най-острите обществени борби не се водят в нашето село. Като че ли там няма различни и противни обществени кръгове, като че ли там всяка партия нямаше свое бюро.

В още по-голяма сила това важи за провинциалния град, който бе разслоен още преди Освобождението, който непрекъснато бе свидетел на борби между чорбаджии и народ (дребни собственици и наемници). Кой е този провинциален град, който даваше картината на "духовна и морална хомогенност"? Да не би Габрово с Илия Видинлията и подобни. Да не би Казанлък със Стоянчо Груюлу и Маниолу? Да не би Тетевен с хаджи Тило и предателите на Сава Младенов? Дали Троян с Балевския род? Дали Севлиево с предателите на Стефан Пешев и своите "тарафи"? Дали Котел с Божил чорбаджи и тези, които пратиха Раковски и баща му в цариградските зандани с обвинението "царски душманин – ат язди, калъч върти и султана псува". Да не би Копривщица с нейните бегликчии и бедни панти и дървари, или Панагюрище с домазлъкчиите и овчарите? Та за Калофер ли става дума, с отровителите на Петко Викилин, който търсеше упорито сметка за обществените пари, или с разбойническите банди, които лете обираха, а зиме се връщаха на почивка в Калофер. За Сливен ли да говорим с кражбите на аби по долапите, с обира на Али бея, с кокошкарските подвизи на разни нехранимайковци, които отиваха на турска служба в Казак алая, а оттам – в четите на дядо Панайота и хаджи Димитра? Да говорим ли за Пловдив, за Русе, Варна и София, в които вече не липсваха и публични домове, въвн от остриите разлики в имането и нямането.

Да се твърди при тези данни, че нашият град бил "единен", е най-малко "социологично" нахалство. Как ще обясни авторът съществуването на партизанските мафии по градовете, които вървят с всяка власт и чийто най-характерен представител и теоретик бе севлиевецът Михаил Конов?

Но ако селото и провинциалният град с хомогенна среда и пилица на характери, т.е. ако 90% от нашия народ дава своя нормален процент от "характери" и "личности", къде е "странната липса" на такива. Пред липса на характери ли сме изправени или пред липса на друго? – логика. "Странна липса" наистина.

Да вземе за пример разглежданата статия. Искайки, по маниера на Раковски, да докаже, че селската ни и градска култура била "висша", Мавродинов стига до едно не чудновато, а чудовищно твърдение: те

били остатъци или отражения (подражания на културата) на византийския императорски двор посредством българския двор. Нашият бит е свикнал да бъде подлаган на научно мъченичество, но до такова "безстрашие" – да бъдем изкарани "битово византийци" – никой досега не е стигал. Наистина, слушайте и знайте, че то наистина стои напечатано:

"Така градската къща има своя градина с беседка (или "асма"), умалено подобие на царските градини с павилионите им, има своята чешма, чардаци, своята гостна стая – умалено подобие на приемната зала в царския дворец. В планинските градове долният етаж на къщата е обитаван само зиме, докато лете семейството се качва в горния етаж. И това е спомен от летните и зимни царски български дворци. Идеалът на гражданина е да си има лозе и винена изба. Този идеал е също остатък от царските традиции. Той е идеал и на царстващите дворове в Европа днес (напр. Евксиноград).

Селската сватба (с нейните церемонии) е точно копие от царска или княжеска сватба. Такъв остатък е целуването на ръцете, което на запад се практикува само от висшите кръгове. Такива са и многобройните благопожелания и поздравии при различни случаи."

Мигар никой от членовете на Народонаучното ни дружество не знае тази статия и нейната византийска теория за българската култура. Нима може да не се отговори на това "безстрашие", което ни се сервира надменно като "наука". Но никой не обелва зъб, за да каже: "Ами откъде се взеха във византийския двор тези обичаи?"

По тази логика аз мога да докажа всичко. Американският индиец, когато ходи по нужда, кляка. Това е подражание на византийския император, защото и той кляка. Бушмените са най-гостоприемното племе. Това е остатък от византийската култура. Новозеландците вечер лягат любовно при жените си, а не денем. Това е византийски остатък, защото и византийските императори са правили така.

Може би и аз не бих се обадил по това писание на г. Мавродинова, който ми е личен приятел. Правя го, за да мога да узная от него неблагоприятните оценки на мои писания, които той прави само в мое отсъствие, и до които аз не мога да се добера, за да извлека нужната поука, най-малко да стресна собствената си критична будност.

Но, макар и провинциална България да е среда за поява на характери, такива нямало в София, защото софийското население е съставено от емигранти от селото и провинциалния град, които са потопявани в три различни духовни и морални купа: детство – в селската среда, ученичество – в малкия град, университет и живот – в София или чужбина. Те са изпитали последователно християнския традиционен морал на селото, общия морал на провинциалния град ("какво ще кажат хората") и жестоката егоистична среда на "Содом и Гомора". По този начин техният морален и културен облик не е "единен". Те са съставени от кръпки, наслоени една върху друга. Душата на емигранта не е единна, мислите му са объркани, чувствата му с разнообразно съдържание, волята му разкъсана. Той не е човек с характер, защото в съдбоносните моменти на живота си или на живота на народа той не знае какво решение да вземе. Той не може да стане личност, защото му липсват "здрави устои".

"Той (като емигрант) носи дълбоко в душата си една трагична самота, носталгия по тишината и идиличността на родното място, едно постоянно недоволство срещу бога и съдбата, задето са го отдалечили от бащината къща. Той е един изкоренен човек, един нещастник, който рядко съзнава нещастieto си, но който го чувства много силно и не може да си обясни отгде иде то."

И тази логика, която започва с теорията, че душата е скъсани цигански гащи, по които се веят отделни кръпки, и минава през фигурата на един нещастник, който не съзнава нещастieto си, макар че го чувства (т.е. съзнава) силно, ама пък не знае "отгде иде то", завършва и със следната констатация, която окончателно ни препраща към хумора. В София като характери се запазвали само ония, които външно или вътрешно не се оставяли да бъдат повлияни и развалени от софийския живот (а как ще бъдат софиянци?). Ето техните качества на характер: "Вечер те се събличат като бащите си в провинциалния град по жилетка и наблюдават залеза на слънцето. Някои от тях доскоро носеха и обуца с бомбета. Ако закъснеете, у тях ще ви поканят на вечеря "на каквото се намери". Нищо повече и нищо по-малко. И с тези си героични качества, "разкопчани жилетки" и "обуца с бомбета" – "Те са хора с характер и са именно тия, които упражняват със своята честност и прямота най-благоотворно влияние върху нашия политически, обществен и културен живот."

След тази драматична развръзка на авторовите разследвания ние можем да приключим набързо, за да не си досадим сами.

Трябваше да стане принудителното опразване на София, за да се види "провинциалната носталгия" на новоизлюпените софиянци, които едва дишат "провинциалния и селския въздух", за да се види колко "щастливи" се чувстват онези, на които бомбите отнеха фабриките, гешефтите, страдите за даване под наем и ги върнаха към идиличността на родното място с неговия чист въздух и хомогенна зелена трева.

За да посочим, че минаването от селото към столицата не само че не е условие за убиване на характерите, но условие за тяхното създаване, нека да си служим с научни данни. И най-посредственият белетрист, който иска да "излюпи" героя си, го превежда по този път, за да му посочи пълнотата на живота, цялата истина за него, противоречията му, и то не само за да го направи знаещ човек, но и да засили волята му и обгори чувствата за борба със световните неуредици, които се виждат само върху пълния план на живота, а не в черупката на някое Крумовградско селце. Трябва да си заспал дълбоко върху някое "непоклатимо убеждение", за да не видиш колко заспали хора е събудил трясъкът на софийския живот и ги е наредил във фалангата на най-проявени характери.

Характерите се създават в борбата, а борба има не в единните, а в противоречивите среди. Така че и тук истината се намира там, където авторът търси лъжата.

Сбогувайки се с автора, в следващата статия ще се опитаме да дадем социологичните причини за липса напоследък на личности в официалната ни история.

Iv.

След като с предната статия се сбогувахме със "социологичните" изследвания на Н. Мавродинов върху "личностите" и "характерите" и върху условията за тяхното пораждане, сега можем да се обърнем към фактите.

Въпросът за обществените водачи е свързан с въпроса за основните линии на нашето обществено развитие, със социологията на нашата история. По този въпрос обаче много малко е писано. Университетските ни хора, в лицето на най-младите, едва отскоро се осмелиха да докоснат Възраждането, и то не да дадат социологията му, а да установят с архивна точност кога Левски е пристигнал в Белград и се е върнал в Букурещ. И дума да не става за историята ни след

Освобождението. Ние имаме само знаменитите три тома на С. Радев "Строителите на съвременна България", които стигат до Стамболова. Четвъртият обаче няма да излезе никога. Още не са изживени процесите, които засягат тази гореща част от нашата история, още са живи хората, които определят личната участ на тези, които биха писали за и против този или онзи, с една дума, липсва онази историческа отдалеченост, нужна на безстрастния исторически "обективизъм". Още повече, че зад събитията се крият тайни, които сега не могат да бъдат разкрити.

Така че засега могат да се дадат не конкретни обяснения, а общи указания за посоките на изследване.

Нашата официална история след Освобождението, с оглед на въпроса за политическите водачи, се дели на две: до Стамболова и след него. Фактите са следните:

Политическите въпроси, които вълнуваха България след Освобождението до Стамболова, бяха: Конституцията, Съединението, парламентаризъм или режим на пълномощия, царска руска политика или независимост.

По първия въпрос се бориха в Учредителното събрание либерали и консерватори. По втория въпрос "съединистите" – Гешевата партия, която на думи бе за Съединението, а фактически (в съгласие с императорското руско правителство) го саботираше, с румелийските патриоти ("казионните"). По третия въпрос се бориха либералите с княз Батемберга, подкрепян от старите консерватори, но не като партия, а като отделни личности. По четвъртия въпрос се бориха всички либерали срещу отделни руски оръдия: недоволни офицери, озлобеният срещу Каравелова дядо Драган Цанков, отделни консерватори, опрени на освободенските русофилски чувства.

Общо взето, в рамките на международното съотношение на сили, което определяше в значителна степен вътрешното ни положение, тези борби се водеха, с малки изключения, на либерална основа. Случаят с режима на пълномощията и неговата провала подчертава правилото. Политическият живот бе едно съотношение на сили без предварителни предимства за едната или другата страна. Във вътрешния живот се месеше само руското царско правителство, но и то бе принудено да се опира на народа, и то чрез агитация. Така че общественото мнение в повечето случаи решаваше. Вярно е, че не се приложи законът за създаване на народна милиция, въоръжено общественото мнение, но, общо взето, самата армия изразяваше това мнение. Армията не само изпълняваше политически задачи, но ги и решаваше. Гарнизонните събрания на офицерите решаваха въпросите за или против Съединението, за или против детронирането на Батемберга, за или против регентството на Стамболова, за или против русенския и силистренския бунтове. Политическите водачи трябваше да разполагат със симпатиите на военначалниците и се принуждаваха да пращат пратеници на офицерските събрания, за да ги убеждават. Този либерализъм, държащ на общественото мнение, имаше и тази обратна страна, че можеше да бъде използван срещу нашата независимост, като се експлоатираше русофилската мина. Но преди да минем на този въпрос, нека разгледаме работата и от друга страна.

Никой не може да отрече личната почитеност на старите ни политически водачи, в смисъл на некорумпираност. Болшинството от тях бяха и неподкупни патриоти. Само Драган Цанков, въпреки героичната си борба срещу пълномощията, тласкан от непобедимата си лична злоба, работи за окупирането ни от руски войски, а "Гешевата партия" работи против Съединението, макар че е въпрос, дали тя с това бе само

оръдие на руската политика за омаломощаване на България или държеше за запазване на турския пазар за Румелия, още повече, че и политическият водач на Княжеството – Каравелов, до последния момент бе против Съединението (като преждевременно).

Както либералите, така и консерваторите решително отказваха на царизма устройството на народната ни банка като акционерно дружество с централа в Париж и отдаване на руски капиталисти постройката на жп мрежа в България, т.е. не даваха в чужди ръце два основни лоста (кредита и съобщенията) на независимостта ни.

За провеждането на този план Русия подпомогна преврата на Батемберга, и след като и правителствата на режима на пълномощията отказаха, Русия, лъгана от либералите, възстанови парламентаризма, и излъгана и от тях, детронира Батемберга, и протакаше времето на безкняжие, за да може чрез създадения хаос и заговори да предизвика несигурност в страната и с това да обоснове една открита окупация на България. Срещу всички тези опити обаче мъжествено заставаха почти всички държавни мъже.

Княз Батемберг се записа в нашата официална история като княз рицар във външната ни политика. Той дойде в България от чисто сърце. Въпреки опитите да бъде подкупен, той остана привързан към императора само с чувства на признателност за поставянето му на българския трон. Но Батемберг никога не прави противобългарска политика и никога не насили никое свое правителство да приеме руските искания. Затова и бе детрониран. Но той нямаше воля да скъса окончателно с императора и да поведе борба с него за нашата независимост.

След детронирането на Батемберга, през време на безкняжието, България бе поставена на кръстопът. Русите конспирираха и организираха бунтовете в Русе и Силистра. Армията бе разединена. Народът разкъсан от сляпата си вяра в добрата християнска воля на императора и контраагитацията на либералите. България бе пред гражданска война. Това накара Стамболова като регент да телеграфира на делегацията, пратена да търси нов княз: "Бързо намерете княз, иначе ще се избием помежду си."

Политическият гений на Стамболова, който озарява така широко нашата история, разбра, че трябва институти, които да представят твърда опорна точка на нашата независимост, на общата ни държавна политика. При конкретните условия това бяха: монархията и деполитизирана армия в смисъл: дисциплинирана армия, която не решава, а само изпълнява по заповед политически задачи.

С твърдата си ръка и "свободна съвест" Стамболов успя да създаде устои на короната и й даде в ръцете здрава армия. С това се образува нов политически център, който поема задачата да бъде арбитър, и който придоби по силата на нещата една относителна самостоятелност.

При съществуването на този център границите на стария политически либерализъм не можеха да стоят под знака на безкрайността. На власт или в опозиция, те трябваше да се справят с него. Докато по-рано политическият център в горещи борби отиваше в този или онзи политически мъж, който имаше в ръцете си и армията, сега вече имаше нов център, освободен от отделната партийна екстремност. Безспорно, че постоянният център ще намали силата на случайните центрове въвн от него. Така трябва да си обясним защо преди Стамболова политическите личности бяха така ярко очертани с недостатъците и добродетелите си, а след това вече изпитват ново влияние – влиянието на арбитражния център.

V.

Въпросът за "личности" в духовната ни култура, за липса на културни водачи е по-сложен.

Водачът, за да бъде такъв, трябва да има признанието на водените. Всеобщо признание е невъзможно поради идеологичните разлики на обществените кръгове. Докато в областта на властта трябва да има водач, добър или лош, защото е нужен командущ център, тази нужда не е толкова належаща в областта на духовната култура и затова там има стремеж всяко честолюбие да си прави личен гьол, разбира се, в рамките на определени граници, които никой не може да прекрачи, ако иска да остане в своя кръг.

Но културното водачество иска и големи личности: големи учени, големи писатели, големи журналисти, големи художници и пр. Такива ние с малки изключения нямаме. Причините не са биологични, а социологични. Нам не липсват дарования. Поради липса на стара културна среда, ние не можем да си отгледаме, поради липса пък на достатъчен пазар за произведенията им, не можем да ги поддържаме. Затова нашите способни хора бягат в други доходни професии и от това бягство, което добива характер на трагичен подбор, за духовната ни култура не остава най-годното.

Но дори и на това, което се е утвърдило над мярката на посредствеността, ние не можем да осигурим производствените разноски, а не да му дадем материална възможност за самостоятелна (относително) работа. То трябва да влезе в кафеза на чиновничеството, за да може да съществува физически и трябва да нагажда мисълта си съобразно ограничения официален пазар на благоволение.

Тази зависимост спъва всяко честно желание да се постави една по-висока мярка за творчество у нас. Дигането на бич срещу посредствеността би ударил не нея, а бичувачия, поради рекушет от нейната стихия. А без такава борба е невъзможно никакво водачество.

У нас се направи опит в неофициален обществен кръг да се постави една мяра, над средното ниво на посредствеността. Инициативата, като преждевременна и неуместна при конкретната обстановка, предварително бе осъдена на неуспех.

Ти имаш нужда от издателство, от критики, от разрешение за хартия, от вестници и списания за публикации на твои работи и на благоприятни рецензии. Някои имат нужда от благоволението на комисии за одобрение, за откупване. Трябва да минеш през хора и институти, за да влезеш в концертна програма, на сцената, в университета. С една дума, зависим от цялата мрежа на културната ни чиновническа организация, в която са по неволя всички, които се стремят да бъдат културни творци.

Е, нима можеш да критикуваш тези хора като творци и след това да им се молиш като чиновници? В резултат остава златното правило на примирението и опортюнизма: Прави се на ударен. Нека всеки прави, каквото иска. Нека други го съдят. За мене е важно да имам възможност да представя себе си, защото иначе ще ми отнемат и тази възможност.

Да оставим настрана завистта и злорадството у нас, които се получават при сравняване на взаимната ни посредственост, където всеки е справедлив изобличител на другите и иска от тях това, което сам не може да даде.

Да оставим настрана и въпроса, какъв морал трябва да има принадлежащият към даден обществен кръг духовен работник. Ограничените възможности за пласмент създават отровна морална среда и в отделни кръгове. За пример можем да вземем начина за влизане в университета. Компетентността напоследък започна да се установява не с рецензии, а със събиране на подписи – някакъв чудноват благотворителен избор с всичката безотговорност на приятелския калабалък.

Имаме един университет, по една катедра. Двама еднакво способни приятели се състезават. Трябва борба. Знае се моралът на борбата. В нея се подчертават не достойнствата на противника, а съществуващи или не недостатъци. Единият, така или иначе, ще влезе. Другият, останал въвн, цял живот ще върви по следите му и ще търси не успехи, за да ги оповести, а грешки, за да доказва неправилността на избора. Ето морала, към който води не "личният темперамент", а законите на средата.